

Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye'nin Yayın ve Atıf Performansı

Umut Al*

Özet

Bilimsel yayınların dinamiğine ilişkin araştırmalar bilim dünyasının ilgisini çekmektedir. Bu tip çalışmaların sayısı son yıllarda giderek artmaktadır. Bilimsel yayınların etkinliği genellikle bibliyometrik çalışmalarla ortaya konulmaktadır. Bibliyometrik araştırmalarda veri kaynağı olarak atıf dizinlerinden yararlanılmaktadır. Türkiye'nin göstermiş olduğu yayın ve atıf performansı değerlendirildiği ve Avrupa Birliği ülkeleri ile çeşitli karşılaştırmalara yer verilen bu çalışmanın verileri *Essential Science Indicators* adlı kaynaktan elde edilmiştir. Essential Science Indicators farklı alanlarda ülkelere yönelik yayın ve atıf verilerini içermektedir. Araştırmada yayın ve atıf performansı birbirine benzer ülkelerin hangileri olduğunu saptayabilmek için kümeleme analizinden yararlanılmıştır. Bulgular İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya'nın Avrupa Birliği ülkeleri arasında en üst düzey yayın ve atıf performansına sahip olduğunu göstermektedir. Türkiye ise araştırma kapsamındaki tüm alanlarda atıf performansı düşük ülkelerin bulunduğu grupta yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler

Avrupa Birliği ülkeleri, atıf etkisi, bibliyometri, yayın performansı

Giriş

Bilim çevreleri farklı nedenlerle bilim literatürüne katkı sağlamaktadır. Katkıların değerlendirilmesinde ise bibliyometrik araştırmaların önemli rolü bulunmaktadır. Pritchard (1969: 348) tarafından "matematiksel ve

---

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü - Ankara / Türkiye
umutal@hacettepe.edu.tr

istatistiksel yöntemlerin kitaplar ve diğer iletişim ortamlarına uygulanması” olarak tanımlanan *bibliyometri*, yayınların belirli özelliklerinin analiz edilmesi yoluyla bilimsel iletişime ilişkin çeşitli bulguların elde edildiği bir alandır. Son yıllarda ülkelerin bilimsel yayın performanslarına ilişkin değerlendirmelerin sıklıkla ele alındığı ve çeşitli boyutlarda karşılaştırmaların yapıldığı gözlenmektedir. Söz konusu karşılaştırmalı çalışmalarda farklı alanlara yönelik olarak bazı ülkelerin görece üstün olduğunu gösteren çeşitli bulgular elde edilmektedir. Bilimsel yayınların değerlendirilmesine yönelik bulgular ülkelerin bilim politikalarının gelişimine katkıda bulunmaktadır.

Bilimsel yayın sayıları, üretkenliğe dayalı değerlendirmelerde önemli bir veri olarak uzun yıllar kullanılmıştır. Çok sayıda yayına sahip araştırmacılar, doğrudan ödüllendirilmeler bile bilim camiası içinde farklı bir konumda değerlendirilmişlerdir. Zaman içinde yayın yapmanın ötesinde farklı parametrelerin önem kazandığı görülmüştür. Atıf kavramı bilimsel yayınların kredilendirilmesinde önemli bir performans göstergesi olarak üzerinde sıklıkla durulan bir konu hâline gelmiştir. Atıf kavramına ilişkin önemli katkılar yapmış bir araştırmacı ve aynı zamanda Bilimsel Bilgi Enstitüsünün (Institute of Scientific Information) kurucusu olan Eugene Garfield (1965: 189) bir kaynağa atıf yapılmasının nedenlerini şu şekilde sıralamaktadır:

- Araştırma konusu ile ilgili öncülere saygı gösterme,
- Araştırma konusu ile ilgili çalışmaya saygı gösterme,
- Araştırma yöntemi ve tekniğine ilişkin bilgi verme,
- İlgili konu hakkında arka plan okumayı sağlama,
- Birinin kendi çalışmasını düzeltme,
- Başkalarının çalışmalarını düzeltme,
- Önceki çalışmayı eleştirme,
- İddiaları doğrulama,
- Kişileri yakın zamanda yayımlanacak bir yayından haberdar etme,
- Yeterli düzeyde tanıtılmamış, dizinlenmemiş ya da atıfta bulunulmamış çalışmaları gösterme,
- Çalışmada kullanılan verinin gerçekliğini ve doğruluğunu kanıtlama,

- İçinde bir düşüncenin ya da bir kavramın tartışıldığı orijinal yayınları belirleme,
- Orijinal yayınları veya yeni bir kavram ya da terime adını veren çalışmayı saptama,
- Başka çalışmalardaki düşünceleri kabul etmeme,
- Önceki çalışmalardaki iddiaları tartışma.

Nedeni ne olursa olsun, bir çalışmaya başka bir çalışmanın kaynakçasında yer verilmesi, atıf yapılan çalışmanın atıf yapan çalışmanın yazarı/yazarları tarafından değer verildiğini göstermektedir. Yukarıda Garfield tarafından ortaya konan nedenlerin arasında yer alan ve negatif atıf olarak da adlandırılabilir olan önceki çalışmayı eleştirme ve başka çalışmalardaki düşünceleri kabul etmeme gibi nedenler de bir şekilde o alandaki literatürün gelişmesi bağlamında sağladığı yarar sebebiyle önemlidir (Fujigaki 1998: 81).

Bir yayına atıf yapılmamış olması söz konusu yayının değersiz olduğu anlamına gelmemekle birlikte, bilim dünyasına katkıda bulunmuş yayınların çok sayıda atıf aldıkları gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin fizik, kimya, tıp alanlarında Nobel Ödülü kazanmış kişilerin yayınlarına yapılan atıfların incelendiği araştırmalarda bu kişilerin yayınlarının yüksek sayıda atıf aldığı belirlenmiştir (Garfield 1986, Sher ve Garfield 1983). Akademik camiada bir işe kabul edilme ya da işte yükselmeye atıflardan yararlanıldığı da bilinmektedir (Borgman ve Furner 2002: 41). Son yıllarda yayın ve atıf performansının beraber değerlendirilmesine yönelik olarak *h*-endeksi değerlerinin kullanıldığı da görülmektedir (Al 2008a: 265).

Aşağıda araştırmada Türkiye'nin çeşitli alanlarda atıf dizinleri kapsamındaki yayınları incelenmekte, Avrupa Birliği (AB) ülkeleri ile karşılaştırma yapılmak suretiyle yayın ve atıf performansı değerlendirilmektedir. Bu bağlamda göstermiş olduğu yayın ve atıf performansı bakımından Türkiye'nin hangi ülkeler ile aynı kategoride olduğu belirlenmeye çalışılmaktadır.

Yöntem

Bu çalışmada temel araştırma sorusu, Türkiye'nin AB ülkeleri ile birlikte değerlendirildiğinde yayın ve atıf performansına ilişkin konumunun ne olduğudur. Yapılan değerlendirmelerde yayın ve atıf sayıları dışında bir parametreden yararlanılmamaktadır.

Türkiye ve AB ülkelerinin çeşitli alanlardaki yayın ve atıf performansını ilişkin veriler *ESI (Essential Science Indicators)* adlı kaynaktan elde edilmiştir. Söz konusu kaynak dergilere, ülkelere, kurumlara ve bilim insanlarına

yönelik olarak bibliyometrik veriler içermektedir. *ESI* de 22 araştırma alanı ve bu alanlara ait 10 yıllık bir zaman dilimini içeren veriler bulunmaktadır. Söz konusu araştırma alanları bilgisayar bilimleri, bitki ve hayvan bilimleri, biyoloji ve biyokimya, çevre ve ekoloji, çok disiplinli bilimler, ekonomi ve işletme, farmakoloji, fizik, immünoloji, kimya, klinik tıp, malzeme bilimi, matematik, mikrobiyoloji, moleküler biyoloji ve genetik, mühendislik, nöroloji, psikiyatri ve psikoloji, sosyal bilimler, uzay bilimleri, yer bilimleri ve ziraattir. Çalışmamızda çok disiplinli bilimler alanı kapsam dışı bırakılmış ve araştırma, 21 alan üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu durumun temel nedeni ülkelerin birçoğunun çok disiplinli bilimler alanı altında sınıflanan yayın sayısının değerlendirme yapmaya olanak sağlayacak durumda olmamasıdır. Örneğin çalışmamız kapsamına giren yıllar arasında çok disiplinli bilimler alanında Kıbrıs'ın bir, Litvanya'nın sekiz yayını olduğu saptanmıştır. Benzer şekilde çok disiplinli bilimler alanının daha önce yapılmış çalışmalarda da kapsam dışı bırakıldığı görülmektedir (Czajbók et al. 2007: 92).

Araştırma kapsamındaki veriler 1 Ocak 1999 - 28 Şubat 2009 tarihleri arasındaki yayınlara aittir ve 10 Haziran 2009 tarihinde yapılan tarama sonucunda elde edilmiştir. Bununla birlikte atıflara yönelik güncellenmenin 1 Mayıs 2009 tarihinde yapıldığı *ESI* tarafından belirtilmektedir.

Çalışmada yayın ve atıf performansı birbirine benzer ülkelerin hangileri olduğunu saptayabilmek için kümeleme analizinden yararlanılmıştır. Kümeleme analizi, birimleri değişkenler arası benzerlik ya da farklılıklara dayalı olarak hesaplanan bazı ölçülerden yararlanmak suretiyle homojen gruplara bölmek amacıyla kullanılan istatistiksel bir tekniktir (Özdamar 2002: 279). Kümeleme analizinde genel amaç, gruplanmamış verileri benzerliklerine göre sınıflandırmaktır (Tatlıdil 2002: 329).

Araştırma kapsamındaki yayın ve atıflara yönelik verilerin büyük dağılım göstermesi, bir başka ifadeyle standart sapmasının büyük olması verilerin standartlaştırılmasını gerektirmiştir. Bu nedenle değişkenlerin her biri Z değeri olarak bilinen standart değerlere dönüştürülmüştür. Daha sonra küme sayısını saptayabilmek amacıyla hiyerarşik kümeleme yöntemi kullanılarak ağaç grafiği (dendogram) incelenmiştir. Ağaç grafiklerinin incelenmesi sonucunda her bir alan için küme sayısının üç olması gerektiği saptanmıştır. Bunu izleyen süreçte hiyerarşik olmayan kümeleme yönteminde küme sayısı üç alınarak hangi gözlemlerin hangi grupta olduğu saptanmıştır. Aynı zamanda saçılım grafiğine de bakılmış ve sonuçların desteklendiği görülmüştür. Kümeleme analizi sonucunda karşımıza yayın ve atıf performansı yüksek ülkeler, atıf performansı yüksek ülkeler ve atıf

performansı düşük ülkeler şeklinde ifade edebileceğimiz üç grup çıkmıştır. Değerlendirmeler bu üç grup bağlamında yapılmaktadır.

Bulgular ve Yorum

AB üye ülke sayısı 2009 yılı itibariyle 27'dir (EUROPA 2009). Ancak *ESI* verilerinde her biri ayrı bir ülke olarak değerlendirilen Galler, İngiltere, İskoçya ve K. İrlanda AB içinde Birleşik Krallık olarak tek bir ülke şeklinde yer almaktadır. Bu nedenle araştırmamız kapsamında incelenen AB üyesi ülke sayısı 30'dur ve Türkiye söz konusu 30 ülke ile karşılaştırılmaktadır.

Genel olarak AB'ye üye ülkelerin yayın ve atıf sayıları incelendiğinde en üretken ülkenin Almanya olduğu görölmektedir (bk. Tablo 1). Tablo 1'deki 30 ülkeden 10'unun araştırmaya konu olan on yıllık süreç içinde 100 binden fazla yayın ile literatüre katkı sağladığı saptanmıştır. Bu ülkeler sırasıyla Almanya (732.911), İngiltere (652.095), Fransa (525.128), İtalya (384.287), İspanya (288.577), Hollanda (224.614), İsveç (167.176), Polonya (131.120), Belçika (122.476) ve İskoçya'dır (101.811). Bu ülkeler arasında Polonya yayın başına düşen atıf sayısı bakımından diğer ülkeler ile belirgin ölçüde farklılık göstermektedir.

Tablo 1. Avrupa Birliği ülkelerinin yayın ve atıf sayıları

Ülke	Yayın sayısı	Atıf sayısı	Yayın başına düşen atıf sayısı
Almanya	732.911	8.409.979	11,47
İngiltere	652.095	8.385.007	12,86
Fransa	525.128	5.631.061	10,72
İtalya	384.287	3.924.702	10,21
İspanya	288.577	2.589.912	8,97
Hollanda	224.614	3.036.523	13,52
İsveç	167.176	2.150.929	12,87
Polonya	131.120	766.166	5,84
Belçika	122.476	1.428.814	11,67
İskoçya	101.811	1.359.882	13,36
Danimarka	88.472	1.219.245	13,78
Avusturya	85.522	956.342	11,18
Finlandiya	82.658	995.738	12,05
Yunanistan	71.189	492.508	6,92
Çek Cumhuriyeti	57.296	377.910	6,60
Portekiz	49.681	376.682	7,58

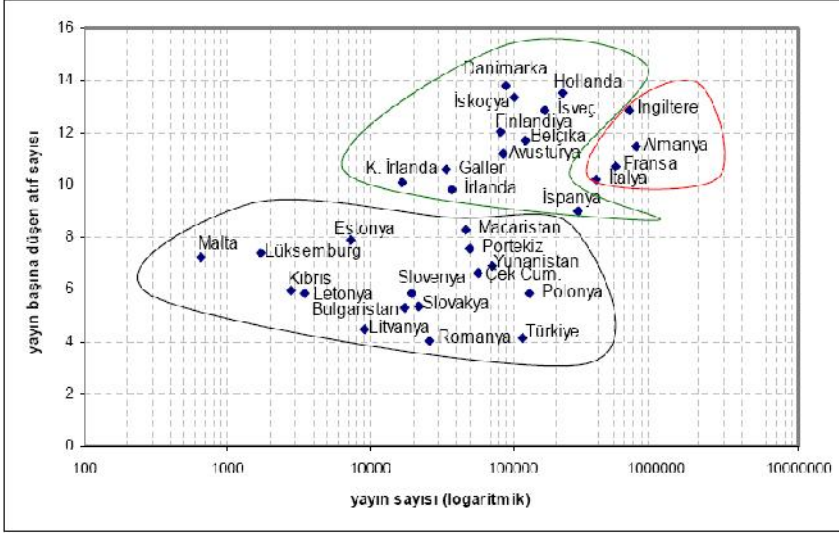
Macaristan	46.817	388.410	8,30
İrlanda	37.271	365.909	9,82
Galler	33.956	358.901	10,57
Romanya	26.365	106.199	4,03
Slovakya	21.986	117.761	5,36
Slovenya	19.696	114.832	5,83
Bulgaristan	17.415	91.814	5,27
Kuzey İrlanda	16.744	168.746	10,08
Litvanya	9058	40.468	4,47
Estonya	7347	57.991	7,89
Letonya	3498	20.485	5,86
Kıbrıs	2767	16.429	5,94
Lüksemburg	1721	12.748	7,41
Malta	650	4698	7,23

Türkiye 116.296 yayın ile fazla sayıda yayın yapan ülkeler arasında yer almasına karşın, yayın başına düşen atıf sayısı dikkate alındığında AB üyesi 30 ülke arasında sadece Romanya'yı geride bırakabilmiştir. Türkiye'nin yayın başına düşen atıf sayısı 4,14 Romanya'nın ise 4,03'tür. AB ülkeleri arasında en yüksek atıf ortalaması Danimarka'ya (13,78) aittir. Danimarka'yı sırasıyla Hollanda (13,52), İskoçya (13,36), İsveç (12,87) ve İngiltere (12,86) izlemektedir.

Gerçekleştirdiğimiz kümeleme analizi sonucunda ülkelerin üç ayrı grupta yer aldığı saptanmıştır. Bu gruplar yayın ve atıf performansı yüksek ülkeler, atıf performansı yüksek ülkeler ve atıf performansı düşük ülkeler olarak ifade edilebilir. Buna göre alan ayrımı yapılmaksızın tüm yayınlar dikkate alındığında Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya yayın ve atıf performansı yüksek ülkeler grubunda yer almaktadır. Atıf performansı yüksek ülkeler ise Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Galler, Hollanda, İrlanda, İskoçya, İspanya, İsveç ve K. İrlanda'dır. Yayın sayısı yüksek olmasına karşın atıf ortalamasının düşük olması İspanya'nın ikinci gruba girmesine neden olmuştur. Bununla birlikte İspanya ikinci gruptaki en düşük atıf ortalamasına sahip ülke olarak dikkati çekmektedir. Bu durumun nedenlerinden biri atıf dizinleri kapsamında İspanyolca dergi sayısının hızlı bir şekilde artmasıdır. Dili İngilizce olmayan dergilerin nispeten az atıf aldığı bilinen bir olgudur (van Leeuwen vd. 2001: 345). Ticari bir yapıya sahip atıf dizinlerinin yeni dergileri bünyesine katarak genişleme çabası içine girmesi yakın zamanda özellikle yayın sayısına bağlı ülke sıra-

lamalarını bir miktar değiştirecektir. Son genişlemede 1544 yeni yerel dergi atıf dizinleri kapsamına alınmıştır ve bu dergilerin 819'u AB ülkelere aittir (Thomson Reuters 2009).

Şekil 1. Yayın ve atıf performansları itibarıyla ülkelerin yer aldığı gruplar

Atıf performansı düşük ülkelerin yer aldığı son grup; Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Kıbrıs, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Malta, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, Slovenya, Türkiye ve Yunanistan'dan oluşmaktadır. Bu ülkeler arasında Polonya ve Türkiye'nin dünya literatürüne yayın bazında yaptığı katkı araştırmaya konu olan dönem için 100 binin üzerindedir. En az katkı hem nüfus hem de yüzölçümü bakımından küçük ülkeler olan Malta, Lüksemburg ve Kıbrıs gibi ülkeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Atıf performansı düşük ülkeler arasında, atıf performansı yüksek ülkelerin oluşturduğu bir üst gruba geçme olasılığı en yüksek ülke Macaristan'dır. Zaten ayrı ayrı alanlar bazında değerlendirme yapıldığında Macaristan'ın bazı alanlarda atıf performansı yüksek ülkeler arasında yer aldığı gözlenmektedir.

Ülkelerin belli alanlarda uzmanlaştıkları ve söz konusu alanlarda daha etkin yayın faaliyetinde buldukları bilinmektedir. Çalışmamız kapsamında da her bir alan için kümeleme analizi yapılmak suretiyle ülkelerin güçlü olduğu disiplinler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda alanların tamamı grafik olarak sunulmamakta, Türkiye'nin yayın bazında literatüre yaptığı katkının en fazla olduğu beş alana ilişkin grafiklere yer

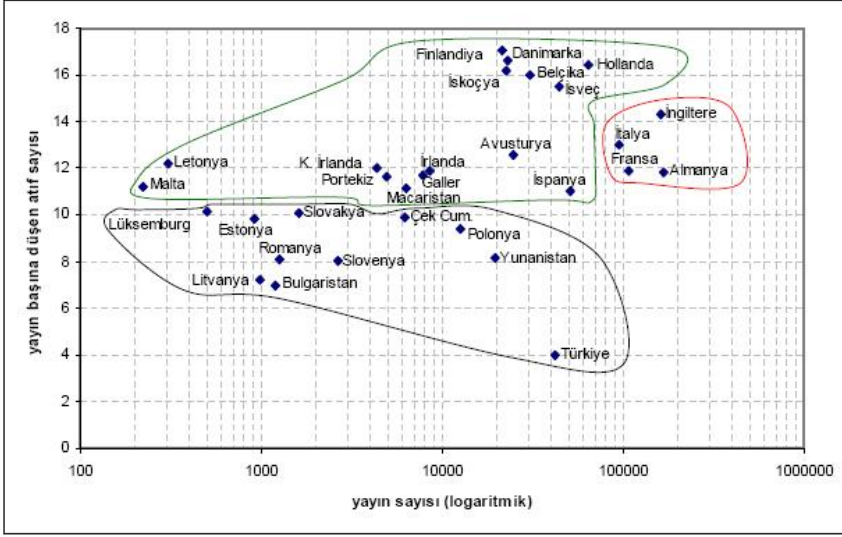
verilmektedir. Türkiye'nin en fazla yayın yaptığı beş alan sırasıyla klinik tıp, kimya, mühendislik, bitki ve hayvan bilimleri ile fiziktir. Öte yandan tüm alanlara yönelik gerçekleştirilen kümeleme analizlerine dayalı grafiklerden elde edilen bulgular ayrıca Tablo 2'de sunulmaktadır.

Klinik tıp alanında yayın sayısı bakımından Almanya az bir farkla İngiltere'nin önünde bulunmasına karşın ortalama atıf sayısında İngiltere Almanya'nın üzerinde yer almaktadır. Bu iki ülke dışında İtalya ve Fransa'da yayın ve atıf performansı yüksek ülkeler olarak dikkati çekmektedir. Her ne kadar kümeleme analizi sonuçları aynı grup içinde ele alıyorsa da, yüksek atıf ortalamasına sahip ülkeler arasında Belçika, Danimarka Finlandiya, Hollanda, İskoçya ve İsveç'in konumunun farklı olduğu görölmektedir. Bu ülkeler yüksek atıf performansı göstermiş olan Avusturya, Galler, İrlanda, İspanya, K. İrlanda, Letonya, Macaristan, Malta ve Portekiz'den oldukça yüksek atıf ortalamasına sahiptirler. Bununla birlikte, aynı grup içinde İspanya ve Avusturya dışındaki diğer ülkelerden iki üç kat daha fazla yayınları bulunmaktadır.

Türkiye klinik tıp alanında yayın başına düşen atıf sayısı bakımından son sırada yer almaktadır. Ortalama atıf sayısı bakımından Türkiye'ye en yakın ülke konumunda bulunan Bulgaristan'ın bile yayınlarına neredeyse Türkiye'nin iki katı kadar atıf yapıldığı görölmektedir. Klinik tıp alanında çalışmamıza konu olan 31 ülke arasında yayın sayısı bakımından sekizinci sıradaki Türkiye'nin kısa sürede bir üst gruba geçebilme olanağı bulunmamaktadır. Yapılan bir başka araştırmanın sonuçları da klinik tıp alanında Türkiye'nin atıf etkisinin son derece düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Dünyadaki tüm ülkeler üzerinden değerlendirmenin yapıldığı söz konusu çalışmada, 106 ülkenin yayın yaptığı klinik tıp alanında Türkiye'nin yayın sayısına göre 14. sırada olmasına karşın, yayın başına düşen atıf sayısında 102. sırada yer aldığı ifade edilmektedir (Al 2008b: 103). Türkiye'de atıf dizinleri kapsamındaki yayınlar önemli ölçüde akademik camiadaki araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmektedir. Türkiye, Avrupa ülkeleri arasında üniversite kaynaklı yayın üretiminin en yüksek olduğu ülke konumundadır (Moed 2006: 18). Türkiye adresli yayınlara bu denli düşük düzeyde atıf yapılıyor olması hem yayınların niteliğinin hem de atıf dizinleri kapsamındaki dergilerde yayın yapılma nedenlerinin sorgulanmasını gerektirmektedir.

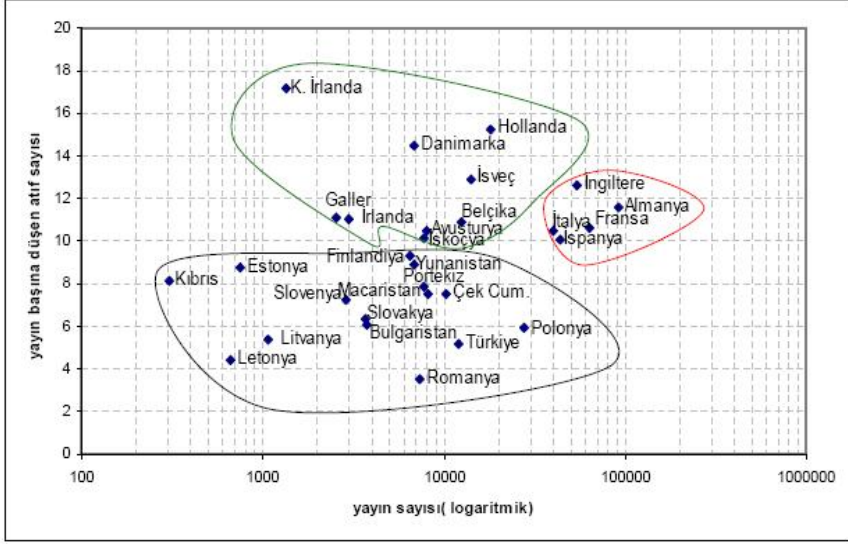
Şekil 2. Klinik tıp alanında ülkelerin gruplara dağılımı

Klinik tıp alanında atıf performansı yüksek dört ülke kimya alanında da atıf performansı yüksek ülkeler arasında yer almaktadır. Kimya alanında bu dört ülkenin yanına bir de İspanya'nın eklendiği görülmektedir. K. İrlanda yayın başına düşen 17 atıf ile kimya alanında ortalama atıf sayısı en yüksek ülke konumundadır. Hollanda, Danimarka ve İsveç ortalama atıf sayısı sıralamasında K. İrlanda'yı izleyen ülkelerdir. Atıf performansı yüksek diğer ülkeler ise Avusturya, Belçika, Galler, İrlanda ve İskoçya'dır.

Türkiye kimya alanında en çok yayın yapan 10. ülke olmasına karşın, ortalama atıf sayısı bakımından Letonya ve Romanya dışında başka bir ülkeyi geride bırakamamıştır. Özellikle ilk grupta yer alan yayın başına düşen atıf ortalaması yüksek ülkelerdeki araştırmacılarla yapılacak ortaklaşa çalışmalar, Türkiye'nin atıf sayısı bakımından ortaya çıkan olumsuz tabloyu tersine çevirebilir. Yüksek düzeyde atıf almış yayınların en önemli özelliklerinden biri ortaklaşa çalışma sonucu ortaya çıkmış olmalarıdır (Aksnes 2003: 161).

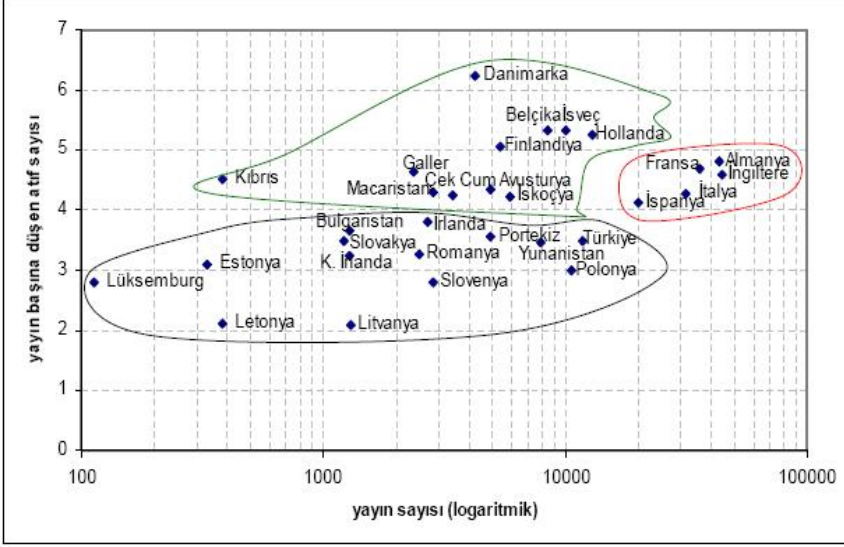
Şekil 3. Kimya alanında ülkelerin gruplara dağılımı

Mühendislik alanında Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve İspanya yayın ve atıf performansı yüksek ülkelerdir. Bu ülkeler dışında yayın sayısı bakımından olmasa da ortalama atıf ortalaması yönünden yüksek performans göstermiş ülkeler Avusturya, Belçika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Finlandiya, Galler, Hollanda, İskoçya, İsveç, Kıbrıs ve Macaristan'dır. Çek Cumhuriyeti 21 araştırma alanı içerisinde sadece bu alanda atıf performansı yüksek ülkeler grubuna girebilmiştir.

Mühendislik alanı Türkiye'nin en fazla yayın ürettiği üçüncü alan olmakla birlikte, aynı zamanda Türkiye'nin dünya atıf ortalamasına en yakın performans gösterdiği alandır. Bu alandaki dünya atıf ortalaması 3,8 Türkiye'nin atıf ortalaması ise 3,5'tir. Mühendislik alanı iyimser bir yaklaşımla gelecekte Türkiye'nin atıf performansı yüksek ülkeler arasında yerini alabileceği bir alan olarak görünmektedir. Öte yandan gelişmenin sadece bilimsel yayın alanıyla sınırlı kalmaması ve alana yenilik getiren mühendislik çalışmalarının da gerçekleştirilmesi ülke açısından olumlu olacaktır.

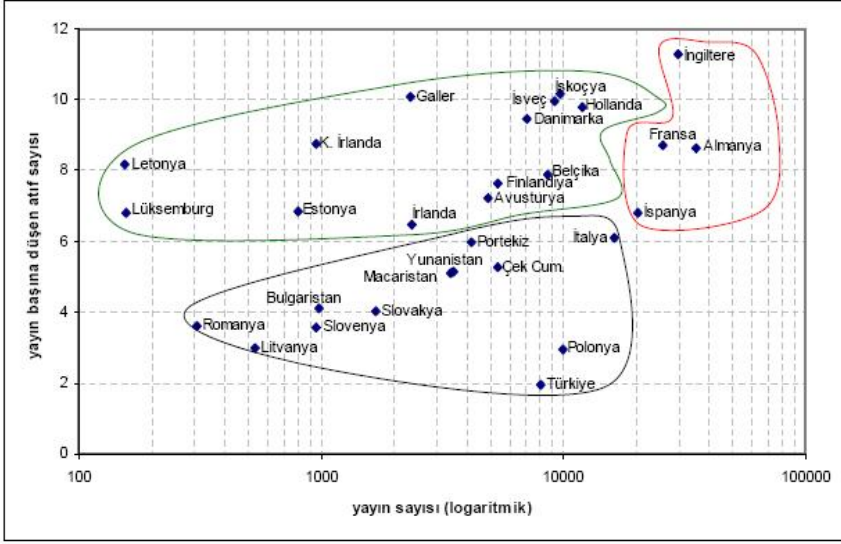
Şekil 4. Mühendislik alanında ülkelerin gruplara dağılımı

Bitki ve hayvan bilimleri alanında İngiltere yayın sayısı bakımından Almanya'nın gerisinde kalmasına karşın, ortalama atıf sayısı yönünden son derece başarılı bir performans göstermiştir. Dünya atıf ortalamasının 6,7 olduğu bitki ve hayvan bilimleri alanında İngiltere'nin yayın başına düşen atıf sayısı 11,3'tür. Genellikle yayın ve atıf performansı yüksek ülkeler arasında yer alan İtalya ise dünya atıf ortalamasının altında kalarak Çek Cumhuriyeti, Portekiz, Türkiye ve Yunanistan gibi atıf performansı düşük ülkelerin bulunduğu grupta yer almıştır.

Türkiye bitki ve hayvan bilimleri alanında en düşük atıf performansına sahip ülke konumundadır. Bitki ve hayvan bilimleri alanının Türkiye'nin düşük atıf performansına sahip olmasının en önemli gerekçesi olarak Türkiye orijinli bir derginin (*Turkish Journal of Veterinary & Animal Sciences*) tüm yayınlar içinde Türkiye adresli en çok yayın yapılan dergi olması ve bu derginin etkisinin alan içindeki düşüklüğü gösterilmektedir (Al 2008b: 112). Bitki ve hayvan bilimleri alanında yüksek etki faktörüne sahip dergilerde yayın yapmanın hedeflenmesi orta vadede Türkiye'nin atıf performansını iyileştirebilecek bir etmendir.

Şekil 5. Bitki ve hayvan bilimleri alanında ülkelerin gruplara dağılımı

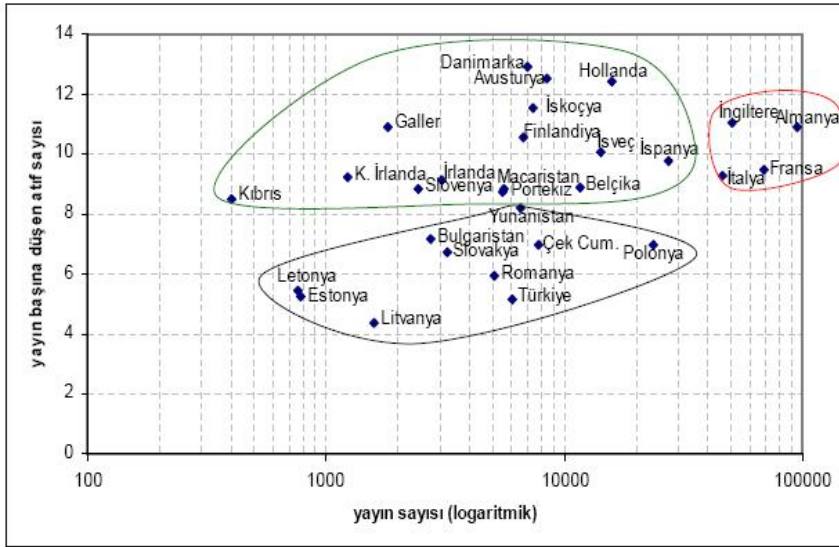
Fizik alanında Almanya'nın yayın sayısı olarak yapmış olduğu katkı oldukça yüksektir. Aynı grupta yer aldığı İtalya'dan iki kat daha fazla yayın ürettiği görülmektedir. Ortalama atıf sayısı Almanya'ya oldukça yakın olan İngiltere'de Almanya'dan yaklaşık 45 bin yayın daha az yapmıştır. Bu bulgular AB içinde Almanya'nın fizik alanı özelinde önemine işaret etmektedir.

Fizik alanında atıf performansı yüksek AB ülkeleri arasında Avusturya Belçika, Danimarka, Finlandiya, Galler, Hollanda, İrlanda, İskoçya, İspanya, İsveç, K. İrlanda, Kıbrıs, Macaristan, Portekiz ve Slovenya yer almaktadır. Bu ülkeler arasındaki Kıbrıs'ın yayın sayısı diğer ülkelerle karşılaştırıldığında oldukça azdır. Slovenya 21 alan içerisinde sadece fizik alanında atıf performansı yüksek ülkeler grubunda yer almaktadır. Özellikle Kıbrıs, Portekiz, Macaristan, Slovenya ve Belçika'nın atıf performansında düşüş yaşanması bu ülkeleri atıf performansı düşük ülkeler kategorisine sokabilir. Tam tersi bir durum ise Yunanistan için geçerlidir. Yunanistan'ın atıf performansını bir miktar artırması bir üst gruba dahil olabileceğini sağlayacaktır.

Türkiye'nin birçok alanda atıf ortalaması sıralamalarında gerilerde kalmasına karşın yayın sayısı sıralamalarında önlere olduğu saptanmıştır. Ancak bu durum fizik alanı için geçerli değildir. Fizik alanında yayın sayısına göre sıralama yapıldığında Türkiye araştırmaya konu olan ülkeler arasında 16. sırada kendine yer bulmuştur. Sıralamadaki söz konusu yer Türki-

ye'nin yayın sayısına göre ülkeler sıralamasında en geride olduğu uzay bilimleri alanındaki 21. sıradan sonraki en düşük yayın performansdır. Türkiye'nin yayın sıralamasında nispeten geride kaldığı diğer alanlar ise immünoloji, mikrobiyoloji ile moleküler biyoloji ve genetik alanlarıdır. Söz konusu alanlarda Türkiye'nin atıf performansı ile birlikte yayın performansının da oldukça düşük olduğu görülmektedir.

Şekil 6. Fizik alanında ülkelerin gruplara dağılımı

Yapılan kümeleme analizi sonucunda ayrı ayrı alanlar değerlendirildiğinde, sadece beş ülkenin yayın ve atıf performansı yüksek ülkeler grubunda yer aldığı saptanmıştır. Bu ülkelerden İngiltere 20, Almanya 18, Fransa 17, İtalya 13 ve İspanya yedi ayrı alanda yayın ve atıf sayısı yüksek ülkeler grubuna girmiştir (bk. Tablo 2). İngiltere mikrobiyoloji alanı dışında tüm alanlarda yayın ve atıf performansı yüksek grupta yer almaktadır. Almanya ve Fransa İngiltere'nin tek başına yüksek düzeyde yayın ve atıfa sahip olduğu ekonomi ve işletme, psikiyatri ve psikoloji ile sosyal bilimler alanlarında yayın ve atıf sayısı yüksek ülkeler kategorisine girememiştir. Fransa'nın bu üç alana ek olarak mikrobiyoloji alanında da yayın ve atıf sayısı yüksek ülkeler grubuna giremediği görülmektedir. AB ülkeleri arasında en fazla yayın üreten beşinci ülke konumundaki İspanya bilgisayar bilimleri, bitki ve hayvan bilimleri, çevre ve ekoloji, kimya, matematik, mühendislik ile ziraat alanlarında yayın ve atıf sayısı yüksek ülkelerin bulunduğu gruptadır.

Tablo 2. Ülkelerin yayın ve atıf sayıları itibariyle yer aldıkları grup sayıları

Ülke	Yayın ve atıf sayısı yüksek	Atıf sayısı yüksek	Atıf sayısı düşük	Toplam alan sayısı
İngiltere	20	1	-	21
Almanya	18	3	-	21
Fransa	17	3	1	21
İtalya	13	4	4	21
İspanya	7	8	6	21
Hollanda	-	18	3	21
İsveç	-	18	3	21
İskoçya	-	17	4	21
Danimarka	-	17	4	21
Belçika	-	16	5	21
Galler	-	15	6	21
Avusturya	-	14	7	21
Finlandiya	-	14	7	21
İrlanda	-	12	9	21
K. İrlanda	-	11	10	21
Macaristan	-	7	14	21
Estonya	-	4	17	21
Portekiz	-	4	17	21
Letonya	-	4	12	16
Kıbrıs	-	4	8	12
Lüksemburg	-	3	11	14
Yunanistan	-	2	19	21
Malta	-	2	3	5
Çek Cumhuriyeti	-	1	20	21
Slovenya	-	1	20	21
Bulgaristan	-	-	21	21
Litvanya	-	-	21	21
Polonya	-	-	21	21
Romanya	-	-	21	21
Slovakya	-	-	21	21
Türkiye	-	-	21	21

Ülkeler yayın ve atıf sayıları itibariyle yer aldıkları grup sayıları açısından değerlendirildiğinde, yukarıda anılan yayın ve atıf sayısı yüksek beş ülkeyi genelde atıf ortalamaları belli düzeyde olan Hollanda, İsveç, İskoçya, Danimarka, Belçika, Galler, Avusturya, Finlandiya, İrlanda ve K. İrlanda

takip etmektedir. Söz konusu ülkelerin tamamı Şekil 1'de yer alan atıf sayısı yüksek ülkeler grubunda bulunmaktadır. Bu ülkeler arasında kimi ülkeler (Danimarka, İsveç gibi) bazı alanlar içinde yayın başına düşen atıf sayısının en yüksek olduğu ülke konumunda yer almaktadır. Öte yandan İngiltere dışında İngilizce konuşulan ülkeler olan Galler, İrlanda, İskoçya ve K. İrlanda'nın atıf etkisi yüksek ülkeler arasında yer almaları uluslararası literatürde yayın yapılan dilin de önemini gösteren bir konudur.

Genelde atıf sayısı düşük ülke grubunda yer alan, ancak kimi alanlarda birkaç kez atıf sayısı yüksek ülkeler grubuna giren ülkelerin olduğu da dikkati çekmektedir. Macaristan, Estonya, Portekiz, Letonya, Kıbrıs, Lüksemburg, Yunanistan, Malta, Çek Cumhuriyeti ve Slovenya kimi alanlarda görece olarak yüksek atıf performansı göstermişlerdir. Yüksek atıf performansı göstermelerinin temel nedeni az sayıda yayınlara içerisinden birkaç yayının yüksek düzeyde atıf almış olması ve bu durumun ortalama atıf sayısını etkilemesidir.

Aralarında Türkiye'nin de yer aldığı altı ülke, 21 alanın tamamında atıf sayısı düşük grup içinde bulunmaktadır. Bu bağlamda Bulgaristan, Litvanya, Polonya, Romanya ve Slovakya ile aynı kategoride yer alan Türkiye'nin bulunduğu konumu sorgulaması gerektiği açıktır. Bu ülkeler arasında Polonya'nın birçok alanda Türkiye ile benzer sayıda yayın yaptığı görülmektedir. Yayın sayısının yanı sıra, Polonya ve Türkiye'nin benzerlik gösterdiği bir başka konu ise atıf dizinlerinin kapsamının genişletilme çalışmaları sonucunda en fazla dergisi dizinlere giren ülkeler arasında yer almış olmalarıdır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma sonucunda AB içinde hangi ülkelerin atıf performansının yüksek olduğu görülmektedir. Her alanda olduğu gibi bilimde de rekabet edebilmenin en temel koşulu kaliteli ürünler ortaya koymaktır. Bilim camiası içinde etki ölçümü için kullanılan atıf sayıları ülkelere ilişkin verilerin toplu şekilde değerlendirildiği bu tip çalışmalarda daha bir anlam kazanmaktadır. Bazı ülkeler belli alanlarda kazanmış oldukları uzmanlıklarını uluslararası bilim literatürüne de yansıtmaktadır.

Başta uzay bilimleri olmak üzere fizik, immünoloji, mikrobiyoloji ile moleküler biyoloji ve genetik alanlarında Türkiye'nin yayın sayısı bakımından AB üyesi ülkelerin gerisinde kaldığı saptanmıştır. Bu alanlar birçok ülkenin öncelikli yatırım yapmayı amaçladıkları alanlar olmasına karşın, Türkiye'nin henüz uluslararası bilimsel yayın sayısı bakımından dahi rekabet edebilecek konumda olmaması kaygı vericidir. Ülkeye katma değer yarata-

çak stratejik araştırma alanlarının seçimi konusunda çalışmalar yapılması gerekmektedir.

AB ülkeleri arasında bilimsel yayın ve atıf performansı açısından oldukça büyük bir uçurumun bulunduğunu söylemek olanaklıdır. İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya gibi ülkelerin göstermiş olduğu yayın ve atıf performansı ile Çek Cumhuriyeti, Polonya, Romanya ve Slovakya gibi ülkelerin performansı çok uzun yıllar geçse de kolaylıkla birbirine yaklaşacak gibi görünmemektedir. AB içerisinde yer almayı hedefleyen Türkiye'nin birçok araştırma alanında yayın performansının yüksek olduğu görölse de söz konusu yayınlarına düşük düzeyde atıf yapıldığı saptanmıştır. Atıf dizinleri kapsamına alınan Türkiye orijinli dergi sayısının son yıllarda artış göstermesi, yakın zamanda Türkiye'nin yayın sayısı bakımından mevcut konumunu çok daha yukarılara taşıyacaktır. Bununla birlikte yayınların bilimsel camiada etki bulan yayınlar olabilmesini sağlayacak bir dizi tedbirin alınması orta vadede Türkiye'nin atıf performansının da iyileşmesine katkı sağlayacaktır. Bu konuda yapılabilecek çalışmalara ilişkin öneriler aşağıda sıralanmaktadır:

- Atıf dizinlerindeki Türkiye orijinli dergilerin etki alanını genişletebilmek için ilgili alanda araştırma yapan etkin kişi ya da gruplarla iletişime geçilmeli, bu kişi ya da grupların niteliği yüksek makaleleri dergilerde yayımlanmalıdır. Atıf dizinleri kapsamındaki Türkiye orijinli dergilerde Türk araştırmacılar tarafından yayımlanan makalelerin oranının yüksek olduğu düşünülmektedir. Bu durumun düşünülmesinin temel nedeni yayın dili Türkçe olan birçok derginin olmasıdır. Yurt dışındaki alanla ilgili araştırmacıların bir şekilde derginin yazar grubuna dâhil edilmesi derginin etkisini artıracak bir unsurdur.
- Atıf dizinleri kapsamındaki bazı dergilere çevrimiçi olarak erişim sağlanmaktadır. Açık erişimli dergilerin etkisinin nispeten daha yüksek olduğu dikkate alındığında internet üzerinden erişilemeyen Türkiye orijinli dergilerin elektronik ortamda da yayımlanmaya başlanması makalelerin görünürlüğünü artıracak ve atıf almasını sağlayacaktır.
- Çeşitli araştırma alanlarında belli sayıda yayın yapıyor olmasına karşın söz konusu alanlarda yenilik getirici çalışma sayısı nispeten azdır. Araştırma faaliyetlerini gerçekleştirirken özel sektör ile işbirliği içinde bulunulması, gereksinimler doğrultusunda çalışmalar yapılmasına ve bunların ilgili alanlara yenilik getirmesine zemin hazırlayacaktır.
- Çalışmamıza konu olan yayınların önemli bir kısmı akademisyenler tarafından yapılmaktadır. Mevcut sistemdeki akademik başarıya ilişkin

değerlendirmelerde atıf dizinleri kapsamında yayın sahibi olmak neredeyse olmazsa olmaz bir ölçüt halini almıştır. Bu nedenle öncelikle akademik yükseltme ve atama ölçütlerinde düzenlemeye gidilmeli, belli bir akademik kadro elde edebilmek için yapılan yayınların önüne geçilmelidir.

Türkiye bilimsel yayın ve atıf performansı bakımından AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında daha iyi konumda olmayı hedefliyorsa, iyi planlanmış ve gereksinimler doğrultusunda hazırlanmış bir bilimsel yayın politikası oluşturmalıdır. Bilimde ileri sayılan ülkelerle yarışabilmenin yolu niceliğe değil niteliğe yatırım yapmaktan geçmektedir.

Kaynaklar

- Aksnes, Dag (2003). "Characteristics of highly cited papers". *Research Evaluation* 12(3):v 159-170.
- Al, Umut (2008a). "Bilimsel yayınların değerlendirilmesi: *h*-endeksi ve Türkiye'nin performansı". *Bilgi Dünyası* 9 (2): 263-285.
- _____, (2008b). Türkiye'nin bilimsel yayın politikası: Atıf dizinlerine dayalı bibliyometrik bir yaklaşım. Doktora tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Borgman, Christine ve Jonathan Furner (2002). "Scholarly communication and bibliometrics". *Annual Review of Information Science and Technology* 36: 3-72
- Czajbók, Edit et al. (2007). "Hirsch-index for countries based on Essential Science Indicators data". *Scientometrics* 73 (1): 91-117.
- EUROPA. (2009). European countries. http://europa.eu/abc/european_countries/index_en.htm Erişim tarihi: 24 Temmuz 2009.
- Fujigaki, Yuko (1998). "The citation system: Citation networks as repeatedly focusing on difference, continuous re-evaluation, and as persistent knowledge accumulation". *Scientometrics* 43 (1): 77-85.
- Garfield, Eugene (1965). "Can citation indexing be automated?". *Statistical Association Methods for Mechanized Documentation, Symposium Proceedings*. Eds. Mary Elizabeth Stevens et al. Washington: National Bureau of Standards. www.garfield.library.upenn.edu/essay/s/V1p084y1962-73.pdf. Erişim tarihi: 29 Temmuz 2009. 189-192.

- _____, (1986). "Do Nobel prize winners write citation classics?" *Essays of an Information Scientist* 9:182-187. www.garfield.library.upenn.edu/essays/v9p182y1986.pdf. Erişim tarihi: 4 şubat 2008.
- Moed, Henk F.(2006). "Bibliometric rankings of world universities. Centre for Science and Technology Studies Report 2006-01". www.cwts.nl/hm/bibl_rnk_wrl_d_univ_full.pdf. Erişim tarihi: 29 Temmuz 2009.
- Özdamar, Kazım (2002). *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi - 2: Çok değişkenli analizler*. Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Pritchard, Alan (1969). "Statistical bibliography or bibliometrics?" *Journal of Documentation* 25: 348-349.
- Sher, Irwing H. ve Eugene Garfield (1983). "New tools for improving and evaluating the effectiveness of research". *Essays of an Information Scientist* 6: 503-513. www.garfield.library.upenn.edu/essays/v6p503y1983.pdf. Erişim tarihi: 29 Temmuz 2009.
- Tatlıdil, Hüseyin (2002). *Uygulamalı çok değişkenli istatistiksel analiz*. Ankara: Ziraat Yay.
- Thomson, Reuters. (2009). "Content expansion". http://isiwebofknowledge.com/products_tools/multidisciplinary/webofscience/contentexpl/. Erişim tarihi: 3 Ağustos 2009.
- Van Leeuwen, Thed (2001). "Language biases in the coverage of the Science Citation Index and its consequences for international comparisons of national research performance". *Scientometrics* 51 (1): 335-346.

Publication and Citation Performances of European Union Countries and Turkey

Umut Al*

Abstract

Research on the dynamics of scientific publications attracts the attention of the scientific world, and the number of studies in this area has been gradually increasing during recent years. The efficiency of scientific publications is usually evaluated through bibliometric studies. Citation indexes serve as the source of data for bibliometric research. The data used in this study is obtained from Essential Science Indicators. Essential Science Indicators provide data about the publications and citations of countries in various fields. This study evaluates the publication and citation performance of Turkey and includes various comparisons based on European Union countries. In this research, cluster analysis technique is used to determine which countries are similar in publication and citation performances. The findings indicate that England, Germany, France and Italy have the highest publication and citation performance among the European Union countries. On the other hand, Turkey has a place in the group of countries with lower citation performances in all research fields.

Keywords

European Union countries, citation impact, bibliometrics, publication performance

---

* Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Information Management - Ankara / Turkey
umutal@hacettepe.edu.tr

Аннотация

Essential Science Indicators. Essential Science Indicators

Ключевые Слова

Şam İhtisab Vergisi Bağlamında Osmanlı Egemenliğinin Zayıflama Süreci (1829-1831)

Mustafa Bıyıklı*

İbrahim Bakırtaş**

Özet

Bu çalışmada, Şam ihtisab vergisi bağlamında Osmanlı Devleti'nin güç aşınımı politik-ekonomik açıdan incelenmektedir. Önce ihtisab vergisinin Şam'da uygulanma kararının alındığı tarihten önceki süreçte (1800-1830) Osmanlı Devleti'nin iç ve dış çevresinin genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır. Sonra ihtisab vergisi ve vergilendirmeye ilişkin temel bilgiler gelmektedir. Osmanlıdaki vergilendirme esaslarına yer yer atıflarda bulunularak, Şam ihtisab vergisinin konulması, ancak uygulanamamasının arkasındaki gerekçeler de bu kısımda ele alınmaktadır. Çalışmada daha sonra Şam ihtisab vergisine ilişkin genel değerlendirme ve sonuçlara yer verilmektedir. Şam ihtisab vergisi Osmanlı Devleti'nde "müstesna eyaletler" kapsamında tanımlanan yerlerde vergilendirmede zaman içerisinde gücün nasıl aşındığını ve otorite-güç arasındaki dengesizlik durumunda vergi toplanamayacağını göstermektedir. Ayrıca Şam vakası, milli egemenliğin karakteristik özelliklerindeki bu tip aşınmaların milli bütünlüğü nasıl zayıflatılabileceği, dış güçlerce bir devleti tehdit etmede nasıl kullanılabileceği ve bir devletin yıkılışını nasıl hızlandırabileceği hakkında günümüze ipuçları da vermektedir.

Anahtar Kelimeler

İhtisab vergisi, Şam Vilayeti, Osmanlı Devleti, isyan, Selim Mehmed Paşa, Mehmed Ali Paşa

* Yrd.Doç.Dr., Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü – Kütahya / Türkiye
bmustafa@dumlupinar.edu.tr

** Prof .Dr., Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü - Aksaray / Türkiye
ibakirtas@aksaray.edu.tr

Giriş

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla doğru askerî ve siyasi hayatında, taarruz durumundan savunma durumuna geçmişti. Batılılaşma gayretlerinin de hızlandığı dönemde, politik bir stratejiyle Batılılar, Ortadoğu'da çıkarları doğrultusunda yönlendirip kullanabilecekleri çıkarıcı-çağdaş zümreler yetiştirme hareketine başlamışlardı. Bu değişim süreci, aynı zamanda Yeniçağ ile başlayan Batı ile Doğu arasındaki üstünlük mücadelesinin seyrini de değiştirmişti. Osmanlı siyasi ve iktisadi tarihi incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin Viyana'da uğradığı bozgunla Batı dünyasının moral ve güven düzeyinde artış meydana gelirken, Osmanlı dünyasında tersine moral ve güven düzeyinde gerileme meydana gelmişti. Ayrıca bu yüzyılda başlayan batılılaşma hareketine toplumsal bakış açısında da tereddüt, endişe ve ikilemler artmaya başlamıştı. Buna Fransız İhtilali'nin etkileri ve Napolyon'un Mısır seferi eklendiğinde Osmanlı Devleti'nin egemenlik gücündeki aşınmayı karakterize etme konusunda Şam vakası¹ önemli bir örnek olmaktadır.

Ekonomik açıdan devlet hazinesinin ve hane halklarının içinde buldukları zor durum, ekonomik bozulma ve dar boğaz nedeniyle XIX. yüzyılın başında Osmanlıda iç mücadeleler ve huzursuzluklar artmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti, sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda çözücü ve bozucu etkisi yüksek iç ve dış baskılara maruz kalan bir konumda idi. Batının, Osmanlı Devleti'nin bilim, sosyal hayat, ekonomik yapı ve politika alanına ilk müdahalelerini uygulamaya koyduğu yerlerin başında Kahire ve Şam gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Güney desteğini gittikçe zayıflatacak olan batı dünyasının bu yöndeki girişimleri, Şam vakasının da zeminini hazırlamıştı. XIX. yüzyıldaki güç dengelerinde meydana gelen tarihî dönüşüm dikkate alındığında, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde ve uluslararası iktisadi ve siyasi alanlardaki gücünde aşınma meydana gelmesinde, 1831 Şam vakası önemli bir yere sahiptir. Şam vakasının sonuçları, Osmanlı Devleti'nin çöküşünün yolunu açan ve çöküşü hızlandıran sebeplerden birini oluşturmaktadır.

Şam İhtisab Vergisi Öncesi Osmanlı Devleti

XIX. yüzyılın ilk yarısı Osmanlı Devleti'nde çeşitli isyanların baş gösterdiği ve devletin uluslararası alanda siyasi yenilgilere uğradığı bir dönem olmuştur. Bu olumsuz gelişmelerin sonundaki uzlaşma sürecinde ise devletin hem hazinesine hem de toprak bütünlüğüne zarar veren anlaşmalar imzalanmıştır. Devlet, iktisadi, askerî, siyasî ve sosyal açıdan gittikçe güçsüzleşmiş, isyanlar ve kaybedilen savaşlar sonucunda ekonomi sarsılmıştır. Finansal anlamdaki gerilemelerle birlikte Osmanlı Devleti, Akdeniz'deki

gücünü kaybetmeye başlamış ve özellikle Kuzey Afrika'daki eyaletlerin denetimi zorlaşmıştır. Bu gelişmeler merkez ile eyaletler arasındaki güç-otorite çatışmasının şiddetlenmesine neden olmuştur. Örneğin Şark Meselesi sürecinin gelişerek ve genişleyerek devam ettiği, isyanların vuku bulduğu bu dönemde Mısır'da da Kavalalı Mehmed Ali Paşa olayı Ortadoğu'da isyanları başlatmıştır. Bu zaman dilimi içerisinde Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırılması, Avrupa devletlerince iki farklı şekilde algılanmıştır. Bazı Avrupa devletleri, bu değişimle Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasi açıdan yeniden kuvvet bulacağını ileri sürerken, bazıları böyle bir hadisenin devleti tamamen zaafa sürükleyeceği kanaatine varmıştır. Bu yüzyılın ilk çeyreği ve dünya düzenindeki değişimler, Osmanlı Devleti'nin sosyal, siyasi ve iktisadi hayatta karşılaştığı zorluklar, düzenli bir askerî sistem ve eğitilmiş askerlerle atlatılabilecek durumda olmasına karşın, şekilde yetiştirilen askerlerin sayıca artırılması ve düzene konulması devletin iktisadî gücünü aşmıştır. Devleti idare edenler, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmakla beraber, çok güçlendikleri varsayımıyla, karşılıklarına çıkacak her devleti yenebilecekleri düşüncesine kapılmışlardır. Bütün bu gelişmelerin meydana geldiği dönemde Ruslar, Osmanlı Devleti'nin toparlanmasına fırsat vermeden harp açmaya bahane aramaya başlamışlardır.

Kurum ve yönetim yapılarındaki çözümler de bu dönemde devlet otoritesini zayıflatan bir başka unsurdur. Padişahın çevresinde, eskisi gibi vasıflı sadrazamlar ve paşalar kalmamıştı. Sadrazamlar ve paşaların padişahın emri doğrultusunda devlete sadakati sağlamak yerine, kendi kafalarına göre icraatta bulunmaları ve yetkilerini kendi çıkarları için kullanmaya başlamaları bu felaketlerin davetçisi olmuştur (Ahmet Lütfi 1290: 210). Devlet otoritesinin zayıflaması, dirayetli devlet adamı yokluğu ve yönetimdeki düzensizlik eyaletlerde de etkisini göstermeye başlar. Vezirlerden niyeti bozuk ve fırsatı ganimet bilenler, durumdan faydalanarak mevcut düzeni kendi çıkarlarını sağlayacak şekilde bozmakta tereddüt etmemişlerdir (Kartal 1988: 7). Siyasi yozlaşma düzeyinin gittikçe artması, yönetime yardımcı olan devlet adamlarının sık sık değiştirilmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'ndeki kurumlara ait değişimler ve düzenlemeler, yani yeni kurulan Avrupa tipi kurumlar, bakanlıklar vb. nedeniyle halk, eski ve yeni arasında bocalar bir hâl almıştı. Bununla beraber, Batılı devletlerin, Osmanlı Devleti içindeki Hristiyan tebaa ve bilhassa Şam bölgesi Hristiyanları üzerindeki hakim nüfuzları da, merkez ve yerel yönetimlerin askerî ve siyasî alandaki güçlerinin gittikçe azalmasına paralel olarak artmaya başlamıştı. Ekonomik bunalımdan dolayı Müslüman halk huzursuzluk içinde fakirleşirken, Hristiyan tebaaya, Batılı devletlerin ve Rusya'nın hi-

maye politikaları gereği destek vermeleri, halk temelindeki sosyal ve iktisadi dengeyi bozmuş ve Müslüman halkın devlete olan güveni ve bağlılığı zayıflamaya başlamıştır (İnalçık 1988: 213). Dengede meydana gelen bu bozulmalar nedeniyle, artık hemen her bölgede, yeni yeni meseleler ve karışıklıklar meydana gelmeye ve diğer bölgelere de sirayet eder (Karal 1988: 124-164). Savaş ekonomisi, yenilgiler ve savaş tazminatları Osmanlı ekonomisini hemen hemen çökme noktasına getirmiştir. Ayrıca bu dönemde imtiyazlı Avrupa mallarının Osmanlı pazarını ele geçirmesiyle de ekonomide önu alınmaz bir kriz başlar. Bu dönemde, Avrupa'da sanayi devrimiyle, ticarete üstünlüğü ele geçiren Batıya karşı, Osmanlının rekabet edecek ne sermaye birikimi ne de sanayisi vardı. Devlette gayrimüslim tebaa zenginliği arttıkça, Müslüman halka karşı üstünlük ve mücadele de artmıştır. Gelir dağılımındaki bozulma, tebaalar arasındaki uzlaşmayı, zaman zaman çatışmaya taşır. Bu güç durumdan kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti, yeni vergiler ihdas etmeye çalışmış ise de bu uygulamalardan netice alamaz. Öyle ki, bu dönemde Osmanlı dış borçlanmaya gidecek bir duruma gelmiş (Karal 1988: 164), bu da, Osmanlı Devleti'ni Batıya yeni tavizler vermeye mecbur bırakmıştır. Bu durumdan ilk yararlanmaya kalkan devlet, İngiltere olmuştur. İngiltere, 1820'den başlamak üzere, Basra Körfezi boyundaki diğer Arap kabileleriyle bir dizi anlaşma imzalayarak onlardan diğer Avrupalı güçlere hak tanımamalarını şart koşmuştur (Mansfield 1976: 21).

Özetle bu dönem, başarılı mı başarısız mı olacağı belli olmayan bir dönüşüm süreci olarak Avrupaî tarza geçiş, yapılan bütün Avrupaî yenilenme çalışmalarına halk arasında çeşitli tepkilerin meydana geldiği ve çeşitli eyaletlerde isyanların çıktığı bir zaman dilimi olmuştur.

Müstesna Eyaletler ve İhtisab Vergisi Kavramları

XIX. yüzyılda meydana gelen ekonomik ve sosyal bunalım sonucunda Osmanlı Devleti, savaş hazırlıklarına ilişkin maliyetlerini, yeni kurulan Asakir-i Mansûre-i Muhammediye *ulûfe* ve masraflarını karşılamak üzere (BOA, HH, Nr. 21152-C) Eyalet-i Mahrûseye de, ihtisab maddesi uygulayarak, "ihtisab resmi" denilen bir vergi koymak mecburiyetinde kalmıştır. Çünkü ordunun yiyecek, giyecek, silah vb. gereksinimleri ile maaşlarının karşılanması için ihtiyaç duyulan paranın hazinenin mevcut gelirleriyle karşılanamaz oluşu, devleti yeni kaynak arayışlarına itmiştir. Ancak uygulamadaki bazı istisnalar, kaynak konusunda devletin vergileme gücünü kısıtlayan bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da resm/vergi konusunda, "Müstesna eyaletler" denilen ve idare noktasından genel hükümler dışında uygulamaya tabi tutulan eyaletlerin ayrı bir özelliği vardı.

Genel hükümlerin dışında tutulan bu eyaletler; Sayda Eyaleti (Beyrut ve Suriye), Halep, Bağdat, Basra, Musul, Trablusgarp, Bingazi, Hicaz ve Yemen'dir. Bunlardan Hicaz ile Basra'nın arazisi *arâzî-i öşriyyeden* (Pakalın 1983: 78), diğerlerinin arazisi, *arâzî-i haraciyyeden* (Pakalın 1983: 71). sayılmıştır. Bu bölgeler fethedildikleri zaman zeâmet ve tîmâr usulüne tabi tutulmadığı gibi mali işlerinde merkez tarafından herhangi bir müdahaleye maruz bırakılmamışlardı. Bu eyaletlerde yaşayan halk eskiden ne gibi yükümlülükler altındaysa, hazine için de o alınmış ve arazileri hakkında eski hükümler aynen korunmuştur.

Müstesna Eyaletlerin ayrı bir özelliğe tabi tutulmalarında birçok sebepler vardı. Bunların başlıcaları; bu eyalet halklarının, aşiretler ve kabilelerden meydana gelmesi, değişik din ve mezhebe tabi olmaları ve coğrafyanın siyasi olarak jeopolitik açıdan hassas olmasıydı. Bu eyaletler için Müfrez'ül-Kalem Hazine (Pakalın 1983: 598) namıyla ayrıca “Mısır Hazinesi”, “Şam Hazinesi”, “Bağdat Hazinesi”, “Yemen Hazinesi” gibi hazineler teşkil edilmişti. Bu eyaletler içinde Hicaz eyaletinin ayrı bir yeri vardı. Bunun nedeni Haremeyn'i yani Mekke ve Medîne'yi içine almasıydı. Haremeyn arazisi ziraa-ta müsait olmadığı için halkı ticaretle uğraşıyordu. Bu eyalet halkını, Osmanlı Devleti vergi ile mükellef tutmamıştı (Pakalın 1983: 632).

Osmanlı Devleti zor durumda kalınca Asakir-i Mansûre masraflarını karşılamak ve “Nizam-ı mülkiyeden olan ve memalik-i mahrusa-i şahane”nin yani mülk nizamından olan ve Osmanlı ülkesinin tamamından alınmak üzere konulan ihtisab vergileri, 1245/1829 senesinde İstanbul'da icra olunduktan sonra taşrada da uygulanmaya konulmuştu. Kethüda kalemi hulefasından Emin Bey, bir ferman ile Şam eyaletine ihtisab emini tayin edilmiş (Ahmet Lütfi, Hicri 1290: 214), Şam'da da icrası için ihtisab vergisi konmuş, 1246 (Miladi 1830) senesi Şam valisi Salih Paşa'ya da uygulanması için emir verilmiştir. Her ne kadar o dönemde, Şam'da ihtisab eminliği için Osman Paşa istenmişse de defterdar, ihtisab eminliği için haccêğândan Kethüda Kâtibi hulefasından Rauf Paşa'nın idaresinde birkaç sene tecrübe kazanmış olan Emin Bey'in tayinini uygun görmüştü. Ancak Hac zamanı olduğu ve Emin Bey de Hacda olduğu için İhtisab maddesinin Şam, Hama ve Humus'ta uygulanması gecikmişti (BOA, HH, Nr. 21152).

Tarihî perspektiften ele alındığında ihtisab müessesesi, “Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker” esasına dayanan ve Hz. Ömer zamanından beri İslam'da varlığını korumuş bir müessesedir. Osmanlılarda daha ziyade “ihtisab ağası” veya “ihtisab emini” diye isimlendirilen ve ihtisabı yürütmekle vazifeli muhtesib, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte ortaya

çıkmişti. Kadı tayin edilen yerde verilen mesuliyetlerle onun yardımcısı durumunda olan bir de muhtesib bulunuyordu. Muhtesiblerin görev ve yetkileri ihtisab kanunnâmelerinde etraflıca belirtilmişti. Meselâ Fatih Sultan Mehmed dönemine ait İstanbul'un ihtisab kanunnâmesinde Allah'ın yarattığı her şeyin hukukunun görülüp gözetilmesinde muhtesibin sorumlu olduğuna dair kayıtlar bu kişilerin ne kadar geniş yetkilerle donatıldığını göstermektedir (Kazıcı 1998: 143).

XIX. yüzyılın başlarında, o dönemin ifadesiyle “şiraze-i nizamından çıkmış” ihtisab kanunlarının yürüyemez hâle gelmesi nedeniyle devlet hazinesine giren gelirden azalma meydana gelmiştir. Bu amaçla kurumsal açıdan uygulamanın işler hâle gelebilmesi için 1826'da yeni bir düzenlemeye gidilmiştir (Kütükoğlu 1983-1987: 481). Bu düzenlemelerin amacı, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından hemen sonra kurulan Asakir-i Mansûre-i Muhammediye masraflarını karşılayabilmektir. Hatta bu sebeple toplanacak yeni vergiye “Rusûm-u cihadiyye” adı verilmiştir. Ancak bu yeni sisteme geçilirken, o bölgedeki kadılar ve esnaf kethüdalarının yapacakları incelemeler temel alınarak, vergi miktarlarının halkın kaldırdığına üstünde olmamasına itina gösterilmesi konusunda titiz davranılmış ve gönderilen hükümlerde ilgililer, bu konuda uyarılmıştır (Kütükoğlu 1983-87: 481-520). XIX. yüzyılın ilk yarısında eski bazı vergilerin artırılması, bu tür ayarlamaların yanında yeni bazı vergilerin konmasının en önemli sebebi Asakir-i Mansûre-i Muhammediye olmuştur. (Kütükoğlu 1981: 520). Bu dönemde, ihtisab ve damga vergileri, hazineye yeni gelir sağlamak amacıyla konmuştur (Kütükoğlu 1981: 595). Tüm bu finansman gereksinimleri II. Mahmud'un Şam Eyaletinden de vergi almakta kararlı olmasının sebebi olmuştur.

İhtisab vergisini uygulamaya koyacak kişilerde aranan önemli vasıflar vardı. Bu dönemdeki devlet adamı kılığı, devlet adamları ve memurlarında belli vasıfların olmaması, padişahın uygulamalarında aksaklıkların meydana gelmesinde önemli bir etken olmuştur. Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında evvelden beri Muhtesib'e (Pakalın 1983: 572) belli sorumluluklar yüklenmiştir. Esnafı kontrol etmek, kola çıkmak, fiyat tespit ve kontrolü (narh), esnafın fiyat ve kanunlarda nizamlara uygun hareket edip etmediğini kontrol etmek, işyeri açma ruhsatı vermek, vergi toplamak, ihtisab gelirlerinin harcanacağı kalemleri tespit ve tayin etmek, esnafın kıyafetlerini tespit ve kontrolü, dini ve adli vazifelerdir (Kazıcı 1987: 68-277). Bunları uygulayabilecek muhtesibde ve bu muhtesibin tayininde aranan şartlar ise şunlardı: Müslümanlık, mükellefiyet, erkek olmak, adil olmak, izinli olmak, kudreti yeter olmak, ilim sahibi olmak, ilmiyle amel olmak, tek

gayenin Allah rızası olması, verâ ve takvâ sahibi olmak, iyi ahlak sahibi olmaktı (Kazıcı 1987: 53-58).

Uygulama Öncesi İhtisab Vergisine Tepkiler ve Yönetimce Alınan Tedbirler

Osmanlı'daki vergi uygulamaları düşünüldüğünde, ihtisab maddesinin uygulanabilmesi için halkın istekli olması ve bunu benimseyip fedakârlık yapması gerekmektedir. Ancak dönemin Şam valisi olan Rauf Paşa, ihtisab vergisinin Şam'da uygulamaya konmasının, halkın tutumları dikkate alındığında, uygun olmadığını ifade etmiştir. Fakat Padişah, gönderdiği emirde mali sıkıntıdan dolayı uygulamanın ertelenmemesini istemiştir (Ahmet Lütü, Hicri 1290: 204). Bunun üzerine Şam uleması ve ileri gelenleri toplanıp istişare yaparak, Şam kadısı da ayet, hadis ve evliya sözleriyle, Şam-ı Şerifin “Belde-i Tayyibe”, “Bab'ül-Kâbe”, “Enbiyalar ve evliyalar beldesi”, “Haremeyn-i Muhteremeyn” mülkü olduğunu, bu nedenle ihtisab vergisinin Şamlılardan affedilip alınmamasını istemişlerdir. Hatta bu hususta beş vakit namazda duacı olacaklarını da bildirmişlerdir (BOA, HH, Nr. 21152-A, BOA, HH, Nr. 21152-C, Ahmet Lütü 1290: 205).

9 Şaban/23 Ocak Pazar günü Müftü ve Peygamberin Sülalesi mensuplarının işleriyle meşgul olan vazife sahibi anlamındaki Nakibü'l-Eşraf'ın (Pakalın 1983: 647) izniyle, aşiret reislerinden bazıları saraya gelerek vergiyi kabul etmişlerdir. Ancak Pazartesi günü sarayın kapısında toplanan halk, vergi alınmasını protesto etmiştir. Devrin bilim adamlarının tavsiyelerine rağmen çıkan olaylarda bir kaç kişi ölmüş ve yaralanmıştır. Saray kapısının önüne bir top konularak, şiddet hareketi gösterilmek istense de ihtilalin sonunun kötü olacağı ve Hac mevsiminin yaklaştığı, vergi konusunda ısrarın Hac vazifesini yerine getireceklere zarar vereceği, bu nedenle böyle bir dönemde verginin uygulanması konusunda pek de ısrarın sırası olmadığı (BOA, HH, Nr. 21139-B) Bab-ı Âli'ye bildirilmiştir. Konunun Hac döneminden sonra çaresine bakılmasının uygun olacağı kararı alınarak, ortaya çıkabilecek çatışmaların önüne geçilmiştir (BOA, HH, Nr. 21152-B, Ahmet Lütü 1290: 205).

Şam'ın ileri gelenleri mali sıkıntılardan dolayı vergiyi merasimle kabul etmekten öte bir şey yapamamışlardır. Osmanlıda mevcut uygulama nedeniyle Hac masrafları ve Hacda bazı hizmetlerin karşılanması görevi yüklenen yöre esnafı, mali gücünü aşan bir vergi yükü nedeniyle durumu protesto etmek için dükkânlarını iki gün kapatmıştı (BOA, HH, Nr. 21152-C, Ahmet Lütü 1290: 205). Kamuoyunun bu tutumu karşısında Şam'da 1246 (1830) senesinde ihtisab vergisi uygulamaya konulamamıştır (BOA, HH, Nr. 21152, Ahmet Lütü 1290: 205). Bu tepkilerin yanında; gerekli

özelliklere tam olarak sahip muhtesiblerin bulunmaması, halkın ve esnafın malî sıkıntılar içinde olması, halkın, esnafın ve eşrafın vergilere alışık olmayışı, mevcut ayrıcalığın elden gitmemesi, dinî duygularla idarî bağlılığın zayıflaması, bölgenin Müslim ve gayrimüslim olarak meşrep ve mezhebini karışıklığa müsait olması da verginin o dönemde uygulanamayışının diğer sebepleri olmuştur (Commins 1993: 41). Bu olay Osmanlı Devleti'nin merkezi olmasına karşın, gücü bulunmadı yönünde bir imaya neden olmak suretiyle devletin itibarında aşınmaya, bu verginin uygulamaya konulması yönündeki girişimler ise devlet ile Şam halkı arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Kişisel çıkarlara dokunulmadığı sürece barış içerisinde yaşamaya gönüllü olan halk, devlet adına fedakârlık gündeme gelince, aynı tutumu sergilememiştir. O döneme kadar Şam halkı da padişaha sadık olmuştur. Ancak kişisel çıkar söz konusu olunca padişahın emrine karşı gelmekten çekinmeyen halk, ihtisaba tepki göstermekte de geç kalmamıştır.

Rauf Paşa, Hac mevsiminden sonra duruma hakim bir vaziyet oluşturduğunda verginin icrasının mümkün olacağını Bab-ı Âli'ye bildirmiştir. Bu durum karşısında II. Mahmut gönderdiği hatt-ı hümayunda:

“İhtisab maddesinin, diğer mahallerde uygulandığını, Şam halkının isteğiyle bunu terk caiz değildir”, “bu fesadın meydana çıkması çok dar vakte tesadüf etmiş olduğundan, başka tedbirin şimdilik çaresi mümkün olamayacağından istenildiği gibi icrasına başlansın. Bu Şam ve havalisi, her ne kadar mübarek bir mahal ise de, çoğu halkı bî-ar ve hayâ ve şerîr oldukları dahi açıktır. Hadlerini bilerek, edeplerini takınırlar inşaallah”

diyerek gereğini izah etmiştir (BOA, HH, Nr. 21152-C). Bununla beraber II. Mahmut, Şam'da mevcut vaziyetin oluşmasında Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın da tesiri ve parmağı olduğunu da işaret etmiştir. Bu nedenle Mehmet Ali Paşa'yı cezalandırmaya karar vermiştir.

II. Mahmut ile Mehmet Ali Paşa arasındaki olayların gelişimi daha önceki olaylara dayanmaktadır. II. Mahmut, Mehmet Ali Paşa'yı, Mora isyanlarını bastırmak için görevlendirmiş ve bunu başarması durumunda kendisine Girit ile Suriye ve Trablus-Şam valiliğini vaat etmiştir. Ancak bu isyanları bastırma konusunda yardımı olmaması nedeniyle Mehmet Ali Paşa'ya vaat ettiklerinden sadece Girit valiliğini vermekle iktifa etmişti. Bir müddet sonra da Hüsrev Paşa ve diğer müşavirleriyle istişare ederek Mehmet Ali Paşa'yı cezalandırmak için bir plan hazırlamıştır. Bu plana göre, Selim Mehmet Paşa Şam valisi atanacak, Mısır'da bir olay çıkartılacak ve Selim

Paşa ani bir hareketle Mehmet Ali'yi bastıracaktı. Ancak Mehmet Ali Paşa, Bab-ı Âli'deki casusları vasıtasıyla bu planı öğrenmiş ve bunun üzerine hem bu planı bozmak, hem de Şam ve Suriye valiliklerini almak için bir bahane aramaya başlamıştır (Karal 1988: 129, Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'deki emelleri hakkında geniş bilgi için bk. Kutluoğlu 1993). Şam'da uygulanmaya konulması düşünülen bu vergi Mehmet Ali Paşa için gerekli fırsatı doğurmuştur.

İhtisab Vergisinin Uygulamaya Konulması, İsyân ve Güş Aşınması

Selim Paşa Şam'a varmadan önce, Ali Rıza Paşa Bab-ı Âliye,

“Şam'a her taraftan Osmanlı eskisi delil [orduya kılavuzluk eden hafif süvari askeri] başı bozuntusu birçok haşerat biriktiğini, 'Eski Şam', 'Yeni Şam' diyerek daha bir takım insanların şehre hicret ettiğini ve bunların tekrar memleketlerine gönderilmesi ile Şam'ın, temizlenmesinin münasip olacağı”

konusunu ihtar etmişti. Bu ihtar, Bab-ı Âli tarafından beğenilerek, Şam'a varınca bu sorunun giderilmesi için gereğinin yapılması Selim Paşa'ya bildirilmişti. Bu gizli önlem, hissedilen fesadı gidermeye kafi gelir düşüncesiyle işin ilerisine gidilmemişti (Karal 1988: 206). Gerileme dönemiyle Şam halkının yapısında değişim meydana gelmiş ve otorite eksikliğine bağlı olarak her aşiret ve mahallede eşkıya çetesi oluşmuştu. Kaos ortamı ve otorite boşluğundan fayda sağlamak isteyen yasadışı oluşumlar, ihtisab maddesine yönelik fesadın çıkmasında da etkin olan bu “Şam ahalisinden birtakım kendini bilmez şahıslardı”. Bu yasadışı oluşumlar, Musul ve Kerküklü olup, Şam'da oturan Kürt, Havari, Mağribî takımını Şam'dan çıkarmak üzere yerli eşkıya bir cemiyet kurarak ve yer yer karışıklıklar çıkararak bu etnik gruplara mensup insanları öldürmeye başlamışlardı. Bu eşkıya cemiyeti sokak ve pazarlarda; “Memleketimize Türk uşağı dolup, kâr ve irâde sahibi oluyorlar, kaht ediyorlar, biz bunları istemeyiz” diye sloganlar atıyorlar ve halkı kışkırtıyorlardı. Oysa bu yasadışı oluşumlara karşın halk: “Arz sultanımızındır” diyerek, bu dönemde bile yönetime olan bağlılıklarını sık sık dile getirmişlerdir (BOA, HH, 21148-B).

II. Mahmut, Mehmet Ali Paşa'yı saf dışı etmek, aynı zamanda Şam eşkıyasını takip etmek için, Selim Mehmet Paşa'yı Şam'a göndermeyi uygun görmüştü. Bunun sebebi, Selim Mehmet Paşa'nın devlet idaresinin her aşamasında yer almış olması, rütbelerin sorumluluğunu iyi kavramış, tecrübeli ve dirayetli bir yönetici olmasıydı. Şam valisi Rauf Paşa'nın, mevcut olumsuzluklar nedeniyle ihtisab maddesini uygulayamayışı ve bunda valinin gerekeni yapmadaki yetersizliği sebebiyle, Rauf Paşa Hac'da iken, o

anda Halep tarafında görevde olan, hakikatte Mehmet Ali Paşa ve eşkiyayı takip etmekle meşgul, zahirde ise, Bağdat ordusuna destekçi olarak görünen Selim Mehmet Paşa'ya, Şam havalisinde bulunurken, Şam valiliği gizlice verilmiştir. Rauf Paşa Hacdan dönünce azledilip vezaret rütbesiyle Bursa'da ikamete mecbur edilmiştir (*Tarih-i Lütfi*, 206). Rauf Paşa'nın memuriyete başladığından beri Şam'da kaymakam olması ve araştırmasına göre, Şam'da bulunmasının münasip olmadığı görüşüne sahip olması nedeniyle Selim Paşa da Rauf Paşa'nın uzaklaştırılmasını istemişti (BOA, HH, Nr. 21139-A).

Selim Mehmed Paşa, Şam'a giderken Hama'da Aneze aşiretinden bazı "eşkiya"ları idam ettirmiş, bazılarını da zincire vurdurup Şam'a götürmüştü (Kutluoğlu 1993: 108). Bu aşiret Humus ile "İki kapılı" denen yer arasında Balıkesir kervanını vurup, üç beş bin keselik mal ve eşyasını yağmalamıştı (BOA, HH, Nr. 21148-B). Selim Paşa Halep'ten gelirken beraberinde olan 1500'den fazla askerinin 700-800'den fazlası muharebelerde ve eşkiyanın elinde telef olmuştu. Kalan askerleriyle de Şam'a gelmişti (BOA, HH, Nr. 21149). Selim Paşa'nın Şam'a gelişi sırasında olduğu gibi, Şam'a geldikten sonra halka gözdağı vermek niyetiyle olsa gerek, sert davranmaya devam etmiştir (BOA, HH, Nr. 21141). Ayrıca Selim Paşa, Şam'da uzun süre kaymakamlık yapmış ve halkın sevgisini kazanmış olan Osman Paşa'nın Şam'da bulunmasının, faaliyetleri açısından olumsuz etkiye sahip olduğunu düşündüğünden, daha kendisi Şam'a girmeden Osman Paşa'yı Şam'dan uzaklaştırmış ve Adana tarafında vazifelendirilmek üzere Konya'da Hacı Ali Paşa'nın dairesinde ikamete mecbur etmiştir (Ahmet Lütfi 1290: 207). Selim Paşa, beraberinde getirdiği askerlerini, şehir içindeki hanlara, Şam kalesine, saray civarına ve saray içine tahsis etmiş (BOA, HH, Nr. 21140-D) ve bu askeri kuvvet için hemen zahireler ve cephaneye tedarik ettirmiştir (BOA, HH, Nr. 21140-D). Ancak bu askeri kuvvetin kethüdasının ve tüfenkçibaşısının halktan sorumsuzca para alma yolunu tutmuş olması, buna karşın Selim Paşa'nın gelen şikâyetlere itibar etmemesi, aksine şikâyet eden halkı da cezalandırıp azarlama yoluna gitmiş olması, Şam halkını korkutmuş ve tedirgin etmiştir (BOA, HH, Nr. 21153).

15 Eylül Çarşamba günü, eşraf, ulema Paşa Kapısı'na davet edilerek bir meşveret yapmışlardır. İhtisab maddesinin tanzim ve tesviyesi konusundaki meşverette, Selim Mehmed Paşa, ihtisab vergisinin, Devlet-i Aliyye'nin kesin bir isteği olduğunu onlara bildirmiştir (BOA, HH, Nr. 21153-D). Bu müzakereler esnasında, Müftü, Nakibü'l-Eşraf Kaymakamı ve Kiler Emmini kaleye gelerek, kalede hepsi Selim Mehmed Paşa ile ittifak etmişler-

dir. Selim Mehmed Paşa ile halk arasındaki münakaşa da bu yolla normalleşmeye başlamıştı (BOA, HH, Nr. 21153-B).

Selim Mehmed Paşa, Kasapbaşı, Ekmekçibaşı ve Muhtesib nasbederek Şam'da mevcut bulunan ekmekçi, kasap, bakkal, sebze ve etçi dükkânlarının her birinden 20'şer, 30'ar kuruş almaya karar vermiş ve bütün ulema, müderrisler, esnaf, halk, hatipler, imamlar ve eşraf ihtisab vergisinin affını istedilerse de Paşa buna müsaade etmeyip, bütün han, mahzen ve dükkanları tek tek saydırarak defter tutturmaya başlamıştı. Kısa sürede işyerlerinin yarısından fazlası tespit edilmiş ve yazılarak teslim edilmişti. Kaydedilemeyenler mahalle muhtarları vasıtasıyla tespit edilmeye ve yazılmaya başlanmıştı (BOA, HH, Nr. 21140). Selim Mehmed Paşa, ihtisab vergisinin affını isteyenlere; “Maksadım, sizden akçe almak değildir. Devlet-i Aliyye'nin emrini yerine getirmektir” diyerek uygulamayı sürdürmeye devam etmişti (BOA, HH, Nr. 21153-D).

İhtisab maddesinde ve vergi toplanmasında Selim Mehmed Paşa'nın kararlılıkla ısrar etmesi üzerine, 16 Eylül Perşembe günü halk saraya hücum etmiş ve bölgede karışıklık meydana gelmişti. Selim Paşa, herkesin dağılıp gitmesini, dükkânlarını açıp ticaretle meşgul olmalarını istemişti (BOA, HH, Nr. 21153, Ahmet Lütfi 1290: 203). Ertesi hafta Cuma günü Şam halkı, kışkırtmaların da etkisiyle, tekrar ayaklanmış ve isyancılar, Selim Mehmed Paşa'nın sergerdelerinden Gazi Kıran ve Hacı Ömeroğlu'nun bulunduğu hanlara saldırmışlardı (Ahmet Lütfi 1290: 203). Bu gelişmeler esnasında Müftü, Nakıp Efendi ve Kiler Emmini, Selim Mehmed Paşa'ya gelip; “Efendim bunlar böyle bir edepsizlik eylemişler suçlarını affeyle” deyince, Selim Mehmed Paşa onlara da kızarak üçünü de hapsedirmiştir. Selim Mehmed Paşa'nın bu hareketi fesat ateşini daha da alevlendirmiştir. Bunun üzerine isyancı halk ile saray arasında çatışma başlamıştı. Selim Mehmed Paşa, saraydan çıkmak istemiş ise de eşkiya, kapıları kapattığından, Saraçhane Kapısı'ndan çıkıp, Hendek Kalesine ulaşabilmişti (BOA, HH, Nr. 21153-H, 21153-D; 21140, Ahmet Lütfi 1290: 203). Bu arada isyancılar, develiği yağmaladıktan sonra saraya hücum etmişti. Saray, saraya yakın olan Bedestan, Bit Pazarı, Yeni Çarşı, Konrat Mahallesi, Paşa Kapısı, bu isyan ve çatışma sırasında yakılmış, yıkılmış ve yağmalanmıştır. “Eşkiya”, 6-7 gün çatışma ve yağmalama eylemlerine devam etmiştir. Bu zaman diliminde Şam'ın çoğu mahalleri yakılmış, Kiler-i hac² mühimmatı, bütün mal ve eşyaları yağmalanmış, Şam'a tüfek ve humbaradan başka gece ve gündüz yüzlerce top atılarak Şam-ı Şerif harap edilmiştir. “Bâb-ı Kâbe olan Belde-i Şerif'te, hiç bir tarihte bu kadar hasar meydana gelmemiştir” (BOA, HH, Nr. 21153-D, 21153-H, 21140).

Bu arada Selim Mehmed Paşa, maiyeti Hacı Ömeroğlu, Veli Ağa, Pehlivan Ağa, Genç Ağa, İmam Ağa ve beş yüz kadar askeriyle kaleden; Kethüdası ve Kadı Kıran ise camiye kapanıp altı gün muhabereye devam etmişlerdir. Ancak isyancılar bu süre zarfında müftü konağına ve oradan da Şemdin Ağa'nın konağına kadar gelmişlerdi. Tarihi belgeler; ayaklanmayı alevlendirilenlerin yabancı (ajan) mihraklar olduğuna, yoksa yerli ahalinin buna cesaret edemeyeceğine işaret etmektedir (Ahmet Lütfi, Hicri 1290: 202).

Tüm bu olaylar Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa için kaçırılmayacak bir fırsat oluşturmuştu. Ancak olayı çıkarları lehinde yönlendirmeye çalışan sadece Mısır valisinin değil, bölgede nüfuzunu artırmaya çalışan büyük devletlerin ve kişilerin de bütün dikkatlerinin Şam'a çevrilmesine neden olmuştu. Şam vakasının çıkmasında, dışta bölgede çıkarı olan devletlerin, içte ise başta Mehmet Ali Paşa olmak üzere, Sayda valisi Abdullah Paşa'nın ve İbrahim Paşa'nın tahrikleri söz konusuydu. Bu tür girişimlerin başarılı olmasında gayrimüslimlerin ve himayecileri olan çıkarıcı devletlerin menfaatleri belirleyici olmuş ve Mehmet Ali Paşa'yı da kendi çıkarları için kullanmışlardır (Rodkey 1933: 334-339). Şam isyanı çıktığı sırada Adana, Maraş, Lübnan, Halep, Sayda ve Akka taraflarında da aynı hadiseler meydana gelmiştir (BOA, HH, Nr. 21141-S). Şam vakası için şartlar mevcut olunca, çıkarıcı devletler ve onların hazırladığı zeminde Mehmet Ali Paşa, Abdullah Paşa ve İbrahim Paşa da kendi çıkarlarını maksimize etmek için harekete geçmişlerdi. Çıkarlarını en üst düzeye çıkarma davranışında gayrimüslimleri, hâimleri olan devletler ve bölgedeki Hristiyanların nüfuzunu artması ve ticari emeller gibi unsurlar motive ederken; Mehmet Ali Paşa'yı güdüleyen ise önceden beri almayı planladığı Suriye'yi ele geçirmek olmuştur. Şam vakasına şahit olanlar, bu fesadın mucidinin Sayda valisi Abdullah Paşa olduğunu ifade etmişlerdir (Ahmet Lütfi 1290: 208). Bu çatışmada iç ve dış çevre aktörlerinin isyan ve ihtilalde parmağının olduğu, II. Mahmut bir hatt-ı hümayununda: "bu Şam hadisesi, yalnız ahalinin cesaretinden olmayıp etrafın tahrikinden meydana geldiğine şüphe yoktur" ifadeleriyle dile getirilmiştir (Ahmet Lütfi 1290: 207).

Şam vakasından canını kurtarıp, o esnada İstanbul'a gelen, Selim Mehmed Paşa'nın kardeşi Halil Bey'in oğlu Atıf Bey'in, Bab-ı Âli'ye verdiği takrire dair yazılan hatt-ı humayunda II. Mahmud;

Şam vakasında bazı tarafların parmağı olduğu hatıra geldiği gibi, caiz ki Sayda valisinin dahi ola. Çünkü bunlar Devlet-i Aliyye'mizden tamamıyla emin olamayıp, daima tevahhüş üzeredirler. Bu surette Suriye Eyaletinin gereği gibi nizama girdiği anda bunlara dahi zararı olacağını iyi bildiklerinden, işi o suretlere vardırılmamak için şu Şam fesadının ika edilmiş olması (çıkışmış olması) caizdir

şeklinde ifade ederek, olayın mahiyetini vukufiyetle teyit etmiştir (Ahmet Lütfi 1290: 204).

Şam vakasının çıkmasında Abdullah Paşa'nın da tahrikinin olduğu dile getirilmiştir. Çünkü Abdullah Paşa, her ne kadar Mehmet Ali Paşa'yla ihtilafı olsa da, bazı konularda kendisiyle işbirliği içinde olduğu ve hatta Akka'yı, Mehmet Ali Paşa'ya teslim edeceği belirtilmektedir. Örneğin, İbrahim Paşa, Şam'da Abdullah Paşa'nın, Şam isyanının çıkışını tahrik ettiğine dair bir mektubunu ele geçirmişti (Ahmet Lütfi 1290: 208). Abdullah Paşa, Şam'ı ele geçirmek istediğinden, vergiye karşı tepkinin oluşturduğu ortamı fırsat bilerek Şam halkını, Selim Mehmed Paşa'ya aleyhine kışkırtıp kendi tarafına çekmeye çalışmış; isyanı bastırmak şöyle dursun, bilakis teşvik, tahrik ve yardımda bulunmuştur (Altundağ 1988: 39). Selim Mehmed Paşa çatışma ortamında iken Akka'dan, gizli olarak geceleri isyancılara humbara danesi, lağımçı ustası, eşkıya reislerine de tahrik mektupları gönderilmiştir (BOA, HH, Nr. 21149; Ahmet Lütfi 1290: 208). İsyanın çıkmasında parmağı olan bir başka iç aktör ise İbrahim Paşa'dır. İbrahim Paşa, daha önce Bafa, Gazze, Remle ve Kudüs-i Şerif'e adamlarını yerleştirmiş, isyan çıkınca Şam'a 36 saat mesafede olan Akka'yı kuşatmış ve Akka valisiyle savaşırken, diğer yandan da gizlice Şam'daki adamları ve Şam halkından bazılarıyla mektupla haberleşme içerisinde olmuştur (BOA, HH, Nr. 21141-S, 21142-R).

Çıkarıcı devletler ile temas hâlindeki gayrimüslimler de kendileri için hami kabul ettikleri çıkarıcı devletler tarafından kışkırtılmış ve bu dönemde Lübnan'da da ayaklanma çıkmıştır. Od öneme kadar Osmanlı tarihinde böyle bir gayrimüslim-Müslüman ayaklanması görülmemiştir. Şam'da meydana gelen isyanla eş zamanlı olarak Şam'ın çevre beldelerinde de isyanların başlatılması siyasi açıdan güç aşınmasının önemli bir göstergesidir. Güç aşınmasıyla ilgili bir başka gösterge de, Selim Mehmed Paşa'nın isyan boyunca hiç bir taraftan yardım temin edememesi, yardım/destek yollarının isyancılar tarafından kesilmesi nedeniyle isyanı bastırarak gücü ve malzemeyi elde edememiş olmasıdır. Örneğin Selim Paşa, kalede muhasara altında iken Bab-ı Âli'den, Abdullah Paşa'dan, ve Halep Kaymakamı Mehmet Paşa'dan yardım istemiştir. Hama mütesellimi, Şam büyüklerine ayaklanmanın bastırılması için mektuplar yazmıştır. Ancak Abdullah Paşa, Mısır gailisini bahane ederek, yardım göndermemiş ya da göndermemiştir. Bab-ı Âli, Halep kaymakamı Mehmet Paşa'dan Şam'a lojistik destek göndermesini istemiş, ancak Mehmet Paşa bölgesindeki karışıklıklardan dolayı Selim Paşa'ya lojistik destek sağlayamamıştır (BOA, HH, Nr. 21153-E, 21153-G, 21148).

Selim Mehmed Paşa aleyhine hareket eden Şam ahalisi, kendilerini haklı göstermek için ise diğer taraftan Bab-ı Âli'ye "iftiralar"la dolu ilamlar, mahzarlar göndermiştir (BOA, HH, Nr. 21148). Olay bu düzeyde seyrederken Şam kadısı, Padişah'tan, "ahalisine merhamet ve şefkatle muamele edecek, ehl-i insaf birisini üzerimize tayin ederek bizi bu zalimin elinden kurtar" diye istekte de bulunmuştur (BOA, HH, Nr. 21140-F). Bab-ı Âli tarafından olayın önemi ve aciliyeti anlaşılınca gerekli tedbirler alınmıştır. Öncelikle Selim Mehmed Paşa görevden alınmış ve Şam'dan çıkarılmasına, ayrıca Hac mevsiminin yaklaşması dolayısıyla eşkıyanın "te'dibi" sonraya bırakılarak Şam'a acele bir mütesellim gönderilmesine karar ve izin verilmiştir. II. Mahmut, olayın dış ve iç tahrik sonucu meydana geldiğini bilmekle beraber, "Selim Paşa'nın mazbut olan mizacına göre bu misilli maddelerde pek acele etmez ama bilmem bu hususta etrafı bir iyice anlamaksızın niçin çok acele etmiş" diyerek Selim Mehmed Paşa'nın hareketlerine de bir mana verememiştir (BOA, HH, Nr. 21148). II. Mahmut, Hacı Ali Paşa'yı vali, kapıcı başlarından Himmet Ağa'yı da mütesellim tayin etmiş ve acele Şam'a göndermiştir. Bab-ı Âli bu tedbirlerle meşgulken Selim Mehmed Paşa'nın yakılarak öldürüldüğü haberi saraya ulaşmıştır (Ahmet Lütfi 1290: 207), bu olay da Osmanlı'daki güç aşınmasının bir başka göstergesiydi BOA, HH, Nr. 21142; Ahmet Lütfi, Hicri 1290:203-204, Karal 1988: 129, Parmaksızoğlu 1980: 395).³

Şam eşrafı, Selim Mehmed Paşa'nın yakılmasını "kendilerini haklı göstermek gayesiyle düzmece" gerekçeleriyle Bab-ı Âli'ye bildirmişlerdir (BOA, HH, Nr. 21140-E). II. Mahmut, Selim Mehmed Paşa'nın yakılarak öldürüldüğünü duyunca: "Şu Selim Paşa'ya ve yanında bulunanların teleflerine Hüdâ hakkı için pek yandım ve acıdım, bu çirkin vakaya sebep olanların ahd-i karibde cezalarını bulmaları Kerim ve Rahim olan hazret-i Allah'dan mesul (istenir) ve mütemennadır". sözleriyle derin üzüntüsünü dile getirmiştir (Ahmet Lütfi 1290: 209).

II. Mahmut, Şam'da meydana gelen isyanın çıkışında yabancı ve çıkarıcı kişilerin tahrik edici rollerini bildiğinden, tüm bu olaylara ve gelişmelere rağmen Şam halkını suçlu görmemiştir. Bu sebeple merkezî yönetim tarafından, halkı cezalandırma yönünde bir karar alınmamış, sadece Şam makamından, gerek Şam ve gerek diğer mahallerde düzenin sağlanması istenmiştir (BOA, HH, Nr. 21139). Vakadan hemen sonra Şam'a fermanlar gönderen Padişah, Şam halkını affettiğini bildirmiştir. Şam'da meydana gelen vaka, Devlet-i Aliyye'ye karşı isyan manasında ele alınmamış, Selim Mehmed Paşa'nın yerinde olmayan muamelelerinden meydana geldiği neticesine varılmış ve bütün halk hakkında af, merhamet ve şefkati havi emirnameler gönderilmiştir. Padişahın fermanı, mahkemede okunmuştur.

Bunu dinleyen ve işiten halk memnun olmuştur. Ferman elden ele gezdirilmiş, sokak ve pazarlarda ahaliye okunmuştur. Şam halkı bunun üzerine; “Allah sultanımıza yardım etsin, uzun ömürler versin” diye dualar etmiştir (BOA, HH, 21141-B; 21141-S).

Bu hareket ve siyasetiyle II. Mahmut, Şam halkını tekrar kazanmak, Bab-ı Âli'ye bağlılıklarının devamını temin etmek istemiştir. Bu tür bir kararın alınmasının bir nedeni de kuşkusuz Mehmet Ali Paşa'nın davranışları olmuştur. Nitekim Şam vakasının haberini alan Mehmet Ali Paşa, göz diktiği yerleri almak için hemen harekete geçmiştir. Miralay Selim Bey kumandasında dört alay muntazam asker Gazze'ye gelmiş, Topçubaşı İsmail Bey'in kumandasında arkadaşan süvari piyade birçok topçu neferleri ve bunların arkasından Miralay Yusuf Bey ve Abbas Paşa harekete geçmiştir (Ahmet Lütfi 1290: 208). Mısır askeri geldiğinde hemen karşı çıkılmasına dair Hama ve çevre beldelerde fermanlar okutulmuştur. Halk, Şam ve Mısır askerine karşı çıkacaklarını ve Devlet-i Aliyye'den ayrılmayacaklarını beyan etmişlerdir.

II. Mahmut, vakadan hemen sonra, bunlardan başka tedbirler de almıştır. Bu tedbirler arasında; Şam ahalisini itaate getirmek için, sâbık Tophane Nazırı Ahmed Efendi Şam ulemasına yazılan mektuplarla Şam'a; Mehmet Ali Paşa'ya Devlet-i Aliyye'nin tebliğini ve Mehmet Ali Paşa ile Abdullah Paşa'nın arasını bulmak ve barıştırmak için Haremeyn Muhasebecisi Ahmed Nazif Efendi Mısır'a ve Defterdar Kesedarı Hacı Rasim Efendi de Sayda'ya gönderilmiş olması sayılabilir (Bıyıklı 2002:734-738).

Sonuç

Şam'a ihtisab maddesinin konulması, o zamana kadar vergi alınmayan Şam halkından, malî zorluklar altında vergi istenmesi ve tepkilere rağmen verginin toplanmaya çalışılması, Osmanlı Devleti için olumsuzluklar dolu bir vakayla sonuçlanmıştır. Genel anlamda düşünüldüğünde, Osmanlı Devleti açısından bu vaka, çözülme sürecinden çöküş sürecine geçişin önemli bir dönüm noktasını teşkil ettiği ileri sürülebilir. Çünkü Şam vakasının sonuçları, Osmanlı Devleti'nin çöküşünün yolunu açan ve hızlandıran sebeplerin yanında, dış müdahale ve baskılar için de bir zemin oluşturmuştur. Bu vaka, Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı ve oluşturduğu isyan hareketini cesaretlendirirken, Osmanlı Devleti'ni, batı güdümüne, sürekli müdahale edilen, geriye dönülmesi zor bir sürece itmiş, tebaa sorunlarının artan bir biçimde dile getirildiği, mecburi ve çok yönlü bir batılılaştırılma süreciyle de karşı karşıya bırakmıştır.

Şam vakası, bölgedeki halkın devlete karşı olan bağlılığını sarsmış, toplumu çözmüş ve devletin egemenlik gücünü tartışılır hâle getirmiştir. Top-

lum ve devlet içerisinde oluşan güvensizlik ve endişelere bağlı olarak, yeni arayışlara yönelme eğilimleri artmıştır. Bu arayışları batı kendi çıkarları doğrultusunda propagandalarla yönlendirmeye çalışmış ve bunu da başarmıştır. Doğuda, Ortadoğu'da, Türkler ve Araplar arasında Osmanlı düşmanlığına karşı batı hayranlığı aşılanmaya çalışılmış, bu yolla Türk milliyetçiliği, Arap milliyetçiliği ve Türk-Arap düşmanlığı, fitne ve fesat yollarıyla saçılmış tohumlar olup, Türk-Arap ilişkilerinin zaman içerisinde daralmasına, hatta kopma noktasına gelmesine neden olmuştur.

Vergileme temelli bu vaka, yapılmaya çalışılan ıslahatların ve Batı tarzı uygulamaların başarısızlıkla sonuçlanmasına da dolaylı olarak katkıda bulunmuştur. Nitekim bu olayların meydana geldiği tarihten itibaren, batı tarzı kurumlara geçişi sağlamak zorlaşmış, “batılılaşma” ideali, bilimde, teşkilatta ve ekonomide batılılaşamama problemi hâline gelmiştir. Bunun yanında batının telkin ettiği batılılaştırılma kolay bir görüntü oluşturma gayretiyle birleşince, özde olması gereken batılılaşma, sosyal hayatta ve hayat tarzında ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu mücadeleler boyunca Avrupa ve Rusya'nın başarılı sonuçlar elde ettiği aşîkârdır. Osmanlı Devleti'nin, vergi sorunlarının ortaya çıkması, bir paşasına mağlup olması, onun, görüldüğü gibi güçlü olmadığının anlaşılmasına sebep olmuştur. Çünkü vergi sorunu, bir devletin bir paşasına mağlup olması, Batı devletleri ve Rusya tarafından Osmanlı'nın bölgeye yönelik egemenlik gücündeki zayıflığın bir göstergesi olarak alınmıştır. Bu devletler, bu ve benzeri olayları veri alarak, Osmanlı Devleti'ne karşı baskılarını arttırmışlar, iç işlerine müdahale etmişler, Osmanlı Devleti'ni paylaşma planlarını hazırlamaya başlamışlar ve uygulamaya koymuşlardır. Ancak bu tespit, Osmanlı Devleti üzerinde istek ve emeli olan bu güçlü devletlerarasında rekabeti de beraberinde getirmiştir. Devletlerarası güç ve otorite temelli çıkar çatışmaları bu dönemden itibaren bu coğrafya üzerinde hız kazanmıştır.

Açıklamalar

Bu makale, 7-8 Eylül 2007, İstanbul, I. İktisat Tarihi Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

- ¹ Şam vak'ası için, kaynak ve vesikalarda, “İhtilal”, “ısyan” ibarelerine de yer verilmektedir. (BOA, HH, Nr. 21148-A, 21153-C, Ahmet Lütfi 1290: 202, Karal 1988: 129, ayrıntılar için bk.: Bıyıklı 2002: 730-740).
- ² Genelde her hacı adayı kendi ihtiyacını kendisi karşılaması gerekirken, maddi durumu iyi olmayanların ihtiyaçlarını hac emîrinin adamları üstlenirdi; bunların yanında, asker ve memurların ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanırdı. Bunun için *Kiler-i Hâss-ı Hacc-ı Şerif* adıyla bir büro kurulmuştu (Özcan 1996: 402).

³ Selim Mehmed Paşa'nın *yakılması olayına* dair vesikalarda çeşitli rivayetler vardır: Birinci rivayete göre, Sayda valisi, Mehmed Ali Paşa ile vak'ada dahil olan Abdullah Paşanın güya Tatarları ve Şam tacirlerinin ortaklarına yazdığı mektuplardan öğrendiğine göre Selim Paşanın yakılmasını şöyle izah ediyor: Selim Paşa'yı, Şamlıların rey ve emaniyla yanında bulunan birkaç adamının muhafazasında kaleden çıkarıp bir konağa oturtmuşlar. (Güya) 22 Cemaziye'l-Evvel / 29 Ekim Cuma gecesi Kethüdası Tahir Paşa ile diğer mahalden adamlarını çağırarak: “sizler benimle beraber kaleye girmediniz” diye azarlayarak yanında bulunan tabilerine, “vurun bunları” diye emredip öldürmüş ve yerli ahali tarafından muhafazasına memurlar, olayı iştmiş, tahkik için içeri girdiklerinde, su-i kast niyetiyle geldiler zannıyla Selim Paşa bunları gördüğü gibi hemen “vurun bunları” da diye emredip, kendisi de silaha davranıp memurlardan üçünü öldürmüş olduğundan, fitne koparıp, muhafazasında bulunan “eşkiyalar” birden Selim Paşanın üzerine hücum edip, bulunduğu odayı ateşe vererek kendisini yakmışlar (BOA, H, Nr. 21138-A, Sayda valisi Abdullah Paşadan). Abdullah Paşa'nın olayda parmağı olduğunu düşünürsek, Selim Paşanın kendi adamları tarafından öldürüldüğünü vurgulayarak Şam'daki taraftarlarının, isyancılarının aklanması ve Selim Paşanın adamları üzerine suçu atma niyeti taşımaktadır. İkinci rivayete göre, Abdullah Paşa yanlısı olduğu sanılan, Şam Cerdebaşısı Mehmet Emin Efendinin anlattığına göre ise hadise şöyle olmuştur: Selim Paşa, Mehmet Paşa konağına ve oradan başka bir konağa naklinde, Kethüdası Tahir Paşanın, beraber kaleye niçin gelmedin diye katlini emredip, konağın muhafazasında olan bekçiler, nedir diye içeri girdiklerinde, Selim Paşa, kendisine, su-i kast için geldiler zannıyla üç neferi öldürdükten sonra kendi odasına girip, barut sandığı üzerine oturup, baruta ateşi vererek kendini dahi yakmış. (BOA, HH, Nr. 21141-K; Şam Cerdebaşısı Mehmet Emin Efendiden. Bu bilgilerinde doğruluğu zayıftır. Çünkü Selim Paşa kendi konağında değil, yandığı anda, makalede izah ettiğimiz gibi, başkasının konağındaydı. Bu sebeple orada barut sandığı olma ihtimali yoktur. Bunda da, Selim Paşa'ya intihar süsü verilerek, isyancıları suçsuz gösterme kastı olduğu anlaşılmalıdır (Bıyıklı 2002:735-738).

Kaynaklar

- Ahmet Lütfi (Hicri 1290). *Tarih-i Lütfi*. C. 2. İstanbul: Matbaa-yı Amire.
- Bıyıklı, Mustafa (2002). “Şam Vakası (1831) ve Sonuçları”. *Türkler*. C. 12. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 730-740.
- Commings, David D. (1993). *Osmanlı Suriye'sinde Islahat Hareketleri*. Çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Yöneliş Yay.
- İnalçık, Halil (1988). “Tarihi Perspektif İçinde Arap-Türk İlişkileri”. Çev. Oktay Özel. *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 3: 205-214.
- İnayet, Hamit (1991). *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*. Çev. Hicabi Kırılancık. İstanbul: Yöneliş Yay.
- Karal, E. Ziya (1988). *Osmanlı Tarihi*. C. 5. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- Kazıcı, Ziya (1987). *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*. İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği Yay.
- _____, (1998). "Hisbe: Osmanlı Devleti". *İslam Ansiklopedisi*. C.18. İstanbul: Diyanet Vakfı Yay. 143-145.
- Kutluoğlu, Muhammed H. (1993). *The Egyptian Question, 1831-1841: The Expansionist Policy of Mehmet Ali Pasha of Egypt, in Syria and Anatolia and The Reaction of The Ottoman Government*. Ph. D. Thesis. Manchester: University of Manchester.
- Kütükoğlu, Mübahat (1981). "Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi". *Doğumunun Yüzüncü Yılında Mustafa Kemal'e Armağan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. 536-543.
- _____, (1983-87). "1826 Düzenlenmesinden Sonra İzmir İhtisab Nezaret-i". *Tarih Enstitüsü Dergisi* 13: 481-520.
- Mansfield, Peter (1976). *The Ottoman Empire And Its Successors*. London: MacMillan.
- Mehmet Süreyya (1311). *Sicill-i Osmanî*. C.3. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Özcan, Abdülkadir (1996). "Hac: Osmanlı Dönemi". *İslam Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: Diyanet Vakfı Yay. 402.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. 1-3. İstanbul: MEB Yay.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1980). "Selim Mehmet Paşa". *Türk Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: MEB Yay.
- Rodkey, F. Stanley (1933). "The Attempts of Briggs and Company to Guide British Policy in the Levant in the Interest of Mehemet Ali Pasha, 1821-1841". *Journal of Modern History* 5(3): 324-351.
- Samizade Süreyya (1328). "Suriye Ahvali Hakkında". *Tearif-u Müslimîn* 2 (27): 47-48.
- Uslu, Hüseyin (1985). *Başlangıcından Günümüze İslam Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Gonca Yay.

The Weakening of Ottoman Sovereignty within the Context of the Damascus Municipality Tax (1829-1831)

Mustafa Bıyıklı*

İbrahim Bakırtaş**

Abstract

This study analyzes from a political-economic perspective the loss of power and sovereignty of the Ottoman State within the context of the Damascus municipality tax. The first part of the study makes a general assessment of the Ottoman government's internal and external environment for the period 1800-1830, before the Damascus municipality taxes were levied. The second part provides some basic information on municipality tax and taxation. By making a number of references to the principles of taxation in the Ottoman State, this part also examines the reasons why the Damascus municipality tax could not be enforced despite the passing of the law. The third part of the study provides a general evaluation concerning the Damascus municipality tax. The Damascus municipality tax shows how the Ottoman State lost its tax collection power in time, especially in places defined as "exceptional Ottoman states" and how the government was unable to collect tax when there was an imbalance between authority and power. Moreover, the Damascus case gives some hints on how local powers can undermine national unity, how external powers can use this to threaten a government, and how the collapse of a government can be expedited.

Keywords

Municipality Tax, Damascus, Ottoman State, rebellion, Selim Mehmed Pasha, Mehmed Ali Pasha

---

* Assist. Prof. Dr., Dumlupınar University, Faculty of Science and Letters, Department of History – Kütahya / Turkey
bmustafa@dumlupinar.edu.tr

** Prof. Dr., Aksaray University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of Economics – Aksaray / Turkey
ibakirtas@aksaray.edu.tr

(1829-1831)

*
**
Аннотация

(1800-1830 .).

Ключевые Слова

---

* . . . . . /
bmustafa@dumlupinar.edu.tr

** . . . . . /
ibakirtas@aksaray.edu.tr

Kosova Türkleri: 'Sıradışı' Bir Türk Diasporası

Tuba Ünlü Bilgiç*

Bestami S. Bilgiç**

Özet

Kosova hakkındaki çalışmaların birçoğu bu bölgedeki nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Arnavutlar ile bölgenin eski hakimleri olan Sırp'ların üzerinde odaklanmaktadır. Halbuki Kosova'da başka etnik/milli topluluklar da yaşamaktadır. Bu çalışma Kosova'daki bu topluluklardan biri olan Türkleri ve Türkiye ile kurdukları diasporik ilişkiyi incelemektedir. Kosova Türkleri, Türkiye'nin sıradışı bir diasporasıdır. Bu topluluğu sıradışı bir diaspora yapan sebeplerden birincisi meydana geliş şeklidir. İkincisi ise zaman zaman içerisine Arnavutları alarak genişlemesi ve bazen de bir kısım Türklerin hem Türk kimliğini bırakarak Arnavut kimliğini kabul etmesi hem de aynı anda Türk ve Arnavut kimliklerini kullanmaları sonucu daralmasıdır. Bu çerçevede, bu Türk diasporasının sıradışılığı, Türkiye'nin dünyadaki diasporaları hakkında yeniden bir değerlendirilme yapılmasını gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler

Kosova, Türkler, Arnavutlar, Türkiye, Diaspora, Türk Dış Politikası

Giriş

Kosova hakkındaki mevcut literatürün çoğunluğunu Arnavutlar ve Sırp'lar üzerine olan çalışmalar teşkil etmektedir. Oysa ki, Kosova'da, ekseriyeti

---

* Yrd. Doç. Dr., Ortadoğu Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü – Ankara / Türkiye
utuba@metu.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü ve Türk Tarih Kurumu -
Çanakkale / Türkiye
bsbilgic@gmail.com

oluşturan Arnavutlar ve yakın zamana kadar Kosova'nın yönetiminde asıl söz sahibi olan Sırp'lar dışında Türkler, Boşnaklar, Goralılar, Aşkaliler ve diğer Roma nüfusu gibi halklar da yaşamaktadır (Çavuşoğlu 2007: 124, Cocozzelli 2008: 287, Tacoğlu 2008: 227-228). Bu çalışma Kosova'da mukim söz konusu topluluklar arasından Türkleri merkeze alarak, Kosova Türkleri'nin Türkiye ile olan diasporik ilişkisinin mahiyetini incelemektedir. Ayrıca, Kosova Türkleri-Türkiye ilişkisinde Kosova'daki diğer Müslüman unsurların rolü de sorgulanacak; bu rolün ilişkinin yönünü ve mahiyetini ne şekilde etkilediği tahlil edilecektir.

Çalışma, iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde 'diaspora toplulukları' hakkındaki konvansiyonel görüşe kısaca değinilecek ve Kosova Türkleri'nin bu görüşe göre Türkiye'nin diasporası olup olmadığı sorusuna cevap aranacaktır. İkinci bölümde ise Kosova Türkleri'nin geçmişleri ve bugünleri anlatılarak Türkiye ile olan ilişkileri tartışılacaktır. Ayrıca, bu bağlamda Türkiye'nin genel olarak Kosova'ya ve özel olarak Kosova Türkleri'ne karşı takip etmiş olduğu siyaset analiz edilecektir. Burada amaçlanan, Türkiye-Kosova Türkleri ilişkisinden yola çıkarak Türkiye'nin Balkanlar'daki diasporasının dar kapsamda sadece Türklere mi oluştuğu veya daha geniş kapsamda, Osmanlı döneminde Müslümanlaşan, bu sebeple de Balkan tarih yazımına ve Balkanlardaki Hıristiyan toplulukların algısına göre Türkleşen, toplulukları da içerip içermediği sorgulanacaktır.

Diaspora ve Diaspora Toplulukları

Diaspora, Yunanca kökenli bir kelime olup, sözlük anlamı 'dağılma' ya da 'dağılmış olanlar'dır. Antik dönemde Yunanca konuşan kavimler diasporadan göç ve kolonileştirmeyi kastetmişlerdir. Bununla birlikte, özellikle Yahudiler, Filistinliler ve Ermeniler için diaspora daha negatif ve dramatik anlamlara sahiptir. Bu toplumlar için diaspora kolektif bir travmayı, sürgünlü olmaya ve sürgün gidilen yerlerde devamlı bir vatan hasreti çekmeye işaret etmektedir (Cohen 1997: ix). Milton J. Esmen, diasporayı, bir göç neticesinde etnik azınlık durumuna düşen ve neşet etmiş olduğu topraklarla duygusal ya da fiziksel ilişkiyi devam ettiren bir topluluk olarak tanımlamaktadır. Esmen, bu tanımında göç olgusunu vurgulamaktadır. Zira bir fetih, ilhak ya da keyfi sınır düzenlemeleri neticesinde eğer bir topluluk etnik azınlık durumuna düşerse, Esmen bunları diaspora kategorisinde düşünmemektedir (Esmen 1986: 333). Gerard Chailand ve Jean-Pierre Rageau, diaspora ifadesi Yahudiler için kullanıldığı zaman herhangi bir belirsizliğin söz konusu olmadığını, ancak diğer dini ya da etnik gruplar ele alındığında göçmen ile diaspora ya da azınlık ile diaspora arasındaki sınırların net olmadığını belirtmektedirler (Chailand ve Rageau 1995).

Bu durumda, 'konvansiyonel diaspora toplumu' olmanın kriterleri nelerdir?¹ Birincisi; diaspora, bir dini ya da etnik grubun kolektif halde zorunlu bir şekilde dağılması olarak tanımlanmaktadır. Bu dağılma, genelde bir facia, çoğunlukla da politik bir facia neticesinde gerçekleşmiş olmalıdır. İkincisi; diasporanın meydana gelmesinde hem kültürel mirası hem de dağılmaya sebep olan tarihsel sebepleri canlı tutan ve nesilden nesile aktaran kolektif hafıza önemli bir rol oynamaktadır. Üçüncü ve belki de en önemli kriter ise, topluluğun, içinde yaşadığı toplumla bütünleşme derecesinden bağımsız olarak, kimliğini muhafaza etmek amacıyla kendi mirasını sonraki nesillere aktarma isteği ve kaygısı duyması olarak öne çıkmaktadır. Son olarak da, bir topluluğun diaspora sayılabilmesi için kimliğini uzun bir zaman zarfında canlı tutmayı başarmış olması gerekmektedir.

Diaspora hakkındaki bu konvansiyonel görüşe karşın, toprak kaybederek gerileyen imparatorlukların geride bıraktıkları bölgelerde yeni milletlerin ve yeni diaspora toplumlarının oluştuğuna dair bir diğer görüş de mevcuttur (Pal ve Chakraborty 2004: 47). Bu yüzden, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki toprakları kaybetmesi neticesinde yarımadada kalan Türk toplulukların yeni Türkiye devletinin diasporası oldukları iddia edilebilir. Nitekim Halim Çavuşoğlu, eski Yugoslavya'nın kurucu cumhuriyetlerinden Makedonya'dan Türkiye'ye gerçekleşen göçler hakkındaki çalışmasında Jacob Landau'nun Lozan Antlaşması'ndan sonra İran, Rusya ve Çin'deki "Türk Diasporası"na eski Osmanlı topraklarındaki Türk nüfusun da eklendiğini yazdığını belirtmektedir (Çavuşoğlu, 2007: 133). Pan-Türkizm hakkındaki çalışmasında² Landau, bir Türk diasporasından bahseder. Ancak, Landau bir yandan bu diasporanın herhangi bir akrabadevletten bağımsız olarak kadim diaspora toplulukları olan Yahudiler ve Ermeniler gibi olduğunu iddia ederken bir yandan da kadim Türk diasporası ile Osmanlı'nın gerilemesi ile ortaya çıkan ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra çeşitli nedenlerle Türkiye'den başka coğrafyalara gidenlerin oluşturdukları modern Türk diasporasını birlikte değerlendirir (Landau 1981: 176-178). Biz ise Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ile ortaya çıktığını iddia ettiğimiz Balkanlar'daki Türk diaspora topluluklarından olan ve bu makalenin ana konusunu teşkil eden Kosova Türkleri'nin modern bir Türk diasporası olduğunu ve Türkiye'yi akrabadevlet olarak görmeleri, sosyal, ekonomik ve/veya politik sebeplerden ötürü kendilerini tehlikede hissettikleri durumlarda Türkiye'yi ilk sığınacak doğal yer olarak kabul etmeleri nedeniyle bu topluluk ile Türkiye arasında bir diasporik ilişki olduğunu düşünmekteyiz. Diasporik ilişkinin var olduğunu düşünmemizin bir diğer sebebi de, Türkiye'nin 1923 sonrası ulus-devletçi ve Osmanlı geçmişi kabul etmeyen retoriğine (Çalış 2001) rağmen

men, Osmanlı bakiyesi olan Kosova Türkleri ile akrabalık (*kinship*) ilişkisi yürütmeye devam etmiş olmasıdır.³

Osmanlı'dan NATO müdahalesine Kosova Türkleri ve Türkiye: Dondurulmuş Diasporik İlişki

Genel olarak dünyadaki diasporalar hakkındaki çalışmalarda özel olarak da Türkiye'nin 'anavatan' olarak değerlendirildiği Türk diasporasına dair literatürde Kosova Türkleri'ne dair ciddi bir bahis yoktur. Muhtemelen bu topluluğun Balkanlar'daki diğer Türk topluluklarına göre sayıca daha az olması bunun temel sebeplerinden biridir.

Bu bağlamda, *The Penguin Atlas of the Diasporas* sadece Kosova Türkleri'nden değil, Avrupa'daki Türk işçilerinden müteşekkil Türk diasporası da dahil olmak üzere, hiçbir Türk diaspora topluluğundan bahsetmemektedir (Chailand ve Rageau 1995). *The World Directory of Minorities*'de Kosova Türkleri'ne, Makedonya Türkleri ile birlikte Yugoslavya'daki Türkler olarak 'diğer azınlıklar' başlığı altında değinilmiştir. 1991 yılındaki nüfus sayımındaki sayıları (11.501) dışında Kosova'daki Türkler hakkında herhangi bir bahis bulunmamaktadır (*World Directory of Minorities*, 1997: 256). *The Ethnic Groups Worldwide –A Ready Reference Handbook* başlıklı çalışmada Yugoslavya'daki etnik gruplar olarak Sırp, Karadağlılar, Vlahlar, Arnavutlar, Macarlar, Çingeneler, Karpato-Ruslar, Romanyalılar, Yahudiler, Boşnaklar ve Hırvatlar sayılırken Kosova Türkleri'nden bahsedilmemektedir (Levinson 1998: 99-100). Son olarak, *The Encyclopedia of the Peoples of the World*, Türkiye dışında Bulgaristan, Macaristan ve Kuzey Yunanistan'da yaşayan Balkan Türkleri'nden söz etmekte ancak Yugoslavya'daki Türklerle değinmemektedir (Gonen 1993: 619). Bu genel çalışmalardan başka 1952 yılında Belgrad'da yayınlanan ve Yugoslav yazarlar tarafından hazırlanmış olan *National Minorities in Yugoslavia* başlıklı bir çalışmanın "Turks of Yugoslavia" (Yugoslavya Türkleri) alt başlıklı bölümünde, daha çok Makedonya'daki Türkler ve onların çıkardıkları "Birlik" gazetesi konu edilmektedir. Kosova'daki Türkler hakkında ise sadece "Kosova-Metohija bölgesinde yaşayan Türkler'in kendi kültür ve sanat dernekleri vardır. Ayrıca Arnavutlarla yakın işbirliği içerisinde oldukları ve onlarla karma tiyatro toplulukları kurmuşlardır" bilgisi verilmektedir (Stojkovic ve Martic 1952: 179).

Yukarıda görüldüğü üzere, birçok araştırmacı Kosova Türkleri'ni bir 'diaspora topluluğu' olmanın ötesinde, ayrı bir etnik/millî bir grup olarak bile değerlendirmektedir. Ancak, burada Balkanlar'da genel olarak herhangi bir grubu etnik, millî ya da dini topluluk olarak nitelemenin zorluğunun yarımada'nın kendi sosyo-politik evriminin bir sonucu olduğunu da be-

lirtmek gerekmektedir. Özel olarak Kosova örneğinde ise, Müslüman toplulukları birbirinden kesin ve kalın çizgilerle ayırmanın güçlüğü öne çıkmaktadır. Kosova'daki en büyük iki toplum olan Arnavutlar ve Sırlar, dini farklılıkları sebebiyle kolaylıkla ayrılabilirler. Ancak çoğunluğu oluşturan Arnavutların diğer Müslüman azınlık mensuplarıyla ve bu azınlıkların da kendi aralarında yaptıkları karışık evliliklerden dolayı etnik sınırlar belirsizleşebilmektedir. Kimlikler zaman içerisinde ve hatta aynı zaman ve mekânda değişebilmekte ya da çoklulaşabilmektedir. Mesela; kardeş çocuklarından bir tanesinin kendisini Arnavut, diğerinin kendisini Türk olarak tanımadığı durumlara rastlanabilmektedir.⁴

Noel Malcolm, Kosova hakkındaki artık klasikleşmiş çalışmasında Kosova'daki Türk toplumunun ortaya çıkış tarihini kesin olarak belirlemenin zorluğuna dikkat çekmektedir. Bazı Türklerin Kosova'ya ondördüncü yüzyılın başlarında Kral Stefan Milutin tarafından yerleştirildikleri bilinmektedir. Ancak, kaynak yetersizliği yüzünden bu ilk yerleşimden itibaren devamlı Türkçe konuşan bir nüfusun Kosova'da bulunduğunu iddia etmek zordur. Bu yüzden Malcolm, Kosova'daki Türk yerleşimini 1389-1455 yılları arası dönemden başlatmaktadır. Bu dönemde resmi görevliler, askerler, tacirler ve bunların aileleri Kosova'daki çeşitli kasabalara yerleşmişlerdir (Malcolm 1998: 209, Vickers 1998: 22). Stojkovic ve Martic ise Türkler'in onbeşinci yüzyıldan itibaren Kosova'ya yerleştiklerini anlatmaktadır. Slav-merkezci bir yaklaşımla, "Türkler'in Güney Slavları'nı zorla Müslümanlaştırdıklarını, zamanla da Türkleştirdiklerini iddia etmektedirler. Burada Yugoslav yazarların Müslümanlaşma ile Türkleşmeyi özdeşleştirdiklerine dikkat edilmelidir. Aynı yazarlar, zamanla Anadolu'dan ve diğer Osmanlı topraklarından "Yugoslav" topraklarına Türk yerleşimcilerin geldiklerini belirtmektedirler.⁵

Balkanlar'da "Osmanlı Türkleri"nden bahsederken, etnik kategorizasyonların kesinlik içermediği vurgulanmalıdır. Bu bağlamda, erken Osmanlı döneminde Kosova'ya yerleşen sipahilerin ve askerlerin değişik Türkmen kökenlerinden geldikleri söylenebilir. Ayrıca, birçok Kosovalı aile de zamanla Müslümanlaşmıştır. Bunlar arasında Arnavut aileler olduğu gibi az sayıda da olsa Slavlar da mevcuttur. Müslümanlaşan bu kitleler zamanla Osmanlı kültürünü benimsemişlerdir. Öyle ki, Türkçe bu grupların kent merkezlerinde kullandıkları birinci dil haline gelmiş; evlerinde de konuşmaya başlanmıştır. Ancak söz konusu gruplar çoğunlukla iki-dilli olmaya devam ettikleri için, tamamen Türkleştiklerini iddia etmek güçtür (Malcolm 1998: 209-210). Noel Malcolm bu konuda şu tespiti yapmaktadır: "Osmanlı Türk lisanının ve kültürünün şehir hayatında oynadığı

rolden dolayı Osmanlı yüzyıllarında Kosova'da tamamen ayrı bir Türk toplumunun tarihinden bahsetmek pek mümkün değildir: Tamamen Osmanlılaşmış bir Arnavut hem Arnavut hem Türk'tür."⁶ Malcolm devamla, Osmanlı Türkleri'ni diğerlerinden ayırmanın mantıklı tek yolu olarak Türkçe konuşan ve kendi aile kökenleri hakkında bahsederken Anadolu'dan geldiklerini söyleyen ailelerin tespit edilmesini önermektedir. Bu iki kriter de gereklidir. Zira bazı Anadolu kökenli aileler Kosova'ya geldikten sonra Arnavut toplumuna asimile olmuşlar ve tek-lisanlı Arnavutlar haline gelmişlerdir. Bu yüzden Kosova'daki Türk toplumunun oldukça küçük olduğu ve neredeyse tamamen şehirlerde yaşadıkları söylenebilir. Malcolm, bütün Kosova'da sadece üç küçük Türk köyünün kayıtlarında olduğunu yazmaktadır (Malcolm 1998: 210). Cevdet Şanlı ve Ergin Jable de Türkler'in sahip oldukları bu şehirlî kültüre vurgu yaparak "...Balkanlıların bugün hala Türkçe bilenleri "şehirlî" (kasabalı) Türkçe bilmeyenleri ise "köylü" (çüylî) adlandırmaları hep bu yüksek kültürün tesirinden olsa gerek" demektedirler (Şanlı ve Jable 2009: 43).

Kosova'da Osmanlı yönetimi Balkan Savaşları'ndan sonra tamamen son bulmuştur. Kosova ilk önce Sırbistan'a dahil edilmiş, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın bir parçası haline getirilmiştir. Krallık döneminde Kosova'daki Sırp hâkimiyeti devam etmiştir. İki savaş arası dönemde Kosova Türkleri ve Arnavutlar, Sırpların baskılarından dolayı çok mağdur olmuş; bu yüzden de kitleler halinde Türkiye'ye göç etmişlerdir. Kosova'daki Müslüman-Ortodoks dengesini kendi lehlerine değiştirmek isteyen Sırp yetkililer de Kosova'dan Müslüman göçünü kolaylaştırmak için olabildiğince Arnavutu, Türk olarak saymışlardır (B. Çelik 2008: 64-67, Elsie 2011: 275, Malcolm 1998: 210, Türbedar 2003: 73-74).

Ancak, yine de iki dünya savaşı arası dönemdeki nüfus sayımlarında kendisini Türk olarak kaydettirenlerin sayısı pek fazla değildi. 1921 yılında 27.920 kişi, 1931 yılında 23.698 kişi, 1939 yılında ise 24.946 kişi kendisini Türk olarak yazdırmıştır (B. Çelik 2008: 70, Malcolm 1998: 211, Vickers 1998: 172). Bununla birlikte, özellikle 1921 yılında konuştuğu dili Türkçe olarak belirtenlerin sayısı 114.000 civarındaydı (B. Çelik 2008: 70-71, R. Çelik 2009: 348). Bu da, Malcolm'un yukarıda bahsedilen tek başına Türkçe konuşuyor olmanın bir kişinin Türk olduğunu göstermek için yeterli kriter olmadığı iddiasını desteklemektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yapılan nüfus sayımlarında Türklerin sayısında dalgalanmalar meydana gelmiştir. Bunun temel sebebinin siyasi konjonktür olduğu değerlendirilebilir. Ancak 1971 yılından sonra

sayı 11–12.000 seviyesinde sabit kalmıştır (R. Çelik 2009: 348, Karatay 1998: 24, Malcolm 1998: 211, Vickers 1998: 172, B. Çelik 2008: 71).

1951 yılı, Kosovalı Türkler için bir dönüm noktası olarak kabul edilir (B. Çelik 2008: 66-67, Türbedar 2003: 74). Bu yılda Türkçe eğitim-öğretim başlatılmış; Türkler kendi kültür derneklerini kurmuşlardır. Belgrad yönetiminin kontrolündeki Priştine radyosunda Türkçe haber programları ve Türkçe müzik yayınları başlamıştır (Şanlı ve Jable 2009: 48, Türbedar 2003: 75). Bu süreç hakkında Emir Türkoğlu şu yorumu yapmaktadır:

“... Bu savaşın [İkinci Dünya Savaşı'nın] daha ileri aşamasında Enver Hoca, Tito ile ittifak kurarak, Almanlara karşı birlikte savaşmışlardır. Bu savaşa Arnavutların katılmasını talep eden Tito, karşılığında Kosovalı Arnavutlara eğer isterlerse, Arnavutluk ile birleşebileceklerine dair söz vermişti. Ancak Almanlar yenildikten sonra Yugoslav Komünist Partisi Kosova bağımsızlığına karşı çıkmıştır... Bu durum Kosovalı Arnavutlarda hoşnutsuzluk yaratmıştır. Kosova'da nüfus olarak çoğunluğu teşkil etmelerine rağmen, yönetimde çok az hakları vardı. Bu, Kosovalı Arnavutlar arasında bağımsızlık mücadelesini veren aydınların ortaya çıkmasını teşvik etti. Arnavutların bir tehlike olabileceğini sezen Yugoslav yönetimi, Arnavutlar üzerine baskı yapmaya başladı. Yaklaşık nüfusun %90'ı Müslüman olan bölgedeki bu gücü parçalamak için 1951 yılına kadar tanımadığı Türkleri milli azınlık olarak tanımaya başlayan Sırbistan, Kosova Türklerini Arnavutlara karşı desteklemeye başladı. Böylece Kosova Türkleri ve Arnavutlar arasındaki tarihi ve geleneksel bağlara ilk darbe vurulmuştur.” (Türkoğlu 2001: 111).

Recep Çelik ise Tito yönetiminin Türkler ile Arnavutların arasını açmak için bu iki grup arasındaki en temel ortak nokta olan İslam'ı erozyona uğratmaya çalıştığını yazmaktadır. Bu bağlamda Kosova'da 1946 yılında Şeriat mahkemeleri, 1950 yılında Kur'an kursları ve 1952 yılında da tekeler kapatılmıştır. Belgrad yönetiminin yapmaya çalıştığı, Kosova'daki Müslüman topluluk arasındaki dini bağları zayıflatarak etnik farklılıkları öne çıkarmak, yani “böl-yönet” taktiğini uygulamaktır (R. Çelik 2009: 346). Noel Malcolm ve Miranda Vickers da Yugoslav yönetiminin Türk kimliğini öne çıkarmasının sebebinin Kosova'daki Arnavut çoğunluğu “sulandırmak” olduğunu iddia etmektedirler (Malcolm 1998: 322, Vickers 1998: 149 ve 170-171).

1953 yılı Kosova Türkleri için Türkiye'ye gerçekleşen büyük göçten dolayı özel bir önem arz etmektedir. Bu göçe Kosovalı Arnavutlar da Tito yönetiminin baskısından kurtulmak için yoğun olarak iştirak etmişlerdir. Göçe

dahil edilebilmek için Arnavutlar kendilerini Türk olarak kaydettirmişlerdir (Çavuşoğlu 2007: 138-140, Judah 2008: 52, Malcolm 1998: 322, Tikici, Karatepe ve Erdem 2009: 153, Türbedar 2003: 76, Uzgel 1998/99: 212). Bu yüzden 1953 yılında göçten önce Kosova'daki Türk nüfus birden artmıştır. Arnavutlar'ın doğal bir tercihmiş gibi Türk kimliğini kullanarak Türkiye'ye göç etmeleri ve Türk hükümetinin de bu Arnavut gruplarını kabul etmesi, Kosova Türk toplumunun mahiyeti ile içerisindeki kimlik değişimlerinin kolaylığı ve sıklığı hakkında dikkat çekici bir veridir.

1953 yılındaki göçten sonra Kosova Türk nüfusunun tekrar düşüşe geçtiği görülmektedir. 1953 yılında 34.583 kişi olan Türk nüfus, 1961 yılında 25.764'e ve 1971'de de 12.444'e gerilemiştir (R. Çelik 2009: 348, B. Çelik 2008: 71).

1970'lerden itibaren Kosova'da, belki biraz da Kosova'daki Arnavut çoğunluğu sulandırmak için Tito'nun tatbik etmeye çalıştığı "böl-yönet" politikasına tepki olarak, Arnavut milliyetçiliği yükselişe geçmiştir. Tito, Kosova'daki diğer Müslüman unsurları Arnavutlar'dan ayırmaya çalışıyordu. Bu yüzden Arnavutlar, giderek diğer Müslüman topluluklar üzerinde baskı kurmaya başlamışlardır (R. Çelik 2009: 348). Kosova'da güçlenen Arnavut milliyetçiliğine Kosovalı Sırplar'ın tepkisi gecikmemiştir. Kosovalı Sırp yetkililer Miloş Sekulovic ve Jovo Sotra, özellikle kırsal kesimde yaşayan Sırpların Arnavutların baskılarına maruz kalarak bölgeden göç etmeye zorlandıklarını parti organlarında dile getirmişlerdir. Kadri Reufi isimli bir Türk de aynı şekilde Türkler'in de Arnavut baskısından şikâyetçi olduklarını belirtmiştir. Reufi'ye göre 1971'deki nüfus sayımında Türkler'in sayısının azalmasının sebebi, Türkler'in Arnavut olarak kaydedilmeleridir. Arnavut milliyetçiliğinden şikâyet eden bu üç kişi Kosova'daki idari mekanizmalardan uzaklaştırılmışlardır. Nebojsa Vladislavjevic, bunun Arnavut olmayan diğer politikacılara gözdağı vermek için yapıldığını ileri sürmektedir (Vladislavjevic 2004: 784). Bununla birlikte burada Reufi'nin iddiasına kısaca değinmek gerekebilir. Zira 1980 yılı gibi erken bir tarihte Kosova'daki Türkler hakkında bir çalışma yayınlanmış olan C.N.O Bartlett de Türk nüfusundaki azalmanın sebebi olarak bu nüfusun kısmen Arnavutlar tarafından asimile ve absorbe edilmesini göstermektedir (Bartlett 1980: 195). Ancak hem Reufi'nin hem de Bartlett'in göz ardı ettikleri husus, Türk nüfusun azalmasının tek başına Arnavutların Türkleri asimile etme çabalarına delil olamayacağıdır. Zira daha önce 1953 yılındaki Türk nüfusunun artışının doğal olmadığı hatırlanmalıdır. Yani, yukarıda da belirtildiği üzere, anılan dönemde Kosovalı Arnavutlar Türkiye'ye göç edebilmek için kendilerini Türk olarak yazdırmışlardır. 1953 yılında Türkiye'ye göç

eden yaklaşık 35 bin kişinin içinde zaten daha önce kendilerini Türk olarak kaydettirenlerin olduğunu da varsayarsak 1971 yılına gelindiğinde Türk nüfusunun azalmasının sadece Arnavutların asimilasyon çabaları ile açıklanmasının pek kolay olmadığını kabul etmek gerekmektedir. Bunun yanında, Arnavutlar ve Türkler arasındaki karışık evliliklerin herhangi bir istatistiğinin bulunmaması da meselenin tam olarak açıklığa kavuşturulmasını engellemektedir (Eroğlu 2005: 61).

1971–1980 yılları arasında Belgrad yönetimi, Kosova'da tırmanışa geçen Arnavut milliyetçiliğini Arnavutlara bir takım anayasal haklar vererek durdurmaya çalışmıştır. Bu tedbire ek olarak Belgrad, Türk toplumunu destekleyici adımlar da atmıştır. En önemlisi, Türkçenin Arnavutça ve Sırpça ile birlikte resmi dil statüsü olarak eşit duruma getirilmesine yönelik icraatlar gerçekleştirilmiştir (R. Çelik 2009: 349-350). Bartlett, Belgrad'ın Türkleri destekleme politikasının birkaç sebebi olduğunu belirtmektedir. Birincisi, Türkçe yapılan yayınlarla Belgrad yönetimi daha önce ulaşamadığı kitlelere kendi mesajını iletebilme imkânına kavuşmuştur. İkincisi, Kosova'daki Türkleri destekleyerek Türkiye ile olan ilişkileri geliştirmeye çabalamıştır. Üçüncüsü, Kosova'daki Türk kimliğini öne çıkararak bölgenin baskın kimliği olan Arnavut kimliğini sulandırmak istemiştir (Bartlett 1980: 195).⁷

Belgrad yönetiminin bütün çabalarına rağmen 1981 yılındaki nüfus sayımında Kosova'daki Türklerin sayısı resmi olarak yine 11.000 civarında idi. Şule Kut, Türkler düşük doğum oranlarına sahip olmadıkları ve 1970'lerde de Türkiye'ye büyük bir göç yaşanmadığı için bu durumun Arnavutlar ile Türkler arasındaki geçişken kimlikler meselesine bağlanabileceğini ileri sürmektedir (Kut 2000b: 53-54, 2005: 229).

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle Kosova'daki Arnavutlar ile Türkler arasındaki ilişkiler, doğrudan bu iki toplum arasındaki ilişkilerin niteliğinden ziyade dışsal faktörler yüzünden gerginleşme eğilimine girmiştir. 1989 yılında Sırbistan, Kosova'nın özerk statüsüne son vermiştir. Bunun üzerine Kosovalı Arnavutlar 1990 yılında tek taraflı olarak Kosova Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir. Bölgede paralel yönetimlerini tesis eden Arnavutlar eğitim ve sağlık gibi temel hizmetleri kendi olanakları ile sağlamaya başlamış; hatta bir yeraltı üniversitesi bile kurmuşlardır. Böylece Kosova Arnavutları Belgrad ile tüm köprüleri atmış oldular (Babuna 2003: 54-55, Karatay 1998: 140-144, Yılmaz 2005: 43-44, Demirtaş-Coşkun 2010: 58, Kut 2005: 151-152). Arnavutlar ile Belgrad yönetimi arasındaki gerilimden doğal olarak Kosovalı Türkler de etkilenmişlerdir. Türkler, Arnavut milliyetçiliği ile henüz Türkiye ile ilişkileri kötüleşmemiş olan Belgrad yönetimi arasın-

da kalmışlardır. Türkler, bir taraftan Arnavutlar'ın kendilerine katılma baskılarına bir taraftan da Belgrad'ın "böl-yönet" politikalarına maruz bir durumda idiler. Arnavut-Sırp krizinde Türklerin tam olarak hangi tarafın yanında yer alacaklarına dair bir fikir geliştirememelerinin birkaç sebebi vardır. Birincisi; Belgrad yönetimi Kosova'da Arnavutlara karşı baskıyı artırırken, örneğin Arnavutları kamu görevlerinden uzaklaştırırken, bu şekilde bir uygulamayı Türklerle karşı tatbik etmemiştir. İkincisi; Arnavutlar bir yandan Türkleri kendi saflarına çekmeye çalışırken bir yandan daha önce belirtildiği üzere yüksek perdeden Arnavut milliyetçiliği yapmışlardır. Bu çerçevede, esasen Sırp karşıtı bir söyleme dayanan Arnavut milliyetçiliğine zaman zaman Osmanlı/Türk karşıtı söylemler de karışmıştır. Ayrıca Arnavut milliyetçiler, Türkler üzerinde hegemonya kurmaya çalışmışlar; bu durum Kosovalı Türkleri oldukça rahatsız etmiştir. Üçüncüsü; kriz anlarında yol göstericiliğini bekledikleri Türkiye'nin Belgrad yönetimine karşı tavır almaması da Türkler'deki kararsızlığı artırmıştır. Öyle ki 1990'lı yılların başında Kosova'daki krize Türkiye'nin verdiği tepki Sırp yanlısı olarak bile yorumlanabilirdi.⁸ Bu yüzden 1990'ların sonundaki NATO'nun Sırbistan'a karşı gerçekleştirdiği hava harekâtına kadar Kosovalı Türklerin, Arnavutlar ile Sırp'lar arasında kalma hali devam etmiştir (Brown, Lederer 2001: 7).

NATO Harekâtı Sonrası Kosova Türkleri ve Türkiye: "Akraba-Devlet" in Dönüşü

1923'ten sonra Türkiye genel olarak Balkan Türkleri ile ya da daha doğrusu eski Osmanlı coğrafyası ile kendisi inisiyatif alacak şekilde pek ilgilenmemiştir. Kosova Türkleri de bu ilgisizlikten nasibini almıştır. Türkiye neredeyse sadece göç zamanlarında bu Türkleri hatırlamış ve bu hatırlama göç edenleri Türkiye'ye kabul ediş şeklinde gerçekleşmiştir. Yani, her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Kosova'dan çekilmesi sonucu burada bir Türk diasporası meydana gelmişse de yukarıda bahsedildiği üzere Kosova Türkleri ile Türkiye arasındaki diasporik ilişki dondurulmuş bir halde kalmıştır. Diasporik ilişkiyi normal hale getiren, ve "akraba-devlet" Türkiye'nin dönüşünü sağlayan hadise ise NATO'nun 1999 yılında Sırbistan'a karşı başlattığı hava harekâtı olmuştur.

1999 yılına kadar Kosova'daki gelişmeleri uzaktan takip eden Türkiye, NATO harekâtına aktif bir şekilde destek vermiştir (Ekinci 2008: 287-288, Emiroğlu 2006: 121-122).⁹ Bu durum Sırp'ların öfkesini celbetmiş; Belgrad'daki Türk büyükelçiliği NATO harekâtı sırasında Sırp saldırısına maruz kalan ilk üç yabancı temsilcilikten biri olmuştur ("Belgrad'da Türk elçiliğine saldırı").

Harekât başarı ile tamamlandıktan sonra Kosova'ya Birleşmiş Milletler güdümünde bir barış gücü (Kosova Gücü - KFOR) gönderilmiştir. Bu barış gücüne Türkiye de katkı vermiştir. Türk birlikleri Kosova Türkleri'nin yoğun olarak yaşadıkları Dragaş ve Mamuşa köylerine yakın konuşlandırılmışlardır.

Dönemin Türk Dışişleri Bakanı İsmail Cem, 1999 yılının Temmuz ayında Kosova'ya bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaret sırasında Cem, Haşim Thaci ile birlikte diğer Arnavut liderlerle bir dizi görüşme yapmıştır. İsmail Cem, Kosova'nın Türkler için olan tarihi öneminden bahisle Türkiye'nin Kosova'nın ekonomik ve siyasi yeniden yapılanmasına katkı sağlama isteğinde olduğunu söylemiştir ("Cem: Kosova'da barışın bekçisiyiz"; "Cem'den kardeşlik mesajı"). Ziyaretinin son gününde Mamuşa'ya uğrayan Cem 500 yıllık Türk-Arnavut kardeşliğini öven açıklamalar yapmıştır ("Allah kavuşturdu, Allah ayırmasın"; "Cem: Allah bizi ayırmasın..."). Cem'in bu açıklamaları Türkiye'nin 1999 yılı öncesi takip ettiği politikayı yavaş yavaş terk ettiğini ve yeni bir söylem geliştirmeye çalıştığını göstermektedir.

Bununla birlikte, bu yeni politikayı eleştirenler de olmuştur. Örneğin Hasan Ünal, bu dönemde hem uluslararası camianın hem de Türkiye'nin Kosova'ya karşı takip ettikleri politikaları eleştirerek, uluslararası toplumun Kosova'da çok-etnili bir devlet meydana getirmeye çalıştığını ancak Kosova'nın gerçeklerinin buna müsait olmadığını belirtmiştir. Ünal neticede Kosova'da ortaya çıkacak olanın bir Arnavut ulus devleti olduğunu, uluslararası camianın, dolayısıyla Türkiye'nin de buna göre tavır belirlemesi gerektiğini ifade etmiştir. Zira 2000 yılı itibarıyla Türkiye'nin genel olarak Balkanlar'da ciddi bir siyasi ya da ekonomik varlığı bulunmamakta idi. Türkiye, Kosova ile ilgili olarak da politikasını sadece Kosova Türkleri üzerine inşa etmişti. Ünal'a göre, bu şekilde yanlış dizayn edilmiş mevcut politika ile Türkiye'nin Kosova'daki Türklerin haklarını savunması mümkün görünmüyordu (Ünal, "Kosova Seçimleri"). Hatta bu politikanın Kosova Türkleri'ne zarar vermesi bile olası idi. Ünal'ın politika tavsiyesine göre, Türkiye Arnavut liderlikle yakın temasa geçmeli; hem azınlık haklarından bahsetmekten imtina etmeli hem de Sırp iddialarını tekrarlarcasına Arnavutların herhangi bir devleti idare etme kabiliyetinden yoksun oldukları anlamına gelebilecek tutumlardan kaçınmalı; bu yolla Arnavut liderliğine Türkiye'nin kendilerini ekonomik, siyasi ve askeri olarak desteklediği mesajını vermeli idi. Ancak bu politika sayesinde hem Türkiye'nin hem de Kosova Türkleri'nin çıkarları korunmuş olabilecekti (Ünal, "Kosova Seçimleri ve Türkler, Ünal, "Kosova Yanlışlarımız (I), Ünal, "Kosova Yanlışlarımız (II)).

2000'li yılların sonuna kadar Kosovalı Türkler ile Arnavutlar arasında sorunsuz bir ilişki kurulamamıştır. Bunun sebeplerinden bir tanesi Türkiye'nin Kosova'ya yönelik politikalarını tam olarak netleştirmemesidir. Türkiye bir yandan Kosova'da Türk-Arnavut kardeşliğine vurgu yaparken bir yandan da Arnavutları uzaklaştıracak şekilde Kosova Türkleri merkezli bir politika yürütmeye çalışmıştır. Diğer bir sebep ise uluslararası camianın da aslında Kosovalı Sırp'ların haklarını korumak için azınlık hakları vurgusu yaparken Arnavut liderliği kızdırması ve bunun sonucunda Arnavutların Türkler de dahil Kosova'daki diğer unsurlara karşı şüpheli bir yaklaşım içerisine girmesidir. Ancak, 2000'li yıllarına sonuna doğru Kosovalı Türkler ile Arnavutlar arasındaki ilişkiler normalleşme eğilimine girmiştir (Cocozzelli 2008: 290 ve 295-298).

2008 yılının başında Kosova Arnavutları, Kosova Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Fred Cocozzelli, Arnavut-Sırp çekişmesinin ortasında kalan diğer Müslüman unsurların Kosova'daki sosyal, ekonomik ve politik realitelerin farkında olarak bağımsızlık hareketine destek verdiklerini, en yoğun desteğin de Kosova Türkleri'nden geldiğini tespit etmiştir (Cocozzelli 2008: 288).

Kosova Türkleri'nin bağımsızlık konusundaki tutumlarına muhtemelen Türkiye'nin bu süreçteki politikası da etki etmiştir. Öyle ki, 2000'li yılların sonlarına gelindiğinde Türkiye'nin Kosova'ya yönelik politikasında Arnavutlar ile Türkleri birbirlerine yakınlaştıracak bir değişim göze çarpmaktadır (Krasniqi 2011: 200). Türkiye, Kosova Cumhuriyeti'ni tanıyan ülkelerin başında gelmiş, yani 1990'lu yıllarda sürdürdüğü Sırbistan'ın toprak bütünlüğünün korunması retoriğini terk etmiştir.

Türkiye bu dönemde Kosova Türkleri'ne destek olmaya devam ederken Arnavutları gücendirmemeye özen göstermiştir. Kosova Türkleri ve özellikle de Türklerin çoğunluğunun siyasi temsilcisi olarak kabul edilen Kosova Demokratik Türk Partisi¹⁰ de bu hususa oldukça dikkat sarf etmiştir. Ayrıca gerek Türk toplumu gerek Türkiye, Türkiye'nin maddi ve manevi desteğinin sadece Türklere değil bütün Kosovalı Müslümanlara yönelik olduğunu söylemektedirler. Örneğin, Türkiye'nin oluşturduğu bir burs programı Türkiye'deki üniversitelerde okuyacak 55 Kosovalı Türk'ün yanında 15 Arnavut ve 15 Boşnak öğrenciyi de kapsamaktadır (Cocozzelli 2008: 296).

Türkiye'nin Kosova'nın ekonomik olarak gelişmesine yardımcı olmak için devreye soktuğu kurumlardan bir tanesi TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı)'dır. TİKA, yerel ortakları üzerinden birçok projeye imza

atmıştır (Krasniqi 2011: 200). Her ne kadar TİKA'nın Kosova programının merkezi başkent Priştine değil de Türklerin yoğun olarak yaşadığı Prizren olsa da projeler Kosova'nın tamamına hitap etmektedir. TİKA, Kosova'da özellikle sağlık ve tarım sektörlerinde projeler gerçekleştirmektedir. Bu projelerin yanı sıra Ajans, Prizren'deki Sinan Paşa Camii ve Priştine'deki Fatih Camii'nin restorasyon çalışmalarına da katkı vermiştir (Cocozzelli 2008: 296-297, Krasniqi 2011: 200). Fred Cocozzelli genel olarak Türkiye'nin özel olarak TİKA'nın faaliyetleri hakkında şu yorumu yapmaktadır:

“TİKA'nın sağladığı yardım sadece KDTP ya da Türk toplumu ile ilgili değildir, ancak Türk toplumunun iyi haline katkı yapmaktadır. Yaptıkları işin herhangi bir siyasi ya da etnik boyutu olmaması sayesinde TİKA, Kosova Türk toplumuna doğrudan yardım yapmaktan daha fazla katkıda bulunmaktadır. TİKA'nın yardımları ya da Ankara ile iyi ilişkiler sayesinde kurulmuş olan Kosova ve Türkiye arasındaki ticari faaliyet daha geniş toplum kesimleri tarafından fark edilmektedir. Her iki durumda da Türk toplumunun 'iyi ünü' fayda görmektedir. Kosova Türkleri ve onların Türkiye ile ilişkileri, birçok Kosovalı tarafından bölgenin tamamı için olumlu bir kaynak olarak görülmektedir. Bu sadece KDTP'yi daha çekici bir koalisyon ortağı yapmamakta, aynı zamanda Türk toplumu kendisini Kosova'da daha güvende hissetmektedir.” (Cocozzelli 2008: 297)

Kosovalı Arnavutlar'ın geçmişte Türkiye'yi bir sorun halinde sığınacak yerlerden biri olarak gördükleri meselesine yukarıda değinilmişti. 2000 yılından sonra da Türkiye'nin Kosova'ya yönelik siyasetinin, Kosovalı Arnavutlar'ın gözünde Türkiye'nin Miloşevic yönetimi zamanında kirlenen imajını düzelttiği söylenebilir. Zira Kosovalı Arnavutlar, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'yi müttefikleri olarak görmeye başlamışlardır.¹¹ Gezim Krasniqi, Kosovalı Arnavutların Türkiye'yi modern bir devlet ve kimlik inşasında kendilerine yardımcı olacak bir ortak olarak gördüklerini dile getirmektedir. Bu durum, Türk resmi ve sivil toplum örgütlerinin Kosova'daki faaliyetlerini sürdürmelerini kolaylaştırmıştır. Krasniqi özellikle Türk Diyanet İşleri Başkanlığının ve diğer dini sivil toplum örgütlerinin Kosova'da çok faal olduklarını belirterek, Kosova'daki Arnavutların İslam anlayışlarının Türkiye'de yaşanan İslam'a yakın olmasının Türkiye kaynaklı dini faaliyetlerin daha rahat gerçekleştirilmesini sağlayan hususlardan biri olduğunu iddia etmektedir (Krasniqi 2011: 200).¹² Arnavutların İslamiyet ile tanışması Türklerin marifetiyle gerçekleştiği için bu iki

toplumun İslam anlayışının benzer olması sadece normal olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Kosova Türkleri, 'sıradışı' bir Türk diasporasıdır. Bu 'sıradışılığın' bir sebebi meydana geliş tarzıdır. İkincisi ise, etnik bir niteliğe sahip olmaması ve zaman zaman ilk bakışta görüldüğünden daha geniş bir kitleyi içinde barındırabilmesidir.

Kosova Türk diasporası, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'dan çekilmesi sonucu meydana gelmiştir. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilmiş olsa da Türkiye Cumhuriyeti, Balkan Türkleri tarafından Osmanlı Devleti'nin devamı olarak görülmektedir. Türkiye, 1923 tarihten sonra 'irredentist' olarak yorumlanabilecek her türlü siyasi girişimden uzak durmuş, uluslararası konjonktürü devamlı surette göz önünde bulundurmuştur. 1774 tarihinden itibaren Osmanlı diplomasisine egemen olan Büyük Devletler arasındaki çıkar çatışmalarından faydalanan hayatını idame ettirme prensibi modern Türk diplomasisinde de kendisini göstermiştir. Buna rağmen, Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra Türkiye, Balkanlar'daki Türklerin sorunlarıyla daha fazla ilgilenir hale gelmiştir. Daha önce Balkan Türkleri, herhangi bir sosyo-ekonomik ya da siyasi krizle karşılaştıklarında çözümünü Türkiye'ye göçte bulmuşlardır; buna karşılık Türk hükümetleri bu Türklere ciddi bir alternatif sunmamıştır. Soğuk Savaş'tan sonra ise Türkiye, Balkan Türklerini yaşadıkları ülkelerde kalmaları için cesaretlendirmiş ve ilgili hükümetler nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda özellikle 1999 yılından sonra Türkiye'nin Kosova Türkleri'nin sorunlarına olan ilgisi daha da artmıştır. Böylece, konvansiyonel diaspora-anavatan ilişkisi dışında Türkiye ile Kosova Türkleri arasında 'sıradışı' bir diasporik ilişki ortaya çıkmıştır.

Kosova Türkleri'ni 'sıradışı' bir Türk diasporası yapan ikinci unsur niteliğinin ve niceliğinin zaman zaman değişiklik göstermesidir. Yıllar içinde değişiklik gösteren nüfus istatistikleri bu durumun en somut göstergesi olsa gerektir. Kosova Türkleri, tipik bir etnik diaspora olarak düşünülemez. Diğer bir ifadeyle, Kosova Türkleri'nin Türkiye ile olan akrabalığı (*kinship*) yalın etnik ilişki kategorisinde değildir. Zira, Kosova Türkleri'nin Kosova'daki Arnavutlar ile ilişkileri göz önüne alındığında bu iki toplum arasındaki çizgilerin, Osmanlı-sonrası tecrübeye rağmen, kalın ve belirgin olmadıkları görülmektedir. Osmanlı-sonrası dönemde her iki toplum da keskin etnik milliyetçilik tecrübelerine maruz kalmışlardır. Ancak yine de Osmanlı döneminde meydana gelmiş olan ve kullanılan dilin, karışık evliliklerin ve Osmanlı/şehirli üst ya da köylü alt kültüre aidiyetin belirlediği

ve genelde kendisini çoklu ya da etnisite-dışı olarak gösteren kimlik altyapısı hayatta kalmayı başarmıştır. Bunu sağlayan en temel unsur ise ortak din olgusudur. Ancak burada vurgulanması gereken bu din bağının oluşumunun Türklerin marifetiyle gerçekleşmiş olduğudur. Balkanlar'daki Türk olmayan Müslümanlar, İslamiyet ile tanışmalarını Türklere borçlu oldukları için Türklere kaynaşmaları nispeten kolay ve çabuk gerçekleşmiştir. Nitekim bu toplulukların Müslümanlaşmalarına, Balkan ve Batılı tarihyazımında Türkleşme denmiştir. Bu yüzden sadece Kosova Türkleri değil Kosova Arnavutları da Türkiye'yi akraba-devlet olarak görmektedir. Sonuç olarak, Kosova Türkleri'nin ve genel olarak da Balkan Türkleri'nin Türkiye ile olan diasporik ilişkilerini tahlil ederken ve buna yönelik politikalar geliştirirken Kosova Arnavutları'nı ve Türklere eliyle İslamiyet ile tanışmış, dolayısıyla Balkan Hıristiyanları ve Batılılar tarafından Türkleşmiş olarak nitelenen ve Balkan Türkleri ile çok sıkı ilişkiler içerisinde olan Makedonya Arnavutları, Yunanistan ve Bulgaristan'daki Pomaklar gibi diğer Müslüman toplulukları da bu tahlil ve politika yapımına dahil etmek gerekmektedir.

Açıklamalar

- ¹ Bu paragraf (Chailand ve Rageau, 1995: xiv-xvii)'den özetlenmiştir.
- ² Çavuşoğlu, Landau'nun kitabının 1985 tarihli Yunanca baskısına atıf yapmaktadır. Biz, bu Yunanca baskıyı görmedik. Ancak, kitabın 1981 yılında İngilizce olarak yayınlanan baskısına baktık.
- ³ Nitekim Hugh Poulton da sadece Balkanlar'daki Türkler'in değil diğer Müslüman toplulukların da Türkiye'yi akraba-devlet (*kin-state*) olarak gördüklerini belirtmektedir (Poulton 1997: 194-213). Bununla birlikte Poulton, Balkanlar'daki azınlıklar hakkında yaptığı başka bir çalışmasında Kosova Türkleri'nden bahsetmemektedir (Poulton 1993).
- ⁴ Kosova'daki Müslüman toplulukların aralarındaki kimlik değişkenliği ile ilgili bkzn. (Cocozzelli 2008: 287-288, Türbedar 2003: 78) Kosova'da Müslüman toplum içinde Arnavut-Türk ayırımının yapılmasının zorluğuna dair ayrıca bkzn. (R. Çelik 2009: 348, Oran 1993: 120, Tacoğlu 2008: 221, 229 ve 234-235)
- ⁵ *"the Turks had been settling here [Kosovo-Metohija] ever since the 15th century, when they proceeded to the conquest of the Danubian countries and even reached as far north as Vienna, Serbia, Bulgaria, Wallachia and Moldavia, Greece and Crete were among the victims of their violence. In addition to bringing in their settlers, the Turks also engaged in forcing the Islamic faith upon the Slav population. Many Southern Slavs became Mohammedans, and with the passing of centuries –Turks. On the other hand, many settlers from Asia Minor, Anadolia [sic] and other Ottoman territories came to stay in Yugoslav territory."* (Stojkovic ve Martić 1952: 22)

- ⁶ “Because of the role played by Ottoman Turkish language and culture in urban life it is hardly possible to talk about the history of a distinct ‘Turkish community’ in Kosovo during the Ottoman centuries: a fully Ottomanized Albanian would be both Albanian and Turkish.” (Malcolm 1998: 210)
- ⁷ Osman Karatay da Türkçe eğitim sayesinde Sırp tarih tezlerinin Türklere daha rahat ulaştırıldığını belirtmektedir (Karatay 1998: 142).
- ⁸ Kosovalı Türkler’in Arnavutlar ile Sırpalar arasında kalmasıyla ilgili bkz. (B. Çelik 2008: 103, R. Çelik 2009: 347 ve 351-352, Ekinci 2008: 289, Gökdag 2007: 105, Karatay 1998: 33-34, Kostovicova 2005: 95, Türbedar 2003: 63 ve 81-82) 1990’lı yıllarda Türkiye’nin Kosova’daki kriz ile ilgili politikası için bkz. (Barlas 1998/99: 76-77, Kut: 402-403, Uzgel 1998/99: 229-221, Demirtaş-Coşkun 2010: 58-65, Ekinci 2008: 285-286, Gangloff 2004: 108-114, Kut 2000a: 80-81, Türkeş 2008: 264-267, Yılmaz 2005: 101-102)
- ⁹ Sylvie Gangloff bu görüşün aksine Türk hükümetinin 1998-1999 yılında Kosova’da çıkan krizde açıktan Sırp karşıtı bir tavır almadığını hatta NATO hareketi başladıktan sonra bile Türk liderlerin bu operasyona tam destek verip vermeme konusunda kararsız kaldıklarını iddia etmektedir. Gangloff, Türkiye’nin Yunanistan ve Rusya gibi açıktan muhalefet etmediğini ancak kenarda kalmayı tercih ettiğini yazmaktadır (Gangloff 2004: 105). Ancak, 1999 yılına kadar Kosova’daki krizle pek ilgili görünmeyen Türkiye, NATO’nun operasyon yapmasıyla birlikte duruşunu NATO’nun politikalarıyla uyumlu hale getirmiştir (Uzgel 2001: 61-62).
- ¹⁰ KDTP hakkında kısa ansiklopedik bilgi için bkz. (Elsie 2011: 276)
- ¹¹ Ahmet Davutoğlu, 1990’lı yıllarda Bosna ve Kosova’da Sırp’ların gerçekleştirdikleri etnik kıyımlardan sonra hem Boşnakların hem de Arnavutların birinci derecede başvurdukları ülkenin Türkiye olduğunu belirtmektedir (Davutoğlu 2001: 122).
- ¹² Genel olarak Kosova’da İslam hakkında bkz. (Babuna 2003: 54-60, Elsie 2011: 135-137, Lederer 2001: 5-6)

Kaynaklar

- “Allah kavuşturdu, Allah ayırmasın.” *Hürriyet*. 19 Temmuz 1999.
- Babuna, Aydın (2003). “Albanian National Identity and Islam in the Post-Communist Era”. *Perceptions* 8 (3): 43-69.
- Barlas, Dilek (1998/99). “Turkey and the Balkans: Cooperation in the Interwar and Post-Cold War Eras”. *Turkish Review of Balkan Studies* 4: 65-81.
- Bartlett, Charles N. O. (1980). “The Turkish Minority in the Socialist Autonomous Province of Kosovo”. *Co-existence* 17: 193-197.
- “Belgrad’da Türk elçiliğine saldırı”. *Milliyet*. 31 Mart 1999.
- Brown, Justin (29 Mayıs 1998). Uncertain in Kosovo, Turks Find Themselves in the Crossfire. *The Christian Science Monitor*.

- “Cem: Allah bizi ayırmasın...”. *Milliyet*. 19 Temmuz 2000.
- “Cem: Kosova’da barışın bekçisiyiz”. *Hürriyet*. 18 Temmuz 1999.
- “Cem’den kardeşlik mesajı”. *Milliyet*. 18 Temmuz 1999.
- Chailand, Gerard ve Rageau, Jean-Pierre (1995). *The Penguin Atlas of Diasporas*. New York: Penguin.
- Cocozzelli, Fred (2008). “Small Minorities in a Divided Polity: Turks, Bosniaks, Muslim Slavs and Roms, Ashkalis and Egyptians in Post-Conflict Kosovo”. *Ethnopolitics* 7 (2-3): 287-306.
- Cohen, Robin (1997). *Global Diasporas: An Introduction*. Seattle: University of Washington Press.
- Çalış, Şaban (2001). *Hayaletbilimi ve Hayali Kimlikler, Neo-Osmanlılık, Özal ve Balkanlar*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Çavuşoğlu, Halim (2007). “Yugoslavya-Makedonya” Topraklarından Türkiye’ye Göçler ve Nedenleri”. *Bilig* 41: 123-154.
- Çelik, Bilgin (2008). *Dağılan Yugoslavya Sonrası Kosova ve Makedonya Türkleri*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yay.
- Çelik, Recep (2009, 10-16 Mayıs). *Soğuk Savaş Sonrası Kosova Türkleri ve Türk Dış Politikası*. 1. Uluslararası Balkanlarda Tarih ve Kültür Kongresi. Priştine, Kosova.
- Davutoğlu, Ahmet (2001). *Stratejik Derinlik, Türkiye’nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre.
- Demirtaş-Coşkun, Birgül (2010). Kosova’nın Bağımsızlığı ve Türk Dış Politikası (1990-2008). *Uluslararası İlişkiler* 7 (27): 51-86.
- Ekinci, Didem (2008). “Turkey and Kosovo: A Chronicle of Post-Cold War Bilateral Relations”. *Avrasya Dosyası* 14 (1): 281-303.
- Elsie, Robert (2011). *Historical Dictionary of Kosovo*. Lanham, MD: Scarecrow Press.
- Emiroğlu, Hüseyin (2006). *Soğuk Savaş Sonrası Kosova Sorunu*. Ankara: Orient.
- Eroğlu, Zehra (2005). *Turkish Foreign Policy Towards the Balkans in the Post-Cold War Era*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: ODTÜ.

- Esman, Milton J. (1986). "Diasporas and International Relations". *Modern Diasporas in International Politics*. Ed. Gabriel Sheffer. London & Sydney: Croom Helm.
- Gangloff, Sylvie (2004). "Turkish Policy Towards the Conflict in Kosovo: The Pre-Eminence of National Political Interests". *Balkanologie* VIII (1): 105-122.
- Gökdağ, Bilgehan A. (2007). "Kosova Türkleri". *Balkanlar El Kitabı, Cilt II: Çağdaş Balkanlar*. Haz. O. Karatay ve B. A. Gökdağ. Çorum ve Ankara: Karam ve Vadi Yay. 115-132.
- Judah, Tim (2008). *Kosovo: What Everyone Needs to Know*. Oxford: Oxford University Press.
- Karatay, Osman (1998). *Kosova Kanlı Ova*. İstanbul: İz Yay.
- Kostovicova, Denisa (2005). *Kosovo: The Politics of Identity and Space*. Oxon: Routledge.
- Krasniqi, Gezim (2011). "The 'forbidden fruit': Islam and Politics of Identity in Kosovo and Macedonia". *Southeastern European and Black Sea Studies* 11 (2): 191-207.
- Kut, Şule (15-17 Ekim 1997). *Türkiye'nin Balkan Ülkeleriyle İlişkileri. Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara.
- _____, (2000a). "Turkish Foreign Policy toward the Balkans". *Turkey's New Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy*. Haz. Alan Makovsky ve Sabri Sayarı. Washington D.C.: The Washington Institute for Near East Policy. 74-91.
- _____, (2000b). "Turks of Kosovo: What to Expect". *Perceptions* 5 (3): 49-60.
- _____, (2005). *Balkanlar'da Kimlik ve Egemenlik*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.
- Landau, Jacob (1981). *Pan-Turkism in Turkey, A Study of Irredentism*. London: C. Hurst & Company.
- Lederer, Gyorgy (2001). "Islam in East Europe". *Central Asian Survey* 20 (1): 5-32.
- Levinson, David (1998). *Ethnic Groups Worldwide: A Ready Reference Handbook*. Arizona: Oryx Press.

- Malcolm, Noel (1998). *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press.
- Oran, Baskın (1993). "Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik (Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme)". *SBF Dergisi* 48 (1): 109-120.
- Pal, Adesh ve Chakraborty, Tapas (Haz.). (2004). *Theorizing and Critiquing Indian Diaspora*: Creative Books.
- Poulton, Hugh (1993). *The Balkans: Minorities and States in Conflict*. London: Minority Rights Publications.
- _____, (1997). "Turkey as Kin-state: Turkish Foreign Policy Towards Turkish and Muslim Communities in the Balkans". *Muslim Identity and the Balkan State*. Haz. H Hugh Poulton ve Suha Taji-Farouki. New York: New York University Press. 194-213.
- Stojkovic, Ljubiša ve Martić, Miloš (1952). *National Minorities in Yugoslavia*. Beograd: Publishing and Editing Enterprise "Jugoslavija".
- Şanlı, Cevdet ve Jable, Ergin (10-16 Mayıs 2009). "Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı". 1. Uluslararası Balkanlarda Tarih ve Kültür Kongresi. Priştine, Kosova.
- Tacoğlu, Tuğça Poyraz (2008). "Bağımsızlık Öncesi Süreçte Kosova'daki Türk Toplumunun İncelenmesi". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 25 (1): 219-252.
- Tikici, Mehmet vd. (2009, 10-16 Mayıs 2009). "Balkanlarda Türk Kültürü: Osmanlı Sonrası Kosova'da Yaşayan Türklerin Kültürel Özellikleri ve Türkiye İle İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme". 1. Uluslararası Balkanlarda Tarih ve Kültür Kongresi. Priştine, Kosova.
- Türbedar, Erhan (2003). "Tarihte Değişen Siyasi ve Sosyal Dengeler İçinde Kosova Türkleri". *Balkan Türkleri, Balkanlar'da Türk Varlığı*. Haz. Erhan Türbedar. Ankara: ASAM. 61-97.
- Türkeş, Mustafa (2008). "Türkiye'nin Balkan Politikasında Devamlılık ve Değişim". *Avrasya Dosyası* 14 (1): 253-280.
- Türkoğlu, Emir (2001). "Kosova Arnavutlarının Milliyetçiliği". *Balkan Diplomasisi*. Haz. Ömer E. Lütem ve Birgül Demirtaş-Coşkun. Ankara: ASAM. 103-130.

- Uzgel, İlhan (1998/99). "Kosovo: Politics of Nationalism and the Question of International Intervention". *Turkish Review of Balkan Studies* (4): 203-233.
- _____, (2001). "The Balkans: Turkey's Stabilizing Role". *Turkey in World Politics: An Emerging Multi-Regional Power*. Haz. Barry Rubin ve Kemal Kirişçi. Boulder: Lynn Rienner Publishers. 49-70.
- Ünal, Hasan (20 Temmuz 2000). "Kosova Seçimleri". *Zaman*.
- _____, (21 Temmuz 2000). "Kosova Seçimleri ve Türkler". *Zaman*.
- _____, (3 Ağustos 2000). "Kosova Yanlışlarımız (I)". *Zaman*.
- _____, (4 Ağustos 2000). "Kosova Yanlışlarımız (II)". *Zaman*.
- Vickers, Miranda (1998). *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*. New York: Columbia University Press.
- Vladislavjevic, Nebojša (2004). "Grassroots groups, Milosevic or dissident intellectuals? A controversy over the origins and dynamics of the mobilisation of Kosovo Serbs in the 1980s. *Nationalities Papers* 32 (4): 781-796.
- World Directory of Minorities*. (1997). Minority Rights Group International.
- Yılmaz, Murat (2005). *Kosova, Bağımsızlık Yolunda*. İstanbul: İlke Yay.

Kosovo Turks: An 'Extraordinary' Turkish Diaspora

Tuba Ünlü Bilgiç*

Bestami S. Bilgiç**

Abstract

Most studies on Kosovo focus primarily on the majority Albanians and the former rulers of the province, the Serbs. However, there are several other ethnic/national communities living in the region. This study will examine the Turkish community of Kosovo and its diasporic relationship with Turkey. This community is a rather extraordinary diaspora of Turkey. One of the reasons that make it extraordinary is the way it has come about. The other reason is that it is not one of the typical ethnic or religious diasporas. It has at times widened through encompassing Albanians. It has also contracted in time as a result of some Turks' renunciation of Turkish identity and adoption of the Albanian one in its stead, and/or using both Turkish and Albanian identities simultaneously. Therefore, this extraordinary Turkish diaspora community impels one to reconsider Turkey's diasporas throughout the world.

Keywords

Kosovo, Turks, Albanians, Turkey, Diaspora, Turkish Foreign Policy

---

* Assist. Prof. Dr., METU, Department of International Relations – Ankara / Türkiye
utuba@metu.edu.tr

** Assist. Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Department of International Relations and Turkish Historical Society – Çanakkale / Turkey
bsbilgic@gmail.com

« »

*

**

Аннотация

« »

/

—

« »

—

« »

Ключевые Слова

, , , , ,

---

* . . . . .
/ utuba@metu.edu.tr

** . . . . .
bsbilgic@gmail.com

Osmanlı Ekonomi Politikği'ne Yeniden Bir Bakış

Mehmet Bulut*

Özet

Tarihte Osmanlı Devleti'nden daha uzun ömürlü ve daha geniş coğrafyaya hükmeden imparatorluklar oldu. Fakat bunların hepsi modern kapitalizm öncesi dönemin imparatorluklarıydı. Osmanlıların özgün tarafı modern kapitalizmin ortaya çıkışı ve yükselişi döneminde bu sistemin ve aktörlerinin yanı başında onlarla iç içe bu kadar uzun bir dönem ayakta kalmış olmalarıdır. Modern kapitalizmin merkez ülkelerinin hemen hepsi Avrupa kıtası dışındaki Asya, Afrika ve Amerika'da Osmanlıların en geniş sınırlara ulaştığı dönemde gelişmelerde etkin bir şekilde rol oynadılar. Buralarda sömürgeler edindiler ve uzun süre iktisadi kaynakları kontrol ettiler. Deyim yerindeyse Avrupa merkezli ortaya çıkan modern sistemin hakim güçleri Osmanlı coğrafyası dışındaki tüm coğrafyalara hükmetmeyi başardılar. Ancak Osmanlı coğrafyasında benzer gelişmeler yaşanmadı. Şüphesiz bu gerçekliklerin arkasında bir çok ekonomik, sosyal, siyasal, askeri, coğrafi, kültürel ve tarihsel nedenler vardır ve bu nedenlerin analize konu edilmesi gerekmektedir. Bu gelişmelerde Osmanlı ekonomi politikğinin belirleyici bir etkisi ve rolü olduğunda hiç kuşku yoktur. Bundan dolayı Osmanlı ekonomi politikğinin özellikleri, temel dinamikleri, özgün yanları, çağdaşlarıyla benzerlikleri ve farklılıkları bu çerçevede ayrı bir önem arz etmektedir. Bu çalışmada bu alandaki fotoğraf biraz daha belirginleştirilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlılar, Avrupa, iktisat, iktisadi zihniyet, ekonomi politik, merkantilizm, kapitalizm, serbestlik, kontrol ve müdahale, kapitülasyon.

* Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İktisat Bölümü - Ankara / Türkiye
mehmetbulut@ybu.edu.tr

Giriş

Üçüncü bin yıla girerken Türk iktisat tarihçiliğinin ulaştığı birikim Osmanlı dönemi ekonomik durum ve izlenen politikalarla ilgili hakim yargılar konusundaki şüpheleri arttırmaktadır. Osmanlıların ekonomiyle ilgisi var mıydı ki ekonomi politikğinden¹ söz edilebilsin, diyenler yanında uzun bir dönemdir Osmanlı Devleti'nde ekonomiyle daha çok gayrimüslimlerin ilgilendiği, bu nedenle ticaret ve sermaye konularında bu unsurların söz sahibi oldukları yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. Şerif Mardin (1990) Osmanlıların “gaza”ya yöneldikleri için “verimlilik”ten uzak bir iktisadi yaklaşımı benimsediklerini ve kâr, kazanç gibi olgularla pek ilgilenmediklerini düşünmektedir. Geniş Osmanlı coğrafyasında Müslümanların tarımsal faaliyetlerle meşgul olduğu, kârlı olan ve sermayenin yoğunlaştığı ticaret ve zanaat alanındakileri büsbütün Yahudi, Ermeni ve Rum gibi gayri müslim unsurlara terk ettikleri de ileri sürülmektedir (Kurat 1976). Bu yaklaşımın devamı olarak da Osmanlıların dış ticarete zaten önem vermediklerinden bu alanın hiç bir zaman fazla gelişmediği (Mardin 1990,55) ve uluslararası ekonomik ilişkilerde ülke içindeki yabancı unsurların tartışmasız hakimiyetinden bahsedilebilmektedir. Bazılarına göre bu yaklaşımlarda ayrıca dinin (İslamiyetin) de önemli bir rolü bulunmaktadır.²

Fernand Braudel (1972) Osmanlı coğrafyasının tarım, ticaret ve sınai faaliyetleriyle kendi başına bir dünya ekonomisi olduğunu belirtirken, Daniel Panzac (1992) bu geniş ülkede XVIII. yüzyılın sonlarına kadar iç ticaretin dış ticaretin en az iki katı düzeyinde seyrettiğini ileri sürmektedir. Avrupa'da Balkanlar'dan Asya'da Kızıldeniz'e, Karadeniz'den Afrika'nın ortalarına kadar hem deniz ve hem de karasal alanda geniş bir hakimiyeti bulunan Osmanlı Devleti'nde iç ticaret hinterlandı dikkate alındığında bu yaklaşımların önemli bir gerçekliğe işaret ettiği düşünülebilir. Uluslararası ekonomik ve ticari ilişkilerde doğu-batı, kuzey-güney ekseninde kendilerini merkeze konumlandıran ve kendileri dışındaki dünyanın ilgili dönemlerdeki etkili ekonomik ve siyasal aktörleriyle (ülkeler) süreç içinde belirlenen ekonomi politik çerçevesinde ilişki geliştiren Osmanlıların bu konumlarını ve yaklaşımlarını XV. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam ettirmeye çalıştıkları söylenebilir.

Osmanlı ekonomi politikğinin tutarlı bir bütünlük içinde anlaşılabilmesi için bu devletin ve onun temel aktörlerinin kendilerini konumlandıkları bu “merkez” bağlamında içeride ve dışarıda ekonomik alandaki etkinlikleriyle ilgili şu ana kadar yaygın olarak kabul edilen görüşlerin yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Doğ-u-batı, kuzey-güney eksenli³ “merkez” konumundaki bu ekonomik ve siyasal gücün oluşumu ve gücün

sürdürülmesi için izlenen ekonomi politikte Müslüman-gayri müslim, hatta yerli-yabancı gibi ayrımların klasik dönem olarak kabul edilen 1450-1850 arasında çok da önemli olmadığı söylenebilir. Kendilerini “merkeze” konumlandıran Osmanlılar’ca benimsenen ekonomi politikte üretici (müslim, gayri müslim, tüccar, esnaf, köylü gibi), yönetici, ilim ve düşünce adamlarının etkinlikleri ve sistem içindeki konumları son derece önemli gibi görünmektedir.

Geniş Osmanlı coğrafyasında ağırlıkları değişmekle birlikte iç ve dış ticaret yanında ve ekonomik faaliyetlerde müslüman ve gayri müslim unsurların etkili olduklarını gösteren çalışmaların sayısı giderek artmaktadır.⁴ Esasen Osmanlı toplumu heterojen bir toplum olduğu için bu yapı içindeki ekonomik aktörlerin farklılıkları belirgindir. Bu çerçevede Osmanlı ekonomi politikğinde farklı toplumsal kesimlerin farklı rolleri olması tabii bir durum olduğu kadar farklı dinlere mensup Osmanlı vatandaşlarının ekonominin çeşitli alanlarında belli başlı konularda ön plana çıkmış olmaları belki de sistemin gereğiydi. Klasik güçlü imparatorlukların bir özelliği olarak da kabul edilen bir yaklaşım olarak Osmanlı ekonomi politikğinin özelliklerinden biri de farklılıkları zaaf değil bir güç olarak değerlendirebilmiş olmasıdır. Bunun yanında ilgili dönemlerde dünya ekonomisindeki gelişmeler ve yaşanan coğrafyanın gerçeklikleri ve gereklilikleri de izlenen ekonomi politikte etkili olmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin bulunduğu coğrafya zor bir coğrafyadır. Tarih boyunca bu coğrafyada etkili olmuş devletlerin temel özelliklerinden biri de kendi önceliklerini belirleyerek izledikleri ekonomi politikğın ilgili dönemde dünyadaki gelişmelerle zıtlaşan değil uyumu gözeten bir niteliğe sahip olmasıdır. Bu coğrafyada hüküm sürmüş devletlerin dünya ekonomisindeki etkinlikleriyle izledikleri ekonomi politikalarının niteliği arasında genelde bir paralellik olduğu söylenebilir. İzlenen ekonomik politikalarda iç dinamikler kadar dış dinamiklerin de etkili, hatta zaman zaman belirleyici rol oynadığı görülmektedir. Şartların zorlaması veya başka nedenlerle dünyadaki dengeleri ve gelişmeleri dikkate almayan ve nehri tersine akıtmayı önceleyen politikalar bu coğrafyadaki devletleri genelde zora sokmuştur. Tarihsel olarak en önemli medeniyet havzası olarak kabul edilen Bereketli Hilal (Diamond 2003) bölgesinde farklı ırklara ve dinlere mensup bir çok toplum hayatını sürdürmüş, farklı devletler kurulmuş ve Akdeniz’i çevreleyen bu havza, uzun bir dönem dünya ekonomisinde merkezi bir rol oynamıştır.

Osmanlıların klasik dönemde çağdaşları Batı’daki merkantilist devletlerden belirgin düzeyde farklı politikalar izledikleri genel kabul gören yaklaşımlardan biridir. İlgili dönemlerde dünya ekonomisinde yaşanmakta olan deği-

şim, başta Avrupa'daki ekonomik merkezin Akdeniz'den Atlantik'e kayması olmak üzere Avrupa'nın doğuya ve batıya doğru genişlemesi gibi gelişmeler dikkate alındığında yaşanmakta olan konjonktürle Osmanlıların izledikleri ekonomi politik arasında belli ölçüde birbirini tamamlayan unsurlar olduğu söylenebilir. Dünya ekonomisindeki değişim ve dış dinamikler göz ardı edilerek yapılacak bir analiz ilgili dönemdeki Osmanlı ekonomi politikğinin tutarlı bir bütünlük içinde anlaşılmasını güçleştirecektir.

Osmanlı Devleti coğrafi olarak Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmasının da etkisiyle izlenen ekonomi politikalarında tüm bu coğrafyalardaki gerçekliklerin etkisi açıktır. Bununla birlikte kendine özgü yönü de dikkat çekicidir. Osmanlıların kurdukları iktisadi ve sosyal düzende hakim oldukları coğrafyalardaki çevre koşulları ve değişen dünya koşulların yoğun etkisi vardır. Bununla birlikte dünyaya, hayata ve ekonomiye bakışlarında, izledikleri politikalarda tek yanlı serbestliğı (liberal) veya mutlak merkeziyetçiliğı (sosyalist) tercih ettiklerini söylemek güçtür. Osmanlıların izlediğı ekonomik politikalarda ilgili dönemde gelişen dünya kapitalizmiyle uyumun izleri bulunmakla birlikte klasik dönemde kendi önceliklerinin derin etkisi görülmektedir.

Üç kıtaya yayılan Osmanlı Devleti'nin çok farklı kesimlerden oluşan toplumunun önceliklerini dikkate alarak dünya ekonomisindeki gelişmelerle uyumlu bir ekonomi politik süreci hayata geçirmeyi önemsediyi açıktır. Osmanlı Devleti'nde klasik ve modern dönem ayırımı bu alanda belirgin farklılıklara işaret etmekle birlikte dünya ekonomisindeki konjonktürel gelişmelerle bu coğrafyada hayata geçirilen ekonomi politikaları arasında, çoğu zaman, sonuçları itibariyle zıtlıktan ziyade uyumdan söz etmek daha doğru olabilir.

Osmanlı Ekonomi Politikğiyle İlgili Yaklaşımlar

Osmanlı ekonomi politikği ile ilgili kesin yargıya varmak için elimizdeki çalışmaların yeterli olduğunu söylemek güçtür. Bununla birlikte alanda bu güne kadar yapılan çalışmaları beş grupta toplamak mümkündür. Osmanlı ekonomik zihniyeti ve ekonomi politikği konusunda anılmaya değer nitelikteki ilk yayınlar hiç şüphesiz merhum Sabri Ülgener'in (1981) çalışmalarıdır. Batı'da üretilmiş yaklaşım ve paradigmalardan hareketle Osmanlı zihniyeti ve ekonomi politikğini tanımlamaya çalışan Ülgener'in yaptığı araştırmaları bu anlamda son derece önemlidir. Ülgener'in, zihniyetin Osmanlı iktisadi gelişmeleri üzerindeki etkisine değinen ilk düşünürlerimizden biri olması, özellikle ortaya koyduğı ufuk ve kapsamın hala olduğu yerde durması, çalışmalarının önemini daha da arttırmaktadır.

İnsanla ilgili bir bilim olan iktisat ile toplumsal ahlak arasında sıkı bir bağ olduğunu düşünen Ülgener, zihniyetin bu çerçevede iktisadi gelişmede Weberyen bir yaklaşımla belirleyici olduğu inancındadır. Ülgener, Weber'in (1968) Avrupa kapitalizminin ruhunu Protestan ahlakının belirlediği iddiasından yola çıkarak bu yaklaşımı Osmanlı toplumuna uyarlamaya çalışmış ve Türk toplumundaki ekonomik geri kalmışlığın temelinde tasavvufun etkisiyle ortaya çıkan kanaatkarlığın belirleyici etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Toplumdaki tüm ekonomik aktörleri tasavvufla ilişkili kabul etmesi Ülgener'i böyle bir sonuca ulaştırmış gibi görünüyor. Oysa Osmanlı toplumu öncelikle heterojen bir nüfus yapısına sahipti. En güçlü olduğu XVI ve XVII. yüzyıllarda nüfusun ekseriyeti gayri müslimdi. Bu bağlamda nüfusun yarısından fazlasının Ülgener'in analizinin dışında kalmış olması muhtemeldir. Diğer yarıdaki müslüman nüfusun tümünü tasavvuf ve tarikatlarla doğrudan ilişkili kabul etmek de tutarlı değildir.

Görüldüğü gibi Osmanlı toplumundaki ekonomik aktörlerin önemli bir bölümü tasavvuf etkisi dışındadır. Son olarak tasavvufla doğrudan ilişkisi olan şehirdeki esnaf, zanaatkar ve tüccarlar ile tüm tasavvuf ekollerindeki ekonomik aktörlerin Ülgener'in resmettiği anlamda "pasifist" bir tutum takındıkları ve dünya işlerinden uzak durmayı öğütlediğini varsaymak ciddi bir tartışma konusudur. Ömer Lütfi Barkan'ın (1942) "Kolonizatör Türk Dervişleri" ile ilgili çalışması tasavvufun etkisinin ekonomik ve sosyal alanda negatif olmaktan ziyade pozitif etkisi olduğunu göstermektedir.⁵

İkinci yaklaşım biçimi ise Mehmet Genç tarafından ortaya konulan ve yapıdan (*structure*) hareketle ekonomik zihniyeti belirlemeye yönelik çalışmalardır. Merkantilist dönemde Osmanlı ekonomi politikiğinin belirlenmesinde provizyonizm, fiskalizm ve gelenekçilik gibi üç temel öğenin önemli bir rolü olduğunu düşünen Genç, farklı bir ekonomik anlayışı gündeme getirmektedir. "Devlet bir çok iktisadi fonksiyon görmekte ve bu faaliyetler esnasında çeşitli hedefler tespit etmekte ancak bu fonksiyonlar ve hedefler hiçbir zaman sırf iktisadi bir mahiyet gösteremez, ekseriya siyasi, dini, askeri, idari veya mali hedef ve düşüncelerle iç içe birbirinden tefrik edilmesi zor bir karmaşıklık içinde bulunurdu" (2000: 44). Osmanlı ekonomik zihniyetini empatik bir yaklaşımla açıklamaya çalışan Genç'in Osmanlı ekonomi politikiğinin anlaşılmasındaki önemi son derece açıktır. Osmanlı toplum ve ekonomisinde etkin ve yetkin konumda bulunan kişilerin hangi saiklerle hareket ettiklerini açıklayan Genç, bu bağlamda özellikle dünyadaki gelişmeler karşısında kayıtsızlık gibi bir durumun söz konusu olmadığını vurgulamaktadır. Genç'in yönetici elit merkezli yaklaşı-

mının Osmanlı'da izlenen ekonomik politikaların ve bu politikaların arkasında yatan temel nedenlerin anlaşılmasında ayrı bir önemi bulunmaktadır. Genç'in açıklama modelinde -kendisi bunu açıkça belirtmese de- merkantilizmin zıddı bir yaklaşımın Osmanlı ekonomi politikği olarak anlaşılması riski taşıdığı söylenebilir. Oysa Osmanlıların zaman zaman özellikle tüccar sınıfına verdikleri inisiyatif ve desteğin Batı Avrupa'daki merkantilist devletlerle paralellikler taşıdığı da görülmektedir. Özellikle kaliteli mal üretiminin denetimi anlamında esnaf ve zanaatkarlar üzerindeki sıkı kontrolleriyle Batılı merkantilist devletlerden farklılaşan Osmanlılar tüccarlar konusunda ise esnek bir yaklaşıma sahip oldukları bilinmektedir.

Toplumunda tüccarın geniş hareket serbestisine rağmen Batı Avrupa'daki gelişmeler Osmanlı'da görülmedi. Kapitalist sistemin merkez gücü konumundaki burjuva sınıfı Osmanlı toplumunda ortaya çıkmadı veya çıkamadı. İktisadi hayatta "burjuva" tipi Avrupa kapitalizminin temel ögesi iken, "ahi" tipinin Osmanlı sisteminde merkezi bir rol oynadığını düşünen Tabakoğlu, bu yapının Selçuklular'dan alınan en önemli miras olduğuna işaret etmektedir (1994). Osmanlı ekonomi politikğinin anlaşılmasında üçüncü açıklama modeli olarak kabul edilebilecek "ahilik" yaklaşımının İslam toplumundaki kardeşlik ve paylaşma anlayışından kaynaklandığı ve bu anlayışın Osmanlı toplumunu derinden etkilediği düşünülmektedir. Bireysel, kurumsal ve toplumsal alanda Osmanlılar ile Avrupalılar arasında bir farklılıktan söz ediliyorsa acaba ahilik zihniyetinin farklılığı burada ne kadar etkili olmuştur? Bu zihniyetin ekonominin örgütlenmesinden çalışma ilişkilerine, üretimden bölüşüme kadar bir çok alanda önemli sonuçlar doğuracağı şüphesizdir.

Osmanlı ekonomi politikği konusunda dördüncü olarak anılmaya değer açıklama modeli Şevket Pamuk'un (2005, 2008) öncülük ettiği ve adına "Osmanlı pragmatizmi" denilen modeldir. Pamuk'a göre Osmanlılar İslam dinine bağlı kişiler olarak zamanın ve şartların gereği olarak ekonomik alandaki uygulamalarda son derece esnek davranabiliyorlardı. Faiz ve müsadere alanındaki uygulamalara işaret eden Pamuk Osmanlı pragmatizminin zaman zaman dini ilkeleri zorladığını belirtir. Pamuk, ayrıca Osmanlı Devleti'nin ticaret ve yerel piyasalara ilişkin uygulamalarını sürekli ve kapsamlı bir müdahalecilik olarak nitelendirmenin doğru olmadığını düşünmektedir. Osmanlıların ekonomik alandaki müdahalelerinin seçici müdahalecilik olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağı kanaatini taşıyan Pamuk bu anlayışın XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini yazar (2005: 91). Bir dış dinamik olarak değerlendirilebilecek savaşlar nedeniyle mali dengelerin bozulmasıyla ilgili yüzyılın sonlarından itibaren yeni bir

müdahalecilik döneminin başladığını ve bu sürecin XIX. yüzyılda devam ettiğini ileri süren Pamuk'a göre, bütün bunları duruma göre serbestlik veya müdahaleciliği hayata geçiren Osmanlı pragmatizmi olarak nitelendirilmek gerekmektedir.

Yaşayan en önemli tarihçilerimizden Halil İncalcık'ın genel tarih çalışmaları içinde Osmanlı ekonomi politikasında “adalet” ve “bolluk ekonomisi” merkezli sistem yaklaşımını beşinci açıklama modeli olarak belirtmek gerekir. İncalcık Osmanlı sistemindeki ‘adalet’ kavramının sadece siyasal alanla sınırlı olmadığını sosyal ve ekonomik boyutunun da ihmal edilmeyecek kadar önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Adaletin yönetici elit için bu görevleri ifa etmedeki meşruiyetin temeli olduğunu belirten İncalcık bu çerçevede başlangıçtan itibaren “bolluk ekonomisi” anlayışının Osmanlı ekonomi politikasındaki rolüne işaret etmektedir (İncalcık 2004). Klasik dönem Osmanlı ekonomi politikasında adalet ilkesine dayalı olarak arz yönlü iktisat politikalarının yönetici elit için temel öncelik olduğu görülmektedir. İncalcık'ın “adalet” ve “bolluk ekonomisi” yaklaşımının Osmanlı yönetici elitindeki yansımalarının bir göstergesi anlamında, Sinan Paşa'nın *Marifetnamesi*'ndeki tespitler açıklayıcıdır. “Ülkedeki tüccarlara iyi davran, her zaman onları koru, kimsenin onlara kötü davranmasına izin verme, kimsenin onların düzenini bozmasına izin verme, çünkü onların ticareti ile memleket zenginleşir ve onların malları sayesinde dünyada ucuzluk yayılır, onlar aracılığıyla sulanın yüce şöhreti çevredeki ülkelere taşınır ve onlar tarafından ülkenin zenginliği artar” (İncalcık 2004: 82). Belgelerde sıkça vurgulanan “ibadullahın terfi-i ahvali” (Allah'ın kullarının durumunu (iktisadi, sosyal vb.) daha iyi bir noktaya ulaştırmak veya iktisadi kavramlarla ifade edersek toplumdaki her ferдин bireysel refahını yükseltmek) padişah başta olmak üzere diğer tüm yönetici elit için izlenen ekonomi politikte “başarı” kriteri olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı ekonomi politikasının anlaşılmasında yukarıda anılan çalışmalar ve bu çalışmaların öncülerinin katkıları açıktır ve gerçekten çok değerlidir. Ancak Osmanlı ekonomi politikasının tutarlı bir bütünlük içinde daha açık bir biçimde ortaya çıkabilmesi için, özellikle iç dinamikler bağlamında bu dünyanın kendi içinde o dönemlerdeki ulema sınıfı ve düşünce adamlarının iktisadi konulardaki yaklaşımlarının da keşfedilmesine gerek vardır. Osmanlı dünyasındaki yönetici elitin ve ekonomik aktörlerin yaklaşımları ve davranışları Osmanlı ekonomi politikasının anlaşılmasında son derece önemlidir. Ancak en az bunlar kadar önemli olan düşünür ve ulema sınıfının ekonomiyle ilgili yaklaşımları ve bunların sonuçlarıdır. Çünkü Osmanlı'daki sistem içinde önemli bir konumda bulunan ilim ve düşünce

adamlarının hem karar alıcı ve uygulayıcı yönetici sınıf ve hem de ekonomik aktörler üzerinde etkileri olduğu dikkate alınması gereken bir olgudur.

Nasıl ki Modern Avrupa ekonomisini ve ekonomi politigini anlamak için 1500-1750 dönemi için merkantilist düşünörlere ve 1750-1870 dönemi için de klasik iktisatçılarının düşünöcelerine bakma ihtiyacı hissediyorsak aynı dönemdeki Osmanlı ekonomi politigini anlamak için de o günün Osmanlı düşünörleri ve ulemasının düşünöcelerine ve yaklaşımlarına bakmamız gerekmektedir. Özellikle klasik dönem Osmanlı ekonomi politiginin tutarlı bir bütönlük içinde anlaşılabilmesi için yönetici elit yanında aynı dönemlerde özellikle belli başlı ilim ve düşünöce adamlarının yaklaşımları da dikkate alınmalıdır.

Burada Osmanlı toplumundaki iki çeşit ilim ve düşünöce adamı tipinden söz edilebilir. Yönetici elite yakın çalışan ve onlarla paralel düşünöyenler ile bunlara muhalif daha sivil olarak değörlendirilebilecek düşünörlere ve alimler. Bu çerçevede bu satırların yazarı tarafından *I. Türk İktisat Tarihi Kongresi*'nde sunulan bir tebliğde Osmanlı ilim ve düşünöce adamlarından Kınalızade Ali Efendi ile Birgivi Mehmet Efendi'nin iktisadi alandaki düşünöceleri Batı'daki çağdaşları olan merkantilist ölkelerin belli başlı düşünörleriyle mukayese edilmiştir (Bulut 2007). Aynı dönemlerde Avrupa'da merkantilizmin temel ilkeleri doğörltusunda düşünöce serdeden batılı düşünörlere mukayese edildiğinde Osmanlı ilim ve düşünöce adamlarının çok farklı saik ve önceliklerle düşünöceler öne sürdükleri anlaşılmalıdır. Avrupalı merkantilist düşünörlere başta kendi bireysel çıkarları olmak üzere kendi milli devletlerinin iktisadi önceliklerine yoğunlaşırken Osmanlı düşünörlünün hayatı bir bütönlük içinde değörlendiren ve iktisadi konuları diğöer sosyal, siyasal ve ahlaki konulardan ayrı ele almadıkları ve bireysellikten uzak, kendilerini aşan bir evrensellik ve bütönlük içinde analiz ettikleri dikkat çekmektedir. Başta burada anılan Kınalızade Ali Efendi ve Birgivi Mehmet Efendi olmak üzere klasik dönem Osmanlı ulemasının genel olarak coğörafi sınırları da aşan bir dünya tasavvuru⁶ çerçevesindeki bir ekonomi politik yaklaşımı benimsedikleri ve özellikle yönetici elite bu yönde etki ettikleri belirtilebilir.

Serbestlik temel ilke olmakla birlikte arz ve talebi dengede tutmak için gerektiğinde fiyat müdahaleleri ve kâr haddi tespiti gibi uygulamaların Osmanlılar için tabii bir durum olduğu görölmektedir. Osmanlı düşünörlü ve ulema sınıfı geniş toplumsal kesimlerin refahı için devletin müdahalesini gerekli görüp bunun dışındaki müdahaleleri normal değörlendirmezken aynı dönemde Avrupa'da devlet-tüccar işbirliği anlayışı içinde kendileri de çoğu zaman iş adamı olan merkantilist düşünörlere devletin tüccarın

kârını maksimize edebilmesi için her türlü imkanı hazırlamaya çalışması gerektiğini, sonuçta devletin geniş toplumsal kesimleri gözetmek yerine belli bir sınıfın çıkarlarına hizmet etmesini çok tabii ve hatta gerekli bir durum olarak kabul etmişlerdir. Osmanlı yönetici sınıfının kuruluşundan son dönemlere kadar şehirlerde aşırı zenginleşmiş bir sınıfın ortaya çıkışını engellemeye dönük müsadere vb. gibi tedbirlerin hayata geçirilmesinde düşünürler ve ulema sınıfının etkisi tartışılmaz bir biçimde belirgindir. Bunun, uygulamalarda siyasal olduğu kadar toplumsal ve ekonomik alandaki meşruiyetin temeli olduğu da söylenebilir. Yine Osmanlı ulema sınıfının ekonomik ve sosyal hayatta önemli bir ağırlığı bulunan vakıflar konusunda ve özellikle de devletin vakıflarla ilgili tasarrufları konusundaki yaklaşımları da bu bağlamda özellikle anılmaya değer niteliktedir.⁷

Günümüze kadar bir çok çalışma yapılmış olmakla birlikte Osmanlı iktisadi ve sosyal hayatında vakıfların oynadığı rolün tüm yönleriyle gün yüzüne çıkarıldığını söylemek güçtür. Geniş Osmanlı coğrafyasında bölgeler arası ticareti geliştirmek için özellikle vakıfların altyapı hizmetlerindeki öncülüğü ve katkılarıyla dönemin zor ulaşım koşulları içinde maliyet avantajı sağlanarak kilometrelerce mesafelere karadan mal transfer edilebilmesi üretim ve ticaretin gelişmesinde hayati düzeyde rol oynadığı söylenebilir.

Günümüzde belediyeler yanında bayındırlık ve sosyal güvenlik anlamında faaliyet gösteren kurumların yaptıkları görev ve çalışmaların önemli bir bölümü Osmanlılar döneminde vakıflarca ifa edilmiştir. Bu kurumların toplam bütçe büyüklüklerinin genel bütçe içindeki oranları dikkate alındığında vakıfların ve bu tür kurumlardaki aktörlerin rolünün Osmanlı ekonomi politikasının anlaşılmasında ayrı bir önemi olduğu daha açık bir biçimde anlaşılacaktır. “Gerçekten de, vakıflar sayesinde ki güçlü devlet tarafından mülkiyet haklarının çiğnenmesi engellenmiş; İslam medeniyetinin zengin mimari mirası finanse edilip yüzyıllarca korunabilmiş; mahalleler maddî bunalıma düşen bir devlet tarafından bindirilen ağır vergi yükünü kaldırabilmiş; arazilerin İslam hukuku gereği aşırı parçalanması önlenmiş; yaşlılık ve maluliyet maaşları verilebilmiş; bir kurum olarak sigortanın bilinmediği bir çağda, lonca ya da mahalle üyeleri için ilkel de olsa bir sigorta güvencesi sağlanmış; köprüler, yollar, limanlar, deniz fenerleri, kütüphaneler, sarnıçlar, su bentleri, çeşmeler ve kaldırımlar inşa edilip, korunabilmiş; kısacası savunma hariç medenî bir toplumda olması beklenen tüm hizmetler bu sistem sayesinde finanse edilmiş, örgütlenmiş, inşa edilmiş ve korunmuştur.” (Çizakça 2006: 22). Ekonomik ve sosyal hayatta bu kadar geniş bir alanda faaliyet gösteren vakıfların bu fonksiyonlarının yaygınlaştırılması veya daraltılmasında sistem ve toplum içindeki

konumları gereği ulema sınıfının yaklaşımları ve tavırlarının süreçte etkili olduğu açıktır. Özellikle para vakıfları konusunda yukarıda da anılan Kınalızade Ali Efendi, Birgivi Mehmet Efendi ve Bali Efendi gibi ilim adamlarının şeyhülislamların fetvaları karşısındaki farklı tavır ve tutumları bu konuya açık bir örnek olması açısından zikredilmeye değer niteliktedir.

Modern Kapitalizm Öncesi Ekonomi Politik

Osmanlı'nın kuruluş yıllarında İtalya site devletlerinde kapitalizmin ilk uygulamalarına rastlanmakta iken (Lopez 1971: 56-79, Pirenne 1982) bu sistemin ticaret ve sanayi alanlarında belirginleşmesi sonraki dönemlerde olmuştur. Osmanlıların yükseliş dönemiyle Batı'da kapitalizmin yükseliş dönemleri arasında da bir paralellik vardır. Osmanlılar'ca izlenen ekonomik politikalarla gelişen kapitalistlerin ticari genişleme politikaları arasında bir paralellik olması iki tarafında bu ilişkilerden kârlı çıkmasıyla açıklanabilir. Bununla birlikte önceliklerde ve uygulamalarda farklılıklar da göze çarpmaktadır.

Osmanlıların kuruluştan itibaren Bizans'la geliştirdikleri ekonomik ilişkilerin devletin kuruluş ve yükselişinde önemli bir etken olarak kabul eden yaklaşımlar bulunmakla birlikte⁸, daha çok modern kapitalizmin uygulamalarının belirginleştiği ve Batı Avrupalılar'ın dünya ticaretine açılmaya başladıkları XVI. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan tutum benzerlikleri veya farklılıklarının analiz edilmesinin konu açısından daha tutarlı olacağı düşünülebilir.

Batı Avrupalılar Ortaçağ'da skolastik zihniyetle izledikleri bin yıllık feodal anlayışı XIV. yüzyılın başlarından itibaren terk etmiş, bunun yerine kapitalizmin ilk aşaması olarak kabul edilen merkantilizmi benimsemek suretiyle önceki sistem ve anlayıştan büsbütün farklı olan bir yola girmişlerdir. Sistemleşmiş ilk aşaması merkantilizm (ticari kapitalizm) olarak kabul edilen bu sistem "milli devlet" yaklaşımına uygun bir ekonomi politik geliştirirken Osmanlılar "imparatorluk anlayışı" çerçevesindeki bir yaklaşımla ekonomik ve sosyal hayata yön vermeye çalışmışlardır (Bulut 2009).

Sombart (2005: 41-43) ve özellikle de Braudel'in (1972, 1984) işaret ettiği gibi Batı Kapitalizminin yükselişinde Doğu Akdeniz ticaretinin hesaba katılması kaçınılmazdır. Bu etkileşim şüphesiz iki taraflı olmuştur. Osmanlı iktisadi sisteminde zaman içinde ortaya çıkan esneklik ve değişimde Avrupa'daki gelişmelerin etkisi göz ardı edilemez. Son yıllarda bu iki düşünür ve araştırmacının dikkat çektiği bu noktadan hareketle Osmanlı-Avrupa ticaret ilişkileri konusundaki literatür hayli zenginleşmiştir.⁹

Avrupa'daki köklü değişim ve dönüşüm Osmanlılar'da görülmedi. Bu karşılıklı etkileşim her iki taraf için de çeşitli sonuçlar doğurdu. Ancak denilebilir ki hiçbir zaman tam bir benzeşme olmadı. Belki olmasını beklemek de tutarlı değildi. Çünkü farklı düşünce, kültür, değer yargıları ve farklı medeniyetlere mensup toplumlardan söz edilmektedir. Bu çerçevede Osmanlı gibi geniş bir coğrafyanın toplumsal ve ekonomik yapılarının anlaşılmasında yukarıda da değinildiği üzere farklı yaklaşımların önemi de ortaya çıkmaktadır.

Modern kapitalizm öncesi ekonomilerin anlaşılmasında Karl Polanyi'nin analizleri ufuk açıcıdır. Polanyi'nin geliştirdiği kuramsal çerçeveye göre ekonominin modern ve modern öncesi dönemde bazı farklılıklara rağmen bir çok da benzerlikler bulunmaktadır. Öz ve biçim olarak iki farklı bakışın mümkün olduğuna işaret eden Polanyi'ye göre özselci yaklaşımla gelmiş geçmiş tüm ekonomileri açıklamak imkan dahilindeyken, biçimselci yaklaşımla sadece piyasa ekonomisi açıklanabilir. Biçimselci çerçeve içinde bakıldığında piyasa sisteminin işleyişi iktisadın kıt kaynaklarla sınırsız insan ihtiyaçlarını karşılamak üzere mantıksal seçimler yapan bir bireye dayandırıldığı görülür. Böyle bir insan tipi var olmadan piyasa sistemi işlemez. Bu anlamda bir piyasa ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra burada tanımlanan "rasyonel seçim yapabilen birey" temelli olarak ortaya çıkmıştır. Öyleyse piyasa sisteminin oluşmadığı modern öncesi toplumlarda iktisadi faaliyet ve kurumlaşmayı nasıl açıklamak gerekir? İşte burada iktisada özselci yaklaşımının benimsenmesi Polanyi'ye (1957) göre açıklamayı kolaylaştıracaktır. Bu yaklaşım iktisadın insanların çeşitli ihtiyaçları karşılamak üzere yine insanlar tarafından kurulan bir süreç olduğu gerçeği dikkate alınmaktadır. Bu tanım ile piyasa ekonomisi dahil tüm ekonomileri analiz etmekte kullanılabilir daha kapsayıcı bir yaklaşım önerilmektedir. Bu yaklaşım tarzı "insan davranışlarının ancak ekonomik ve aynı zamanda ekonomik olmayan kurumların çatısı altında oluştuğunu ve iktisadi faaliyetlere süreklilik kazandırdığı gerçeğini yansıtır. Bu anlamda bir toplumun ekonomisinin incelenmesi ekonominin o toplum içerisinde nasıl kurumlaştığının incelenmesi anlamına gelmektedir. İktisadi örgütlenmenin anlaşılmasında da; karşılıklılık (*reciprocity*), yeniden dağıtım (*redistribution*), ve mübadele (*exchange*) gibi üç temel bütünleştiriciyi gündeme getiren Polanyi, bu kalıpların bireylerin davranışlarının toplamından ibaret olmadığını ve ortaya çıkmaları için bazı kurumsal desteklere ihtiyaç bulunduğuna işaret etmektedir. O'na göre karşılıklılık ilkesi için simetri, yeniden dağıtım için merkez ve mübadele için de piyasa gereklidir. Bu üç bütünleştirici ilke tarihte birbirini takip eden evrimsel bir süreç şeklinde gerçekleşmemiştir ve değişik tarih ve toplumlarda varlık göster-

mişlerdir. Bir toplumda aynı anda üçü birden nadir ve ancak belirli oranda görünebilmişlerdir.

Çalışmalarında piyasa, para ve ticaret gibi öğeleri kapitalizm öncesi toplum için inceleyen Polanyi, kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin kuramlaştığı yaklaşımlardan farklı sonuçlara ulaşmıştır. Örneğin ticareti ele alırsak özselci yaklaşıma göre ticaret bulunduğu bölgede bulunmayan malların görece barışçı yollardan elde edilmesidir. Piyasa noktasından bakıldığında ise bütün mallar piyasada satılmak üzere üretilmiş mallar ve bütün ticaret piyasa ticaretidir. Birincide vurgu uzak bir yerden elde edilmede, yani ticaretin kurucu ögesi olarak ithalata, ötekisinde ise ihracattır. Ticaretin ne zaman ve nasıl piyasalarla bağlantılı hale geldiği fazla araştırılıp analiz edilmiş bir konu olmayıp piyasa iktisatçılığı içerisinde birbirine karışmış gibi gözükmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin ticarettten elde etmek istediği amaç da özselci yaklaşım çerçevesinde gelişmiştir. Polanyi'ye göre ekonomide her zaman bireysel çıkarlar değil, cinsiyet, akrabalık, coğrafya, kişisel donanım, gelenek gibi kavramlar işbölümünün örgütlenmesinde birinci derecede önemlidir. İnsanlar salt bireysel çıkarlarını korumak amacı ve saikiyle hareket etmezler, maddi zenginliğe de ancak, sosyal hak ve değerlerini koruduğu ölçüde değer verirler. Bu anlamda geleneksel toplumlarda sosyal saygınlık kavramı, ekonomik çıkar ve servet kavramının oluşmasını engellemiştir. Osmanlı ekonomik yapısı ve sistemi incelendiğinde Polanyi'nin işaret ettiği anlamda piyasa mekanizmasının ve piyasa toplumunun oluşturulmasına gerek kalmayacak şekilde oluşturulup etkin sonuçlar alındığı söylenebilir. Bunun için mübadele mekanizmasının ekonominin tüm alanlarına yaygınlaşması şart değildir. Özellikle Osmanlı vakıf sisteminin Polanyi'nin işaret ettiği yeniden dağıtım ilkesi çerçevesinde ekonomide oynadığı rol dikkate değer niteliktedir. Tımar sisteminin de reaya (üretici) ile askeri-sipahi (yönetici) sınıfı arasında bir çeşit karşılıklılık ilkesi içinde yürütüldüğü düşünülebilir.

Ticaret Kapitalizmi Karşısında Osmanlı Ekonomi Politikği

Kapitalizmin ticaret aşaması olarak kabul edilen merkantilizm Avrupa'da genel olarak 1500-1800 yıllarını kapsamaktadır. Her ne kadar kendisinden önce Fizyokratlar da "merkantilizm" kavramını kullanmışlarsa da "Ulusların Zenginliği" adlı eserinde XVI ve XVII. yüzyıldaki düşüncüyü, daha doğrusu kendinden önceki dönemi eleştirirken, bu dönemi "merkantilizm" olarak betimleyen ve bu dönemle bu kavramı özdeşleştiren İskoçyalı düşünür Adam Smith'tir. Bu düşünür 1776 yılında kaleme aldığı eserinde "commercial or mercantile system" "ticari veya merkantil sistem" olarak vasıflandırdığı bu düşünce sisteminin korumacı ticaret ve para politikasını

şiddetle eleştirmiştir (Smith 2003: 539-567). Smith bu yaklaşımları eleştirirken kendisinden yüzyıl sonra 1884'te Alman Gustav Schmoller ise merkantilizmi ülkesi için "ulusal birliği sağlayan" ve Ortaçağ şartlarını ortadan kaldıran bir sitem olarak son derece gerekli bulmuştur.

Merkantilizm iktisadi olduğu kadar jeopolitik yönü de olan bir sistemdi. Çünkü ticaret dengesi kavramı "ekonomik güç" ile olduğu kadar "politik güç" ile de ilgili bir kavramdır. Child bu konuda "dış ticaret zenginlik, zenginlik kuvvet yaratır ve kuvvet de ticaretimizi ve dinimizi korur" (Allen 1987: 448) düşüncesindedir.

Merkantilizmin belli başlı özellikleri olarak; altın ve gümüşün esas servet sayılması, dış ticaret düzenlemeleriyle ihracatın artırılması, ithalatın kısıtlanması ve dış ticaret fazlasına ulaşılması, ekonomide devlet müdahalesinin savunulması, milli devlet anlayışı içinde milliyetçi politikaların benimsenmesi ile milli sanayinin kurulması, korumacılık, bol nüfus ve güçlü ordu ve sömürgeciliğin savunulması gibi olgular ilgili dönemlerde Batı Avrupa ülkelerindeki ekonomi politikğin temelini oluşturuyordu (Heckscher 1993).

Tüccar sınıfı merkantilist sistemde önemli bir rol oynadı. Osmanlı toplumunda tüccar çiftçi ve esnafa göre devletin kontrolünün çok daha az olduğu ve faaliyetleri itibarıyla önemli ölçüde serbest olan bir sınıfı ifade etmektedir. Osmanlı toplumunda tüccar, bölgelerarası ticaretle uğraşan veya uzak yerlerden gelen malları satan işadamı demektir. Şehirde kendi ürettiği malı satan kişi veya bu üreticilerden malı alıp ikinci elde satan küçük esnaf tüccar sınıfının dışında kabul edilmiştir. Şehirdeki üretici ve esnaf hisbe kurallarıyla sıkı bir kalite ve denetim sistemine tabi iken tüccar sınıfı hırfet şeklinde örgütlenmiş olmakla birlikte bu sıkı denetimin dışındadır. Üretici ve esnaf hammadde alışı, üretimi ve satışı sürecinde sıkı bir denetim ve kısıtlamalara tabi iken tüccar bunun dışında tutulmuştur. Üretici sınıf olarak çiftçi ve esnafın (sanatkar) tüccardan farklı olarak sıkı bir kontrol altında bulunduğu ve üretim optimizasyonunun sağlanabilmesi için yönetici sınıfın çok sıkı tedbirleri devreye soktuğu anlaşılmaktadır. Çiftçi ve esnafın faaliyetleri kurulu düzenin devamı açısından tüccara göre çok daha hayati düzeyde kabul edilmiştir. Bu iki sınıf toplumun sağlıklı bir bütünlük içinde hayatını devam ettirebilmesi için gerekli olan ihtiyaç maddelerini üretmesi dolayısıyla kurulu iktisadi, sosyal ve siyasal düzenin devamı arasında sıkı bir paralellik olduğu düşünülmüştür. Tüccar sınıfının esnekliği ise diğer iki sınıfa göre çok daha yüksektir (İnalçık 2009: 257).

Osmanlıların kurduğu imparatorluk bir tarım imparatorluğuydu. Batı Avrupa'da kapitalizmin oluşum ve gelişim sürecinde tarım merkezli kuru-

lan bu imparatorluk gerektikçe sistemde değişim ve yenileşmede tereddüt etmedi. Bu sayede tarımda XVI. yüzyıldaki üretkenliklerine İngiltere dışındaki Batı Avrupa ancak XIX. yüzyılda ulaşabilmişti (Coşgel 2006). Bu üretkenlik tımar sistemi çerçevesinde gerçekleşmiştir. Ancak sonraları tımar sisteminde köklü değişimler gündeme gelmiş önceleri iltizam sonrasında da malikane uygulamalarıyla Osmanlılar tarımsal ve iktisadi alandaki iddialarını sürdürmeye çalışmışlardır.

İnebahtı (1570) deniz savaşındaki mağlubiyet ve ateşli silahların karasal savaşlarda kullanımının yaygınlaşması Osmanlılar'ı tımar sisteminde bir takım değişikliklere zorlamıştır. Genelde “tımar sisteminin bozulması” olarak değerlendirilen sürecin bozulmadan ziyade dünyada değişen şartlara uyum sağlamak olarak değerlendirilmesi ve “değişim” olarak kabul edilme si daha tutarlı gibi görünmektedir.

Dünya'daki gelişmelere bağlı olarak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan değişim süreci XVII. yüzyıldaki iltizam ve XVIII. yüzyılda da malikane uygulamalarının hayata geçirilmesinde temel rol oynamıştır. Bu uzun iki yüzyıldaki uygulamalar sonucunda ortaya çıkan ayanlar Batı Avrupa'da aynı dönemdeki burjuva ile benzerlikler taşımaktadır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa'da ekonomik (sanayi devrimi) ve siyasal (Fransız ihtilali) alandaki gelişmelerde temel rol oynayan burjuva sınıfına karşılık ayanların Osmanlı Devleti'nde benzeri bir rolü oynayamamasının temel nedeni devletin gücüyle ilişkili olması yanında doğrudan benimsemiş ve izlenen ekonomi politikte de ilgilidir. Avrupa'da merkezi krallara karşı burjuva- aydın ittifakı ve halkın desteği ile krala karşı siyasal alanda önemli bir başarı sağlanmışken Osmanlı devleti ve toplumunda merkezi otoritenin ayan ve askeri sınıfa karşı XIX. yüzyılın başlarında mutlak bir üstünlük sağladığı görülmektedir. Batı Avrupa'da merkantilist dönemden başlamak üzere devlet destekli tüccar ve üreticiler ekonomide temel aktörler olarak toplumun diğer kesimlerine göre ayrıcalıklı bir sınıf olarak ön plana çıkması tabii ve hatta arzulan bir durum olarak değerlendirilirken Osmanlı ekonomi politikinde benzer bir durum öngörölmüştür.

Bu coğrafyadaki devlet ve toplumun Batı Avrupa'daki devlet ve toplumla karşılaştırıldığında zengin ve aydın sınıfa karşı tavrı açısından ilginç sonuçlar çıkarılabilir. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda hala klasik anlayışını devam ettirdiği ve yerel düzeyde belli bir güç ve birikime ulaşmış ekonomik ve siyasal aktörlerin uzun dönem boyunca varolan toplumsal dengeyi tehdit edebileceğinden hareketle bu tür oluşumları bertaraf etmekte tereddüt göstermemiştir. Dolayısıyla Batı Avrupa ekonomi politikinde “birikim ve büyüme” ne kadar öncelik arz ediyorsa Osmanlılar için de toplumsal ve

ekonomik “denge” o düzeyde önem taşıdığı söylenebilir (genel bir karşılaştırma için bk. Bulut (2009)).

Sermaye Birikimi, Kapitülasyonlar ve Osmanlılar

Batı Avrupa’da sermayenin belli ellerde toplanması ve bir burjuva sınıfının ortaya çıkmasıyla kapitalizmin yükselişi ve sanayileşme arasında paralellik bulunduğu bilinen bir durumdur. Avrupa’da bu sosyal ve ekonomik denge-sizlik sitemin yükselişinde çok tabii bir durum olarak kabul edilirken Osmanlı dünyasında öncelik uzun dönem ve tecrübeler sonunda kurulan ‘denge’ nin muhafazası birinci öncelik olarak görülmüştür. Osmanlı’daki kapan sistemi ve müsadere uygulamaları bu çerçevede değerlendirilebilir. Tanzimat’a kadar devam eden dönemde izlenen politikalar sonucunda Batıdaki burjuva sınıfı gibi bir sınıfın ortaya çıkmayışını bir kayıp saymak yerine dengelerin korunması bağlamında Osmanlıların bu süreci sistemin bir başarısı olarak değerlendirdikleri söylenebilir.

XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllar Osmanlı ekonomisi açısından “klasik” Osmanlı ekonomik yapısında önemli değişiklikler yaşanmasına rağmen Osmanlı ekonomi politikğinde XIX. yüzyılın ortalarına kadar önemli bir değişikliğin görülmemesinde Osmanlı yönetici elitinin kurulan sistemlerine olan “aşırı” güvenlerinin önemli etkisinden söz edilebilir. Bu yaklaşımın Osmanlılarda Batı Avrupa’dakine benzer iktisadi alt yapıların ortaya çıkmamasında (sermaye birikimi ve sanayileşme gibi) önemli bir rol olduğu açıktır. Şayet Batı Avrupa ile Osmanlı coğrafyası arasında bu uzun dönemin sonunda iktisadi alanda bir farklılaşma söz konusu ise bu farklılaşmanın belli başlı nedenleri olarak; Osmanlı yönetici elitiyle aynı toplumdaki ekonomik aktörlerin ekonomik alandaki yaklaşımları yanında aynı dönemlerde Osmanlıların sahip oldukları kurumsal yapılar gibi veri durumu karşılaştıkları siyasal ve konjonktürel sorunlar gibi değişken durumlar dikkate alınmadan bu durum anlaşılabilir.

Dünya genelinde tarımın ekonomide en önemli sektör olduğu dönemde doğan ve gelişen Osmanlı Devleti toprakla birlikte tüm üretim faktörleri üzerinde tam bir kontrol sağladığı söylenebilir. Miri arazi (devlet arazisi) bölünemez, vakfa, mirasa ve satışa konu olamazdı. Osmanlı köylüsü araziyi işlediği müddetçe ömür boyu toprağın kullanım mülkiyetine sahip olmuştur. Devletin tarımsal alanda üretim maksimizasyonu amacı yanında köylü için de arzu edilen bir durum olarak kabul değerlendirilebilir.

İç pazarda ihtiyaçlar karşılanmadan yapılacak ihracat yasaklanmıştı. Bu ihracat yasağı yaklaşımından ancak XVIII. yüzyıldan sonra ek gümrük vergileriyle vazgeçilmiştir. Üretim maksimizasyonunun sağlanması ve dev-

letin sınırları içindeki ihtiyacın giderilmesi için tarımsal alanda devletin hem toprak ve hem de emek faktörü üzerinde sıkı bir kontrolü olmuştur. Özellikle tarımsal ürünlerde ve temel gıda maddelerinde devletin ve toplumun ihtiyacının karşılanması birinci öncelik olarak belirlenmiş ve bu noktadaki karar piyasaya bırakılmamıştır.

Öncelikle imparatorluk sınırları içinde iktisadi alanda kurulan denge muhafazasını öngören Osmanlı yaklaşımı tüm üretim faktörleri üzerindeki kontrol, ihraç yasakları, narh uygulamaları ve kar sınırlamaları yoluyla aynı dönemlerde Batı Avrupa'da gelişen sermaye birikim sürecinin kendi coğrafyasında ortaya çıkmasını engellediği söylenebilir. Merkezi otoritenin karşısında güçlü bir sermaye sınıfının ortaya çıkmasını engellemeye dönük bir çok tedbiri hayata geçiren Osmanlılar bu yaklaşımı son dönemlerine kadar muhafaza etmişlerdir. Ticaret ve sanayide yüzde iki ile yüzde yirmi arasında bir kârı öngören Osmanlılar ürün darlığı yaşandığı dönemlerde aşırı kâr yoluyla belli bir sınıfın aşırı zenginleşmesini engellemeyi sistem gereği tabii bir durum olarak değerlendirmiştir. Ticarete ortalama yüzde on kâr normal kâr olarak kabul edilmiş¹⁰ ve kâr tahdidi yoluyla Batılı anlamda bir sermaye birikim modelinin gelişmesi engellenmiştir. Batı Avrupa ile karşılaştırıldığında aynı dönemlerde Osmanlı'da faizler kararlara göre daha yüksek oranda seyretmiştir. Örneğin XVII. yüzyılda İngiltere'de karlar faizin iki katı iken Osmanlılar'daki durum bunun tersi olmuştur.

XVIII. yüzyıl Osmanlı'da yerel düzeyde belli bir ekonomik güç düzeyine ulaşmış ayanların¹¹ etkin olduğu bir dönem olarak bilinmektedir. Balkanlardan Ortadoğu'ya, Anadolu'dan Kuzey Afrika'ya kadar bir çok bölgede ortaya çıkan ayanların en önemlileri arasında Tepedelenli Ali Paşa, Aledar Mustafa Paşa, Çapanoğlu, Kara Osmanoğlu, Aynacıoğlu ve Sepetçioğlu anılabilir. Burada anılanların servetlerinde belirgin artışlar gözlenirken, bunlar yanında Batı Anadolu'daki (Balıkesir- Edremit) Müridzade Hacı Mehmed Ağa (Faroqhi 1998) ve Orta Anadolu'da (Amasya-Vezirköprü) Kör İsmailoğlu Hüseyin (Cezar 1977) gibi daha düşük servete ulaşmış örnekler de ayan olarak değerlendirildiğinde XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda yerel anlamda belli bir birikime ulaşmış kişi sayısı önemli bir büyüklüğe ulaşmaktadır. Ayanların iktisadi güçlerini üretimi yeniden örgütleyerek veya üretim ilişkilerini dönüştürerek değil de devlet adına vergi toplayarak sağladıkları için Osmanlı yönetimi merkeziyle karşılıklı bir bağımlılıkları söz konusudur.

Her ne kadar merkezi devletle ayanlar arasında karşıtlıkla beraber belli düzeyde işbirliği bulunmasına rağmen Osmanlı'nın Batı'daki çağdaşları olan İngiltere ve Fransa gibi kapitalist devletlerin belli bir birikime ulaşmış

yerel düzeydeki sermaye sahiplerine yaklaşımları arasında temelden bir farklılık söz konusudur. Batılı devletler bu dönemlerde belli bir sermaye sınıfının teşekkülü için her türlü tedbiri alırken Osmanlılar böyle bir sınıfın varlığını devletin bekası ve toplumsal düzeyde oluşturulan dengelerin bozulmasına neden olacağı düşüncesiyle karşı çıkmışlar ve ayanların gücünü kırmak için müsadere¹² dahil gerekli tedbirlerin uygulanmasında hiçbir tereddüt göstermemişlerdir.

Müslim veya gayri müslim müteşebbislerin aşırı zenginleşmelerine yönelik bu sınırlayıcı uygulamalar dikkate alındığında geriye sadece devlet adamları ve bürokratların bir sermaye sınıfı oluşturma imkanından söz edilebilir. Bu sınıfın da aşırı birikim durumları tespit edildiğinde nüfuz kullanarak bu varlığın edinildiğine hükmedilerek müsadere yoluyla servetlerine el konulduğu bilinmektedir. Geriye bu sınıfın vakıf yoluyla kendi yakınlarına servet transfer etme yöntemleri üzerinde durulabilir. Üst düzey bürokratlar vakıf kurmak suretiyle eşleri, çocukları gibi birinci derecedeki yakınlarına vakfiyeye koydurdukları hükümler yoluyla (örneğin vakıf gelirinin yüzde yetmiş oğluma, kızıma, eşime gibi.) servet aktarma yoluna gittikleri görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu noktada bu tür vakıfları da müsadere ettiği ve vakfiyedeki bu hükümleri ilgili kişilerin aleyhine olmak üzere yeniden tanzim ettiği görülmektedir. Vakıf kurumun Osmanlı Devleti'nde Batılı devletlerle kıyaslanmayacak düzeyde sosyal ve ekonomik hayatta önemli bir fonksiyonu olduğu dikkate alındığında bu uygulamaların da servetin belli ellerde toplanmasını engelleme ve vakfin gerçek gayesi olan tüm kamuya yönelik hizmetlerin gerçekleştirilmesindeki rolünün devam etmesi konusundaki önemini ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kişisel servet birikimini engellemeye ve sonuçta bu coğrafyada Batılı anlamda bir sermaye sınıfının oluşmasını engellemeye dönük uygulamaların bilinçli bir yaklaşımla XIX. yüzyılın ortalarına kadar uzun bir dönem devam ettiği söylenebilir. Oysa Batı'daki sanayileşme süreci merkantilist dönemde oluşan sermaye birikiminin üzerinde yükselmiştir. Batı Avrupa'da merkantilist dönemdeki devlet-tüccar işbirliği modeli sanayileşme döneminde devlet-sanayici işbirliğine dönüşmüştür denilebilir. Ulusal sanayilerini geliştirmek için ham madde ithalatını teşvik edip mamul madde ihracatını özendiren Avrupalı uluslar karşısında Osmanlı Devleti XIX. yüzyıla girerken bile hala geleneksel kapitülasyon politikasını sürdürmeye devam etmiş ve ihracatı kısıtlarken ithalatı özendirmeyi öncelikli bir durum olarak dikkate almıştır.

Orhan zamanından itibaren başlayan kapitülasyon politikası¹³ önceleri Ceneviz ve Venedik rekabetini dikkate alırken sonraları bu rekabette Av-

rupa merkezli dünya ekonomisinde ortaya çıkan gelişmelere bağılı olarak Kuzey Avrupalılar'ın Güney Avrupalılar'dan daha önemli bir konuma gelmesiyle birlikte Atlantik'teki gelişmelere endeksli olarak geliştiğı görül- mektedir. XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'daki ekonomik merkezin Akdeniz'den Atlantik'e doğru kayma eğiliminin belirmesiyle birlikte Osmanlılar bu gelişmeye paralel olarak Kanuni Sultan Süleyman döneminde önce Fransızlar'a (1569) Karadeniz ve Boğazlarda ticareti ser- best bırakan bir ayrıcalık tanırken, yüzyılın sonlarına doğru İngiliz tüccar- lara (1580) kapitülasyon vermişlerdir. Bir sonraki yüzyılın Avrupa ve dün- ya ticaretindeki en etkili ülkesi olan Hollanda da yüzyılın başlarında (1612) Osmanlıların ayrıcalığına mahzar olmuştur. Bütün bu gelişmeler dünya ekonomisindeki gelişmelerle uyumu ifade eder. Dünya ekonomi- sinde etkinlik alanlarını genişleten Batı Avrupalı ulusların Osmanlı bölge- lerindeki ticaretten uzak durmalarına neden olacak, daha açık bir ifadeyle dünya ticaretini okyanus aşırı bölgelere taşıma konusunda bir çok avantaja kavuşan Batı Avrupalı tüccarları Osmanlılar kendi bölgelerine çekmek için gerekli olan teşvikleri zamanında devreye sokmuşlardır. Osmanlı sanayi- leşme sürecini kısmen olumsuz etkilediğı konusundaki yaklaşımların yay- gınlığına rağmen Osmanlıların ithalatı teşvik politikasını XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirdiğı anlaşılmaktadır.

İngilizlerle 1838 de imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması klasik Os- manlı iktisadi zihniyetinin XIX. yüzyılda da devam ettiğini göstermekte- dir. Bu anlaşmada Osmanlılar için ithal gümrükleri %5, ihraç gümrükleri ise %12 olarak belirlenmiştir. Bu oranlar Osmanlıların yaklaşımını ortaya koymaktadır. Burada İngiliz tarafının Osmanlı tarafına baskısı sonucu bu oranların belirlendiğı şeklindeki yaklaşımın doğru olmadığını Osmanlı müzakere heyetinin %12'lik ihraç gümrük oranlarını düşük bulduğı ve bu oranı daha da yükseltmek için çaba gösterdiğı bilgisiyle ortaya çıkmaktadır (Genç 2000: 93). Bu yaklaşım ancak yirmi yıl sonra değışebilecektir. 1861 tarihli antlaşmada hem ithal hem ihraç gümrükleri için tek oran olan %8 belirlenmiştir. Anlaşma gereğı 1869'a kadar her yıl %1 düşürülen ihraç gümrükleri 1869'da da %1 düzeyine inmiştir.

Werner Sombart'a göre modern kapitalizmin yükselişinde kurumsal alan- daki en önemli gelişmelerden birisi "anonim şirket"in icadıdır. Sombart bu icadın da merkantilist dönemde Batı Avrupa'da ortaya çıktığını belirtmek- tedir. Bilindiğı gibi anonim şirkette ortakların sorumluluğı sermayeleri ile sınırlıdır. Yine Sombart'a göre anonim şirketin icadıyla kapitalizmin yük- selişi arasında paralellik söz konusudur. Bu çerçevede modern kapitalizmin en önemli araçları olan menkul kıymetler (hisse senedi ve tahviller), kam-

biyo senetleri, kağıt paralar, kamu borçlanma senetlerinin kullanımı yaygınlaşmıştır (Sombart 2005: 75-108). İslam düşüncesindeki “kul hakkı” kavramı anonim şirket benzeri yapıların gelişimine engel teşkil ettiği söylenebilir mi? Bu soruya olumlu cevap verilse bile vakıf kurumunun rolü dikkate alındığında, kişisel olmayan ve ebedi bir anasermeye mentalitesine dayanan bağış yollu sermaye birikiminin Osmanlı toplumunda özellikle ticaretin alt yapısını oluşturan han, hamam, bedesten vb. yapıların inşasında ve bunların bir işletme şeklinde uzun dönem faaliyet göstermesinde oynadığı rol dikkate alındığında, vakıf kurumunun bu açığı kapattığı da düşünülebilir. Bununla birlikte ekonomide rolleri ve fonksiyonları itibariyle vakıf ile şirket arasındaki fark son derece açıktır. Anonim şirket kurumunun başta tarımsal alandaki işletmeler olmak üzere ticaret ve sanayi alanındaki sermaye birikiminde Batı Avrupa’da modern dönemde son derece önemli bir rol oynadığı açıktır.

Sanayi Devrimi ve Son Dönem Osmanlı Ekonomi Politikği

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa sanayinde İngiltere merkezli ortaya çıkan gelişmeler genelde ‘devrim’ olarak değerlendirilmektedir. Mehmet Genç bu dönemlerden önce yani XVIII. yüzyılın daha ilk yarısında Osmanlıların o dönem için fabrika olarak kabul edilebilecek bir çok manifaktür kurduklarını belirtmektedir (Genç 2000: 88). Osmanlıların çok erken başladıkları bu sınai faaliyetlerin devamının gelmemesinin en önemli nedeni bu yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve yıkılışına kadar devam eden siyasal gelişmeler, savaşlar, ayaklanmalar ve bunlara bağlı olarak içerdeki kaynakların ekonomiden ziyade bu alanlara tahsisi ile açıklanabilir. Bununla birlikte XIX. yüzyılda dünya ekonomisinde Batı merkezli olarak ortaya çıkan gelişmelere uyum sağlama konusunda Osmanlıların önemli çabaları göze çarpmaktadır.

Tanzimat dönemi bir çok alanda dünyadaki gelişmelere uyum çabası olarak değerlendirilebilir. Bu alanlardan biri de Batı’daki sanayileşme gerçekliği karşısında Osmanlıların ortaya koydukları çabalarıdır. 1835’te kurulan Tophane, Feshane ve çuha fabrikaları, İzmit kağıt fabrikası, Beykoz teçhizat-ı askeriye fabrikası, Beykoz-İnceköy Porselen fabrikaları gibi tesisler bu çabalara örnektir (Sarç 1940:432-39). Bu süreç yüzyılın ikinci yarısında 1860’larda kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu ile devletin bu olguya ne derece önem verdiğinin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Sınai alanda faaliyet gösterecek şirketlerin kuruluş ve gelişimini özendirmek, sanayi sergileri ve fuarları açmak gibi hedefler yanında sanayi mektepleri açmak ve gümrük mevzuatını sanayiye geliştirecek şekilde yeniden gözden geçirmeyi öncelikleri arasına alan bu komisyonun faaliyetleri Osmanlıların

Almanya merkezli gelişen sanayileşme modellerini de yakından izlediklerini göstermektedir. Bununla beraber demir yolu gibi devletin öncülük ettiği alt yapı yatırımları dışındaki özel kesim ile ilgili olarak Osmanlıların sanayileşme çabalarında Batı Avrupa merkezli ortaya çıkan sanayileşme modelini tam olarak benimsemek yerine, toplumsal gerçeklikleri olan küçük çaptaki esnaf ve tezgah üretim modelinin korunmasını birinci öncelik olarak belirlemeleri, sonuçlarının da farklı olmasına yol açmıştır.

Batı Avrupa’da sanayi devrimi ile doğan ve dünyada birinci liberal dalga olarak adlandırılan akım, XIX. yüzyıldan başlayarak bir çok ülke gibi Osmanlı ekonomi politikasını de etkilemiştir. Ekonomide sermayenin öncelikli bir faktör olarak giderek öneminin artmaya başlamasıyla birlikte bu dönemlerde Osmanlıların da dünya sermayesinden pay alma yarışına katıldıkları görülmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı’da birikmiş sermayenin başta demir yolu olmak üzere alt yapı yatırımları ve fabrikalaşma süreciyle Osmanlı topraklarına yöneldiği ve yükselen sanayi güçleri arasında bu alanda bir rekabetin ortaya çıktığı da söylenebilir. Ticaret yanında sermaye ihracı yoluyla dünya pazarlarına açılma konusunda rekabete girişen Avrupa ülkelerindeki bu yöneliş karşısında Osmanlıların bu süreci dikkate alarak İngiltere, Fransa ve Almanya’nın sermaye birikiminden yararlanma konusunda gerekli esnekliği ve uyumu göstermekte tereddüt etmediği söylenebilir. Deyim yerindeyse küreselleşme etkisinin belirginleştiği bu yüzyılda Osmanlıların değişen dünya şartları karşısında suyu tersine akıtma yolunu tuttuklarını söylemek güçtür (Pamuk 2008: 4-7).

Avrupa’daki sanayi devrimin sonuçları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren iyice belirginleşmeye başlamıştır. Ekonomide Avrupa yavaş yavaş mesafeyi açmaya başlamıştır. Bunu fark eden Osmanlı yönetici eliti sanayileşme alanında bir çok teşebbüste bulunmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında başlayan bu sanayileşme girişimlerini bir ‘sanayi devrimi’ olarak değerlendiren uzmanlar da vardır (Clark 1976: 16-24).

Sanayi devriminin sonuçlarının belirginleşmeye başlamasıyla birlikte XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde korumacılık anlayışının gündeme getirilmesi arasında bir paralellik bulunmaktadır. Bununla birlikte uygulamada bu dönemde dünyadaki hakim paradigma olan serbest ticaret yaklaşımının Osmanlı’da da ağırlık kazandığı görülmektedir. Dünyadaki ve Avrupa’daki gelişmelerle uyumlu olarak serbest piyasa yaklaşımı bürokraside ağırlık kazanırken aynı dönemde müdahaleci ve korumacı ekonomi politikalarının izlenmesi gerektiğini savunan bürokratlar da bulunmaktadır (Mardin 1990: 65).

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı yönetimi bazı hizmetleri mahalli gruplara, dini cemaatlere ve vakıflara bırakmıştı. Tanzimat'la birlikte bu tür hizmetler de olabildiğince merkezi hükümetin kontrolüne verilmiştir. Tanzimat'la birlikte başta vergi ve mali yapı olmak üzere bir çok alan merkeziyetçilik anlayışı çerçevesinde yeniden gözden geçirilmiş ve Batıyla uyumlu bir süreç izlenmiştir. XIX. yüzyıldaki bu çabaların ve sürecin ana hedefi, Osmanlı Devleti'nin yükselen ve etkisi giderek artan Batı ülkeleri/devletleri karşısında daha önce sahip olduğu konumu devam ettirmektir. Kısaca "Batılılaşma" olarak da isimlendirilen bu hedef ve sürecin birinci amacı Batının askeri yayılmasını durdurabilmek ise, diğer amacı Batının son iki yüzyılda geliştirdiği ekonomik ve siyasal düzene ve politikalara uygun bir iç ve dış politika geliştirmektir. Diğer bir deyişle, bir yandan liberal ekonomik anlayışın diğer yandan ileride demokrasi şeklini alacak halka dayalı bir düzeni kurmak suretiyle Osmanlı Devleti'nin de "Batılı bir aktör olduğunu" gösterebilmek ve böylece onlardan biri olduğunu "ispat ederek" saldırılardan ve sömürgeleşme tuzağından kurtulabilmektir. Bu süreçte gelişen önemli bir adım, Osmanlı imparatorluğunun 1878 Berlin Konferansına davet edilmesi ve Batılı bir devlet olduğunun resmen kabul edilmesidir.

XIX. yüzyılın ortalarında başlayan ilk dış borçlanma süreciyle birlikte Osmanlıların Avrupa sermayesinden yararlanma yolunu tuttıkları görülmektedir. Yabancı sermayenin hem mali ve hem de reel alanda kullanımı söz konusu olmuştur. İlk dönemlerde alınan dış borçlar genelde mali alanda kullanılırken, ikinci dönemde altyapı yatırımlarına yöneltildiği görülmektedir. İlk dönem borçlarının iktisadi alanda ne derece etkin ve verimli kullanıldığı konusu iktisatçılar ve tarihçiler arasında önemli bir tartışma konusudur. Ancak ikinci dönemde alınan borçlar başta demiryolu alında olmak üzere yabancı sermayenin Osmanlı ekonomisindeki alt yapı yatırımlarında etkili bir şekilde yatırıma dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu dönemlerde Avrupa ve dünyadaki sanayileşme sürecine ve hızına ayak uydurmaya çalışan Osmanlı yönetici eliti zor siyasal şartlara rağmen hem iç ve hem de dış kaynakları yatırıma dönüştürme konusunda önemli adımlar atmıştır. Bu adımlar atılırken aynı dönemde Avrupa'da ve dünyada gelişen ve yaygınlaşan müdahaleci ve korumacı büyüme yaklaşımının Osmanlı ekonomisine yön verenler tarafından benimsendiği ve son dönem Osmanlı ekonomi politikasını derinden etkilediği söylenebilir.

İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve Rusya gibi dünyanın önemli güçlerinin bölgesel ve uluslararası dengelerdeki önemleri dikate alınmadan son iki yüzyıldaki Osmanlı ekonomi politikasının oluşumu ve

gelişimini tutarlı bir bütünlük içinde değerlendirmek ve anlamlandırmak güçtür. Şüphesiz bu durum Osmanlı ekonomi politikği açısından sadece ekonomik değil aynı zamanda siyasal alandaki yeni açılımların da en önemli etkeni olmuştur. Osmanlı Devleti'nin modernleşme dönemindeki değişim arzusu ve olgusu bu güçlerin etkisi göz ardı edilerek anlaşılabilir.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı, farklılaşan dünya konjonktürüne uyum sağlama çabalarıyla geçmiştir. Bunun o günkü gerekliliği, Osmanlı gibi pek çok ırktan ve ulustan vatandaşı bulunan imparatorlukların, bünyesindeki azınlıkların ve kendi toplumunun artan ihtiyaçlarını karşılama amacından kaynaklanmaktaydı. Hukuki ve siyasal alanda Sened -i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile bireysel hakların güçlendirilmesi ve genişletilmesi yoluna gidildi. Padişahın yetkileri sınırlanırken, gayri müslim tebaanın haklarını müslümanlar ile aynı düzeye getiren anayasal düzenlemelerle toplumsal bütünlük korunmaya çalışılmıştır. Siyasal ve hukuki alandaki reform süreciyle ekonomik ve mali alandaki değişim sürecinin karşılıklı etkileşimi gözlenmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya ekonomisiyle olan bağlarının giderek güçlenmesi, yerli tüccarlar ve büyük toprak sahipleri ile uluslararası ekonomik aktörler arasındaki ilişkilerin artmasına yol açmıştır (Pamuk 2008: 6). Bu süreçte yerel düzeydeki ekonomik güçlerle birlikte dış güçler ve uluslararası sermaye çevrelerinin Osmanlı merkezi yönetiminin kararlarını etkilemede önceki dönemlerle karşılaştırıldığında çok daha belirgin bir hal aldığı göstermektedir. Avrupa sermayesi ve dış güçlerin Osmanlı Devleti ve ekonomisi üzerindeki etkisinin giderek artmaya başlaması ekonomi politikğin oluşumundaki etkin çevreleri gidişatı yeniden düşünmeye sevk etmiş olması gerekmektedir. Bu dönemlerde Osmanlı yönetici eliti arasındaki tereddüt ve ikircikli tavırların arkasında yatan temel nedenlerden biri de yaşanan bu süreçteki gerçekliklerdir.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı dünyasında Reşit Paşa gibi devletin serbest ticaret ve piyasa ekonomisinin altyapısını oluşturmaktan başka ekonomide önemli bir rolü bulunmaması gerektiğini savunan yöneticiler karşısında Avusturya elçiliği görevinde bulunan Sadık Rıfat Paşa gibi devlet adamlarının öncülük ettiği yöneticiler de iktisadi gelişme ve kalkınmanın devletin kontrolünde gerçekleşmesi gerektiğini savunmuşlardır. İlgili dönemdeki bu düşünce farklılıkları sadece yöneticilerde değil aynı zamanda ilim ve düşünce adamlarında ve belli başlı yanın organlarında da belirgin bir şekilde ortaya çıkmış ve Osmanlı toplumunda her iki yaklaşımın güçlü savunucuları olmuştur. Klasik dönemde olduğu gibi modernleşme döneminde de ilim ve düşünce adamlarıyla devlet adamları arasın-

daki etkileşim ekonomi politikiğin oluşumu ve uygulamalarda kendini göstermektedir.

XIX. yüzyılın ortalarında Sehak Abru Efendi'nin J. B. Say'ın Ekonomi Politik adlı eserini Osmanlıca'ya "İlm-i Tedbir-i Menzil" olarak çevirmesi Osmanlı ilmi çevrelerinin Batıdaki tartışmalara daha yakından tanıklık etmelerine yol açmıştır. Bu dönemlerde serbest mübadele yanlısı Sakızlı Ohannes Paşa karşısında Ahmed Mithat Efendi'de Korumacılık fikrini savunmuştur. Yüzyılın ortalarından Osmanlı son dönemlerine kadar hem ilmi ve hem de bürokratik çevrelerde her iki görüşü savunan kişilerin bulunduğu görülmektedir. Ancak uygulamada dünya ekonomisindeki genel eğilimin ağırlık kazandığı görülmektedir.

XIX. yüzyılda ekonomik olarak güçlenen ve sanayileşme sürecinde serbest ticaretin ülke ekonomisi açısından yararlı sonuçlarını yaşayan İngiltere'nin serbest piyasa anlayışı karşısında sanayileşme sürecinde geç kalan Almanya'da müdahaleci, korumacı milli ekonomi anlayışı giderek taraftar sayısını arttırmaya başlamıştır. Ekonomi politikiğin oluşumunda etkili Osmanlı çevrelerini de etkisi altına alan ekonomideki serbest piyasa anlayışı Avrupa'da Alman Frederich List ve John Rae tarafından mümkünü olmayan bir kandırmaca olarak görülmüş ve birey ile toplum arasındaki *ulus* gerçeğini dikkate alan bir yaklaşımla ülke gerçekleri dikkate alınarak korumacılığın esas kabul edildiği "milli iktisat" anlayışı gündeme getirilmiştir.

Serbest piyasa savunucuları yanında Osmanlı son dönemindeki meşrutiyeti yönetim anlayışıyla birlikte Osmanlı aydınları arasında *Milli İktisat* görüşü yani ulusal ve korumacı iktisat anlayışını savunanların yaygınlaştığı görülmektedir (Toprak 1995: 19). Ceride-i Havadis ve Ulum-u İktisadiye Mecmuası çevreleri "liberal" ve serbest piyasa anlayışını benimserken; Türk Yurdu, İktisadiyat Mecmuası ve Yeni Mecmua etrafında kümelenen düşünce adamları milli sermaye ve milli iktisat anlayışını savunmaktaydılar (Mardin 1990). Friedrich List'in görüşlerinden etkilenen Ahmet Muhittin, İslam Mecmuası'nda iktisadi sorunlar üzerine yazdığı yazılarda Osmanlı topraklarındaki yabancı sermayenin karşısında milli sermayenin oluşturulması gerektiğini vurgulamaktaydı. Ahmed Muhiddin'e göre Osmanlı da üstün doğal olanaklarıyla aynı yolu izleyerek Zirai-Sınai millet konumuna gelebilirdi. Son dönem Osmanlı aydınları içinde milli iktisat anlayışının en güçlü savunucularından olan Ziya Gökalp, Bücher'in Aile İktisadı, Şehir İktisadı ve Milli İktisat olarak temellendirdiği üçlü modelinin benimsenmesi ve uygulanması gerektiğini düşünmekteydi. Tekin Alp (M.Cohen) milli iktisadın desteklenmesini her vatanseverin vatani görevi olarak belirtmiştir. Yusuf Akçura'nın da bu anlayışı benimsediği ve yazılarında açık-

ça savunduğu bilinmektedir (Toprak 1995: 21). Görüldüğü gibi Batı Avrupa merkezli tartışmalar son dönem Osmanlı aydınları arasında da yapılmış ve hiç şüphesiz son dönem Osmanlı ekonomi politikasında bu yaklaşımların belirgin etkisi olmuştur.

Sonuç

Altı asırdan fazla hayat süren Osmanlı Devleti'nin ekonomi politikasına yön veren içsel dinamikler kadar dışsal dinamiklerin etkileyici ve zaman zaman belirleyici olduğu söylenebilir. Çağdaşı olan Batı'lı devletlerle karşılaştırıldığı zaman önemli farklılıklardan söz edilebileceği gibi dünya ekonomisindeki değişim ve gelişmelerin etkisiyle Osmanlılar ile Avrupalı devletlerin izledikleri "ekonomi politik"te bazı benzerliklerin ortaya çıkması mümkün olmuştur.

Farklı öncüllerden ve toplumsal şartlardan kaynaklanan temel öncelikler bulunmakla birlikte erken dönemlerden başlamak üzere Batı kapitalizminin yükselişi ve dünya ekonomisindeki gelişmeler karşısında izledikleri ekonomi politikte Osmanlıların önemli düzeyde esneklik gösterdiği söylenebilir. Diğer bir ifadeyle özgün olmakla birlikte dayandığı farklı medeniyet birikimi göz ardı edilmeden dünya konjonktüründeki değişme ve coğrafyanın gereklilikleri dikkate alınarak izlenen ekonomi politikte belirgin bir esneklik göze çarpmaktadır.

Batı Avrupa'nın dünya ekonomisindeki etkinliğinin artmaya başlamasıyla Osmanlı ekonomi politikasında buna uygun değişimler ortaya çıkmıştır. Araçsal anlamda kapitülasyon politikaları bu gelişmelerde bir örnek olarak kabul edilebilir. Avrupa ve dünya ekonomisindeki ticarileşme sürecine uyum sağlandığı gibi sanayileşme sürecinin ortaya çıkmasıyla birlikte bu sürece imparatorluk olarak uyum çabaları belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Avrupa'da uygulanan merkantilist politikaların Osmanlılar tarafından izlenmediği görülmektedir. Hatta merkantilizmin önceliklerinden çok farklı olarak ithalatı teşvik edici ve seçici de olsa ihracatı kısıtlayıcı ekonomik politikalar Osmanlıların önceliği olmuştur.

Avrupa'daki çağdaşları milli devletlerin izledikleri ekonomik politikalarla karşılaştırıldığında Osmanlı ekonomi politikasında XIX. yüzyılın ortalarına kadar benzerlikler bulunmakla birlikte belirgin farklılıklar bulunmasının en önemli nedenlerin başında farklı tarihsel birikimler, coğrafi sınırlar, kültürel, toplumsal, siyasal ve ekonomik şartların varlığı bulunmaktadır. Batı Avrupa ile karşılaştırıldığında ekonomik alanda önemli bir rolü olup da farklı olan ve farklı kalan kurumların başında vakıflar gelmektedir.

Buna karşılık tımdan iltizama, iltizamdan malikane ekonomisine geçiş süreci göz önüne alındığında Osmanlı'daki en önemli merkezi ekonomik kurumlarında ihtiyaçlara göre gerektiğinde hangi düzeyde önemli değişiklikler görülebileceğine ilişkin önemli örnekler de bulunabilir.

Osmanlı yönetici elitinin ekonomiye bakışının Avrupalı aktörlerden farklılık arz etmesi ve farklı öncelikleri bulunmasının XIX. yüzyıl öncesinde ithal mallarının büyük bölümünün Osmanlı ülkesinde üretilmeyen lüks ve diğer mallardan oluşması ve ekonomiyi ciddi anlamda tehdit etmemesi gibi reel gerçekliklerin de etkisi açıktır. Bu gerçeklikler yanında Batı'daki çağdaşlarından farklı dünya tasavvuru ve öncelikleri önemseyen Osmanlı düşünür ve ulema sınıfının başta yönetici elit olmak üzere ekonomik aktörler ve geniş halk kesimleri üzerindeki etkisi Osmanlı ekonomi politikğinin özgünlüğünde önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Osmanlı ekonomi politikğinin oluşumu ve uygulamaların belirginleşmesinde yerel ve evrensel düzeydeki iktisadi, siyasi ve sosyal gerçekliklerle birlikte düşünce ve ilim adamları sınıfının etkileri birlikte analize dahil edilmesi tutarlı bir bütünlük için önem arz etmektedir.

Başlangıçtan XIX. yüzyılın ortalarına kadar izlenen politikaların belirlenmesinde dış dinamiklerin etkisi her zaman olmuştur. Kapitalizmin oluşumu ve gelişiminde Avrupa ve dünya ekonomisinde yeni güçlerin ortaya çıkmasına ve buna paralel olarak dışsal dinamiklerin etkisi açıkça görülmesine rağmen güçlü oldukları dönemde Osmanlılar'ca izlenen ekonomi politikte kendi öncelikleri her zaman birinci derecede önemli rol oynamıştır. Çünkü Osmanlılar bu dönemde kendilerini doğu-batı ve kuzey-güney ekseninde "merkez" kabul ediyorlardı. Ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı ekonomi politikğinin belirlenmesinde dış dinamiklerin belirleyici etkisinden söz edilebilir. Daha açık ifade etmek gerekirse XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlılar kendi kurdukları ve geliştirdikleri sistemi esas alarak dünyadaki değişime uyum gösterirken, bu dönemlerden itibaren Batı Avrupa merkezli gelişen dünya ekonomisi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yeni güç merkezlerinin Osmanlı ekonomi politikğinin oluşumu ve ekonomik alandaki uygulamalarda referans olmaya başladığı gözlenmektedir.

Hint Okyanusundan Viyana'ya, Afrika ortalarından Kırım'a kadar geniş bir kara ve deniz coğrafyasında hükmetmelerinden kaynaklanan farklı şartlar söz konusu olsa da bu geniş coğrafyada Osmanlılar için uzun dönemde siyasal, sosyal ve ekonomik "denge"leri önceleyen bir ekonomi politik yaklaşım ön plana çıkarken, Batı Avrupalı ulus devletlerin ortaya çıktığı aynı dönemde bu coğrafyadaki ülkeler özellikle ekonomik alanda "geniş-

leme ve büyüme"yi temel öncelik olarak benimsedikleri görülmektedir. Diğer bir ifadeyle Osmanlı ekonomi politikğinde "imparatorluk anlayışı" öncelikli iken Batı Avrupalı devletler "ulus devlet anlayışı" çerçevesinde bir ekonomik yaklaşımı benimsemişlerdir. Osmanlılar toplumdaki geniş kesimlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve özellikle sınai alanda kaliteli üretimi öncelerken aynı dönemlerde Batı Avrupalı uluslar için kar ve verimliliğe dayalı birikim modeli temel amaç olmuştur. Ulus devlet anlayışını benimseyen ülkelerde kendi ulusundan olan aktörlere ekonomik alanda öncelik tanınırken, başlangıçtan XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlıların anlayışında farklılıklar zenginlik olarak değerlendirilmiş ve farklı toplumsal kesim ve dinlere mensup kişilere ekonomide belli başlı etkin rollerin verilmesi tabii bir durum olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı ekonomi politikği bu çerçevedeki farklılıkları zafiyet olarak değil bir güç olarak değerlendirmiştir. Sonuçta farklı toplumsal ve ekonomik yapılar, farklı siyasal sorunlar, ilim ve düşünce adamlarının farklı dünya görüşü ve zihniyet yapıları ve yönetici elitlerin farklı öncelikleri Batı Avrupa ile Osmanlılar arasında XV. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu iki coğrafyada farklı bir ekonomi politikği oluşumu ve gelişimine zemin hazırlamıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren içeride ve dışarıda ortaya çıkan yeni durumlara göre Osmanlı ekonomi politikğinde klasik dönemdeki anlayıştan farklı olarak belirgin değişiklikler göze çarpmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren içte ve dışta karşılaşılan yeni sorunlarla birlikte hem ekonomik ve hem de siyasal alanda merkezileşme eğilimlerinin ön plana çıkmasıyla birlikte giderek "Batılı" referanslarla belirlenen ve imparatorluk anlayışının yerine "ulus devlet" paradigmasının Osmanlı ekonomi politikğinde de giderek ağırlığını hissettirmeye başladığı söylenebilir. Son dönemdeki bu yeni ekonomi politik anlayışın ortaya çıkması ve uygulanmasında dış dinamiklerin iç dinamiklerden çok daha fazla belirleyici olduğu ve bu sürecin İmparatorluğun son dönemlerine kadar devam ettiği açıktır.

Açıklamalar

¹ Başlangıçta, "Ekonomi Politik", veya "Politik Ekonomi" ulus devletlerde üretim veya tüketimin sınırlı parametrelerle teşkilatlandığı durumların incelenmesi anlamına gelmekteydi. *Economie Politique* deyiimi ilk olarak 1615'te Fransa'da Antoine de Montchrétien'in meşhur kitabı *Traité de l'économie politique*'de yer aldı. Adam Smith'in 1776 yılında yayınladığı *Ulusların Zenginliği* adlı eseri, modern iktisat biliminin doğuşunda bir milat olarak kabul edilmektedir. Smith'le başlayan ve David Ricardo, Robert Malthus ve John S. Mill ile 1870'lere kadar devam eden dönemde klasik iktisatçıların eserlerine bakıldığında yaptıkları şeyin "politik iktisat" olduğu "iktisat" biliminin ise XX. yüzyılın başlarında Alfred Marshall ile birlikte yerine oturduğu söylenebilir. Karl Marx'ın

çalışmaları da aynı kapsamda değerlendirilebilir. Osmanlılar döneminde iktisatla ilgili ilk eserlerden biri 1881 (H-1296) de basılan Ahmet Mithat Efendi'ye ait *Ekonomi Politik* kitabıdır. Bu gerçeklikler ışığında ilgili dönemin “ekonomi politik” çerçevede değerlendirilmesi yerinde bir yaklaşım olarak düşünülebilir.

- 2 Türklerin ticareti kötü bir şey olarak değerlendirdiklerini düşünen Robert Mantran (1986) “Şurası muhakkak ki dini yasaklar, tam anlamıyla bir Türk dış ticaretin gelişmesi konusunda etkili olmuştur, ama yeterli sebep teşkil etmez. Nitekim Türklerin iç ticarete mevcut olmadığını söyleyemeyiz. ... [A]nlaşılan, imparatorluğun teb'asından olmayan kafirlerle, yani dar-ül-harb nüfusu ile temas, dinin gerekleriyle çelişir gibi görünmüştür onlara; o kafirlerin İstanbul'a veya diğer limanlara gelmesi ise, tam tersine, daha aşağıda bir seviyede olmalarının alametidir: Türk, “düşman” ellerinde, barış durumunda olduğu düşman ellerinde dahi, mallarını satarak kendini alçaltmaz”. Buna karşılık Stoianovic, “yabancı ülkelere giden (Osmanlı) tüccarlar, memleket içinde ticaret yapanların tersine, sürekli olarak yabancı kültürlerin ve uygarlıkların yozlaştırıcı etkilerine maruz kalıyorlardı. Hakim dinin (yani islamiyetin) siyasi ve dini yetkilileri, yabancı etkileri asgariye indirme yolundaki kutsal misyonlarının tamamen bilincindeydiler...” demektedir (1960, 237).
- 3 Doğu-Batı ticareti konusundaki literatür için bk. Bulut (2003). Kuzey-Güney ticareti konusunda bk. İnalçık (2004) ve Faroqhi (2004).
- 4 Bu konuda geniş literatür için bk. Bulut (2003)
- 5 Bilindiği gibi Ülgener, Weber'in Batı Avrupa'daki Kalvinist'lere yüklediği misyonu Osmanlılar'daki tasavvuf ekollerinden Melamilik ekolüne yüklemektedir. Bu ekolün Osmanlı iktisadi hayatındaki etkisizliği Ülgener'in temel problematığıdır. Ülgener, Batı Avrupa Protestan Kalvinistler sayesinde önce ticaret kapitalizmine (merkantilizm) sonra da endüstriyel kapitalizme yönelirken Osmanlılar hakim tasavvuf paradigmasından dolayı “rant kapitalizmine” sürüklendiklerini iddia etmektedir.
- 6 Osmanlı ulemasının bu yaklaşımı karşısında daha önce de anıldığı gibi XX. yüzyılın en önemli tarihçilerinden biri olan Fransız tarihçi Fernand Braudel (1972) Osmanlı dünyasındaki ekonomiyi bir dünya ekonomisi (*world economy*) olarak değerlendirmek gerektiğini düşünürken, Amerikalı sosyal bilimci Immanuel Wallerstein (1979) da üç kıtaya yayılmış geniş bir coğrafyaya hakim olan bu devleti bir dünya imparatorluğu (*world empire*) olarak analiz etmenin gerekliliğine işaret etmektedir
- 7 Bilindiği gibi Fatih Sultan Mehmet döneminden başlayan ve neredeyse son dönemlere kadar devam eden dönemde devlet örfi hukuka dayanarak vakıflar konusunda bir takım tasarruflarda bulunmuştur. Oysa vakıf alanı esasen şer'i hukukun konusudur. Bu uygulamalarda ulema sınıfının tavrı devletin işini zaman zaman zorlaştırmış zaman zaman da kolaylaştırmış denilebilir.
- 8 “Marmara ekonomik ünitesi” yaklaşımı Osmanlı Devleti'nin Bizans'la geliştirdiği ekonomik ilişkilerden sağladığı avantajlar üstüne kurulup geliştiğini açıklayan bir modeldir. Bu yaklaşımda deyim yerindeyse alt yapının ve çevre koşullarının etkisi vurgulanırken bu teze karşılık ileri sürülen tezde ise “Gaza (Fetih) Ruhı” olarak tanımlanabilecek olan ve

- zihniyet merkezli olan açıklama biçimidir (geniş bilgi için bk. Wittek 1938, Akdağ 1949, Köprülü 1943, Barkan 1942, İncelik 1951).
- ⁹ Osmanlıların kapitalizmin yükselişinde önemli rol oynayan ülkelerden olan Hollanda ile ilişkiler için Bulut (2001), İngiltere ile ilişkiler için Kütükoğlu (1974) ve Fransa ticareti için Eldem (1998)'e bakılabilir.
- ¹⁰ Genç'e göre "Osmanlıların, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar genellikle maliyetin üstüne ekledikleri kâr, -sektöre ve bölgelere göre dalgalanmalar göstermekle birlikte yüzde beş ile on beş arasındadır. Esas koridor bu aralık olmakla birlikte, bazen yüzde beşin altına, hatta yüzde ikiye kadar düştüğü, ama aynı zamanda yüzde yirmiye kadar çıktığı da oluyordu. Fakat ortalama kârın, ihtisapla ilgili kanunnamelerde, yüzde on diye ifade edildiğini görüyoruz. Bunun yanında, emeğe değer verdikleri için çok zahmetli işlerde kâr oranını yüzde yirmi ikiye kadar çıkardıkları da oluyordu. Mesela bir çivi imalatında tanınan kâr oranı yüzde yirminin üzerindedir" (2008).
- ¹¹ Osmanlı devleti'nde XVIII. yüzyıl'dan itibaren güç kazanmaya başlayan yerel güçlerin yarı resmi adıdır. Dirlik sisteminin bozulmasından sonra devletin, asker ve vergi toplama işlerini üstlenen bu kişiler zamanla güç kazandılar. Kazanılan bu güç, bir süre sonra ailelere ve soylara da yansımaya başladı. Padişah II. Mahmut (1808 - 1839) zamanında, 1808 yılında devlet ayanların varlığını imzalanan Sened-i İttifak ile onayladı. Daha sonra güçleri kırılarak padişahın en güvenilir unsurları haline geldiler.
- ¹² Müsadere uygulaması XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş, II Mahmut döneminde bu uygulamaya son verilmiştir. Osmanlı'daki müsadere kurumu konusunda geniş bilgi için bk. (Cezar 1977).
- ¹³ Osmanlı kapitülasyon politikasında ekonomik gerekçeler kadar Avrupa'daki siyasal gelişmeler dikkate alınarak Batı'daki denge politikası (*balance of power*) son derece önemli rol oynamıştır. Burada Osmanlı ekonomi politikasında önemli bir yer tutan kapitülasyonların sadece ekonomik alandaki önemi üzerinde durulacak, siyasal gerekçeler üzerinde durulmayacaktır.

Kaynaklar

- Ahmet Mithat Efendi (1881). *Ekonomi Politik*. İstanbul. Yy.
- Akdağ, Mustafa (1949) "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti" *Bellekten* 51: 497-571.
- Allen, W.R. (1987). "Mercantilism". *Mercantilism*, Ed.: Eatwell et. al. 3: 445-448.
- Barkan, Ömer Lütfi (1942). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler". *Vakıflar Dergisi* II: 279-362.
- Bulut, Mehmet (2001). *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period, 1571-1699*, Hilversum: Verloren.

- _____, (2003). "Erken Modern Dönem Osmanlı Ticaret Literatürüne Genel Bir Bakış". *Literatür Dergisi, Türk İktisat Tarihi Sayısı 1/1*: 219-244.
- _____, (2007). "Merkantilistler Karşısında iki Osmanlı Düşünürünün İktisadi Yaklaşımları: Birgivi Mehmet Efendi ve Kınalızade Ali Efendi". *Birinci Türkiye İktisat Tarihi Kongresi 7-8*. Eylül, İstanbul.
- _____, (2009). "Reconsideration of Economic Views of a Classical Empire and a Nation State during the Mercantilist Ages". *American Journal of Economics and Sociology* 68/3: 791-828. iye İktisat Tarihi Kongresi, 7-8 Eylül, İstanbul.
- Braudel, Fernand (1972). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II/2*. Trans.: S. Reynolds, Glasgow: William Collins.
- _____, (1984), *Civilisation and Capitalism, 15th -18th Century*. Vol. III. Trans.: S. Reynolds. New York: Harper & Row.
- Cezar, Yavuz (1977). "Bir Ayanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Ayanı Kör İsmailoğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)". *Bellekten* XLI/161: 41-78.
- Clark,Edward C. (1976). "Osmanlı Sanayi Devrimi". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 84: 16.
- Coşgel, Metin (2006). "Agricultural Productivity in the early Ottoman Empire". *Paper Presentation at the Internatinal Economic History Congress, Session 52*, Helsinki.
- Çizakça, Murat (2000). *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Century to the Present*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- _____, (2006). " Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları". "*Türkiye'de Hayırsverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet.*" Ed. Aydın, D. vd. İstanbul: TÜSEV Yayını. 21-32.
- Diamond, Jared (2003). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. Çev.: Ü. İnce. Ankara: TÜBİTAK Yay.
- Eldem, Ethem (1998). *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill.
- Faroqhi, Suraiya S. (1998). "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Ayanından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik

- Faaliyetleri". *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. Ed.: Ç. Keyder ve F.Tabak. İstanbul: Tarih vakfı yurt Yay. 82-100.
- _____, (2004). *The Ottoman Empire and the World Around It*. New York: I.B.Tauris&Co.Ltd. Press.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri (1935). "Bizde Avrupavari İktisatçılığın Başlangıcı". *İş Mecmuası* I: 46-48.
- _____, (1946), *Türkiye'de İktisat Tedrisatı ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Fleet, Kate (1999). *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State*. Cambridge: University Press.
- Genç, Mehmet (2002). "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*". 2. Basım. İstanbul: Ötüken.
- _____, (2008). "Osmanlı İktisadi Yapısı". *Türkiye Ekonomi Kurumu Konferansı*. 4 Nisan 2008. Ankara.
- Güçer, Lütfi (1987). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası". *Türk İktisat Tarihi Yıllığı* I. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Yay. 1-128.
- Hecksher, E. (1994). *Mercantilism*, 2 Vol. London: Routledge.
- İnalçık, Halil (1951). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle" *Bellekten* XV: 629-690.
- _____, (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* I. Çev: H. Berktaş. İstanbul: Eren Yay.
- _____, (2009). *Devlet-i Aliye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar* I. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Kafadar, Cemal (2008). *Kim Var imiş biz burada yoğ iken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*: İstanbul: Metis Yay.
- Köprülü, Fuat (1943). "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları". *Bellekten* 27: 430-441.
- Kurat, Akdes Nimet (1976). "The Reign of Mehmed IV, 1648-87". *History of the Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History*. Ed: M. A. Cook. Cambridge: University Press. 157-177.

- Kütükoğlu, Mübahat. (1974). *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I, II, 1580-1838*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Lopez, Robert. S. (1971). *The Commercial Revolution of the Middle Ages 950-1350*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Mantran, Robert (1986). *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Çev.: M.A. Kılıçbay, Ankara: TTK.
- Mardin, Şerif (1990). "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)". *Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler II*, İstanbul: İletişim. 51-115.
- Masters, Bruce (1988). *The Origins of Western Economic Dominance in the East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1780*. New York: New York University Press.
- Montchrétien, Antoine de (1615). *Traité de l'economie politique*. Paris: Dost Kitabevi Yay.
- Pamuk, Şevket (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yay.
- _____, (2008). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Panzac, Daniel (1992). "International and Domestic Maritime trade in the Ottoman Empire during the 18th Century". *International Journal of Middle East Studies* 24/2: 189-206.
- Pirenne, Henry (1982). *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*. Çev. Ş. Karadeniz. İstanbul: Dost Kitabevi
- Polanyi, K.C.M. Arsenberg and W. H. Pearson (1957). *Trade and Market in the Early Empires; Economies*. Glencoe: Free Press
- Sarç, Ömer Celal (1940). *Tanzimat ve Sanayimiz*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Smith, Adam, (2003). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. New York: Bantam Dell.
- Sombart, Werner (2005). *Kapitalizm ve Yahudiler*. Çev. S. Gürses. İstanbul: İleri Yay.
- Stoianovich, T. (1960). "The Conquering Balkan Orthodox Merchant". *Journal of Economic History* 20: 234-313.
- Tabakoğlu, Ahmet (1994). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah.

- Toprak, Zafer (1995). *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Ülgener, Sabri (1981a). *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. İstanbul: Der Yay.
- Wallerstein, Immanuel (1979). "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research". *Review III/3*: 389-98.
- Weber, Max (1968). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London: London: Allen and Unwin.
- Witteck, Paul (1938). *The Rise of the Ottoman Empire*. London: Royal Asiatic Society.

A New Look at the Ottoman Political Economy

Mehmet Bulut*

Abstract

The world history witnessed many empires which lived longer and dominated greater area than Ottoman Empire, but all of them ruled prior to modern capitalism era. Ottoman Empire, on the other hand, succeeded to survive for a long time during the rise of modern capitalism while being geographically very close to the actors of capitalism and capitalist system. During the time period when Ottomans reached their largest extent, all the countries which were in the center of capitalist establishment were actively engaging in colonial activities in Asia, Africa and America. They created colonies in these regions and controlled the economic resources for a long time. In other words, European-based sovereign powers of the modern system succeeded to control and rule the whole world except the Ottoman Empires land. Surely there are many economic, social, political, geographical, cultural and historical causes behind this situation and they need to be examined more closely by the researchers. Without any doubt, Ottoman political-economy played a very important and determinant role in this result. Therefore, it is imperative to analyze the features of Ottoman political-economy, its basic dynamics, similarities and differences with its contemporaries in this context. This study aims to shed a light on this area.

Keywords

Ottomans, Europe, economics, economic mentality, political economy, mercantilism, capitalism, liberty, control and intervention, capitulation

---

* Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt University, Department of Economics – Ankara / Turkey
mehmetbulut@ybu.edu.tr

Аннотация

Ключевые Слова

Türkçede Evidensiyel

Nurettin Demir*

Özet

Bir önermede dile getirilen bilginin farklı kaynakları olabilir. Dünya dilleri bilginin kaynağını farklı derecede ayırarak gösterir. Türkçede bilginin kaynağı, fiil köklerinde *-mİş*, isimlerde ve birleşik çekimlerde ise *-(y)mİş* ile işaretlenir. Bunların her ikisi de bilginin doğrudan değil, dolaylı yolla elde edildiği konusunda bir fikir verir. Bu dolaylı yol; görme, işitme, çıkarımında bulunma, farkına varma, varsayma, koklama, dokunma, tadına bakma gibi farklı biçimlerde ortaya çıkabilir. Standart Türkçede dolaylılık gösteren biçimlerin ağızlarda kullanımı ise farklıdır. Bazı ağızlarda *-mİş* dolaylılık anlamı taşımaz, doğrudan geçmiş zaman eki olarak kullanılır. Bazı ağızlarda ise *-mİş*'in kullanımı genel olarak yaygın değildir. Buna karşılık ağızların bir kısmında dolaylılık kategorisini göstermek için kullanılan başka ekler vardır. Bu makalede Türkçede dolaylılık kategorisiyle ilgili bu hususlar ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Türkçe, evidensiyel, dolaylılık, öğrenilen geçmiş zaman, rivayet

Giriş

Bir önermede dile getirilen bilginin elde edilmesinin görme, duyma, çıkarımında bulunma, varsayma, koklama, dokunma gibi farklı kaynakları olabilir ve diller bunları çeşitli derecede gösterebilir. Yapılan araştırmalar dünya dillerinde bilginin kaynağının farklı yollarla dile getirildiğini ortaya koymaktadır (ayrıntılar için bk. Aikhenvald 2003 ve 2004: 1 vd.). Ancak büyük Avrupa dillerinde bu tür bir kategori olmadığı için konu, mevcut modal ve zaman kavramlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Son yıllarda bilginin kaynağını gösteren yapıları evidensiyellik [evidentiality] altında ele

* Prof. Dr., Başkent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü – Ankara / Türkiye
ndemir@baskent.edu.tr

alma, ele alınan yapılarla işlevlerini ortaya çıkarma ve tanımlama, evrensel eğilimleri belirleme çabaları gözlenmektedir (bk. Aikhenvald 2004, Aikhenvald ve Dixon 2003).

Türkçede evidensiyel kategori, bağlama göre duyma, çıkarım, kanıt gösterme, koklama, varsayma, algılama gibi nüanslar taşıyabilen dolaylı geçmiş zaman veya dolaylılık olarak ortaya çıkar. Dolaylılıkta, konuşur bir olayın oluş anının değil, oluş sonrasında tanıdığı, olayın anlatıldığı ortamın şahidi (bk. Johanson 2003: 274), olayın varsayanı ya da algılayıcısıdır. Bu kategoride konuşurun dikkati olayın kendisinde veya oluşunda değil, sonrasında ortaya çıkan izlerde, bilginin elde edilişi üzerindedir.

Türkçede *-mİş* ve *-(y)mİş* ile işaretlenen ve geleneksel dilbilgisi kitaplarında “görülen geçmiş zaman”, “duyulan geçmiş zaman”, “rivayet” gibi terimlerle gösterilen dolaylılık biçimleri Türkçenin aspekt-zaman ekleri arasında ilgi çekici ve en azından Johanson 1971'den bu yana iyi bilindiği üzere karmaşık araştırma konularından biridir. Gerek genel olarak evidensiyellik ile ilgili araştırmalarda gerekse Türkçenin aspekt-zaman ekleriyle ilgili çalışmalarda söz konusu yapılar, önemli bir yer tutmaktadır. Türkiyeli dilbilimciler veya yabancı Türkologlar, Türkçedeki durumu çeşitli açılardan ayrıntılı olarak ele almışlardır. Ayrıntı çalışmalarında, geleneksel dilbilgisi kitaplarında, yukarıda adı geçen terimlere dolaylılık, kanıtsallık, delile dayalılık, öğrenilmişlik gibi yenileri de eklenmektedir (literatür özeti için bk. Gül 2009, Bacanlı 2006, 2008, tanıtıcı bir çalışma için bk. Demirci 2010).

Bu makalede mevcut kaynakların yardımıyla Türkçede evidensiyellik ele alınmaya çalışılacaktır. Türkiye Türkçesindeki evidensiyellik konusu Johanson 2000, 2003'te ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu nedenle standart Türkçeyle ilgili hususlar kısa tutulacak, Türkçenin ağızlarındaki durum üzerinde daha ayrıntılı durulacaktır. Ağız örneklerinde yazı için önemi olmayan transkripsiyonla ilgili ayrıntılara yer verilmeyecektir. Söylenenler Türkiye Türkçesi ve ağızlarıyla sınırlı kalacaktır. Diğer Türk dillerinde *-gen*, *-ipti* gibi farklı biçimlerle işaretlenen evidensiyellik üzerinde bu çalışmada durulmayacaktır. Türkçedeki evidensiyel yapılar, ilişkide bulunduğu dilleri de etkilemiştir, ancak bu, ayrı bir araştırma konusudur (bk. Johanson 1998, 2007: 94 vd.).

Geçmiş Zaman Ekleri

Türkiye Türkçesinde geçmiş zaman biçimlerinin işlevlerinin ortaya çıkması, eylemin gerçekleşmiş sayılması için önemli sınırın aşılmış olmasıyla ilgilidir. Fiilin kılınışına göre değişen bu sınır, dönüşümlü (*öl-*) ve dönü-

şümsüz (*oyna-*) fiillerde bitiş, ön dönüşümlü fiillerde (*otur-*) başlangıç sınırının aşılması ile örtüşür. Bununla olay bütün olarak atıf yapılan noktada zaten bitmiş olarak gözlenir (Johanson 1993: 120, 1994: 249). Türkçede bir olayın konuşma anından önce gerçekleşmiş olduğunu göstermek için kullanılan iki geçmiş zaman eki vardır: *-DI* ve *-mİş*. Bu eklerin ikisi arasındaki önemli fark birincisinde bilginin edinilme yolu hakkında bir bilgi verilmeyenken, ikincisinde dolaylılık anlamının bulunmasıdır (bk. Johanson 1994: 257). Bir öykünün anlatıldığı temel zaman biçimi olarak kullanıldığında *-DI*, olayların sırasıyla gerçekleştiğini gösterir:

(1). *Geldim, gördüm, yendim.*

İkincisinde ise konuşma anından önce olan olayla ilgili bilgi, dolaylı yolla elde edilmiştir. Burada çok farklı nüanslar ortaya çıkabilir. Atıf yapılan noktada olayın gerçekleştiğini gösteren çeşitli izler olabilir, birisi olayı aktarmış olabilir, konuşur olayın gerçekleştiğini varsayabilir vb. Konuşur olayı doğrudan, en azından bilinçli yaşamamış olabilir, o anda var olan sonuçlar veya izler konuşura olayın kendisinden daha önemli görünmüş olabilir vb. (Johanson 1971: 288).

(2). *Gelmiş, görmüş, yenmiş.*

Hem *-DI* hem de *-mİş* belli metin türlerinde olayların anlatıldığı temel biçim olabilir. Örnek olarak, öykü ve romanlarda *-DI* biçimi kullanılırken, masallarda dolaylı geçmiş zaman biçimi *-mİş* daha alışılmıştır (ikisi arasındaki ayrımlar için ayrıca bk. Csató 2000: 30 vd.).

Dolaylılık

Türkçede dolaylılığı gösteren iki biçim vardır: *-mİş* : *-(y)mİş*. Bunlardan ilki fiil köklerine eklenir ve vurgulanır:

(3). *Gel-miş.*

(4). *Yaz-mış.*

-mİş, dolaylılık yanında geçmiş zaman anlamı da taşır ve bu nedenle *dolaylı geçmiş* olarak adlandırılır. Ayrıca *-mİş*, yapıcı bir değişiklik olmadan, sıfat-fiil eki olarak bitimsiz niteleme cümleleri kurar. Bu durumda özneyi niteleyen ve geçmiş zaman anlamı taşıyan bir öge olarak kullanılır, ancak dolaylılık anlamı taşımaz (ayrıntılı bilgi için bk. Schroeder 2000, Csató 2000: 34 vd.). Bağlı bulduğu isim ögesi, niteleme cümlesinin öznesidir:

(5). *Geçmiş gün.*

(6). *Eskimiş giyecek.*

Buna karşılık Eski Türkçedeki *er-* fiilinin Türkiye Türkçesinde kısaltılmış biçimi olan *i-*'ye eklenen, ayrı yazıldığında ünlü uyumlarına girmeyen *imiş* biçimi yanında, ekleşebilen ve ünlü uyumuna giren, ama vurgulanamayan *-(y)mİş* biçimi de evidensiyellik gösterir; ancak *-mİş*'tan farklı olarak zaman açısından yansızdır. Gramer kitaplarında *-mİş* ile zaman zaman eşdeğer tutulsa da *-(y)mİş*'in zaman anlamı yoktur (bk. Csató 2000: 37 vd.). İsimlerle veya birleşik çekimlerde kullanılır ve dolaylılık anlamı taşıyan yüklem oluşturur:

(7). *Güzel-miş.*

(8). *Gel-iyor-muş.*

Her iki biçim de Türkçede zamir kökenli kişi ekleriyle aşağıdaki kalıba uygun olarak çekimlenir:

gel-miş-im   *iyi-ymiş-im*

gel-miş-sin   *iyi-yemiş-sin*

gel-miş   *iyi-yemiş*

gel-miş-iz   *iyi-yemiş-iz*

gel-miş-siniz   *iyi-yemiş-sin*

gel-miş-ler   *iyi-yemiş-ler*

Bilginin Kaynağı

Dolaylı geçmiş zamanı gösteren ekin adlandırılmasında, Türkçe kaynaklarda “zaman” kavramının sıfatı olarak kullanılan *öğrenilen*, *duyulan* gibi sıfatlar veya *rivayet* terimi, bize bilginin kaynağı hakkında bir fikir vermektedir. Ancak gerek bunlar gerekse yabancı kaynaklarda rastladığımız karşılıkları olan “hearsay” veya “Hören-Sagen” ifadeleri, evidensiyel biçimlerin işlevlerini kapsayıcı değildir. Bağlam olmadan *Gelmiş* veya *Güzelmiş* gibi ifadeler bilginin dolaylı edinilmiş olması dışında bir anlam taşımaz. Ek, tek başına bilginin hangi dolaylı kaynaktan edinildiği konusunda kesin bir şey söylemez. Aikhenvald'ın Tariana için tanımladığı durumları (2004: 2 vd.), Türkçede *-mİş* ile karşılamak mümkündür.

Bilginin bağlama ve fiilin anlamına göre değişebilen kaynakları olabilir. Bunlardan en önemlilerini şöyle özetleyebiliriz:

Türkçede dolaylı bilginin önemli kaynaklarından biri başkasından *duyma*-dır. Konuşur, şahit olmadığı, sonuçlarını görmediği, ama başkasından duyduğu bir olayı *-mİş* ve *-(y)mİş* ile aktarır. Bu arada, yine bağlama, vur-

guya göre duyulan şeyin gerçeklik derecesi hakkında da yan anlamlar ortaya çıkabilir. Ama bu yan anlamlar, ekin öncelikli, temel anlamları arasında değildir:

(9). *Ankara'ya gitmiş.*

(10). *Hastaymış.*

Birleşik çekimlerde çoğu durumda işitme anlamı ağır basmakta; işitme diğer yorumları geri plana itmektedir. Hatta başka tür bir yorumun mümkün olmadığı örnekler de görülmektedir:

(11). *Gidesiymiş.* “Söylentiye göre gitmiş”.

(12). *Gelecekmış.* “Söylentiye göre gelecek”.

Konuşur, ortada bulunan kanıtları *görmek* suretiyle bir olayın gerçekleşmiş olduğu sonucuna ulaşabilir. Olay anını olmasa bile olayın daha önce gerçekleşmiş olduğunu gösteren izler açık biçimde ortadadır. Örnek olarak yerlerin ıslak olduğunu gören, ama yağmurun yağdığını görmeyen biri (13) numaralı cümle, demirin paslandığını gören biri de (14) numaralı cümle ile bu tespitini dile getirir:

(13). *Yağmur yağmış.*

(14). *Demir paslanmış.*

Tatma yoluyla ulaşılan bilgiler de *-miş* ile ifade edilir. Örnek olarak yemeği ısıtmaya çalışan biri yemeğin ısınıp ısınmadığı, denizde boğazına su kaçan bir konuşur, suyun tuzlu olup olmadığı konusunda isteyerek veya istemeyerek elde ettiği bilgiyi evidensiyel biçimlerle aktarabilir:

(15). *Yemek ısınmış.*

(16). *Su tuzluymuş.*

Konuşur olayın gerçekleşip gerçekleşmediği sonucuna *tecrübelerinden, alışkanlıklarından* hareketle ulaştığı zaman da evidensiyel biçimleri kullanabilir: Örnek olarak, işe gitmek için her gün evden sekizde çıkan birisiyle telefonda konuşmak isteyen biri, saat sekizi on geçe onu arayıp ulaşamaz ise, arananın alışılmış olarak o saatte işe gitmiş olması gerektiği yönündeki çıkarımını *-miş* ile dile getirir. Aynı şekilde akşam üzeri eve yaklaşan biri, annesinin her gün o saatlerde eve geldiği deneyimine sahip ise, ışıkların yandığını dışarıdan görerek, annesinin gelmiş olduğu sonucuna varabilir:

(17). *İşe gitmiş.*

(18). *Annem gelmiş.*

Her iki durumda da konuşur, olayın gerçekten çıkarımda bulunduğu gibi gerçekleşmiş olup olmadığı konusunda bir görüş beyan etmez. En azından ekin kullanılmasından böyle bir anlam çıkmaz.

Konuşur, bir şeyin farkına varması, hatırlaması durumunda da evidensiyel biçimleri kullanabilir. Örnek olarak, istem dışı uyuyan biri uyandıktan sonra durumunu, bir şeyi hatırlamaya çalışan ama hatırlayamayan bir konuşur da unutmuş olduğunu *-mİş* ile dile getirebilir.

(19). *Uyumuşum.*

(20). *Unutmuşum.*

-mİş, *-(y)mİş* ile aktarılan dolaylı bilginin ilk akla gelenler yanında başka kaynakları da olabilir. Araştırmalarda pek dile getirilmese de, örnek olarak koku alma yoluyla bir şeyin gerçekleşmiş olduğu bilgisine ulaşılabilir. Türkçede, *-mİş*, *-(y)mİş* bu durumu aktarmak için de kullanılır. Konuyu örneklendirmek gerekirse, yanık kokusundan bir şeyin yandığı veya kokusundan bir yemeğin bozulmuş olduğu bilgisine ulaşılabilir. Bu iki durum aşağıdaki cümlelerle dile getirilebilir:

(21). *Bir şey yanmış.*

(22). *Yemek bozulmuş.*

Gerçi buradaki anlamı; algılamak, çıkarımda bulunmak gibi kavramlar altında göstermek de mümkündür. Ancak söz konusu kavramların buradaki anlamları örtüyor olması, evidensiyellik anlayışı açısından baktığımızda bilginin kaynağının koku alma olduğu gerçeğini değiştirmez.

Yine dokunma sonucu elde edilen bir bilgiyi aktarmak için de *-mİş*, *-(y)mİş* kullanılabilir. Örnek olarak bir kağıdın pürüzlü olup olmadığını kağıda dokunarak belirleyen bir konuşur veya ısınıp ısınmadığını anlamak için suya parmağını sokan biri ulaştığı sonucu evidensiyel biçimlerle aktarabilir:

(23). *Kağıt pürüzlüymüş.*

(24). *Su ısınmış.*

İlgi çekici bir bilgi kaynağı da *varsayımdır*. Bu durumda aslında gerçekleşmemiş, ancak söylendiği anda gerçekleşmiş sayılan olaylar ifade edilir.

(25). *Şimdi sen bir öğretmenmişsin, ben de öğrenciymişim. Sorduğun soruların hepsini bilmişim. Sen bana bir şeker vermişsin. Ama tadını beğenmemişim.*

(26). *Satmışım anasını ben bu dünyanın.*

Yorumlar

Birincil olmamakla birlikte evidensiyel biçimler, bağlam veya vurgunun yardımıyla alay, inanmama, şaşırma, hayret, beklenmezlik, kesin inanma gibi yorumlara izin verir:

(27). *Ne güzel olmuşsun!*

(28). *Ne kadar büyümüşsün!*

(29). *Çabuk bitirmişsin!*

Ancak alay, şaşırma, hayret beklenmezlik, kesin inanma gibi anlamları aktarmak, evidensiyel biçimlerin birincil işlevi değildir, daha çok bağlam, vurgu ve yorumun sonucu olarak ortaya çıkar. Örneklerimiz, yansız bir vurgulamada, bağlamdan veya şaşkınlığa, sürprize işaret eden öğelerden arındırıldığında, yoruma dayalı anlamlar ortadan kalkar.

Doğal Sınırlamalar

Bu yazı çerçevesinde fiillerin temel anlamlarının hangi yorumlara izin verdiğini ayrıntılı olarak tartışmak mümkün değilse de kaynakla ilgili yukarıdaki açıklamalara, fiilin anlamına bağlı bazı öncelikler olabileceğini eklemek gerekir. Örnek olarak (30) numaralı cümlede, bilginin kaynağı verilirken, akla öncelikle görmek, dokunmak, işitmek gibi yollar gelir. Çünkü yerdeki ıslaklığın nedeni hakkında görüş beyan etmek için tadına bakmak, ısırma, koklamak alışılmış değildir. Buna karşılık (31) numaralı örnekte, çayın sıcak veya soğumuş olduğu dokunularak veya tadına bakılarak anlaşılabilir. Buna karşılık görme, koklama gibi yollarla bir çıkarımda bulunmak, bu fiilde öncelikle akla gelen bir durum değildir.

(30). *Yağmur yağmış.*

(31). *Çay soğumuş.*

Ağızlardaki Durum

Evidensiyelliğin ağızlardaki durumuna bakacak olursak, ağızların önemli bir bölümünde standart dildeki kullanımlarla örtüşme olduğu görülür, en azından pek çok ağız için farklı bir kullanımı gösteren çalışmalar yoktur:

(32). *Köpek galmiş. Anam ona dönmüşümüş Hasanıla, bobam da onu araya getdi* (Alanya).

(33). *Gediler bir mağaraya. Hadi Mağarada bi ejderha varımış* (Gülseren 2000: 252).

(34). *Dabancıyı görünce bayılıvermişim* (Yıldırım 2006b: 299).

Ancak bazı bölgelerde evidensiyelliğin ayrı bir morfolojik kategori olarak yeterince gelişmediği veya evidensiyel anlamlar taşıyan başka yapılar olduğu görülmektedir. Bu, fiil çekiminde *-mİş*'in kullanılmaması, *-mİş*'in evidensiyel anlam içermeyerek sadece geçmiş zaman işaretleyicisi olarak kullanılması veya evidensiyelliği işaretleyen başka bir ekin kullanılması biçiminde ortaya çıkabilmektedir. Ancak diyalektoloji çalışmalarının bir kısmında, dilin diğer alanlarında olduğu gibi, morfolojide de daha çok standart Türkçeden yapısal sapmalar üzerine yoğunlaşmaktadır. Ağız malzemesinin yorumlanması, tanımlanması yerine standart Türkçedeki biçimce benzeri veya işlevce eşdeğeri sayılan işaretleyicilere gönderme yapılmakla yetinilmekte, ilgili ekin gerçek işlevleri sıkça gözden kaçmakta, bunun sonucunda ağızlardaki işlevce farklı yapıların tanımları yeterince ortaya konamamaktadır.

Evidensiyelliğin ağızlardaki kullanımının ayrıtısına geçmeden önce ağızlara ve standart dile özgü biçimlerin kullanımlarıyla ilgili bir hususu vurgulamakta yarar vardır. Günümüzde okullaşma, ulaşım ve iletişim imkanlarındaki gelişmeler, iç göç gibi nedenlerle standart Türkçenin ağızlar üzerindeki etkisi artmıştır. Bu nedenle standart Türkçeye özgü biçimlere ve işlevlere ağızlarda rastlamak, işin doğası gereği mümkündür. Bu yüzden ağızlara özgü biçim ve işlevlerden söz ederken bir ağız bölgesinde görülen ama standart dilde veya diğer ağız bölgelerinde rastlanmayan yapı ve işlevler kast edilmektedir.

-mİş'in Geçmiş Zaman Olarak Kullanılışı

Standart Türkçedeki evidensiyel işaretleyicisi *-mİş*'in Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz ağızlarındaki yapıcı eşdeğeri ünlü uyumlarına girmez. Ek, tek biçimlidir ve sadece *-miş* olarak kullanılır. Ancak yukarıda da işaret edildiği gibi, bazı ağız monografilerinde, standart Türkçedeki *-mİş*'tan yapıcı farklılık daha dikkat çekici bulunur. İşlev farkları, ekin tek biçimli olmasından daha ilgi çekici olabilecekken dikkat, biçim üzerine yoğunlaştırılır. Örnek olarak Urfa ağzıyla ilgili bir çalışmada, “öğrenilen geçmiş zaman eki”nden söz edilirken “Urfa ağzında bu ekin de yazı dilinden tek farkı ünlüsünün her zaman düz olması, yuvarlak ünlü bulundurmamasıdır” denilir (Özçelik 1997: 101). Biçimden söz edilip, işlevin göz ardı edildiği örnekleri başka çalışmalarda da buluruz (örn. olarak bk. Sağır 1995: 173; Özçelik ve Boz 2001: 105, Gülseren 2000: 177).

(35). *Ben bu şader çalışmışam bi kimsenin bi barmağı incinmemiş* (Sağır 1995: 347) = ST “Ben bu kadar çalıştım, bir kimsenin bir parmağı incinmedi”.

(36). *Sena hangisini annadam. Fırtınaya da dutulmuşük, gışda da galmişük, asgerlikde de dey İran'a getmişük. /.../ hep memleketlerini gezmişim oraları. Rusya'nın ta Gömrü'lerini hep gezmiş, dolanmış, gelmişim* (Sağır 1995: 232). = ST “Sana hangisini anlatayım. Fırtınaya da tutulduk, kışta da kaldık, askerlikte ta İran'a gittik. /.../ Oraları bütün memleketleri gezdim. Rusya'nın Gümrülerini gezdim, dolandım, geldim”.

(37). *İki tene madelyem de elazizden torbada tikmişim, o gün geymişim, dünya şekilli yuvarlak* (Gülseren 2000: 312) = ST “İki tane madalyam da var Elazığ'dan, torbada diktim, o gün giydim, dünya şekilli.”

Ne var ki diyalektoloji çalışmalarından alınan örnekler yakından incelendiğinde Doğu Anadolu ağızlarında *-miş'*in evidensiyel değil, geçmiş zaman eki olarak, standart Türkçedeki *-miş'*a değil, *-DI'*ya benzer bir işlevle kullanıldığı; evidensiyel anlamlar taşımadığı görülür. Doğu Anadolu ağızları, *-miş'*in evidensiyel olmayan kullanımıyla, başka pek çok özellikte olduğu gibi, İstanbul ağzına dayanan Türkiye Türkçesine değil de aynı kullanımın görüldüğü Azerbaycan Türkçesine yaklaşır.

Aynı şekilde *-miş'*in Doğu Karadeniz ağızlarında geçmiş zaman biçimi olarak kullanıldığı, Rize ve Trabzon ağızları hakkındaki çalışmalarda belgelenmiştir:

(38). *Benum hayätum, otuz sene bu işe çalışmışım* (Günay 1978: 251).

(39). *Banka müdürü bu parai tutti /.../ gel bura bu parai nerden almışın para sahtadu* (Brendemoen 1996: 203).

(40). *Ben on senedur gitmemişim* (Günay 1978: 153).

-miş'in Kullanılmaması

Doğu Karadeniz ve Kıbrıs ağızlarında, Doğu Anadolu ağızlarındaki durumdan farklı bir durumla da karşılaşırız. Her iki ağız bölgesinde de dolaylı geçmiş zaman ayrı bir kategori olarak gelişmemiştir.

Kıbrıs 1571 yılında Türkler tarafından fethedilmiş, bu tarihten günümüze kadar değişik zamanlarda adaya Türk göçleri olmuştur. Bir adada konuşulduğu için Türkçenin diğer ağızlarından doğal sınırlarla ayrılan Kıbrıs'taki varyantlar, iletişim ve ulaşım imkanlarında son yirmi yılda ortaya çıkan gelişmelere kadar izole bir varyant olarak kullanılmış, buna karşılık 1974 yılında savaşa kadar bir arada yaşadığı Rumcadan ve bir müddet adada hakim olan İngilizceden de etkilenmiştir. Kıbrıs ağızları, 1974'ten sonra adaya yapılan yeni göçler, üniversitelerde okuyan Türkiyeli öğrenciler, televizyonun etkisi gibi kanallarla, günümüzde standart Türkçeyle

yoğun bir ilişki içindedir. Rumca ve İngilizce ile olan ilişkisi ise azalmıştır. Bugün Kıbrıs ağızı, yerel bir konuşma dili olarak adada yaygın bir kullanıma sahiptir. Bu nedenle Kuzey Kıbrıs'ta, konuşma dili olarak Kıbrıs ağızlarının, yazı dili olarak Standart Türkçenin kullanılması biçiminde ortaya çıkan bir iki dillilik durumu söz konusudur (bk. Demir 2002, Demir ve Johanson 2006).

Kıbrıs ağızlarında dolaylı geçmiş zaman eki *-mİş* alışılmış değildir, onun işlevlerini *-dı* yerine getirir.

(41). *Adam da gorgdu o şeyden sora, vurma olayından sora, döndü geldi evine yatdı. Az saat çok saat so ura /.../ iki gişi geldi /.../ Gak gèdelim dèdi da sen bir adam vurduñ. Muakeme èdeceyik seni.*

(42). *E nedir o dabanca kim goydu oraya? Uzandım bagdım dabanca yog. Meyer arabanın glajnyan isdobunu gördüiler bunnar, kölge akseddi döşemeye, dabanca bellediler.*

Kıbrıs ağızlarında *-mİş*'in kullanıldığı örnekleri, standart Türkçenin etkisine bağlamak yanlış olmayacaktır. Örnek olarak, aşağıdaki deyim bütünüyle standart dilden kopyalanmış görünmektedir.

(43). *Yani bülbülü altın kafese gomuşlar, ah vatanım demiş.*

Türk masallarında, evidensiyel biçimlerin kullanılması son derece alışılmış olmakla birlikte Kıbrıs ağızlarında masallarda bile *-mİş* ve *-(y)mİş*'in kullanılması, alışılmış değildir. Tekerleme ve giriş kısımları gibi kalıp ifadelerin yer aldığı bölümlerde *-mİş* ve *-(y)mİş* kullanılırken ilerleyen bölümlerde *-DI*'ya geçilmesi az rastlanan bir durum değildir:

(44). *Bir zamannar bir padişahınan üç oğlu varmış. Gel zaman git zaman padişah yaşlanmış. Oğullarını yanına çağırmiş. Yarın sabah sefer çantalarınızı alacaksınız da saraydan çıkacaksınız. Her biriniz bir başga memlekete gideceksiniz. Bir sene dolunca yani gelen sene böyükü gün gibi isderim sizi buruşda olasınız. Kim daha çok ev sahibi olursa tahdımı ona verecem. Emir böyük yerden olunca itiraz etmediler. Ertesi sabah her biri bir yol duttu gitti.*

(45). *Bir sene göz açıp kapayıncaya gadar geçdi. Padişahın oğulları döndü geldi. Padişah oğullarının üçünü da garşısında görünca çok sevindi”* (Saraçoğlu 1998: 44).

Doğu Karadeniz ağızlarına bakacak olursak, Kıbrıs ağızlarındakine benzer bir durumla karşılaşırız. Günay'ın Rize ağızı hakkındaki monografisinde tespit ettiği “fillerin öğrenilen geçmiş zaman anlatımlarını, görülen geçmiş zaman kipi ile karşılamak” (1978: 153) konusunu ve Doğu Karadeniz

ağızlarında *-mİş'*in durumunu Brendemoen ayrıntılı olarak incelemiştir (1996, 1997). Brendemoen çalışmasında, *-mİş'*in Doğu Karadeniz ağızlarında standart Türkçedeki işlevleri taşımadığını, bir anlatıda temel zaman olarak kullanılmadığı gibi öğrenilmişlik anlamını vermek için de kullanılmadığını belirlemiştir (1996: 200, ayrıca bk. 1997: 163)

(46). *Dedum ayağuma bakayim var mi yok mu / baktum ki yok / kestiler oni.* (Brendemoen 1996: 200).

Brendemoen, çalışmalarında *-mİş'*in kitle iletişim araçları ve okulların etkisiyle kişiye has bir özellik olarak kullanılabilirliğine de işaret etmiş, bir kaynak kişiden derlediği örnek metinden hareketle, başka öğeler yanında *-miş'*in de standart dilden kopyalandığını ikna edici bir biçimde göstermiştir (1996: 201, 1997: 168).

Brendemoen, ayrıca *-mİş'*in geçmiş işleviyle kullanılmasının bölgede konuşulan Rumcanın etkisiyle ortaya çıkmış olup olamayacağı konusunu da tartışmıştır. Rumcada öğrenilmişliği gösteren ayrı bir kategori olmadığı için, *-mİş'*in postterminal olarak kullanılmasının Rumcanın etkisiyle ortaya çıkmış olabileceği açıklaması, ilk bakışta akla yakın gözükür. Ancak Brendemoen *-miş'*in, Türk dilinin Doğu Karadeniz'e yayıldığı 14. ve 15. yüzyılda taşıdığı anlamın “öğrenilmişlik değil *portterminalite* olduğunu göz önünde bulundurursak böyle bir açıklamanın, gerçeğin sadece basitleştirilmiş bir bölümü olduğu anlaşılır” tespitinde bulunur (1996: 202). Araştırmasının sonucunda “1. ve 2. şahıs *mİş'*li geçmiş zaman örnekleri Rumcanın etkisiyle oluşmuş olamaz, doğrudan doğruya Türk diline mahsus, arkaik bir ögeyi temsil ederler” sonucuna varmış (1996: 205), aynı konuyu daha ayrıntılı olarak incelediği bir yazısında görüşlerini pekiştirmiştir (1997: 175 vd.).

Brendemoen'in, *-mİş'*in Doğu Karadeniz ağızlarındaki kullanımıyla ilgili açıklamaları, Doğu Karadeniz ağızları gibi Rumcayla ilişki içinde olan ve Türkler tarafından 1571 yılında fethedilen Kıbrıs'taki ağızlar için de geçerlidir. Olsa olsa her iki bölgede de *-mİş'*in evidensiyel olarak gelişmesinin, ayrı bir öğrenilmişlik kategorisine sahip olmayan ilişki dili Rumca tarafından engellenmiş olduğu düşünülebilir.

Doğu Karadeniz ve Kıbrıs Ağızlarında *imış* biçimi de alışılmış değildir.

-(y)mİş'in Yerinin Değişkenliği

Evidensiyellikten söz ederken *-(y)mİş'*in Kıbrıs ağızlarına özgü, ilgi çekici bir kullanımına işaret etmek gerekir. Kıbrıs ağızlarında, yaygın olmasa da dolaylılığın ilgi çekici bir türünde *-(y)mİş* biçimi kullanılmaktadır:

(47). *Miş Ahmet okula gitmeyecek yarın* = ST “[Güya / söylediğine göre] Ahmet yarın okula gitmeyecekmiş”.

(48). *Ahmet yarınmış okula gitmeyecek* = ST “Ahmet okula *yarın* gitmeyecekmiş”.

(49). *Ahmetmiş okula gitmeyecek yarın* = ST “Yarın okula *Ahmet* gitmeyecekmiş”.

(50). *Ahmet okulamış gitmeyecek yarın* = ST “Ahmet yarın *okula* gitmeyecekmiş”.

Örneklerde de görüldüğü üzere, *-(I)mİş* cümlede yüklem sonuna değil, buradaki işleviyle *-(y)mİş*'in eklendiği öge cümlenin sonuna bulunmaz. *-(y)mİş*, başta kullanılabileceği gibi cümlenin odağı olan herhangi bir ögenin sonuna da gelebilmektedir. Değişkenliğin işlevsel nedeni vardır. Buna göre, *-(I)mİş*'in yerindeki değişkenlik rastgele değil, cümledeki önemli bilgiyi, odağı vurgulamaya yöneliktir. Odak, *-(I)mİş*'tan önceki ögedir (ayrıntılar için bk. Demir 2003, Tatarcada *imêş* biçiminin benzer kullanımı için bk. Karabeyoğlu 2012). *-(y)mİş*, cümlenin başında olduğu zaman ise söylenene inanmama anlamı ağır basar. Ama bu biçimin kullanıldığı örneklerde, her durumda, aktarılanı başkasından duymuş olma biçiminde ortaya çıkan bir dolaylılık anlamı görülür:

(51). *Yazdamış alasin çocukları da denizemiş götürüresin.* = ST “Dediğine göre [başka zaman değil] yazın çocukları alacaksın ve [başka yere değil] denize götürüceksin”.

–(y)IK

Anadolu ağızlarındaki en dikkat çekici dolaylılık işaretleyicilerinden biri de 1945 yılında yayımlanan ilk ağız monografisi olan Gaziantep ağızıyla ilgili bir çalışmadan beri bilinen, zamir kökenli kişi ekleriyle çekimlenen *–(y)IK*'tır (Aksoy 1945). Mevcut bilgilere göre *–(y)IK*, Adana, Afyon, Antalya, Burdur, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Konya, Mersin, Osmaniye, Nevşehir ve Yozgat illerinde, Yörük ve Türkmen diye bilinen yarı göçebe grupların ağızlarının ortak özelliklerinden biri durumundadır. Ağız derlemelerinde seyrek belgelenen *–(y)IK*'ın işlevleri hakkında bugün elimizde sağlam sonuçlar çıkarabileceğimiz veri bulunmaktadır. Ayrıntı çalışmaları (bk. Demir 1996: 68, 1997, 2007) ve ağız derlemeleri sayesinde ekin kullanıldığı bağlamı gösteren oldukça fazla örnek elde edilmiştir (E. Öztürk 2009, J. Öztürk 2009 ve Yıldırım 2006b).

(52). *Kaç yaşında o şindi? Seksen dört mü seksen beş mi bilmen. Yetmişinden ziyada seksene varık gayrıya.*

(53). *Şimdi emine hatunun tek o:lu var ımış. O da ölüük. Guzan o:lunun avradıymış guzan o:lunu sürgüne sürünce gadını elinden alıklar. Alınca burada gendilerin birine verikler. Verince iki gızı oluk bir de o:lu oluk. Size ömürler o:lu ölüük, everince* (Yıldırım 2006b: 52).

Olumsuz, fiil kökünün olumsuzuyla veya isimlerde olduğu gibi *-(y)IK değil* ile yapılabilmektedir:

(54). *Ta: namaz gılmayı:n.*

(55). *Ben de [konfeksiyonculua] o zaman ta: başlayık deelim.*

(56). *Fuardan bilet almayıık A:madıñ arkadaşları.*

Evidensiyellik ile ilgili araştırmalarda bazı dillerde evidensiyelliğin sadece üçüncü kişilerle sınırlı olduğu görülmektedir (Aikhenvald 2004: 8, Johanson 2003: 285). Özellikle birinci kişilerde, kişi kendisi hakkında konuşurken birinden duyma veya öğrenilmiş evidensiyel mantık dışı görünebilir. Ancak evidensiyel bütün kişiler için mümkündür. Öğrenilmişlik ve aktarılan evidensiyel konuşurun hatırlayamadığı, sorumluluğunu almak istemediği veya kasıtlı yapmadığı bir şeyi aktarabilir. Aynı şekilde soru ve emir biçimlerinde de evidensiyel alışılmış değildir (Aikhenvald 2004: 8). Bu durum, ağızlar için de geçerli olabilir. Nitekim kaynaklarda *-yIk'*ın, daha çok üçüncü kişilerde ortaya çıktığı görülmektedir (Yıldırım 2006a: 225). Ancak bu, ilgili metinlerin türü ve kişilerin genel olarak metinlerdeki kullanım sıklığıyla ilgili olabilir. Aynı durum prensip olarak *-mİş* için de geçerlidir. Ancak burada kullandığımız ekin birinci ve ikinci kişilerle kullanıldığını gösteren örnekler de vardır.

(57). *Seniki de varısa ben ellemeyi:ndir.*

(58). *Elleyiksiñdir ikisini bi yere goyüksüñdur.*

(59). *Onu görmeyiksiñdir sen, gördüñüse de a:şam görüksüñdür.*

Araştırmalarda *-(y)IK'*ın işlevleri, kullanılabilceği bağlamlar tasvir edilerek ve standart Türkçedeki “geçmiş zaman” biçimleriyle karşılaştırılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre ekin “kanaat derecesini bulan bir tahmin” (1), “iş yapıldıktan sonraki durum” (2), “nakledenin söylenenin doğruluğuna inanması” (3) gibi anlamlar ifade ettiği belirtilmiştir (örnek olarak bk. Aksoy 1945: 177 vd.). Ancak bu işlevler, *-mİş* için de geçerli olduğundan açıklamalardan hareketle *-yık* ile *-mİş*'in farkını anlamak mümkün değildir. Ek bilginin kaynağının tahmin, respit, çıkarım, başkasından duyma, algılama gibi çeşitli olabileceğini gösterir. Tıpkı dolaylı geçmiş zaman işaretleycisi *-mİş*'ta olduğu gibi bir eylemin olmuş sayılabilmesi için önemli

olan kritik sınır aşılmış, ancak bu sınırın aşılma süreci görülmesi de, sınırın aşılmasından hemen sonra eylemin gerçekleştiğini veya gerçekleşmediğini gösteren izlere odaklanılmış veya birinden olayın gerçekleştiği duyulmuştur. Bağlama göre kesinlik vb. nüanslar da ortaya çıkabilmektedir. Ancak bu biçimle, (25) numaralı örnekte verilen anlamlar gösterilemez.

Üzerinde durulan $-(y)IK$ ile Eski Türkçe ve Orta Türkçede görülen $-yUk$, Orta Asya ve Güney Sibiryâ'daki Türk dillerinde değişik varyantları bulunan $-çIK$ arasında bir bağ olup olmadığı sorusu şimdilik araştırılmayı beklemektedir. Mevcut yayınlarda fiilden isim yapım eki $-(y)IK$ ile benzerliği dikkat çeken ekin kökenine, özellikle de yapım eki mi çekim eki mi olduğuna dair tartışmalar görülmektedir. Hatta Adamović, perfektin yerel ve halk ağzına has bir türünün, sonuç bildiren isimler türeten $-ik/-iq/-ükl/-uq$ ve bildirme ekleriyle yapıldığını yazarak, her ikisinin de aynı kökenden geldiğini ima eder: “*sen gör-üksün* ‘du hast gesehen’, *o al-iq* ‘er hat genommen’”. Ancak bitimli biçim olarak $-(y)IK$ ’ın pek alışılmış olmadığı, yapım eki olan biçimle bir yığın Türk dilinde, sadece özleri itibariyle süreç ve zaman anlamı içeren ve olumsuz bulunmayan ad ve sıfat işlevli isim soylu kelimeler türetildiğini belirtir. $-(y)IK$ ile türetilmiş ismin bitimli fiile mesafesinin kendiliğinden bir gelişme olarak değil de ancak örneksene yoluyla iki ucu bir araya getirilecek kadar büyük olduğuna işaret eden Adamović, ekte, sıfat-fiil $-mİş$ ’in örneksenmiş olabileceğini belirtir (1985: 205 vd.). Ancak burada göz ardı edilen önemli bir ayrıntı vardır: Yapım eki olan $-(y)IK$, fiilin ifade ettiği eylemden ortaya çıkan sonuç veya durumu, geçişli fiillerden sonra edilgenlik anlamı da taşıyarak gösterir; yani fiilden isim yapar: *tüken-ik* “tükenmiş durumda”, *tıkan-ık* “tıkanmış durumda, tıkalı”, *aç-ık* “açılmış durumda”. Bu arada, Türkçede, fiillerden türemiş kalıcı isimlerde olduğu gibi türemiş sözcüğün cümle ögesi yönetebilme kapasitesi kaybolur: *biri birşey-i aç-*, ama *aç-ık: Kapı-yı aç-*, ama *Kapı açık*. Gerçi ekin bir tür sonuçsallık olarak kullanıldığı, fiilin gösterdiği işin gerçekleşmesinin sonucunu gösterdiği söylenebilir. Ancak evidensiyel işaretleyicisi $-(y)IK$, fiilin taşıdığı anlamda bir değişiklik yapmaz, edilgenlik göstermez. Buna karşılık fiilin cümlede kendine boş yer açabilme gücünü, yani valenz değerini korur: *Kapı[yı] açık* “[O] kapı[yı] açmış” cümlesinde *kapı[yı]* nesnedir. Ancak geçişsiz fiillerden $-(y)IK$ ile türemiş bir ismin yüklem olması durumunda evidensiyel biçimle aradaki fark bulanıklaşabilmektedir:

(60). *Çocuk uyanık.*

(61). *Sabah oluk.*

(62). *Çocuk oynayık.*

Örnek cümlelerde geçen *uyanık* sözcüğü “uyanmış durumda” anlamıyla isim olarak da kullanıldığı için cümleyi “Çocuk uyumadı, uyanık durumda” biçiminde, bir isim cümlesi olarak yorumlamak mümkün olduğu gibi “[Görüyorum ki/tespit ediyorum ki /duyuyorum ki] çocuk [uykudan] uyanmış, gözlerini açmış” şeklinde dolaylılık anlamı taşıyan bir fiil cümlesi olarak anlamak da mümkündür. Birinci yorum, isim cümlelerinde yüklem-in özne hakkında bir hüküm bildirmesi biçimindeki yapıya da uygundur. İkinci yorumda ise ek, bilginin kaynağının bağlama göre değişebilecek tanıklık etme, ses duyma, farkında varma, başkasından işitme gibi bir yolla edinildiğine dair bilgi içermektedir. Ne var ki sonraki iki örnekte yüklem yine geçişsiz olmakla birlikte *oluk* ve *oynayık* biçimleri isim olarak kullanılmadıklarından, örneklerdeki *-(y)IK* biçimi ancak evidensiyel olarak yorumlanabilir: “[Görüyorum ki/tespit ediyorum ki] sabah olmuş, Algılıyorum ki çocuk oynamış”.

-mİş ve -(y)IK Arasındaki Fark

Benzer işlevleri *-mİş* ile karşılamak da mümkündür. O halde *-yIk*'ın aynı bölgede kullanılan *-mİş*'tan evidensiyel olarak farkı nedir? Her ikisi de benzer işlevler taşıyan ve aynı ağızlarda kullanılan bu iki biçim birbirinden nasıl ayrılmaktadır?

-(y)IK, işlevleri açısından *-mİş* ile büyük oranda örtüşmektedir. Ancak örtüşme her iki ekin istendiği gibi birbirinin yerine kullanılabileceği anlamına gelmez. Konuşan, ortada var olan izler, birinden duyma, genel bilgisi gibi dil içi ve dil dışı unsurlar yardımıyla fiilin ifade ettiği eylemin gerçekleşip gerçekleşmediğini dile getirmek için *-(y)IK*'ı tercih edebilmektedir. Bu, bağlama göre *tespit*, *duyma*, *tahmin*, *çıkarm* türünden yorumlara imkan vermektedir. Aynı durum *-mİş* için de geçerlidir. Ancak *-(y)IK* ile kurulan cümlelere baktığımız zaman, *-mİş*'a göre yüksek odaklılığın ağır bastığı görülmektedir. Olay gerçekleşmiştir, ancak izleri veya sonucu açık biçimde ortadır.

Derlenen metinlerde yüksek odaklılığa işaret eden ögeler görülmektedir: *bahdı gördüküne, gendi gendi:zi yoklañ-da bahalım* ifadeleri fiilin gösterdiği eylemin gerçekleşip gerçekleşmediğinin o konuşma anında tespitine işaret etmektedir:

(63). *Eline aldı düldüülü, bahdı gördüküne ne çadır var ne çatma var, heş kimse galmıyık* (Aksoy 1945: 236).

(64). *Gardaşlarına dedikine: Gardaşım siz gendi gendi:zi yoklañ-da bahalım bir şeyimiz gayboluk mu olmiye:k mi. Gardaşları bir-de baktıkine zeykirleri diyaşılmış* (Aksoy 1945: 177).

Özellikle ikinci örnekte her iki ekin de geçmesi dikkat çekicidir. *-yIk* ile kurulan cümlede bakıp *o anda* tespit etme söz konusu iken ikincisinde eylemin gösterdiği işin görece *daha uzun bir zaman önce* gerçekleşmiş olduğu görülmektedir.

Gerçi ek, *heral* “herhalde, galiba” gibi tahmin ve şüphe bildiren zarflarla da kullanılabilir. Ancak bu, eylemin gerçekleşip gerçekleşmediği yönündeki izlerin yorumuyla ilgilidir. Bir şey olduğunu gösteren izler açıktır, bunun nedeni ancak şu olabilir biçiminde bir tahmin söz konusudur. Örnek olarak aşağıdaki cümle köyde birinin öldüğüne işaret eden çeşitli izler, kalabalık, sâlâ verilmesi, ağlama sesi gibi tecrübeye göre ancak birisinin ölmesi durumunda ortaya çıkabilecek bir iz olduğu zaman kullanılabilir:

(65). *Heral bi ölen oluk.*

Örnekte konuşur, ağlama sesi, kalabalık gibi izlerden hareketle bunun nedeninin ancak birisinin ölmüş olması olabileceği çıkarımında bulunmaktadır.

Ekin kullanıldığı örneklerin yorumlanması sırasında kaynaklarda sözü edilen “kesinlik hissi” ifadesi ekten çok bağlamdan, yüksek odaklılığa işaret eden izlerin açık olarak ortada olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Örnek olarak mola veren otobüsün yeniden hareket edeceği sırada, yolculardan birisinin gelmediğini gören muavin (66) numaralı örneği, çocuğun burnunun boyanmış olduğunu gören ve çocuğun burnunu ancak kendisinin boyamış olabileceği kanaatindeki konuşur (67) numaralı örneği, yapmış olduğu kontrol sonrasında, doğum sancısının başladığını belirleyen doktor (68) numaralı örneği kullanmıştır. Örneklerin hepsinde konuşma anında eylemin gerçekleşip gerçekleşmediğini gösteren izler açık biçimde ortadadır.

(66). *Ta: adam gelik deel.*

(67). *Nolmuş çocuğun bunnuna? Bunnunu boyayık.*

(68). *Dokdur bi taa konturol etti. Sancı başlayık, çocu:ñ olması yakın dedi.*

-(y)IK eki daha çok diyaloglarda, yüz yüze bir iletişim söz konusu olunca ortaya çıkmaktadır. Ancak Yıldırım tarafından araştırılan Çukurova ağızlarında *-mİş* biçimini tamamıyla devre dışı bırakabilmektedir. Özellikle Kozan, İmamoglu, Ceyhan bölgelerinde yaşayan Kırıklı/Lek aşiretlerinin ağızlarında *-(y)IK* çok yaygın, hatta baskın durumdadır. Bu ek, Ceyhan’da yerleşmiş olan Kırıntılı/Lek aşiretleri ağızında, daha önceki çalışmalardan tanımadığımız bir biçimde yaygındır. *İmiş* biçiminin kullanımı ise standart Türkçede olduğu gibidir (2006a: 223 vd.). Ancak diğer ağızlarda, örnek

olarak Alanya ağızlarında $-(y)IK'$ la masal anlatılamaz; olaylar kronolojik olarak aktarılamaz. Bu ise ekin yüksek odaklı olmasından kaynaklanır. Dolaylı edinilen bilgiye dair izlerin henüz göz önünde olması, çoğu zaman işin gerçekleşme anı ile konuşma anının görece yakın olması anlamına gelebilir. $-mIş$ ekinde ise konuşma anı ile dolaylı edinilen bilginin gerçekleşme anı birbirine yakın olabileceği gibi, uzak da olabilmektedir. Bu nedenle ek masal anlatımına uygun düşebilmektedir. $-(y)IK$ ekinin tespit edilmiş olduğu bölgelerde $-mIş$ eki, $-(y)IK$ 'ın yerine kullanılabilirken, tersi sadece sınırlı durumlarda söz konusu olabilmektedir.

Bu bölümün başında işaret edildiği üzere $-(y)IK'$ 'ın kullanıldığı alan oldukça geniştir, bu durum ekin yeni türemiş olamayacağını gösterir. Ek eğer, Eski Uygurcadaki biçimin devamı ise, bu grupların belli bir bölgeden Anadolu'ya dağılmış olduklarına işaret eder, değil ise bu grupların henüz birbirinden kopmadığı bir dönemde kullanılmaya başlandığını gösterir. Bu tür soruları yanıtlamaktan şimdilik uzağız, ancak merkezin Karaman-Adana-Antalya üçgeni içerisinde aranmasının yanlış olmayacağı söylenebilir (bk. Demir 2007).

Sonuç

Bu yazıda, Türkçede evidensiyellik konusu, standart Türkçeden ve ağızlardan alınmış örneklerle ele alınmaya çalışılmıştır. Evidensiyel kategoriye temsil eden $-mIş$ ve $-(y)mIş$ biçimlerinin işlevleri, standart Türkçeden ve ağızlardan örnekler yardımıyla incelenmiştir. Standart dille ilgili mevcut çalışmalar göz önünde bulundurularak ağırlık Anadolu ağızlarındaki duruma verilmiştir. Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Kıbrıs ağızlarında $-mIş$ ve $-(y)mIş$ biçimlerinin kullanımındaki özel durumlara işaret edilmiş, bazı ağızlarda $-mIş$ 'in evidensiyel anlam taşımadan, geçmiş zaman eki olarak kullanıldığı veya yaygın olmadığı, böylece “öğrenilen geçmiş” ile “görülen geçmiş” ayrımlarının kalktığı örneklerle ortaya konmuştur. Ağızlarda $-mIş$ 'in yanında $-(y)IK$ biçiminde başka bir evidensiyel biçimin bulunduğu, bunun $-mIş$ 'a göre yüksek odaklı olduğu konusu da örneklerle gösterilmiştir. Elbette daha önceki araştırmalar gibi bu makaleyle de konu bütün yönleriyle kalıcı bir biçimde sonuçlandırılmış değildir. Farklı dönemler ve metinlerin yardımıyla yapılacak araştırmalar, yeni bilgiler ortaya çıkaracaktır.

Kaynaklar

- Adamović, Milan (1985). *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden: Brill.
- Aikhenvald, Alexandra (2003). "Evidentiality in typological perspective". *Studies in evidentiality*. Ed. Alexandra Aikhenvald. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 1-33.
- _____, (2004). *Evidentiality*. Oxford: University Press.
- Aikhenvald, Alexandra & Robert M.W. Dixon (2003). *Studies in evidentiality*. Aikhenvald, Alexandra (ed.). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Aksoy, Ömer Asım (1945), *Gaziantep Ağzı*. İstanbul: TDK Yay.
- Bacanlı, Eyüp (2006). "Türkçedeki Dolaylılık İşaretleycilerinin Pragmatik Anlamları". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/1: 35-47.
- _____, (2008). "Türkiye Türkçesindeki -miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-Dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf". *bilig* 44: 1-24.
- Bernt, Brendemoen (1996). "Doğu Karadeniz Ağızlarındaki -miş'li Geçmiş Zaman Üzerine Bir Not". 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*. Ankara: TDK Yay. 199-206.
- _____, (1997). "Some remarks on the -miş past in the Eastern Black Sea coast dialects". *Turkic Languages* 1: 161-183.
- Csató, Éva Agnes (2000). "Turkish *mış-* and *ımiş-*items. Dimensions of a functional analysis". *Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages*. Eds. Lars Johanson & Bo Utas. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 29-44.
- Demir, Nurettin (1996). "Einige Merkmale yörükischer Dialekte". Eds. Arpad Berta, Bernt Brendemoen & Claus Schönig. *Symbolae Turcologicae - Studies in Honour of Lars Johanson on his Sixtieth Birthday 8 March 1996*. Uppsala. 61-70.
- _____, (1997). "Die Vergangenheitsform auf -(y)ik in anatolischen Dialekten". *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe*. Ed. Árpád Berta. Szeged: University Press. 65-79.
- _____, (2002). "Kıbrıs Ağızları Üzerine". *Lars Johanson Armağanı*. Haz.Nurettin Demir ve Fikret Turan. Ankara: Grafiker. 100-110.
- _____, (2002). "Kıbrıs Ağızlarında *ımiş* Hakkında". *bilig* 23: 129-139.

- _____, (2003). “On *imiş* in Cypriot Turkish”. *Turkic Languages* 7/2: 268-274
- _____, (2007). “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki - (y)XK”. *Dil ve Edebiyat Yazıları. Mustafa İsen'e Armağan*. Haz. Ayşenur İslam Külahlıoğlu ve Süer Eker. Ankara: Grafiker. 133-148.
- Demir, Nurettin ve Johanson, Lars (2006). “Dialect contact in Northern Cyprus”. *International Journal of the Sociology of Language* 181: 1-9.
- Demirci, Kerim, Jeff Mühlbauer, Clare Cook (2010). “Delile Dayalılık Bakımından Türkiye Türkçesi ile Bazı Kızılderili Dillerinde Basit Çekimli Geçmiş Zamanlar”. *Turkish Studies* 5/1: 281-293.
- Gül, Demet (2009). “Semantics of Turkish evidential -(I)mİş”. *Essay on Turkish Linguistics*. Eds. Sıla Ay vd. 177-186.
- Günay, Turgut (1978). *Rize ili ağızları (İnceleme, metinler, sözlük)*. Ankara: TDK Yay.
- Gürseren, Cemil (2000). *Malatya İli Ağızları. (İnceleme, Metinler, Sözlük ve Dizinler)*. Ankara: TDK Yay.
- Johanson, Lars (1971). *Aspekt im Türkischen. Uppsala: Vorstudien zu einer Beschreibung des türkischen Aspektsystems*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- _____, (1993). “Zur Entstehung historischer Präterita im Türkischen”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, 119-127.
- _____, (1994). “Türkeitürkische Aspektotempora”. Eds. Rolf Thieroff & Joachim Ballweg. *Tense systems in European languages*. Tübingen: Niemeyer. 247-266.
- _____, (1998). “Zum Kontakteinfluß türkischer Indirektive”. *Turkologie heute – Tradition und Perspektive*. Hrsg. Nurettin Demir & Erika Taube. Wiesbaden: Harrassowitz. 141-150.
- _____, (2000). “Turkic indirectives”. *Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages*. Eds. Lars Johanson & Bo Utas. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 61-87.
- _____, (2003). “Evidentiality in Turkic”. *Studies in evidentiality*. Ed. Alexandra Aikhenvald. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 273-290.
- _____, (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. Çev. Nurettin Demir. Ankara: TDK Yay.

- Karabeyoğlu, Adnan Rüştü (2012). “(Kazan) Tatar Türkçesinde *imêş*”. *Turkish Studies* 7/1: 1353-1373.
- Özçelik, Sadettin (1997). *Urfa Merkez Ağzı*. Ankara: TDK Yay.
- Özçelik, Sadettin, Erdoğan Boz (2001). *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı. (Dil İncelemesi, Metinler, Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Öztürk, Erol (2009). *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı*. Ankara: TDK Yay.
- Öztürk, Jale (2009). *Hatay Ağzı*. Adana: Karahan Yay.
- Sağır, Mukim (1995). *Erzincan ve Yöresi Ağızları. İnceleme, Metinler, Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Schroeder, Christoph (2000). “Between resultative, historical and inferential: non-finite *-miş* forms in Turkish”. *Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages*. Eds. Lars Johanson & Bo Utas. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 115.146.
- Yıldırım, Faruk (2006a). *Adana ve Osmaniye Ağızları İlleri Ağızları I*. Ankara: TDK Yay.
- _____, (2006b). *Adana ve Osmaniye Ağızları İlleri Ağızları II*: Ankara: TDK Yay.

The Evidential in Turkish

Nurettin Demir*

Abstract

A piece of information expressed in a statement may have been obtained from different sources. The languages of the world all differ in the way they demonstrate the source of the information expressed. In Turkish the source of information is marked by *-mİş* in verbs and by *-(y)mİş* in nouns and compound inflections. Both of these suffixes suggest that the information expressed has been obtained indirectly. This may happen through a variety of ways such as seeing, hearing, inferring, realizing, assuming, smelling, touching, and tasting. Furthermore, the forms indicating indirect source of knowledge in standard Turkish are used in different ways in different dialects. Some Turkish dialects use the *-mİş* suffix as a direct past tense marker, doing away with the indirect meaning in standard Turkish. Some others, on the other hand, do not make wide use of this suffix at all. It is also possible to come across dialects where the indirect meaning is expressed through suffixes other than the standard *-mİş*. This article looks closely into these issues related to evidential categories in Turkish.

Keywords

Turkish, Evidential, indirect meaning, learned past tense, hearsay

---

* Prof. Dr., Başkent University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature - Ankara / Turkey
ndemir@baskent.edu.tr

Аннотация

$-mI$, $-(y)mI$

$-mI$

mI

Ключевые Слова

Neighborhood Consciousness as a Social Control Mechanism According to the Ottoman Judicial Records in the 17th and 18th Centuries (The Case of Konya)

Hayri Erten*

Abstract

Neighborhood was one of the most important elements of urban life in Konya in the seventeenth and eighteenth centuries. Signifying a shared sphere of living and a sense of common responsibility, the concept of neighborhood includes a common neighborhood consciousness. Neighborhood consciousness appears as an important agent in forming and controlling neighborhood life. This consciousness played an active role in leading individuals to conform to social codes and in the individuals' gaining good or bad images in the minds of the neighborhood inhabitants. Knowing the most secret issues of the neighborhood and highly familiar with the inhabitants, the neighborhood imam played the leading role in the operation of neighborhood consciousness, which made important contributions not only to maintaining the way of life approved of by both the political authority and society but also to neighborhood security. However, when individual rights and freedoms were threatened, courts acted as the guarantor of these. This study is intended to investigate neighborhood consciousness as a social control mechanism, depending on the data collected from primary historical and judicial sources.

Keywords

Neighborhood Consciousness, Social Control, Ottoman, Konya

---

* Assoc. Prof. Dr., Necmettin Erbakan University Divinity Faculty, Sociology of Religion Division - Konya / Turkey
ertenhayri@hotmail.com

Introduction

Social events take place in a historical context and also have a historical dimension. A closer look at the social surveys conducted by social scientists demonstrates the need for knowing the history of a society in order to fully comprehend it (Mills 1979: 233).

Social events become the subject of history as soon as they take place. Since the disciplines of history and sociology are interrelated in this respect, any sociological inquiry that is deprived of a historical perspective cannot elude superficiality (Günay 2003: 42). Therefore, any attempt to shed light on the structure of Turkish society should begin with saving history from being archival documents and turning them into the means by which to explain the present day. The landscape of societies is drawn by their own history (Arabacı 2006: 69). So, it is almost impossible to understand and explain any society without historical data.

The Ottoman State, holding a major place in Turkish history, set its stamp on the world history, taking its place among the few empires with its vast territory and long period of existence. Undoubtedly, there lies a strong social structure and system under this historical fact. Social systems possess a variety of mechanisms to sustain their existence (Dönmezer 1990: 290). Social control, being one of such mechanisms, is reckoned by Spencer, Parsons, and Malinowski as one of the four requirements essential to the survival of any society (Maryanski et al. 2000: 1030).

Existing on different social plains, social control mechanism operates in the sphere of social relations and exercises influence on all the members of society (Fichter no date:177-178). Dönmezer defines social control mechanism as the “mechanisms which ensure the members of society to act upon the expectations of the other people and, in doing so, enable us to figure out how the others will act” (Dönmezer 1990 : 286). In this context, social control is an extension of the socialization process that secures individuals to act in accordance with the behavioral norms, ensuring the continuity of such norms. Social control mechanisms secure individuals’ following the various patterns, roles, relationships and institutions that are endorsed and valued by society (Fichter no date: 177-178). It is by means of social control mechanisms that any perversion from social values and norms is checked.

Neighborhoods, being the building stones of cities, are one of the important elements of social life. From the 1980s onward, a group of young sociologists have investigated the reasons behind the disorder in cities (Liska 2000: 2659). As already pointed out, neighborhood as a social con-

trol mechanism played an important role in preserving the Ottoman social system and order (see Ortaylı 1996: 445).

The concept of *mahalle*, i.e., quarter or neighborhood, was one of the fundamental components of the Ottoman social and administrative system in the formative and rising years of the Empire. A cursory glance at the everyday Ottoman life from the spatial and organizational perspective shows that the Ottoman city was built upon neighborhoods and the members of neighborhood were responsible for meeting the basic social needs at the lowest level (Bayartan 2005: 96). This sphere in which individuals lived and cooperated in shaping and regulating social relations had a great impact.

One can state that the Ottoman neighborhoods were designed in a way that facilitated social control. The architectural style was intended to help the dwellers enjoy a full control over the neighborhood. The ways in and out of the neighborhoods were limited, built in a way to allow the dwellers to take control of them in time of need. The recurrent concept of dead end can be said to have served the function of securing social control by providing more sense of privacy (Özcan 2001: 146-147). The fact that the dwellers of the neighborhood know one another very well allows identifying the foreigners easily.

The *mahalle* concept has been an essential part of Turkish culture. Individuals' sense of belonging to the city finds its expression in relation to the neighborhood. In Ottoman society in which identity card or similar certificates had not been used until the late years of the Empire, people were defined and identified with their neighborhoods (Tamdoğan 2002: 66, Tok 2005:156). In a society in which oral information and testimonies held validity, the credibility or incredibility of individual depended mostly upon the perception of the people who knew him or her. Therefore, one can talk of a strong consciousness of neighborhood which exercises a heavy pressure on the individual, too. This consciousness not only expresses a sense of belonging to a given neighborhood but also imposes upon the individuals the enforcement and the control of the collective consciousness (Marshall 1999: 420, Ülken 1969: 175). Keeping in mind the fact that there is a high degree of social control in small and homogenous groups, (Dönmezer 1990: 290) one can realize that the neighborhood consciousness functions as a social control mechanism.

The continuity of social system depends in turn upon such factors as conforming to social norms in daily life, respecting other people's feelings as well as upon social control tools. Social control shows how individuals

gradually adopt these forms and how they move away from them though in a limited measure (Kemper 2000: 783).

What distinguishes this study from the others is that it draws attention to the role which the neighborhood life played in the Ottoman social structure and system. Besides, it provides many cases that display how the phenomenon of neighborhood ensures the conformity of the individuals to social expectations. Most of the studies done from a historical perspective fail to furnish a deep analysis of the neighborhood life from this point of view. Furthermore, 90 percent of the data used in this study is culled from seventeenth and eighteenth century Ottoman court registries of Konya that contain social relations and events. Thus, this study approaches and analyzes the Ottoman court registries from a definitively sociological perspective.

This article is intended to investigate the neighborhood consciousness as a control mechanism that we believe played a major role in the continuation of the Ottoman social system with a special emphasis upon seventeenth and eighteenth century Ottoman Konya. Building upon the Konya court records (Şeriye Sicilleri), this study attempts at providing a deep insight into Ottoman society and shed some new light upon the processes of transformation the Ottoman neighborhood and the neighborhood consciousness underwent over the centuries. The study will focus on the manifestations of the neighborhood consciousness as a social control mechanism as well as on the behaviors seen as perversion from the social values and norms adopted by the people of neighborhood.

The Neighborhood Responsibility

The inhabitants of the Ottoman cities perceive of themselves as the members of their neighborhood rather than being the townsmen of their city. Considering the fact that the majority of families were akin to each other, that most of the streets were dead end which not every person could pass through at ease, one can easily realize that the neighborhood members were responsible for one another. Willing to know who come into and go out of the neighborhood and disapproving of the foreigners' entering homes reflects the sense of common life in the neighborhood (Faroqi 2002: 164-178). Signifying a shared sphere of living, the neighborhood suggests a sense of common responsibility, too.

The inhabitants are held responsible for all the actions and behaviors that are contrary to the laws and social norms. This responsibility assures warning the owners of such actions and informing the official authorities if the warning does not produce the desired effect (Taşkömür 1996: 441-442).

For example, the notables of the Mu'in Quarter filed a cause against a person named Ahmed who they thought might create problem in the neighborhood. The court decided that this person could reside in the district only if an inhabitant of the neighborhood would accept to provide guarantee (Sak 2003: 204).

We can consider the neighborhood inhabitants a social group. The group control is effected upon both the controller and the controlled by means of consciousness, willingness, or deliberate action (Fichter no date: 179).

On 13 December 1670 (26 Sha'bān 1081 A. H.), she went to the court to tell her following story in the presence of five inhabitants of her neighborhood; When she was on her way to visit one of her relatives, an unknown person pulled her to a desolate corner and raped her. She added that the inhabitants of the neighborhood were not involved in this incident and she therefore had no complaint about them (CRK no.15, fol. 37, case no.4).

One can see the same neighborhood responsibility in the following case: On 9 May 1671 (28 Muharram 1082 A. H.), Ümmi binti Osman appeared in the court to inform that her son died as a result of an accident. After investigating the incident, the inhabitants informed the court that no member of the neighborhood or someone else had involvement in the incident, adding they had no complaint, either (CRK no. 15, fol. 147, case no. 1).

The people of the neighborhood felt responsible to prevent any event that might bring harm to the image, honor, and prestige of the neighborhood. They considered even the pettiest information, applying to the authorities. For example, in the year 1797 (1212 A.H.), when a rumor arose in the Kuzgun Kavak Quarter that the little Fatıma binti Mehmed was raped by Seyit Osman, a dweller of the Quarter, the people of the neighborhood appealed to the court (CRK no. 67, Stat no. 590, case no. 5).

The religious and moral attitude that holds every individual responsible for his surroundings, contributed to the sense of neighborhood responsibility. To call on people to good and to prevent from evil is a major moral principle of Islam (The Holy Qur'an, 3/104, 110; 9/71). This principle played an important role in the formation and strengthening of the neighborhood consciousness (Pierce 2005: 236-237). Religious beliefs are not only shared by the believers and practitioners but also effect the sense of unity and solidarity among them (Durkheim 2005: 64). Prompted by such consciousness, the neighborhood people warned those who act against the social norms, and in some cases they applied to the judicial authorities.

In the year 1730 (1143 A.H.), Mehmed, a dweller of the Aksinle Quarter of Konya, sued a file against Ömer and İbrahim because they displayed a bad example for the people. As a result, the court decided to ban them from the quarter (CRK no. 52, fol. 112, case no. 2). One can come across many such cases of reproaching and banning in the court records. Such cases will be addressed separately in the following pages.

Because the neighborhood people knew each other very well, the authorities resorted to them first in investigating any criminal or morally unacceptable incident. In this context, the testimony of the neighbors, imam and the notables of the neighborhood is of great importance. Therefore, when considering evidences and eyewitness testimonies, the judges inquired as to how the suspect was known in his or her neighborhood. In this context, imam of the neighborhood held a prominent position as the representative of neighborhood.

The Spokesman of the Neighborhood Consciousness: Imam

The prominent social actors play important roles in the leading, coordination, and control of societies. Such figures may make warnings and suggestions in resolving the problems that interest the whole neighborhood. The people who lead the social group direct the members towards a collective consciousness and duty by means of rewards and enforcement, strengthening the communication among the members (Dönmezer 1990: 296-298). Imam of the neighborhood also played such a leading role in the Ottoman neighborhood.

In addition to providing religious guidance in mosque, imams act as an administrative and political representative of their congregation. They are responsible for teaching at the neighborhood school (*madrassa*), collecting taxes, advocating the neighborhood before the judges, and knowing the inhabitants. They provide information on the inhabitants to the state authorities in time of need (Beydilli 2001: 6-13). The court had recourse to the opinion of imam and other prominent people in deciding the cases.¹

Apart from playing a leading role in wedding and funeral ceremonies, they assumed responsibility in keeping order in the neighborhood, preserving social, religious, and moral norms. They took initiative in encouraging good actions and discouraging the bad ones (Özcan 2001:136-137). It is also among the responsibilities of imam to be careful about the people who will settle in the neighborhood and check the spread of perverse behaviors (Taşkömür 1996: 441).

The Ottoman neighborhood was an organic site that centers around mosque (Lewis 1973: 64). Thus, mosque forms the center of social life

(Türkdoğan 1977: 269). Since the dwellers are the mosque-goers, imam was the best person to know the neighborhood. Persisting not to attend the mosque generates a negative impression in the mind of the people, sometimes leading to expulsion from the neighborhood (Özcan 2001: 136). This earned imam a leading position in the neighborhood life, contributing to his role of representation. When there took place an action perceived by the neighborhood consciousness as contrary to the social values and norms, imam was the first and foremost person whose opinion will be sought to discover the real nature of action. Next come the other prominent people and neighbors (Ergenç 1984: 73-74).

The neighborhood imam bore witness to the negative as well as positive attitude of the people in the neighborhood life. With his duties and responsibilities, with his good acquaintance of the inhabitants and prestigious position among them, imam played an important role in keeping the neighborhood consciousness dynamic and alive. On 15 May 1671 (6 Muharram 1082 A.H.), Osman Beşe bin Muhammed, an inhabitant of the Aksinle Quarter of Konya, applied to the court saying, “a person named Yusuf said of me that I had been drunkard. I request that my conduct be inquired from the inhabitants of the aforementioned neighborhood.” In doing so, he wanted to clean his honor and prestige of this accusation. In response to this request, the court sought to collect information about Osman by having recourse to the opinion of Süleyman Halife bin Ahmed and some other notable inhabitants. They responded as the following: “We have observed no unlawful word or action from him so far. He is a plain person, interested only in his own job” (CRK no. 15, Stat no. 394, case no.7). One can observe many examples of this kind in the Konya court records (CRK no. 15, Stat no. 396, case no.2, 5). So the protagonist of this episode was able to restore his honor and prestige in the sight of the neighborhood inhabitants with the testimony of the imam and the other prominent inhabitants.

The following episode better reveals the chief position of imam in the neighborhood consciousness as a social control mechanism. The police chief of Konya Yusuf Ağa and Ali Bey brought Süleyman and Mehmed, inhabitants of the Muhtar Quarter of Konya, to the court with the accusation of drinking alcohol, bringing their home foreign women, and being indulged in mischief. So they are notorious for their mischievous conduct.” The court inquired about the two persons from Imam Ahmed Halife of the neighborhood, Ahmed bin Mahmud, Mustafa bin Mehmed, and Süleyman bin Rıdvan. They confirmed the accusations of the police chief. The court also sought the testimony of the imam of the suspects’ former neighborhood,

Molla İsmail, who testified to their bad conduct, as well (CRK no. 10, fol. 194, case no. 1). So, the “bad conduct” of these two persons was established by the testimony of neighborhood’s imam and notables.

These cases and the likes demonstrate the role of the neighborhood imam as the leading controller. Furthermore, the neighborhood imam restored the honor and prestige of those who were unjustly accused of the blames of similar kinds. Seeking opinion of the imam and other prominent figures of neighborhood about the suspects was fundamental to the Ottoman judicial procedure (Yılmaz 2000: 96). This opinion, provided by the prominent dwellers and considered by the judiciary, can be seen as the expression of the neighborhood consciousness in a specific case. This judicial practice contributed to the active position of imam in the neighborhood consciousness and the influence of the neighborhood consciousness over social life.

The Disapproved Patterns of Behavior and Relationship

A social group’s degree of conformity is taken as a criterion of collectivity. This conformity appears in two ways: doctrinal and practical conformity. Both become stronger with group harmony. The behaviors and relations that agree with the group beliefs and values are regarded as the examples of social control (Shotola 2000: 2636).

People regulate their actions and behaviors in socio-cultural sphere in accordance with their religious beliefs and attitudes. Religious beliefs and norms play an important part in social control process. Religious principles as in the case of the dichotomy of good versus bad and the permissible versus impermissible function as the foundation and standard of social norms (Günay 2003: 415). The impact that religious belief has on Ottoman society is well-known. So, one can infer that the religion of Islam played a major role in the formation of behaviors and relations approved and disapproved of by society.

The procedure of judicial complaints prompted by moralistic drives settled down and the Ottoman neighborhood inhabitants internalized them. In the year 6 May 1704 (1116 A.H.), a male inhabitant of the Celaliye Quarter of Konya sued the person who insulted his dignity (CRK no. 41, fol. 198, case no. 2). Seyit Mahmud Çelebi sued Mehmed bin İbrahim because the latter cursed at his wife and proved his claim with the testimony of the respected inhabitants of the neighborhood (CRK no. 6, Stat no. 43, case no. 1).² Muhammed Baş, an inhabitant of the Türk Ali Quarter of Konya sued the people who induced his son to alcohol parties (CRK no. 48, fol. 172, case no. 3).

The neighborhood inhabitants observed how long people insisted on such actions that are against social, cultural, and religious norms, and expressed their disapproval of them, calling the authorities to move. This attitude of the neighborhood inhabitants strengthened and maintained the social controlling role of the neighborhood consciousness in the neighborhood life.

The inhabitants of the Aksinle Quarter of Konya informed the police chief of Konya Ivaz Ağa that Mustafa bin Süleyman and Mehmed bin Musa drank alcohol in the latter's home. So, the police chief and the neighborhood notables raided the home and found one jug of wine (CRK no. 15, Stat no. 341, case no. 7). In a similar case, though the alcohol drinks were forbidden by the Sultan to sell, buy and consume in the Muslim districts, the inhabitants of the Tarhana Quarter of Konya informed the authorities that some inhabitants of the neighborhood keep alcohol drinks at their homes. The security forces and the neighborhood prominents together went to the home of Recep Beşe bin Mustafa, an inhabitant of the neighborhood, finding two pitchers of wine (CRK no. 15, Stat no. 397, case no. 8).³

In the year 1713 (1125 A.H.), the inhabitants of the Şeyh Ahmed Quarter of Konya sued Mehmed for drinking wine at his home, and a pitcher of wine was found at his home (CRK no. 46, fol. 253, case no. 3). So, drinking and keeping alcohol at home is disapproved of by the neighborhood consciousness in keeping with the Islamic Law. The inhabitants also controlled if this norm was conformed.

Peering into others' houses through chimneys and holes (CRK no. 40, fol. 167, case no. 1), theft and robbery (CRK no. 15, Stat no. 401, case no.3), bringing home foreign man or women, having extramarital sexual intercourse are among the perverse behaviors disapproved by the neighborhood consciousness. In the year 1715 (1128 A.H.), Ayşe and Hatice, being respectively a daughter and her mother, living in the Fakih Dede Quarter of Konya were sued by the neighborhood inhabitants (CRK no. 47, fol. 118, case no. 2).

The most hated behavior and relation to the neighborhood inhabitants was extramarital relation and cohabitation. A look into the court records of Konya shows that the people are very careful about this issue and keep an eye on the people of such tendencies. In case of suspecting or discovering such behaviors, the people did not hesitate to warn and sue the actors. They sometimes faced expulsion from the neighborhood. One can safely say the sensitivity of Pre-Islamic Turkish custom and Islam on this issue is well-reflected in the neighborhood consciousness. Even the religious differences

of the inhabitants are not important with respect to this issue (CRK no. 15, Stat no. 339, case no.5, Stat no. 335, case no. 4 ; 41, fol. 153, case no. 3).

The neighborhood people felt disturbed when a person brought his former wife to cook for his children after his second wife had passed away. The case was taken to court. The man informed the court that he left the house when his ex-wife came. However, when the neighbors said that they had not witnessed his acting so, the court forbade woman to come to the house even in the day time (CRK no. 41, fol. 96, case no. 2).

In the neighborhood life, an internal social control mechanism operates to assure a full conformity to the shared values and norms. Smearing one's gate with tar⁴ is a clear expression of this mechanism. The violators of these norms were confronted with a public denunciation and lost their dignity and honor.

In the year 1723 (1136 A.H.), the gate of İsmail Çelebi, an inhabitant of the Şeyh Osman Rumi Quarter of Konya, was smeared with tar (CRK, no. 49, fol. 145, case no. 4). The gate of Fatma, a married woman and inhabitant of the Akbaş Quarter of Konya, was also marked with tar (CRK no. 50, fol. 67, case no. 3 ; see for an example CRK no. 54, fol. 170, case no. 3). Kiravus Veledi Arslan, a Christian inhabitant of the Kalecik Quarter of Konya also faced the same offense. In the year 1715 (1127 A.H.), his gate was smeared with tar at night (CRK no. 45, fol. 222, case no. 3). This symbolic way of denouncing the perpetrators of immoral actions has a collective character, involving the whole neighborhood in the consequences of this act. This act also functions as a way of informing the authorities.

The neighborhood consciousness finds its clearest expression in the cases of expulsion from the neighborhood. If the neighborhood inhabitants discover that a person has acted against the social values and norms, they demand to expel him from the neighborhood. In such a case, the court summons the parties to hearing and decides the expulsion of the person if the neighborhood people's claim proves true. But one should bear in mind that the judiciary acts very carefully and meticulously in making this decision (Özcan 2001:134). Positive mechanisms such as convincing, proposing, training, and rewarding help individuals adopt and display socially approved behaviors and attitudes. Negative mechanisms such as threatening, commanding, coercing, and penalizing are employed to hinder anti-social behaviors and attitudes (Fichter no date: 179). The voice tones, facial expressions, sarcasms, jokes, keeping silent, and complaints bring the

violators of social norms back into the track (Dönmezer 1990: 290). This may end up with being expelled from the shared living space.

In the year 1723 (1136 A.H.), The Mehmeds, inhabitants of the İbn Salih Quarter of Konya, were banned from the neighborhood by the state authority because Mehmed's wife and mother cursed at each other, and the neighbors sued them (CRK no. 49, fol. 176, case no. 3). Fatma, inhabitant of the Kalecik Quarter, was also expelled because she disturbed the neighborhood people with her hand and tongue, and acted in a loose manner in the presence of stranger men (CRK no. 49, fol. 194, case no. 4).

Lying and calumniating are two grave crimes which are viewed as a valid reason for expulsion if persist (CRK no. 67, Stat no. 565, case no.4).

Among the behaviors and relations which raised the shackles of the inhabitants most, cohabitation and extramarital relations come first. This is one of the reasons for a person to be expelled from the neighborhood by the inhabitants and the authorities. Afife, female inhabitant of the İbn Şahin Quarter, was expelled for bringing home unfamiliar men (CRK no. 49, fol. 150, case no. 4). A woman from the Hoca Habib Quarter was expelled because of performing prostitution (CRK no. 46, fol. 157, case no. 4); Mehmed and Fatma, two inhabitants of the Çifte Nerdiban Quarter, were expelled for cohabiting (CRK no. 47, fol. 162, case no. 4); Marziyye, inhabitant of the Nehri Kafur Quarter, was expelled for meeting with a unfamiliar man in the day time and at nights (CRK no. 53, fol. 52, case no. 4). In all these cases, the neighborhood sued and the court decided their expulsion.⁵

Holding and attending musical parties in which foreign man and women take part is also disapproved by the neighborhood consciousness. İbrahim and Mehmed, inhabitants of the Karakayış Quarter, were sued by the neighborhood people for playing musical instruments at their home where along with their mother and sister, some unfamiliar men and women were mixed. The court warned and then expelled them from the neighborhood (CRK no. 47, fol. 67, case no. 1).

The neighborhood people never approved of the actors of such behaviors even though they were non-Muslim and kept them under surveillance. In the year 1722 (1135 A.H.), Raci, a Christian man inhabiting in the Çıralı Mescidi Quarter, was sued and expelled by the neighborhood people because of bringing home ignominious people, playing musical instruments, and drinking alcohol (CRK no. 49, fol. 27, case no. 1). In the year 1723 (1136 A.H.), Arslan and Nazlı, non-Muslim inhabitants of the İç Kale Quarter, were sued

and expelled by both Muslim and non-Muslim neighbors for bringing home unfamiliar people (CRK no. 49, fol. 155, case no. 4).

The actions and behaviors that were considered by the neighborhood consciousness to be opposed to the social values and norms are couched in the court records as the following: harming people and disseminating mischief, lacking trustworthiness, having a bad conduct and manner, acting in a loose manner, having an inflicting hand and tongue, committing wrongdoing and offense, displaying mischievous behaviors and attitudes, slandering the decent people, acting against the Law (*Şeriat*), drinking alcohol, uttering offensive and foul words, and committing adultery.

The underlying reason for the practice of expulsion is concerned with acting against the shared values and behavioral codes as well as with security factor. In the case that the socially adopted values and norms are violated, and this violation goes as far as to threaten the security and peace of society by gaining persistence and publicity, the neighborhood consciousness promptly moves. The neighborhood people try to check such actions in cooperation with the state power. Coexistence within the same public space brought about a strong sense of solidarity and collective responsibility. With this as their mindset, the neighborhood people felt responsible for what went on in the neighborhood and hindered any religiously or morally unacceptable behavior as well as criminal actions. Nevertheless, one should admit that in effort to do this, they sometimes unintentionally damaged the honor and prestige of innocent people. Therefore, in some cases, the people had to open legal cases to restore and rehabilitate their honor and reputation. So, the courts made great efforts to strike a balance between the individual rights and freedom and the satisfaction of the neighborhood consciousness.

Identity Reflections: Good and Bad Manner

Social order survives as long as social values and norms are followed and upheld. The factors of guilt, shame, and diffidence prevent the individual to perform or insist on the socially unacceptable behaviors. In turn, they encourage increasing the actions that bring in prestige. People tend to eschew the behaviors that lack the approval of society in order to preserve their reputation and dignity, whereas they endeavor to perform the actions that enjoy the endorsement of society in order to add to their honor and fame. So, the people who performed the actions endorsed by the neighborhood inhabitants were regarded as having good manner and image whereas those who acted reversely were considered having bad manner and image.

People seek the approval of their surroundings as to their behaviors and attitudes (Arslantürk 1999: 227-228). This is because they are the status witnesses, and acquiring status is in favor of individuals. Since an individual recognizes the approval of the people around him though not revealed explicitly with applause and congratulation, he can often estimate whether their behaviors are accepted or not. On the other hand, individuals are socialized in a way that they become upset when they break the important social norms. An individual is well aware that they will face disdain, denunciation, and excommunication because of their unbecoming behaviors (Fichter no date: 179-181). Apart from reward and penalty, the wish of acquiring prestige, the fear of losing prestige, backbiting, moral pressures and values, direct and control behaviors and attitudes (see Swingewood 1998: 32). Hence, aside from such official discipline and control mechanisms as law enforcement, there are several civil social control mechanisms operating within the social structure.

This Research based on the Konya court records shows that the neighborhood people kept away from the behaviors that might damage their reputation and honor among the neighborhood members. They themselves made their way to the court in order to rehabilitate their reputation damaged by false accusations. In addition, the impression an individual left in the habitants' consciousness is of crucial importance especially in the procedure of rehabilitating the damaged reputation.

On the first day of the 30 May 1642 (Rabiulawwal of 1052 A.H.), Mehmed bin Himmet appeared in the court to inform that his gate was smeared with tar at night, requesting that his and his wife's reputation should be investigated. The neighborhood's mosque congregation offered their opinion that they had not observed any actions of the couple contrary to the Law, bearing witness to their good reputation (CRK no. 6, Stat no. 87, case no.2). So, the couple was able to restore their reputation thanks to their henceforth good act and manner. One can come across tens of cases of this kind in the court records.⁶

Fatma, a married woman dwelling in the Akbaş Quarter of Konya, applied to court because her gate had been painted with tar. The neighborhood people bore witness to her good reputation and chastity, rehabilitating her prestige and honor (CRK no. 50, fol. 67, case no. 3).

The same holds true of the non-Muslim inhabitants. Kiravus Veledi Arslan, a non-Muslim inhabitant of the Kalecik Quarter of Konya applied to court because his gate was painted with tar. The neighborhood people's

testimony to his good manner and conduct restored his reputation in the neighborhood (CRK no. 45, fol. 222, case no. 3).

In order to protect their reputation, they did not hesitate to interfere in the matters of privacy. In an attempt to check the rumor that his daughter was abused, the father made his way to court. So, he was able to save his and his daughter's honor by establishing her virginity (CRK no. 41, fol. 56, case no. 2). In the same manner, the inhabitants of the Aksinle Quarter of Konya felt compelled to apply to court to put an end to the rumors about Raziye, inhabitant of the neighborhood (Sak 2003: 151).

In the year 1641 (1051 A.H.), Aişe binti İbrahim, a single female inhabitant of the Kara Kurt Quarter of Konya appeared in the court to make the following request: "Some people informed me to the local authorities by claiming that my conduct and manner had been against the Law. I request that that the opinion of the involved neighborhood people should be sought to reveal my real conduct." From among the people of the neighborhood, Musa bin Şaban bin Hasan, Mahmud bin Receb, el-Hac Ali, Muharrem bin el-Hac Emir, and Imam Süleyman Çelebi appeared in court to bear witness to the good reputation of that woman (CRK no. 6, Stat no. 39, case no.1). The following case shows that having a good reputation in the neighborhood is very important and people show a great care in order to stay away from the behaviors and actions which may damage their good reputation. Cemile binti Ali complained to court that Şükrüllah bin Ahmed harassed her on her way to the vineyard. She also made the request of rehabilitation to keep her reputation intact. In the course of rehabilitation, imam of the neighborhood and other prominent persons offered their opinions (CRK no. 10, fol. 118, case no. 3 , fol. 119, case no. 1).

Ümme binti Kenan Beğ, a female inhabitant of the Kara Kurt Quarter, opened a case of rehabilitation because Ahmed bin Hasan informed her to the local authorities, claiming that she interacted with foreign youngster. The neighborhood inhabitants bore witness to her good reputation (CRK no. 6, Stat no. 57, case no. 2). It is possible to find more cases of similar character in the Konya court records.⁷

On the other hand, if one attempts to exploit the testimony of the neighborhood people to get rid of the legal consequences of his immoral and illegal acts, the neighborhood inhabitants never hesitates to bear witness to his bad reputation and notoriety.

In the month of the June of 1661 (Dhilqa'dah of 1071 A.H.), Seyyid Mustafa bin Hasan was accused of entering into the house of an unmar-

ried girl with a malicious intention. Then, he sued the people, who accused him of this action, in an attempt to rid himself of this charge. But this attempt ended up in naught because the neighborhood image of this person proved to be negative (CRK no. 10, fol. 116, case no. 2). In a similar case, in the year 1661 (1071 A.H.), when Fatma, inhabitant of the Bağrı Quarter of the Konya, was charged of acting loosely and bringing home the rascals, the neighborhood image of this woman appeared in a negative way (Sak 2007: 94).

As seen in the cases described above, the investigation of the conduct and manner of people when they were faced with accusations contributed to the active and efficient role the neighborhood consciousness played as a social control mechanism. On the other hand, no legal reference to the neighborhood testimony is required to establish the good reputation of the inhabitants at normal times. This reference is sought in the rehabilitation cases. Thus, the images of individuals in the neighborhood consciousness played an important role of control mechanism in securing their conformity to social order, and in preventing them to turn away from social norms.

Conclusion

As the building stones of the cities, neighborhoods were one of the major components of the Ottoman urban life. In the neighborhoods of Konya where the face-to-face relation had a dominant position, the individuals led a way of life to which collective responsibility was essential. People were identified with their neighborhoods. Therefore, the collectivity outweighed the individualist attitude with respect to social relations. This sense of collectivity in turn gave birth to the neighborhood consciousness.

However, in the cases in which the individual rights and freedoms were threatened or violated by the people who claimed to give voice to the neighborhood consciousness, the courts functioned as the foremost and ultimate guarantor of the rights and freedoms. This characteristic distinguished the Ottoman neighborhood from its communal social counterparts.

Imam played a leading role in the formation and expression of the neighborhood consciousness. Being in charge of the mosque located at the center of the neighborhood life, imam could get sight and sense of what was going on off-stage since he was acquainted with the neighborhood members. Thus, he was well familiar with the images of individuals as reflected in the neighborhood consciousness.

The neighborhood consciousness contributed to the maintaining of the way of live adopted and endorsed by both the political authority and the

populace. The fact that the judges grounded their decisions on the violators of social norms in their images as reflected in the neighborhood consciousness enhanced the influence of the neighborhood consciousness as a social control mechanism. None of the inhabitants wanted to lose his honor and prestige in the neighborhood. Therefore, any person, who was accused of stepping out of the social, religious, moral and cultural norms, immediately opened the case of rehabilitation because he was well-aware that if he loses prestige in the neighborhood consciousness, he will also lose the support of the neighborhood and even may face expulsion.

Cultural, religious and moral values play a dominant role in that the neighborhood consciousness determines whether a behavior is acceptable or not. The behaviors unacceptable to the neighborhood consciousness are unacceptable to religion and morality, too. Those who insistently violate the norms run the risk of facing the reaction of the neighborhood people. Thus, the neighborhood consciousness strengthened the instinct of living in conformity with the social norms, facilitated and accelerated the socialization process. In doing so, it made a considerable contribution to the preserving and sustaining of the social order in the city of Konya.

The growing urban problems that have arisen as a consequence of the recent industrialization and mass domestic migrations such as terrorism and violence crimes threaten security in the big cities. In the urban life in which the people who live in the same neighborhood or even in the same buildings no longer know each other, the social control mechanisms gain more importance. Hence, inspired by the concept of the dead end, the contractors have begun to build luxurious, self-enclosed, and safe sites within the big cities if available, if not, in the outskirts. Therefore, the neighborhood consciousness can still contribute to the continuation of social system though with some modifications required by the individualist and humanistic ethos of the millennium.

Comments

My special thanks are due to Dr. Tahir Uluç for reading and editing the draft of this paper.

¹ See for example, *Court Record of Konya* (henceforth referred to as *CRK*), *CRK* no. 15, Stat no. 394, case no. 5,7 ; Stat no. 395, case no. 1.

² For similar cases, see *CRK* no. 6, Stat no. 47, case no. 3 ; 15, Stat no. 346, case no.8 ; Sak (2003). *10 Numaralı Konya Şer'ye Sicili(Transkripsiyon)*, p. 21.

³ For similar cases, see *CRK* no. 15, Stat no. 334, case no. 4, Stat no. 335, 1.

⁴ This practice is meant to stigmatize, and defame the resident of the house.

- ⁵ See an other examples, *CRK* no. 48, fol. 144, case no. 1 , fol. 224, case no. 3 ; 49, fol. 145, case no. 1, fol. 206, case no. 3.
- ⁶ See for examples, *CRK* no. 49, fol. 145, case no. 4 ; 48, fol. 141, case no. 4 ; 54, fol. 170, case no. 3 ; 6, Stat no. 67, case no 6 ; 10, fol. 72, case no. 3.
- ⁷ See, *CRK* no. 15, Stat no. 348, case no. 5, Stat no. 356, case no. 3, Stat no. 389, case no. 6, Stat no. 394, case no. 6.

Bibliography

- Arslantürk, Zeki ve Tayfun Amman (1999). *Sosyoloji Kavramlar Kurumlar Süreçler Teoriler*. Istanbul: IFAV.
- Arabacı, Fazlı (2006). *Türk Din Sosyolojisi İmkan ve Sorunlar*. Ankara: Platin Press.
- Bayartan, Mehmet (2005). “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”. *Istanbul, Ü.E.F. Coğrafya Böl. Coğrafya Dergisi* (13): 93-107.
- Beydilli, Kemal (2001). *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*. Istanbul: TATAV Press.
- Court Record of Konya* (henceforth referred to as *CRK*). No. 6,10, 15, 40, 41, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 62, 67.
- Dönmezer, Sulhi (1990). *Sosyoloji*. 10th Edition Istanbul: Beta Press.
- Durkheim, Emile (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. Turkish Translation by Fuad Aydın. Istanbul: Ataç Press.
- Ergenç, Özer (1984). “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”. *Osmanlı Araştırmaları* IV: 69-78.
- Faroqhi, Suraiya (2002). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Orta Çağdan Yirminci Yüzyıla*. Turkish Translation by Elif Kılıç. 4th Edition. Istanbul: Tarih Vakfı Press.
- Fichter, Joseph (no date). *Sosyoloji Nedir?*. Turkish translation by Nilgün Çelebi. Konya: Toplum Press.
- Günay, Ünver (2003). *Din Sosyolojisi*. 6th Edition. Istanbul: İnsan Press.
- Kemper, Theodore D. (2000). “Emotions”. *Gale Encyclopedia of Sociology*, Ed. Edgar F. Borgatta. Vol. 2. New York: Macmillan Reference USA: 772- 788.
- Liska, Alan E. (2000). “Social Control”. *Gale Encyclopedia of Sociology*. Ed. Edgar F. Borgatta. Vol. 4. New York: Macmillan Reference USA. 2657-2662.
- Marshall, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Turkish Translation by O. Akınhay and D. Kömürçü. Ankara: Bilim ve Sanat Press.

- Maryanski, Alexandra - Jonathan H. Turner (2000). "Functionalism and Structuralism". *Gale Encyclopedia of Sociology*. Ed. by Edgar F. Borgatta. New York: Macmillan Reference USA. Vol. 2. 1030-1037.
- Mills, C. Wright (1979). *Toplum Bilimsel Düşün*. Turkish Translation by Ü. Oskay. Ankara: K.B. Press.
- Ortaylı, İlber (1996). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetimler". *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*. Ed. by V. Akyüz-S.Ünlü. Istanbul: İlke Press. 445-466.
- Özcan, Tahsin (2001). "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi". *Marife* (1): 129-151.
- Pierce, Leslie (2005). *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*. Turkish Translation by Ülkün Tansel. Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Press.
- Sak, İzzet (2003). *10 Numaralı Konya Şer'ye Sicili (Transkripsiyon)* Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- _____, (2007). *11 Numaralı Konya Şer'ye Sicili Transkripsiyon*. Konya: Kömen.
- Shotola, Robert W. (2000). "Small Groups". *Gale Encyclopedia of Sociology*. Ed. Edgar F. Borgatta. Vol. 4. New York: Macmillan Reference USA: 2610-2622.
- Swingewood, Alan (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. Turkish Translation by Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat Press.
- Tamdoğan, Işık-Abel (2002). "Osmanlı Döneminden Günümüz Türkiye'sine "Bizim Mahalle". *Istanbul Dergisi* (40): 66-70.
- Taşkömür, Himmet (1996). "Osmanlı Mahallesinde Beşeri Münasebetler". *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*. Eds. V. Akyüz- S. Ünlü. Istanbul: İlke Press. 439-444.
- Tok, Özen (2005). "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü". *Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Dergisi* (18): 155-173.
- Türkdöğün, Orhan (1977). *Türkiye'de Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları*. Istanbul: Dede Korkut Press.
- Ülken, Hilmi Ziya (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*. Istanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Yılmaz, Fikret (2000). "XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair". *Toplum ve Bilim* (83): 91-109.

Osmanlı Kadı Kayıtlarına Göre XVII ve XVIII. Yüzyılda Sosyal Kontrol Mekanizması Olarak Mahalle Şuuru (Konya Örneği)

Hayri Erten*

Özet

XVII-XVIII. Yüzyıl Konya'da mahalle, şehir yaşamının temel unsurları arasında yer almıştır. Ortak bir yaşam alanı ve ortak bir sorumluluğu ifade eden mahalle, mahalle şuuru da beraberinde içermektedir. Mahalle şuuru, mahalle yaşamının şekillenmesinde ve kontrol edilmesinde önemli bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahalle yaşamında bireylerin toplumsal kodlara uyup uymadıklarının kontrol edilmesinde ve buna göre mahalle üyelerinin kimliklerinin iyi veya kötü olarak algılanmasında mahalle şuuru etkin olmuştur. Bu konuda mahallenin en gizli konularına vakıf olan ve mahalle üyelerini iyi tanıyan mahalle imamı, mahalle şuurunun işlerliğinde baş aktör olarak yer almıştır. Mahalle şuuru, hem iktidarın, hem de toplumun onayladığı yaşam tarzının sürdürülmesine ve mahalle güvenliğinin korunmasına önemli katkılar sağlamıştır. Haksız yere bireysel özgürlüklere müdahale edildiği durumlarda ise, mahkemeler aracı kılınarak engel olunmuştur. Bu araştırma, toplumsal ve idari açıdan sosyal sistemin önemli unsurları arasında yer alan mahalle yaşamı içerisinde sosyal kontrol mekanizması olarak mahalle şuurunu birincil kaynakların sunduğu verilerden hareketle incelemeye ve tahlil etmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Mahalle Şuuru, Sosyal Kontrol, Osmanlı, Konya

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü - Konya / Türkiye
ertenhayri@hotmail.com

XVII- XVIII . ( )

Аннотация

XVII-XVIII . ( )

Ключевые Слова

Kıbrıs Çözümüne Ne Kadar Yakın? -Kıbrıslı Türkler Açısından Bir Değerlendirme-

Gürdal Hüdaoğlu*

Özet

Birleşmiş Milletler (BM) tarafından hazırlanan ve Kıbrıs'ta müşterek bir devlet kurulmasını öngören Annan Planı'na 2004 referandumunda destek veren Kıbrıslı Türklerin bu kararını, toplumun "birleşme" arzusunu yansıtan mutlak bir gösterge saymak oldukça yanıltıcıdır. Zira, Kıbrıslı Türkler, tarihsel ve güncel bağlamlarının bir sonucu olarak "ayrılık" fikrine daha yakın durmaktadırlar. Buna karşın, Kıbrıs Türk toplumunun dünyadan tecridine yol açan uluslararası izolasyon ve ambargolar, kalkınma çabasında toplumu sürekli arayış içinde bırakmaktadır. Bunun sonucunda, birleşme yanlısı görünüp kalıcı bir ayrılığa kapı aralama çabası Kıbrıs Türk siyasetinin ana hatlarını belirlemektedir. Bir yandan halkın Annan Planı'na "Evet" oyu vermesi için çalışan siyasal bloğun, diğer yandan Rumların plana "Hayır" demesini ve böylelikle izolasyon ve ambargolardan kurtulacak olan müstakil Kıbrıs Türk devletinin dünyaya açılmasını dileyen bir kampanyaya yürütmeleri bunun açık göstergelerinden birisini oluşturmaktadır. O halde Annan Planı'na verilen desteği, Kıbrıslı Türklerin "birleşme"den ziyade "ayrılığa" yönelik bir hamlesi olarak nitelemek dahi mümkün görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Kıbrıs, Annan Planı, Denктаş, Talat, izolasyon, ambargo

* Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, İletişim Fakültesi – Lefkoşa / KKTC
ghudaoglu@neu.edu.tr

Giriş

19. yüzyılın başlarında filizlenip 20. yüzyılın son çeyreğinde patlak veren ve 21. yüzyıla sarkan Kıbrıs sorununun çözülmesine yönelik uluslararası girişimler ve toplumlararası görüşmeler aradan geçen bunca zamanda başarıya ulaşamadı. Akametle sonuçlanan her girişimden sonra yeniden tazelenen umutlar, her seferinde yeni bir başarısızlıkla son buldu. Kıbrıs sorunu tarihinin, çözüme en yakın kesitini, hiç kuşkusuz Birleşmiş Milletler (BM) tarafından hazırlanan ve adını dönemin BM Genel Sekreteri Kofi Annan'dan alan çözüm planının gündeme geldiği dönem oluşturmaktadır. Fakat bu plan da müzminleşen soruna ilişkin kendinden önceki girişimlerle aynı kaderi paylaşmaktan kurtulamamıştır. Planın oylandığı 24 Nisan 2004 referandumunda ortaya çıkan sonuç Ada'ya ilişkin yeni değerlendirmeleri zorunlu kılmaktadır.

1974'ten bu yana 'yeşil hat' tarafından ikiye bölünmüş halde olan Ada'yı yeniden birleştirmeyi amaçlayan Annan Planı, Kıbrıslı Türkler arasında yüzde 65 oranında destek bulmasına karşın, Kıbrıslı Rumların yüzde 75'i "Hayır" oyu kullandığı için geçerlilik kazanmamıştır (Annan Planı'na ve planın başarısızlık nedenlerine ilişkin bir değerlendirme için bk. Sözen vd. 2007). Türk toplumunun plana desteği, ilk bakışta Kıbrıslı Türklerin Kıbrıs sorununa ilişkin geleneksel siyasetlerini radikal bir biçimde terk ettikleri izlenimi yaratmaktadır. Gerçekten de Kıbrıslı Türkler arasında Annan Planı'nın gündeme gelişinden önce 'birleşmeden' ziyade 'ayrılığı' öne çıkaran söylem ve yaklaşımlar revaçtaydı. Bunun açık göstergelerinden birisi, çözüm karşıtlığının sembolü durumundaki Rauf Denktaş'ın girdiği her seçimden zaferle çıkmasıydı. Annan Planı 2002 yılının Kasım ayında toplumun gündemine girmiştir. Bu tarihten önce yapılan tüm seçimlerde ayrılık siyasetini savunan milliyetçi partiler parlamentoda çoğunluğu elde ederlerken¹, bu partilerin fikir önderi durumundaki Denktaş'ın liderliğine de toplum tarafından büyük bir destek veriliyordu.² Ada'nın yeniden birleştirilmesini savunan siyasal partilerse ne liderlik ne de parlamento seçimlerinde istedikleri sonuçları alabiliyorlardı.³ Annan Planı'yla birlikte Kıbrıs Türk siyasal yaşamında büyük bir değişim ortaya çıkmıştır.

Bu makale, Türklerin hem Kıbrıs'ın birleştirilmesini öngören bir politikacıyı ilk kez lider seçmelerine hem de Annan Planı'na onay vermelerine yol açan nedenlerin tarihsel ve toplumsal arka planını açıklamayı amaçlamaktadır. Toplumun yeni tavrı ilk bakışta radikal bir tutum değişikliği biçiminde yorumlanabilir. Oysa bu çalışma toplumun 'ayrılık' fikrini terk ederek 'birleşme' fikrine meylettiği biçimindeki görünümün yanıltıcı olduğu iddiasındadır. Ada'da 1974 Barış Harekatı'ndan sonra oluşan ortam

Türklerde güçlü bir ayrılık duygusu geliştirecek türdendi. Bu duygu, Anan Planı referandumundaki tavrın içine bile sinmiş durumdadır. Planın desteklenmesini sağlayan çeşitli unsurlar vardır ama içtenlikli ‘birleşme’ arzusunu bu unsurlar arasında saymak pek mümkün değildir. Plan lehine yürütülen kampanya bu konuda yeterli ipuçlarını vermektedir. Bu çalışma, Ada’da ayrılığı meydana getiren tarihsel nedenler ışığında Kıbrıslı Türkleri ‘birleşme’ fikrinden uzaklaştıran 1974 sonrası toplumsal koşulları analiz etmekte ve böylece ‘ayrılık’ fikrinin güçlü olduğu savıyla çelişik gibi duran 2004 referandumu sonucunun aslında hangi koşulların ürünü olduğunu irdelemektedir.

1974 Öncesi Kıbrıs Sorunu

1571-1878 arasında Osmanlı İmparatorluğu’na, 1878-1960 arasında İngiltere’ye bağlı olan Kıbrıs, 1960’ta üzerinde yaşayan Rum ve Türk toplumlarının ortaklığında bağımsız bir cumhuriyete dönüştü. Fakat bu ortaklık uzun ömürlü olmadı. Ortaklık, toplumlararası ihtilafın şiddetli çatışmalara dönüştüğü 1963’te fiili olarak son buldu.⁴ İki toplumun yönetsel olarak tam boşanmasıysa 1974’te gerçekleşti. Yunanistan’ın 15 Temmuz 1974’te askeri darbe yaptığı ve Türkiye’nin 20 Temmuz 1974’te asker çıkardığı Ada, o günlerden itibaren Türklerin kuzeyinde; Rumların güneyinde yaşadığı iki kesimli bir yer oldu. Türkler 13 Şubat 1975’te Kıbrıs Türk Federe Devleti’ni (KTFD) ilân ederek Anayasalarını yürürlüğe soktular. Bu karardan hemen sonra toplanan BM Güvenlik Konseyi 12 Mart 1975 tarihli ve 367 sayılı kararı ile KTFD’nin ilânını kınamış ve iki toplumu en kısa zamanda görüşmelere çağırmıştır (kararın ayrıntısı için bk. *Yearbook of the United Nations*, 1983: 254). Çağrı üzerine Viyana’da bir araya gelen iki toplum lideri, burada günümüzde halen sürmekte olan ancak sorunun çözümünü sağlamakta yetersiz kalan toplumlararası görüşmelerin ilkinin gerçekleştirmişlerdir.

Bu görüşmelerin belki de tek somut meyvesi 1977’de imzalanan dört maddelik mutabakat metni olmuştur. Bu metnin en önemli maddesi, iki toplumun olası bir çözümü “iki toplumlu, iki kesimli, federal bir devlet” temelinde arayacaklarına ilişkindir. Fakat sonraki yıllarda gerçekleştirilen toplumlararası görüşmeler 1977 mutabakatına uygun bir çözümü sağlamaya yetmemiştir. Ayrıca iki toplum arasında, sorunu daha da büyüten gerilimler hiç eksik olmamıştır. 1974’ten sonra kendi müstakil yönetimini oluşturan fakat “Kıbrıs Türk Federe Devleti” gibi 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti’yle ilişkiyi tümenden koparmayan bir formülü tercih eden Kıbrıslı Türkler 15 Kasım 1983’te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ni (KKTC) ilân

etmişlerdir.⁵ Bu, ayrılığı kalıcılaştırmaya yönelik keskin bir adım olsa da dünyada hiç de olumlu bir yankı bulmamıştır.

“Kıbrıs Cumhuriyeti” ile Yunanistan’ın başvurusu üzerine 541 sayılı kararını üreten BM Güvenlik Konseyi KKTC’yi hukuken geçersiz ilân etmiştir (kararın ayrıntısı için bk. *Yearbook of the United Nations*, 1975: 375). Dünyanın tepkisi, tek yanlı bağımsızlık ilânının Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası’na ve 1960 ortaklık devletini inşa eden antlaşma hükümlerine aykırı olduğu gerekçesine dayandırılmaktaydı. KKTC’yi sadece 1974’ten beri Ada’da asker bulunduran Türkiye Cumhuriyeti tanımıştır. 1974’ten sonra dünyayla “Kıbrıs Cumhuriyeti”nin bir parçası olarak ticaret yapan Kıbrıslı Türkler, KKTC’nin ilânından sonra da bir süre bu şekilde hareket etmiştir. Fakat 1993 yılında bir ileri adım daha atan Türkler, ürettikleri malların üzerine “Kıbrıs Cumhuriyeti” yerine “KKTC” damgası basmaya başlamıştır. Bunun üzerine toplanan Avrupa Birliği Adalet Divanı 5 Temmuz 1994’te Kuzey Kıbrıs’a ambargo uygulanmasını öngören bir karar almıştır. Kuzey Kıbrıs halen dünyayla ilişkisi sınırlı bir yerdir: Kuzey Kıbrıs’ın hava ve deniz limanlarıyla Türkiye dışındaki herhangi bir ülkenin limanları arasında doğrudan seferler gerçekleştirilememekte ve Kuzey Kıbrıs limanları üzerinden dünyayla ithalat ve ihracat bağlantıları kurulamamaktadır. Kıbrıslı Türkler tarafından “ambargo” ve “izolasyon” olarak nitelenen bu durum en başından itibaren Kıbrıs Türk siyasetinin önemli konularından biridir. Toplum, Kıbrıs sorununu meydana getiren koşulların oluşmaya başladığı ilk dönemlerden beri Ada’daki varlığını, ancak ekonomik gelişme sayesinde koruyabileceği inancına sahiptir.

Kıbrıs’ta iki toplum arasında 20. yüzyılın ortalarında belirgin hale gelen sorun, Ada’nın jeostratejik durumuna ve anavatanlar Türkiye ile Yunanistan’ın uluslararası konumlarına bağlı olarak büyümüş ve sınırlarından taşarak küresel bağlam kazanmıştır. Özellikle İngiltere ve ABD’nin Kıbrıs’a ilişkin bazı hesapları vardı. Bu iki devletin Kıbrıs’a ilgileri 1950’li yıllarda ağırlıklı olarak Ortadoğu’daki petrol çıkarlarından kaynaklanıyordu (Hasgüler 2007: 33-34). Dünyanın 1960’lardan itibaren Soğuk Savaş dönemine girmiş olması İngiltere ve ABD’nin Kıbrıs’a atfettikleri önemi daha da artırmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgelerine bağımsızlık vermeye başlayan İngiltere, Kıbrıs’tan çekilirken bazı kalıcı haklar edinmeyi ihmal etmemiştir. Kıbrıs Cumhuriyeti’ni kuran anlaşmalar İngiltere’ye Ada’da iki askeri üs bölgesi bırakan ve garantörlük hakkı sağlayan bir içerime sahiptir. Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği’ne karşı bölgesel bir zırh oluşturmak isteyen ABD ve NATO açısından Kıbrıs sorununun Sovyetler Birliği’ne avantaj sağlayacak bir noktaya sürüklenme-

mesi büyük önem taşıyordu (Kasım 2007). ABD ve İngiltere, Ada'nın komünistlerin eline geçmesi tehlikesine karşı gerektiğinde Kıbrıs'a NATO askeri konuşlandırılmasını öngören planlar dahi hazırlamışlardı (Druşotis 2008: 125-167). Kıbrıs Soğuk Savaş döneminin kapanmasından sonra Batı dünyasınca AB'nin genişleme siyaseti bağlamında ele alınır olmuşsa da Orta Doğu'ya yakınlığından kaynaklanan geleneksel stratejik konumunu muhafaza etmeyi de sürdürmüştür (Kasım 2007).

Kıbrıs'taki sorun küresel bir boyut taşımasına karşın Ada'nın mazisiyle doğrudan ilişkili olduğu için bir o kadar yereldir. Kıbrıs sorunu, Rumlara göre Türkiye'nin Ada'ya asker çıkardığı 1974'te; Türklere göre ise 1960 Cumhuriyetinin fiili olarak işlemez hale geldiği 1963'te başlamıştır (Moulakis 2007). Esasında Kıbrıs sorununun kökleri 19. yüzyıla uzanmaktadır. Bir yandan dünyayı sarmaya başlayan liberal milliyetçi dalganın etkileri, öte yandan Ada'nın Osmanlı toprağı olmaktan çıkıp Avrupa'nın en gelişmiş sanayi devleti durumundaki Büyük Britanya İmparatorluğu'na geçmesi yeni dengeler yaratmıştır. Kapitalist İngiltere'nin gelişiyile belirginleşen modernleşme temayülü, milliyetçi-kapitalist yönelimli Rumların konumunu güçlendirirken Türkleri derinden sarsmıştır (Kızılyürek 2005b: 211-213). Rumlar, ticaret yoluyla sermaye biriktiren burjuva sınıfının önderliğinde, 18. yüzyıl sonundan başlayarak tüm dünyaya yayılan liberal milliyetçi ideolojiyi, 19. yüzyılda güçlenen Yunan resmi ideolojisiyle bütünleşik bir formda benimsemeye başlamıştır. İngiliz kapitalizminin Ada'ya intikali bu sürece ivme katmış, Kıbrıs Rum milliyetçiliğinin siyasal görünürlüğünü artırmıştır. Türklerse, tarıma ve zanaata dayalı üretim ilişkilerinin gönenç sağlamaya elvermediği yeni koşullarda hızla yoksullaşmaya başlamış, Osmanlı yönetiminin Ada'dan gitmesiyle beraber siyasal gücünü de yitirmiştir.

Kıbrıs, coğrafi konumu itibarıyla dünyanın önemli ticaret güzergâhlarından birinin üzerinde yer alıyordu. Bu bakımdan adada, yoğun ticari faaliyetler söz konusuydu. Osmanlı döneminden önce Kıbrıs, zengin, çeşitli ve ucuz tahıl ürünlerini almak üzere Avrupa'dan gelen ticaret gemilerinin önemli uğrak yeri idi (Jennings 1993: 340). Osmanlıların gelişiyile birlikte Avrupa'nın yanı sıra Anadolu'yla da sıkı ticari ilişkiler gelişmişti (Faroqhi 1984). Ortadoğu, Anadolu ve Balkanlar'ı içeren; İtalya şehir devletçikleri üzerinden Avrupa içlerine dek uzanan hareketli deniz ticareti yolunun önemli bir durak noktası olarak Ada, özellikle 18'inci yüzyıldan sonra ticaret gemileri için gözde bir liman halini almıştı. Ticaretle ilgili faaliyetlerin bu denli yoğun olduğu bir yerde yaşıyor olmalarına karşın Türkler,

ticaret alanında hemen hemen hiç yer almıyorlardı.⁶ Yerli tüccarın büyük bir kısmı ise Rum'du (Çevikel 2000: 287).

1789 Fransız İhtilali sonrasında dünyayı etkisi altına almaya başlayan milliyetçilik akımı, 19. yüzyılın başında Rum burjuvazisinin önderliğinde Kıbrıs'a ulaşmıştır. Yoğun şekilde ticaretle uğraşan Rumlar, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını yeni kazanan Yunanistan devletinin egemen ideolojisi durumundaki Megali İdea'nın" (Clogg 2002: 60) etkisinde milliyetçilik inşasına başlamışlardı. Ada 1878'de İngilizlere geçtikten sonra Rumlar arasındaki milliyetçi hareketlilik iyice belirginleşmiş; ticaret sınıfının katkılarıyla siyasal bir mücadele başlatılmıştı. Türklerse, milliyetçi sermirmenin önkoşulu durumundaki sermaye birikiminden yoksundu. Fakat Rumların adayı Yunanistan'a bağlamayı öngören milliyetçilik anlayışı, Türk toplumunda karşıt bir milliyetçilik anlayışının doğmasına yol açmıştır (Kızılyürek 2005b: 222). Büyük Britanya İmparatorluğu, yönetimi devraldıktan sonra Kıbrıslılara özellikle ticaret ve sanayide gelişme vaat ediyordu. Dönemin İngiliz gazetelerinde, İngilizlerin Ada'yı kalkındıracağına ilişkin yorumlar yer alıyordu (Panteli 2005: 97). Fakat Türkler için ticaret ve sanayi eksenli bir kalkınma projesine ayak uydurmayı sağlayacak imkânlar yoktu. Geleneksel meslekler, İngiliz döneminde gelişen sanayi karşısında gerileyince Türk nüfusun ekonomik durumu kötüleşmiştir (Beratlı 1997: 213). Üstelik 1878'den sonra ticari faaliyetlerin yönü tamamen Avrupa'ya kaymıştır. Anadolu, Trablus, Şam veya Beyrut'tan mal getirmenin ya da buralara mal götürmenin yerini, yazışma ve komisyoncular aracılığıyla Avrupa ülkeleriyle ithalat ve ihracat almıştır. Böylelikle yabancı dil bilmeyen ve Batı ile bağlantıları bulunmayan Türkler çarşıdaki etkinliklerini iyiden iyiye kaybetmişlerdir (Gürkan 1996: 94). Yüzyılın sonunda Kıbrıs'taki toplam ticaret gelirinin yaklaşık olarak sadece yüzde 5'inin Türk tüccarlarca sağlanabildiği tahmin edilmektedir (*Zaman*, 2 Aralık 1897).

19. yüzyıl sonlarında oluşan şartlar, Türkler arasında günümüze kadar ulaşan bir siyasal anlayış doğurmuştur. Bu anlayışa göre milliyetçilik akımının etkisindeki Rumlara karşı güçlü olmak gerekiyordu. Bunun yegâne yolu ise modern mesleklere –bilhassa ticarete- yönelmek, sermaye biriktirmek ve zenginleşmekti. Zenginleşmeyi toplumsal varlığın devamı için elzem sayan bu anlayış, 20. yüzyılda en güçlü ortak siyasal söylem haline gelmiştir. Çeşitli konularda birbirlerine ters düşen fikir grupları ve siyasal oluşumlar dahi Rumlara karşı eğitimde ve ekonomide gelişmek gerektiği konusunda birleşiyorlardı. Toplumun hızla kapitalistleşen Rumlar karşısında güçsüzleştiğini gören gazeteler, mukavim bir toplum tasarımından hareketle ticarete önem verilmesi için açık çağrılar yapıyorlardı. Gazeteler-

de, toplumun ticaret ve sanayiye olan uzaklığını “tembelliğe” bağlayan (*Kıbrıs*, 24 Nisan 1893) ya da “alçaltıcı hastalık” (*Mirat-ı Zaman*, 20 Mayıs 1907) olarak niteleyen yayınlara rastlanıyordu. Toplumun seçkinleri ve gazeteler, ekonomik gelişme için eğitime önem verilmesi gerektiği konusunda da hemfikirdi. Bu çerçevede gazeteler hem okul sayısını ve okullaşma oranını artırmaya hem de Osmanlı döneminden kalma eğitim anlayışının yerine pozitivist metotlara yaslanan modern bir eğitim sistemi ikame etmeye yönelik çağrılarla doluydu. Ayrıca yeni açılan bir işyeri ya da okul olursa, bu durum ayrıntılı haberlerle topluma ‘müjdeleniyordu.’⁷

Ekonomik kalkınma çabası en başından itibaren ‘ayrılık’ temasıyla ilişkili olarak gelişmiştir. Daha 19. yüzyılın sonunda Rum sermaye çevrelerini dışlayarak sadece Türk müteşebbisleri içeren “milli şirket” kurulması fikri ortaya atılmıştı bile (*Kıbrıs*, 24 Nisan 1893). Toplumun yalnızca Türklerce üretilmiş ya da ithal edilmiş malları tüketmeleri ‘vatanseverliğin gereği’ sayılıyordu. Ayrı bir Türk pazarı oluşturma amacına yönelik olarak gerek basın çevreleri gerekse siyasal elitler tarafından yürütülen çabalar, 1960’a doğru organize bir kampanyaya dönüştürüldü. 1958’de ayrı Türk çarşısı kurmak üzere Kıbrıs Türk Tüccarlar Derneği –daha sonra Kıbrıs Türk Ticaret Odası’na dönüşmüştür- adıyla örgütlenen Türk girişimciler, ilk iş olarak “Türk’ten Türk’e” kampanyasını başlattılar. Kampanya, Kıbrıs Türk liderliği ve Türkiye’deki bazı milliyetçi örgütlerle istişare halinde planlanmış ve yürütülmüştü (Evre 2004: 139). Perakendecilerin, Türk toptancılar dışında kimseden mal almamasını ve Türk olmayan ithalatçıların ürünlerinin satılmamasını öngören kampanyanın ilk altı ayında Türk bankalarındaki mevduat iki katına çıkmıştı (Denктаş 1966: 26). Liderlik, Türk çarşısındaki fiyatların Rum çarşısındakilerin çok üzerinde olması karşısında ‘bireysel çıkarların milli çıkarlar uğruna feda edilmesi gerektiği’ propagandasını yürütüyordu. Ayrıca yabancından alışveriş yapan ya da örneğin Rum sigarası içerken görülenler ‘Türk Mukavemet Teşkilatı’⁸ tarafından çeşitli biçimlerde ‘cezalandırılıyordu.’ (Evre 2004: 140). “Türk’ten Türk’e” kampanyası sonucunda Türk tüccarlar kıpırdanmaya ve sermayelerini artırmaya başlamışlardı.⁹ Fakat Türk sermayesindeki birikim esas olarak 1974’ten sonra artmıştır.

1974 Sonrası Yeni Koşullar ve Kabuğunu Kırma Çabası

En başından beri arzulan ekonomik ortam, Türk ve Rum nüfusun yaşam alanlarının bölündüğü; dolayısıyla o güne kadar güçlü Rum tüccarlar karşısında tutunmakta zorlanan Türk tüccarların rakipsiz kaldığı 1974 sonrasında oluşmuştur. Türklerin Kuzey Kıbrıs’ta toplanmasıyla servet birikimi artmış, zengin sayısı çoğalmış, yeni iş yerleri kurulmuş ve şirket-

leşme yoğunlaşmıştır. Bu dönemde özellikle ithalata dayalı ticaretle uğraşanlar önemli kazançlar elde etmişler ve zamanla bu kazançlarını hizmet sektörüyle sanayi yatırımlarına yönlendirmeye başlamışlardır. Ayrıca Rumların terk etmek zorunda kaldıkları bazı işletmeler Kıbrıs Türk yönetimince birer Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT) olarak işletilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede Kıbrıs Meyve Sebze İşletmecilik Şirketi (1974), Kıbrıs Türk Turizm İşletmeleri (1974), Kıbrıs Türk Petrolleri (1974) ve Kıbrıs Türk Hava Yolları (1974), Kıbrıs Türk Denizcilik Şirketi (1975), Kıbrıs Türk Sanayi İşletmeleri (1975), Kıbrıs Türk Tütün Endüstrisi Kurumu (1975) ile Türk Alkollü İçki ve Şarap Endüstrisi Limited (1975) kurulmuştur. Bu işletmeler özel teşebbüsün gelişmesinde öncü rol oynamıştır. Özel teşebbüsün ilk yöneticileri buralarda yetişmiştir (Mungan 1999: 125).

Kıbrıslı Türklere ait ekonomik göstergeler 1974'ten sonraki yıllarda önemli mesafeler alındığına işaret etmektedir. Kıbrıs Türk yönetimine bağlı Devlet Planlama Örgütü'nün (DPÖ) verilerine göre 1970'lerle 2000'ler karşılaştırıldığında toplam ithalatın 20 kat (80 milyon dolardan, 1 milyar 500 milyon dolara), toplam ihracatın 3 kat (25 milyon dolardan, 75 milyon dolara), Gayri Safi Milli Hasıla'nın (GSMH) 10 kat (210 milyon dolardan, 2 milyar 600 milyon dolara), kişi başına düşen milli gelirin 5 kat (2 bin dolardan, 10 bin dolara), reel büyüme hızının 2 kat (Yüzde 6'dan Yüzde 13'e), bankalarda biriken toplam mevduatın 30 kat (100 milyon dolardan, 3 milyar dolara), toplam turizm gelirininin 10 kat (30 milyon dolardan, 330 milyon dolara) dolayında arttığı görülmektedir. Ayrıca kişi başına elektrik tüketimi 1066 kilovat saatten 3622 kilovat saate, kişi başına akaryakıt tüketimi 406 litreden 1191 litreye çıkmış; bin kişiye düşen otomobil sayısı 87'den 518'e, bin kişiye düşen telefon sayısıysa 46'dan 455'e yükselmiştir. Sanayi, ticaret, inşaat, turizm, ulaştırma ve haberleşme gibi sektörlerin payı, 1970'lerin ortasında yüzde 30'u bulmazken 2000'li yıllarda yüzde 70'e dayanmıştır (Kuzey Kıbrıs'ın ekonomik ve sosyal göstergeleri için bk. www.devplan.org).

Kıbrıslı Türklerin ekonomik gelişmesini sağlayan önemli bir unsur, Türkiye Cumhuriyeti'nin sağladığı yardımlardır. Türkiye hükümetleri, 1974'ten beri KKTC bütçesine düzenli olarak katkı yapmakta ve yatırımlar için kaynak sağlamaktadırlar. Türkiye'nin Lefkoşa Büyükşehirliği Yardım Heyeti'nce hazırlanan "KKTC'ye Yapılan Türkiye Yardımları 2009 Yılı Faaliyet Raporu"na göre, Türkiye'nin sadece 1998-2010 arasında KKTC'ye hibe olarak aktardığı kaynak 2 milyar liraya yakındır. Aynı dönemde hibe, teşvik kredisi ve kredi olarak Ankara'nın sağladığı parasal desteğin toplam tutarı ise 6 milyar lirayı aşmıştır.

Kuzey Kıbrıs'ta ticaret ve sanayi alanında faaliyet gösterenlerin oluşturduğu çok sayıda örgüt bulunmaktadır. “Türk'ten Türk'e” kampanyasının yürütüldüğü dönemde, ayrı bir pazar oluşturma gayretlerinin parçası olarak 1958'de kurulan ve o yıllarda sadece 20 üyesi bulunan Kıbrıs Türk Ticaret Odası'nın bugünkü üye sayısı 10 bine yaklaşmış durumdadır (www.ktto.net). Kuzey Kıbrıs'taki toplam sendikalı çalışan sayısı 20 bin dolayında seyrederken, tek başına 10 bin üyeye sahip olan Ticaret Odası en etkin ve en kalabalık kitle örgütlerinden birisi olarak dikkat çekmektedir. Öte yandan Kıbrıs Türk Sanayi Odası'na kayıtlı 400 dolayında firma vardır. 1977'de kurulan oda, başlangıçta 40 firmalı bir oluşumdur (www.kktcsanayiodasi.org). Kıbrıs Türk Seyahat Acenteleri Birliği, bir başka etkin iş topluluğudur. 136 acentenin üye olduğu birlik, kurulduğu 1974'ten bu yana, turizm pazarının genişlemesine paralel olarak büyümektedir (www.kitsab.org). İnşaat sektöründe faaliyet gösterenler, 1974 sonrasında en çok servet biriktirme fırsatı bulan iş çevreleri arasında yer almaktadır. 1994'te kurulan Kıbrıs Türk İnşaat Mütahhitleri Birliği'nin 382 üyesi bulunmaktadır (www.ktimb.org). Tüccar ve işadamları, sınıfsal kazanımlarını artırmak amacıyla liberal ideolojiye sahip çeşitli derneklerde örgütlenmiş durumdadırlar. Birer baskı grubu olarak çalışan dernekler arasında Kuzey Kıbrıs İşadamları Derneği, İş Kadınları Derneği, Genç İşadamları Derneği ve Avrupa Birliği Derneği önde gelmektedir.

1974'ten sonra Rum rakiplerinden arınmış bir pazara kavuşan Kıbrıslı Türk tüccarlarla işadamları, 2000'li yıllara dek ciddi bir milliyetçi kapanma refleksi sergilemeye devam etmiştir. Açık biçimde Denktaş ve UBP yanlısı bir tutum takınan ve milliyetçi söylemi sahiplenen girişimciler, Ada'nın birleştirilmesine yönelik çabaların kesin olarak karşısında yer alıyordular. Toplumlararası görüşmelerin başlamasını sağlayan dönemin BM Genel Sekreteri Kurt Waldheim, çözümün önündeki en büyük engellerden birinin burjuvazinin kaygıları olduğunu ifade etmişti (*Yenidüzen*, 24 Ekim 2006):

“Bir tarafta Kıbrıs Türk burjuvazisinin çarşı derdi. Türkiye'nin ulusal çıkarları diğer yanda Yunanistan'ın prestiji ve Kıbrıs Yunan burjuvazisinin bütün bir Kıbrıs pazarı sorunu. Ve en nihayet NATO'nun güney kanadı komünist gelişme ve üs sorunu. Kıbrıs dilberinin böyle geniş çaplı bir ihtiyacı karşılaması bir hayli zor.”

Kabuğunu Kıрма Çabası: Kıbrıs Türk burjuvazisinin 'birleşme' karşıtı katı tutumu 2000'li yıllarda yumuşamaya başlamıştır. Bu değişikliğin temel nedenlerinden birisi Kuzey Kıbrıs pazarının 1974'ten sonra hızlı bir büyüme içine giren sermaye çevrelerine dar gelmeye başlaması; fakat 'izo-

lasyon' ve 'ambargo' yüzünden global açılımlar gerçekleştirilememesidir. 'İzolasyon' ve 'ambargo' sorunu, geleneksel olarak milliyetçi blok içinde yer alan Kıbrıs Türk Ticaret Odası'nın pozisyonunda değişikliğe yol açmıştır. Annan Planı'nın gündeme geldiği dönemde oda başkanı olan Ali Erel (2007: 52-53), iş dünyasında tutum değişikliğine yol açan durumu şu şekilde özetlemektedir:

Ekonomik ve politik soyutlanmışlık Kuzey Kıbrıs'ta yatırım ve üretim riskini artırmaktadır. Tüm bunlar Kuzey Kıbrıs'ın istikrarlı ekonomik gelişimi için bazı imkansızlıklar yaratmaktadır. Bu durum, ekonominin içine kapanık kalmasını getirmiş ve ekonomik aktiviteler açısından Türkiye'ye tam bağımlı bir yapı ortaya çıkarmıştır. Bu ekonomik bağımlılığın siyasi dürtülerle dizayn edilmiş bir netice mi yoksa kötü ekonomi yönetimlerinin etkisi altında ekonomik akılla bağdaşmayan uygulamaların bir neticesi mi olduğu hep tartışılacaktır. Ancak bir gerçek vardır: Kuzey Kıbrıs ekonomisi kendi ayakları üzerinde durmayı başaramamıştır. Yakın coğrafyadaki ekonomilerle rekabet etmeyi seçmek yerine tam kapalı bir ekonomi şeklinde tutulmuştur.

Kıbrıs Türk Ticaret Odası, 'izolasyon' ve 'ambargo' sorununu aşmaya dönük çabalarını 2001'den itibaren yoğunlaştırmıştır. Bu çerçevede AB Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi ile görüşmeler yapılarak ABAD kararlarının hafifletilmesi, Ada'ya güneyden giriş yapan turistlerin kuzeyde gecelemelerine olanak sağlanması ve Kıbrıs Türk işletmelerinin uluslararası fonlardan yararlandırılması talep edilmiştir. Ada'nın bölünmüşlüğü bu girişimlerin tümünün başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmıştır.

Kıbrıs Türk burjuvazisinin geleneksel tutumunu terk etmesi sürecinde etkili olan bir başka unsur AB'dir. Kıbrıs Rum liderliği, 'Kıbrıs Cumhuriyeti' adına 1990'da AB'ye tam üyelik başvurusu yapmıştır.¹⁰ AB, açılım peşindeki Kıbrıslı Türk işadamları için oldukça cezbediciydi. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin 2000'li yılların başlarında tam üyeliğe alınacağı anlaşılıyordu. Fakat bölünmüşlük nedeniyle Kuzey Kıbrıs'ın AB müktesebatı dışında kalması kaçınılmaz görünüyordu. Bu durum sermaye çevrelerini Kuzey Kıbrıs'ı AB'ye dahil edecek bir çözüme sıcak bakmaya yöneltmiştir. AB'ye girmek sadece sermaye çevrelerinin değil, uluslararası sistemin dışında kalmış olmanın sıkıntılarını yaşayan geniş bir toplum kesiminin rüyası haline gelmişti. 1993-2003 yılları arasında Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olan Glafkos Klerides'e göre (2008: 228-229), Kıbrıslı Türkler "kendilerini izolasyon ve ekonomik sefaletten kurtararak pek çok yarar

sağlayacak treni kaçırmamak için AB'ye katılmak istiyorlardı.” Kuzey Kıbrıs'ta 2000'de patlak verip 2001'de doruğa çıkan büyük bankalar krizi, toplumda daha güvenli bir ekonomiye kavuşma isteğini kamçulamıştır. Bankacılık krizi sırasında 11 yerel banka iflas etmiştir. Bu bankalarda 89 bin 185 kişiye ait toplam 245 milyon dolar tutarında mevduat bulunuyordu. Bankalar krizinin, başka etmenlerle birlikte siyasal patlamaya yol açabileceği, dönemin Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş tarafından öngörülmüştü. Denktaş (2000: 141) eylemlerin patlak vermesinden bir süre önce “Şimdi 2000 yılının Ekim ayında'yız. Ekonomik kriz, halka güven vermiyor ve anavatanla diyalog eksikliği olan bir koalisyon hükümeti, beni hasta edecek kadar endişelendirmektedir” diyerek “Ya biz içten çökersek!” diye sormuştu. Gerçekten de toplum, büyük bir ekonomik ve sosyal travmaya yol açan bankalar krizi sırasında Kıbrıs Türk liderliği ile hükümete yönelik belki de tarihin en büyük protesto eylemlerini gerçekleştirmiştir. “Denktaş istifa” sloganları atarak parlamento binasını işgal eden eylemciler polisle çatışmıştır. Mudilerin mağduriyeti daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin yaptığı yardımlarla giderilmişse de bu kriz toplumun liderliğe ve kapalı ekonomiye yönelik tepkisini ateşlemeye yetmiştir. Ekonomik sorun ve toplumsal adalet duygusundaki aşınma, toplumu “çözüm ve AB” hedefli yeni bir yolculuğa yöneltmiştir (Kızılyürek 2005a: 407).

BM tarafından 2002'de açıklanan Annan Planı, iş dünyası başta olmak üzere Kıbrıslı Türklerin geniş bir bölümünün ‘izolasyon’ ve ‘ambargo’ sorunundan kurtulma, uluslararası camianın bir parçası olma ve AB'ye girme beklentilerinin tümünü karşılıyordu. Üstelik iki toplumu tam anlamıyla birleştirecek bir içerime sahip değildi. Kurulacak olan ortak bir devletti ama ortak devlet iki parça devletçikten meydana geliyordu ve bu parça devletçiklerin pek çok konuda özerkliği bulunuyordu. Plan toplum gündemine düştüğü andan itibaren yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmış ve hareketliliğe neden olmuştur. Geleneksel olarak ayrılık siyaseti güden Denktaş önderliğindeki milliyetçi kanat plana karşı çıkarken, planı destekleyen geniş bir cephe açılmıştır. Bu cephede, başkanlığını Talat'ın yaptığı CTP, sosyal demokrat ve sosyalist partilerin bir araya gelerek oluşturdukları Barış ve Demokrasi Hareketi (BDH) ittifakı, sendika ve sivil toplum örgütlerinin meydana getirdikleri ‘Bu Memleket Bizim Platformu’ ve tarihinde ilk kez muhalefetle birlikte hareket etmeye başlayan Ticaret Odası yer almıştır. Ticaret Odası yönetimi bu dönemde “Çözüm ve Avrupa Birliği” adıyla bir de siyasi parti kurmuştur. Plan lehine propaganda yapan çevreler, medyayı iyi kullandıkları için daha etkili olmuşlardır. Kuzey Kıbrıs'ın en yüksek tirajlı gazetesıyla¹¹ üç özel televizyonundan birini bünyesinde barındıran işadamı Asil Nadir'e ait medya grubu planın yanında saf

tutmuştur. Nadir de geleneksel milliyetçi söylemi ‘izolasyon’ ve ‘ambargo’ kısılcısından kurtulmak amacıyla keskin bir manevrayla terk eden işadamları arasında yer almıştır. Asil Nadir’e ait gazetenin haber müdürü, geçmiş seçimlerde milliyetçi partilerin kampanyalarına para akıttığını belirttiği patronunun yeni politikasını, çözüm halinde “tekrar iş kurabileceği” ve “yurt dışına çıkma engelini aşabileceği” yönündeki inancına bağlamaktadır (Hançer 2006). Annan Planı’nın gündeme gelişiyle birlikte tutum değişikliğine giden başka gazete ve televizyon sahipleri daha vardır. Bu şekilde kamuoyunu etkileme konusunda plan yanlıları önemli bir avantaj elde etmişlerdir.

Annan Planı karşıtlarıyla yanlıları, ilk olarak referandumdan bir yıl önce yapılan genel seçimlerde karşı karşıya geldiler. 2003 seçimi büyük ölçüde Annan Planı üzerinden yürütülen kampanyalara sahne olmuştur. Plan karşıtları, referandumda “Evet” demenin KKTC devletinden vazgeçmek anlamına geleceğini belirtirlerken, karşı taraf Annan Planı’nı, Rumlarla ortak devlet çatısı altında birleşmeyi öngören bir plan olduğu için değil, ortaklık öngörmesine karşın Rumlarla ilişkiyi sınırlı tutan bir plan olduğu için olumlayan bir kampanya yürütmüştür. Kampanya boyunca “Dünyaya açılmak”, “Avrupalı olmak” ve “Zenginleşmek” gibi cezbedici temalar, “İçimize çok az Rum gelecek”, “Kendi bayrağımız ve marşımız olacak” ve “Kuzey’de bize ait parça devlet bulunacak” şeklindeki, olası partner Rumları ötekileştiren vurgulamalarla harmanlanarak işleniyordu. Plan yanlıları partiler, AB’yi öne çıkaran bir kampanya konseptiyle hareket etmişlerdir. BDH, “Mevsimi Geldi Artık, Baharda Avrupa” sloganını kullanmıştır. CTP de ‘izolasyon’ ve ‘ambargo’yu anımsatan ve tümünde Avrupa ve dünyaya açılım vurgusu olan sloganlar belirlemiştir. Rumlarla kurulacak ortak devlete ilişkin vurgulamalara ise pek yer verilmiyordu. Ana slogan olarak “Avrupa Göründü”nü belirleyen parti ayrıca “Bizim Dünyayla Randevumuz Var”, “Ben Avrupa’yım”, “Çalışanlar Şimdi Avrupa’ya Terfi Edecek” ve “Avrupa’yla Görüşmeye Hazır Kadrolar” şeklinde sloganlar kullanmıştır. CTP’nin 2004 referandumunda yürüttüğü kampanyanın konsepti de 2003 kampanyasından farklı olmamıştır. Özellikle ana slogan, kampanyanın genel stratejisi hakkında açık bir fikir verecek türdendi: “Bir Evetle Dünyaya Bağlan.” Annan Planı, her iki toplumca kabul edilmesi halinde yürürlüğe girecek olan bir plandı. Oysa CTP, Türklerin “Evet”, Rumların “Hayır” demesi halinde Kıbrıs Türk toplumunun tecridinin son bulacağını savunuyordu. CTP reklamlarında dünyaca ünlü müzik gruplarının konserler vermesinin, küresel sermayeli yatırımcıların iş kurmasının, Kıbrıs Türk takımlarının uluslararası maçlar yapmasının ve büyük havayolu şirketlerinin Ercan’a sefer başlatmasının “bir evete bağlı olduğu” belirtiliyordu.

CTP lideri Talat, bu dönemde katıldığı bazı programlarda Rumların plana “Hayır” demesi ihtimalini hatırlatanlara “Keşke” yanıtını vermiştir.

Talat'ın kendisine Annan Planı'na Ada'nın birleşmesini sağlama misyonundan ziyade 'izolasyon' ve 'ambargo' sorununu çözme misyonu atfetmesi, referandumdan sonraki politikasında da belirgindir. Referandumdan üç gün sonra Avrupa Parlamentosu Dış İlişkiler Komitesi'nde bir konuşma yapan Talat, AB'yi Kuzey Kıbrıs'a uyguladığı ambargoya son vermeye çağırmıştır. Kıbrıslı Türklerin AB'yle ilişkiye girmeye hazır olduğunu açıklayan Talat, bunun Kıbrıs Rum Yönetimi aracılığıyla yapılmasının imkânsız olduğunu belirtmiştir (*Yenidüzen*, 28 Nisan 2004). Talat'ın 'izolasyon' ve 'ambargo' sorununu aşmaya yönelik siyasetinin yanı sıra Rumları ötekileştirme tutumu da referandum sonrasında sürmüştür. Özellikle bir Türkiye gazetesine yaptığı şu açıklama oldukça dikkat çekmiştir: “Rum gelinimizin ya da damadımızın olmasından ne ben ne de eşim hiç zevk almayız; bizim tercihimiz, her ikisinin de eşlerini Kıbrıslı Türkler arasından seçmeleri.” (*Hürriyet*, 4 Nisan 2005). Talat ayrıca “Rumlar yüzünden Denктаştaştığını” da ilân etmiştir (*Radikal*, 27 Eylül 2005). 2003'te kuzeyle güney arasında kontrollü geçiş imkân sağlayacak şekilde bazı sınır kapılarının açılması sonrasında çok sayıda Kıbrıslı Türk'ün, uluslararası seyahatlerde kullanmak üzere “Kıbrıs Cumhuriyeti” pasaportu almasıysa Talat tarafından “Utanç verici” olarak nitelenmiştir (*Star Kıbrıs*, 11 Temmuz 2008). Son olarak “Kıbrıs'ta tek halk olmadığının gayet açık ve net olduğunu” belirterek, “Tek halk vardır iddiasıyla Kıbrıs'ı üniter devlete götürecek süreci kabul etmeyeceklerini” açıklayan Talat'ta (*Anadolu Ajansı*, 26 Aralık 2008), 'birleşme'den çok 'ayrılık' duygununun ağır bastığı anlaşılmaktadır.

Ada'yı birleştirmekten çok Kıbrıslı Türklerin yalıtılmışlığına son vermeye odaklanan Mehmet Ali Talat, iki halk arasındaki ayrılıkların giderek derinleştiğini düşünmektedir. Birleşme istemeyen Kıbrıslı Türklerin sayısının hızla arttığını belirten Talat'a göre ileride yapılacak bir referandumda olumlu sonuç çıkma ihtimali azalmaktadır (*Cihan Haber Ajansı*, 7 Aralık 2007). Kuzey Kıbrıs'ta yapılan kamuoyu araştırmaları, Talat'ın bu tespiti ni doğrular nitelikte sonuçlar vermektedir. Eurobarometer kapsamında Kuzey Kıbrıs'ta düzenli anketler yapan KADEM, Kıbrıslı Türklerde iki devletliliğe yönelik olduğunu saptamaktadır. Şirketin 2006'da yaptığı araştırmada federasyonu tercih edenlerin oranı yüzde 20'de kalırken, iki devletlilik isteyenlerin oranı yüzde 65 çıkmıştır (*Kıbrıs*, 29 Ocak 2007). 2008'de yapılan AB anketinde ise “Sizin için en önemli sorun nedir?” sorusuna verilen “Kıbrıs sorunu” yanıtı en düşük seviyede çıkmıştır. Önceki Eurobarometer araştırmalarında yüzde 37 ile yüzde 44 arasında önce-

likli sorun olarak belirlenen ‘Kıbrıs sorunu’ bu kez yüzde 14’te kalmıştır. Bu ankette ilk sırayı yüzde 42 ile ‘ekonomik durum’, ikinci sırayı yüzde 37 ile ‘enflasyon’ ve üçüncü sırayı yüzde 19’la ‘işsizlik’ sorunu almıştır. ‘Kıbrıs sorunu’ eşzamanlı olarak Güney Kıbrıs’ta yapılan anketteyse yüzde 69’la sorun sıralamasının ilk basamağında yer bulmuştur (Ayrıntılı araştırma sonuçları için bk. www.ec.europa.eu.) Kıbrıslı Türklerin ekonomik sorunları Kıbrıs sorunundan çok daha fazla önemsedikleri, Eurobarometer’in Güz 2009 Raporu’nda çok açık bir biçimde ifade edilmektedir (<http://ec.europa.eu>): “Kıbrıslı Türkler ekonomik durum ve işsizliğin Kıbrıs Türk Toplumunu önündeki en önemli iki sorun olduğunu ortaya koymaktadırlar. Geçmiş çalışmalara kıyasla Kıbrıs Sorununun önem oranı da giderek azalmaya devam etmektedir.”

Sonuç

Kıbrıslı Türklerin Annan Planı’na verdikleri desteği, güçlü bir birleşme arzusunun yansıması saymak mümkün değildir. Bu tavrın tarihsel arka planında Osmanlı döneminin bitişinden itibaren ortaya çıkan yok olma korkusu ve bu korkudan türeyen “ekonomik gelişme” arayışı bulunmaktadır. Zenginlik, Kıbrıslı Türkler açısından Ada’da var olmanın sigortası olarak algılanmaya gelmiştir. Annan Planı’nın vaat ettiği ekonomik tekamül bu tarihsel algılayışa uygun bir içerime sahiptir. Üstelik planın gündeme geldiği dönemde toplum dünyayla ilişkisi sınırlı bir yerde yaşıyor olmaktan kaynaklanan tepkisel bir ruh hali içindeydi. Ekonomik aktivitelerini küresel ölçüğe taşıramayan burjuvazi başta olmak üzere, 2000’lerin başında patlak veren bankalar kriziyle sarsılan toplumun tüm kesimleri, Annan Planı’na ‘makus talihi’ yenmek için sahip çıkmışlardır. Toplumun kapalı yaşamdan kurtulma isteği, dünya tarafından tanınmayan bir devlette ısrar eden geleneksel liderlik anlayışını önüne katarak götürmüştür. Yeni liderin, eskisinden farkı “izolasyon ve ambargolardan kurtulmak”, “dünyalı olmak” ve “Avrupalılaşmak” gibi açılım umudu veren bir söylemle hareket etmesiydi. 2004 referandumunun sonucu Kıbrıslı Türkler tarafından “Yasemin Devrimi” olarak nitelenmektedir (Ayrıntı için bk. Hatay vd. 2008). Plan, Rumlardan destek almadığı için yürürlüğe girmemiştir. Dolayısıyla Kıbrıslı Türkler açısından “devrim” nitelikli köklü değişimler gündeme gelmemiştir. Buna karşın toplumun “çözümüne daha yakın duran taraf” olarak dünyadan beklentileri sürmektedir. Beklentilerin başında ‘izolasyon’ ve ‘ambargo’ sorunundan kurtulmak ve AB’yle -Kıbrıs Cumhuriyeti çatısı altında olmaksızın- ilişki kurmak gelmektedir. Talat’ın KKTC devletini tanıtmaya amaçlı bir politikası yoktu fakat öngördüğü ‘birleşme’; ‘ayrılıkçı’ motiflerden arınık değildi. Keza Kıbrıs Türk toplumu arasında çözümü “iki ayrı devlet” temelinde tanımlama eğilimi giderek artmaktadır. “Ayrı

devlet” tezinin diplomatik ve politik alanda örtük biçimde ilerletilmesinin ya da açıkça ifade edilememesinin en önemli nedeni, “ayrılık” fikrinin kabul görmesini zorlaştıran “birleşme” odaklı uluslararası yerleşik algıdır. Bu algının, “ayrı devlet” olarak kabul görme konusunda yarattığı umutsuzluk, Kıbrıslı Türkleri izolasyon ve ambargoya son veren bir “yarı kabule” de razı kılmaktadır.

Bugün Ada’da 1970’li yıllardan beri BM gözetiminde sürdürülen toplumlararası görüşmelerin bir yenisi yapılmaktadır. Çeşitli çevreler görüşmelerin önümüzdeki birkaç yıl içinde sonuç vermesi umudunu dile getirmektedirler. Kıbrıslı Türklerin yeni girişimler karşısında nasıl bir tutum sergileyebileceklerine ilişkin projeksiyonlarda, 2004 referandumunun sonuçlarıyla yetinmek yerine, toplumun tarihsel beklentilerine odaklanmak gerekmektedir.

Açıklamalar

- ¹ Milliyetçi kanadın en büyük partisi 1975’te Rauf Denktaş tarafından kurulan Ulusal Birlik Partisi (UBP)’dir. Daha 1960’lı yılların başında toplumsal iktidarı eline geçiren milliyetçi kadronun partisi durumundaki UBP, çok partili yaşama geçilen 1976’dan 2003 yılına kadar gerçekleştirilen altı genel seçimde de birinci parti olmayı başarmıştır. UBP içindeki çekişmeler sonucunda 1993’te kurulan Demokrat Parti (DP) milliyetçi kanadın ikinci büyük temsilcisidir. Bu partinin başkanı Rauf Denktaş’ın oğlu Serdar Denktaş’tır.
- ² Kıbrıs Türk toplumu 1976’dan 2005 öncesine kadar liderini seçmek için altı kez sandık başına gitmiştir. Denktaş bu seçimlerin hepsine katılmış ve tümünü rahat bir şekilde kazanmıştır. Fakat Annan Planı’yla birlikte siyasal atmosferin değişmesi Denktaş’ı 2005’te yapılan son seçime katılmaktan alıkoymuştur.
- ³ Çözüm yanlısı partilerin en büyüğü Cumhuriyetçi Türk Partisi’dir (CTP). CTP ilk kez 2003 yılında yapılan genel seçimde yüzde 35 dolayında oy alarak birinci parti olmayı başarmıştır. Partinin iktidarı 2005’te yapılan seçimde aldığı yüzde 45 oyla iyice pekişmiştir. Parti 2003’ten önce katıldığı altı seçimdeyse yüzde 12 ile yüzde 24 arasında değişen oranlarına sahip olabilmıştır. 2005’te Denktaş’ın yerine seçilen Mehmet Ali Talat CTP’nin adayı olarak seçime girmiştir.
- ⁴ Kıbrıs Cumhuriyeti halen dünya tarafından kabul görüp tanınsa da, ortaklık devleti olma özelliğine sahip değildir.
- ⁵ KKTC’nin ilânına esas olarak toplum lideri Denktaş önyak olmakla birlikte, o dönemde muhalefette bulunan CTP de parlamentodaki bağımsızlık oylamasında olumlu oy kullanmış ve kararın oybirliğiyle alınmasına katkı yapmıştır.
- ⁶ Bu durum Osmanlı İmparatorluğu’nda genelde geçerli olan ekonomi anlayışının bir sonucudur. Hıristiyan sekene ticarete; Müslüman sekene tarıma ve zanaata yönelen Osmanlı iktisat politikası için bk. (Pamuk 2005).

- ⁷ Bu durum günümüzde de değişmemiştir. Büyük ya da küçük ölçekli olup olmadığına bakılmaksızın yeni açılmış her işyeri ya da yeni hizmete giren okullar, hatta eski okul binalarında yapılmış tadilatlar bile gazeteler için önemli haber konusu olmayı sürdürmektedir.
- ⁸ Türkiye Genelkurmayı'na mensup bazı komutanlarla Denктаş önderliğindeki Kıbrıslı Türk milliyetçilerin 1 Ağustos 1958'de kurdukları ve Kıbrıs'ı ikiye bölerek bir yarısını Türkiye'ye bağlamayı (taksim) amaçlayan silahlı örgüt.
- ⁹ Türk'ten Türk'e kampanyasının bir benzeri, kuzeyle güney arasında karşılıklı kontrollü geçişlerin başladığı 2003 yılından sonra da uygulanmaya devam etmiştir. Talat yönetimi, güneydeki mağazalardan alışveriş yapanları "KKTC ekonomisine zarar vermekle" suçlamaktadır.
- ¹⁰ AB-Kıbrıs Cumhuriyeti ilişkisi ve AB'nin Kıbrıs sorununa etkisi konusunda ayrıntılı bir değerlendirme için bk. (Müftüler-Bac ve Güney 2005).
- ¹¹ Kuzey Kıbrıs'ta her gün ortalama olarak 35 bin dolayında gazete satılmaktadır. Bunların yaklaşık 15 bini Asil Nadi'e ait Kıbrıs gazetesidir. Kıbrıs'ın dışındaki hiçbir gazetenin tirajı 3 bini aşmamaktadır.

Kaynaklar

- Beratlı, Nazım (1997). *Kıbrıslı Türkler'in Tarihi*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yay.
- Clogg, Richard C. (2002). *A Concise History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çevikel, Nuri (2000). *Kıbrıs Eyâleti: Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk (1750-1800)*. Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi.
- Denктаş, Rauf Raif (1966). *12'ye 5 Kala Kıbrıs*. Ankara: Butik Matbaası.
- _____, (2000). *Rauf Denктаş'ın Hatıraları*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Druşotis, Makarios (2008). *Kıbrıs 1963-1964 İlk Bölünme*. Çev. Ali Çakıroğlu. Lefkoşa: Galeri Kültür Yay.
- Erel, Ali (2007). "Kuzey Kıbrıs Ekonomisi Nereden Nereye". *Halkbilimi* 55: 52-53.
- Evre, Bülent (2004). *Kıbrıs Türk Milliyetçiliği: Oluşumu ve Gelişimi*. Lefkoşa: Işık Kitabevi Yay.
- Faroqhi, Sarah (1984). *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolic: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gürkan, Haşmet Muzaffer (1996). *Bir Zamanlar Kıbrıs'ta*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yay.

- Hançer, Eda (2006). “Kıbrıs Türk Basınında Sahiplik Yapısı ve Haber Üzerindeki Etkileri”. *Küresel İletişim Dergisi* 1. <http://globalmedia-tr.emu.edu.tr>.
- Hasgüler, Mehmet (2007). *Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim Politikalarının Sonu*. İstanbul: Alfa Yay.
- Hatay, Mete ve Rebecca Bryant (2008). “The Jasmine Scent of Nicosia: Of Returns, Revolutions, and the Longing for Forbidden Pasts”. *Modern Greek Studies* 26(2): 423-449.
- Jennings, Ronald (1993). *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*. New York: New York University Press.
- Kasım, Kamer (2007). “Soğuk Savaş Dönemi Sonrası Kıbrıs”. *Akademik Bakış* 1 (1): 57-72.
- Kızılyürek, Niyazi (2005a). *Doğmamış Bir Devletin Tarihi Birlik Kıbrıs Cumhuriyeti*. İstanbul: İletişim Yay.
- _____, (2005b). *Milliyetçilik Kaskacında Kıbrıs*. İstanbul: İletişim Yay.
- Klerides, Glafkos (2008). *Bir Dönemin Anıları 1993-2003*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yay.
- Moulakis, Athanasios (2007), ‘Power-Sharing and its Discontents: Dysfunctional Constitutional Arrangements and the Failure of the Annan Plan for a Reunified Cyprus’. *Middle Eastern Studies* 43(4): 531-556.
- Mungan, Zeren (1999). *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Ekonomisi İçerisinde Kamu Kesiminin Yeri*. Lefkoşa: Devlet Planlama Örgütü.
- Müftüler-Bac, Meltem ve Aylin Güney (2005). “The European Union and the Cyprus Problem 1961-2003”. *Middle Eastern Studies* 41(2): 281-293.
- Pamuk, Şevket (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yay.
- Panteli, Stavros (2005). *The History of Modern Cyprus*. Nicosia: Topline Publishing.
- Sözen, Ahmet ve Kudret Özersay (2007). “The Annan Plan: State Succession or Continuity”. *Middle Eastern Studies* 43(1): 125-141.

Sürelî Yayınlar

Yearbook of the United Nations, 1975

Yearbook of the United Nations, 1983.

Anadolu Ajansı (26 Aralık 2008 Bülteni).

Cihan Haber Ajansı (7 Aralık 2007 Bülteni).

Hürriyet (4 Nisan 2005).

Kıbrıs (24 Nisan 1893).

Kıbrıs (29 Ocak 2007).

Mirat-ı Zaman (20 Mayıs 1907).

Radikal (27 Eylül 2005).

Star Kıbrıs (11 Temmuz 2008).

Yenidüzen (28 Nisan 2004).

Yenidüzen (24 Ekim 2006).

Zaman (2 Aralık 1897).

İnternet Kaynakları

http://ec.europa.eu/cyprus/index_en.htm%20.10.2008

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb72/eb72_cytcc_cytcc_nat.pdf%20 (16.1.2010)

<http://www.devplan.org/Frame-tr.html> (15.12.2009)

www.kitsab.org/index.php?option=com_content&view=article&id=51&Itemid=61 (4.10.2010)

www.kktcsanayiodasi.org/site/turkce/about_us.php (4.10.2010)

www.ktimb.org/tr/biz-kimiz/hakkmzda (4.10.2010)

www.ktto.net/turkce/tarihcemiz.html (4.10.2010)

How Close is Cyprus to the Solution? An Assessment on the Perspective of the Turkish Cypriots

Gürdal Hüdaoğlu*

Abstract

Evaluating the support given by the Turkish Cypriots to the Annan Plan prepared by the United Nations foreseeing the establishment of a united state in Cyprus as an absolute sign of a desire for “unification” would be quite misleading. On the contrary, as a result of historical and present-day contexts, Turkish Cypriots now have a closer stance to the idea of “separation”. On the other hand, international isolation and embargoes leave Turkish Cypriots in a state of incessant search to achieve a certain level of development. Consequently, the main contours of Turkish Cypriot politics have been determined as leaving the door open for separation while presenting a prima facie preference in favour of unification. An overt sign of this has been the fact that the same political block striving for a “yes” vote in the 2004 referendum has been campaigning also for a “no” vote on the side of the Greek Cypriots to enable the lifting of the isolation and embargoes which would bring about the opening up of the Turkish Cypriot state to the world. The support given by the Turkish Cypriots to the Annan Plan, thus, could be seen as a Turkish Cypriot attempt for “separation” rather than “unification”.

Keywords

Cyprus, Annan Plan, Denktash, Talat, isolation, embargo

---

* Ph.D., Near East University, Faculty of Communication - Nicosia / TRNC
ghudaoglu@neu.edu.tr

?

Аннотация

,
;
( ), 2004 ,
« »
,
-
« ».
,
,
,
.
,
-
,
.
« », « » .

Ключевые Слова

, , , , ,

Türk Halk Türkülerinde Değirmen Motifi ve Değirmenci Türküleri

F. Gülay Mirzaoğlu*

Özet

Halk türkülerinde bir toplumun günlük yaşamına ilişkin görünüşler mevcut olduğu gibi, kültür tarihine ilişkin toplumsal olgu ve gerçeklikler de bulunur. Halk hayatının her türlü tezahürünü bulabildiğimiz Türk halk türküleri dağarcığını incelediğimizde dikkat çekici unsurlardan biri, bir grup türkü metninin tematik yapısında “değirmen” ve “değirmenci” motifinin bulunması gerçeğidir. Bu olgu, toplumun kültür tarihiyle ilgili olduğu kadar, belirli ölçülerde bir sosyal gerçekliği de yansıtır.

Değirmen ve değirmenci unsuru türkülerde iki biçimde karşımıza çıkar. Birincisi ve daha yaygın olanı, değirmen motifinin her hangi bir türküde genellikle başlangıç dizelerini dolduran söz kalıplarını oluşturmasıdır. Bu tipte çok sayıda örnek bulunabilir. Bu söz kalıplarının, türkünün konusuyla ilgili olması gerekmez. İkincisi ise, değirmenci motifini içeren türkülerdir ve bu çalışmada tematik yapısı asıl irdelenen bu tip türkülerdir. Aşağıda bu gruba giren türkülerin birbirleriyle sıkı ve anlamlı bir tematik ilişkisi olduğu varsayılacak ve irdelenecektir. Diğer taraftan, gerek değirmen motifinin söz kalıbı olarak, gerekse benzer tematik yapıya sahip değirmenci türkülerinin anlamlı bir şekilde Türk dünyasına yayılmasından hareketle, Anadolu kültüründe değirmenin yerine değinilecek ve bu sosyo-kültürel olgunun türkülere yansımaları üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Halk türküleri, Türk halk türkülerinde değirmen, değirmen, değirmenci, değirmenci türküleri

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü, Türk Halkbilimi Anabilim Dalı - Ankara / Türkiye
gulaym@hacettepe.edu.tr

Giriş

Halk hayatının ve kültürünün her türlü görünümünü yansıtan türküler, esas olarak aşk, ayrılık, gurbet, yiğitlik, ölüm konuları üzerine yakılmıştır. Bu özellikleriyle türküler, belirli bir sonu olan bir olayı daha fazla anlatırlar. Sonu ayrılık veya ölüm ile biten hazin bir aşk öyküsü, türkülerin en tipik konusudur. Bu durum Türk halk türküleri için olduğu kadar Avrupa kültürlerine özgü halk türküleri için de geçerlidir (Herzog 1950, Krappe 1964, Krıza 1980, Vargyas 1983). Bununla birlikte, insanoğlunun yaşamında önemli yer tutmuş, yaşamın şartlarını değiştirerek onu derinden etkilemiş gurbet, yiğitlik, ölüm gibi konular da hemen her kültürün türkülerinde bulunabilir. İnsanoğlunun yaşadığı dramatik olaylar yanında, günlük yaşamın şartları da türkülere daima yansımıştır. Günlük yaşam uğraşlarının önemli bir kısmı; *iş ve meslek türküleri* adı altında toplanmıştır. Tarım işçileri, çiftçiler, balıkçılar, çobanlar, halı dokuyan, su taşıyan kadınların hayatı sürdürülebilmek yaptıkları bu yaşamsal değeri olan işler, uğraşlar, bir sonu olan konuları işleyen türküler yanında, bir bakıma, bir süreci anlatan türküler olarak dikkatimizi çeker. Bunlardan biri de değirmen ve değirmenci türküleridir.

İş ve meslek türkülerinin genel özelliklerinden birincisi, bir mesleğin niteliklerini belirtmesi, ikincisi ise, yapılan işe eşlik eden bir ritmik yapıya sahip olmasıdır. Bununla birlikte, bu tür türkülerde, bahsedilen işlerle doğrudan bir bağ bulunmayabilir; bentlerde veya bağlantılarda küçük bir ilgi bile onların iş türküsü diye nitelenmesine neden olabilir (Özbek 1981: 419, 434). Nitekim değirmen ile ilgili türküler (aşk/sevda konulu olsalar da) ve değirmenci türküleri genellikle bu şekilde değerlendirilmişlerdir (Boratav 2003, Öztelli 1973, Özbek 1981: 434).

Türkü araştırmalarımız sırasında karşılaştığımız değirmen motifli türkülerin türkü dağarcığımız içinde belirli bir yer tutması, bilhassa “eski” türküler arasında Türk Dünyasının farklı bölgelerinden derlenmiş değirmenci türkülerinin varlığı,¹ bu türkülerin konuları açısından benzerlik ve tutarlılık göstermeleri, sözlü kültürümüzde değirmenin önemli bir yer tutması ve bu olgunun türkülere yansımalarıyla ilgili sorular bu araştırmayı yapmamıza başlıca etkenler olmuştur.

Anadolu Kültüründe Değirmen

Anadolu coğrafyasının oldukça eğimli olması ve akarsuların genellikle fazla suya sahip olmaması değirmenin işlevini etkileyen en önemli etken olmuştur. Suyun değirmenin çarkından yüksek bir konumdan dökülmesiyle harekete geçen çarklara sahip değirmenler XVI. yüzyıl Anadolu'sunda

oldukça yaygındı. Değirmen tiplerinin farklılıklarına rağmen, buğday ve benzeri tahılları öğütmek için kullanılan taş sisteminin çalışma tekniği ve işlevi tüm değirmenlerde aynıdır. Tahıl dönen taşın ortasındaki bir delikten, sabit taşın ortasına konur ve oradan dışarıya oluklara doğru yayılır. Oluklardan öğütme bölümüne aktarılan tahıl burada un haline getirilir (Koç 2004: 183-184).

Anadolu kültüründe değirmende un öğütmek, önemli bir geçiş dönemi olan düğünlerin törensel safhalarından birini de oluşturmuştur. Örneğin, Antalya'nın Duraliler Köyünde düğüne başlamadan önce oğlan ve kız tarafı her türlü hazırlıklarını tamamlarlar; düğün kurulmazdan önce, düğünde yenecek unu hazırlamak için birkaç deve ile birlikte davul zurna çalarak tabanca atarak değirmene giderlerdi. Değirmene gidildiği gibi, düğünde yakmak için dağa odun kesmeğe de davul zurna eşliğinde gitmek adettir (Yoldaş 1945: 13-14).

Anadolu Türk kültüründe değirmen olgusunun çeşitli özelliklerinden esinlenerek yaratılan türkü, mâni, bilmece, tekerleme, atasözü ve deyimler, efsâne, hikâye ve fıkralar; danslar ve seyirlik oyunlar; bunların yanı sıra, kültür tarihimizdeki yeri, değirmenin, yaşamın temel ihtiyaçlarından birini; her şeyden önce beslenmemizi mümkün kılan eski bir araç, mekân ve kültürel bir gelenek olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan başka, değirmen mekânlarının sosyal ilişkilerin merkezi durumunda olması, bu yerlerin bazı temel sosyal ihtiyaçların da karşılandığı yerler olduğunu göstermektedir. Değirmenlerin, tahıl öğütmeye gelip gidenler, orada çalışanlar, sohbet için gelenler dışında, satıcıların ve dilencilerin de uğrak yeri olduğu bilinmektedir (bk. U ur 1991: 319-320). İnsanların birbirleriyle iletişim kurması, haberleşmesi, arkadaşların, dostların buluşması, gençlerin toplanıp eğlenmesi, tanışma ve karşılaşmalara ve evlenmelere vesile olması değirmenlerin başlıca toplumsal işlevleridir. Örneğin, Kuzey Doğu Anadolu'da gençler değirmenlerde toplanırlar, *Ferfene* denilen yemekli müzikli sohbet toplantılarını gerçekleştirirlerdi. Nitekim dağarcığımızda bulunan *Değirmenin ununda değil, ününde* (Silifke-İçel) biçimindeki atasözü, değirmenin insanları öğüteceği un ile değil, sesiyle/neşeli ortamlarıyla insanları çeken gözde bir yer olduğunu anlatır. Bugün, bu işlevler şüphesiz eskisi gibi mevcut değildir. Yine de, çok sınırlı bir şekilde olsa da değirmenler var oldukça, belirli çevrelerde bu işlevler kısmen devam edecektir. Ancak, daha da önemlisi, değirmenin günümüze değin kültürel geleneklerimizde benzersiz bir yer tutması, dilde, kültürde, sanatsal yaratıcılıkta esin kaynağı olması ve özgün bir imge yaratmasıdır.

Türkülerde Değirmen Motifi ve Değirmenci Türküleri

Kültürel geleneğin önemli bir unsuru olmuş değirmen, Türk halk biliminin ve sözlü edebiyatının çeşitli türlerinde olduğu gibi, Türk halk türkülerinde de rastlanan bir motiftir. Değirmen ve değirmenci türküleriyle ilgili iki temel özellik, araştırmamızın şekillenmesinde etken olmuştur: Birincisi, değirmen motifinin, türkülerin başlangıç dizelerinde yer alan söz kalıplarını oluşturmasıdır. İkincisi ise Anadolu ve Balkanlardan derlenmiş değirmenci türkülerinin ortak bir tematik yapıya sahip olmasıdır. Dağarcığımızda “değirmen türküleri” diye adlandırılan; değirmen motifli söz kalıplarından oluşan bu tipte türküler *değirmen motifli türküler* olarak adlandırmak doğru olacaktır. Bu tip türkülerde *Değirmenin bendine / Taş dönmüyor dönmüyor* veya *Değirmende döner taşım / Sevda değil bu bir hışım; Değirmenin bendi miyim / Ah ben o yarın dengi miyim* gibi söz kalıpları en yaygın olanlarıdır. Ayrıca *Değirmen üstü çiçek / Değirmen üstü pınar, Değirmen üstü kaya* gibi bir mekân olarak değirmenin yöresindeki görünümü anlatan söz kalıplarıyla başlayan türküler de bulunmaktadır.

Söz kalıplarının bütününe bakıldığında metinlerde, değirmenin genellikle *dönmek* fiiliyle; taşının dönmesiyle nitelendirildiği anlaşılmaktadır. Değirmen sözcüğünün iki temel çağrışımı olan bu nesne ve eylem, kimi zaman gerçek, kimi zaman da mecâzi anlamıyla, sözlü şiire, özellikle de türkülere ve halk anlatılarına en fazla yansıyan özelliklerdir. Örneğin, Feleğin dönmesi, hiç durmaksızın hareket eden değirmenin dönmesine benzetilmiştir: *Kahpe felek değirmenin döndü mü / Döne döne nöbet bize geldi mi / Gıy köyden dünür gelmiş yârime / Emirdağ'ın berduşları öldü mü?* (Yaldızkaya 2010). Emirdağ yöresinden derlenmiş bir türkünün ilk bendini oluşturan bu dörtlükte, sevdiğinin başkasına yâr olacağını düşünen delikanlı, feleğe sitem ederken, değirmenin dönmesinden ilham alarak duygularını dile getirir.

Bir kültüre özgü temel özellik haline gelmiş, kültürel geleneğin önemli bir unsuru durumunda bulunan öğeler, genellikle yaşama alanı içinde var olmuş unsurlardır. Kültürel gelenek ile yaşamın gerçeği örtüşür mü, sorusuna verilecek yanıt, geleneğin kurgusal dünyası söz konusu olsa da genellikle ‘evet’ olacaktır. Günlük yaşam uğraşları, alışkanlıklar, davranış kalıpları ve eğilimler, bir şekilde adet ve gelenekler çerçevesinde kendine yer bulmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, yaşamı sürdürmek için son derece elzem bir araç olan değirmenin türkülerimize ve bütün bir folklorumuza yansımaları şaşırtıcı değildir. Malinowski'nin kültür kuramından hareketle, kültür; temel ihtiyaçların karşılanması sürecinde ortaya çıkan sorunların çözüm yollarıdır, şeklinde tanımlanabilir. Her şeyden önce insanoğlunun

beslenme, barınma, üreme, sağlığı koruma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla keşfettiği çözümler bir toplumda kültürün ilk ürünlerini ortaya koyar (1990: 38-44).

Yaşamın sürdürülmesi beslenme gereksiniminin karşılanması, her şeyden önce ekmeğin elde edilmesine bağlıdır. Ekmeğin elde edilmesi buğdayın, tahılın öğütülmesi, bulgur veya un haline getirilmesiyle mümkün olabilir. Bu ihtiyaçtan dolayı insanlık tarihinde çağlar içinde ortaya çıkan değirmenlerin, halk yaşamında önemli bir yer tuttuğunu kültürel ürünler açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, tarihi kayıtlar da bu bilgiyi desteklemektedir. Bu nedenle, ilgi odağımız olan türkü metinlerine, tarihi, toplumsal ve kültürel gerçekliğin, türkülerin kurgusal dünyasına yansımaları varsayımı temelinde bakılması, kanımca, bir zorunluluktur.

Bu yaklaşımdan hareketle, türkülerde değirmen motifinin sıkça kullanılması, belirli bir gerçekliğin türkülerde yansımaları olarak açıklanabilir. Türkü metinleri yanı sıra, taklidî nitelikte değirmenci danslarının ve seyirlik oyunlarının araç gereç ve benzetmeli figürler ile değirmen ortamını yansıması da bu çerçevede değerlendirilebilir. Lomax, bir kültürün karakterini yansıtan türkülerin, söz konusu kültüre mensup üyelerin davranış tarzlarına ve ilgilerine hitap eden bir içeriğe sahip olduğunu belirtirken, bir kültüre özgü dansların günlük yaşam uğraşlarının ve davranış kalıplarının kristalleşmiş biçimi olduğunu ifade eder (Lomax 1964: 118, fMa226). Her iki niteliğin de danslar için olduğu kadar, genel anlamda türkülerde yansıyan kültürel özellikler açısından da geçerli olduğunu kabul etmek mümkündür.

Değirmen motifli türküler, İstanbul, Tunceli, Afyon-Emirdağ, Kayseri, Elazığ, Muş ve Erzurum'dan derlenmiş metinler sekiz örnek türküden oluşmaktadır. Ancak, tam metinlerine burada metinlerine yer vermek mümkün olmadığından, kaynakları belirtilerek, konuyla ilgili bentlerine ve dizelerine yer verilmiştir. Bu türkülerde değirmen motifi bulunmakla birlikte türkünün konusu değirmen ile doğrudan ilgili değildir. Bununla birlikte, bu motifler, türkü için bir alt yapı malzemesi oluşturan; ölçü ve uyak yapısını belirleyen unsurlardır. Değirmen motifi, bu yapısal işlevi dışında, türkünün asıl konusuyla ilgili çağrışımlar yaratan, benzetme unsuru olan söz veya söz gruplarını da oluşturur. Örneğin, İstanbul'dan derlenmiş birinci türkünün ilk bendinde, *Değirmende döner taşıml/Sevda değil bu bir hışım* dizeleri (Öztelli 1972: 528) değirmen taşının dönmesi; birbirine sürtünerek tahılı ezmesi, ufalaması gibi, sevda'nın da, sevda çekenı duygusal anlamda inciteceği çağrışımını içermektedir.

Birinci türkünün dördüncü bendindeki *Değirmenci döner taş / Ah revan oldu gözüm yaşı* dizelerinde, değirmen veya değirmenci taşının durmaksızın dönmesine benzer bir şekilde, gözyaşının revan olduğu; aralıksız akıp gittiği ifade edilmektedir. Birinci ve Muş'tan derlenmiş² ikinci türkü metninde tekrar edilen *Değirmenin bendi miyim! Ah ben o yârin dengi miyim* ve *Değirmenin bendinel Taş dönmüyor dönmüyor* biçimindeki söz kalıpları ise, yine uyak işlevi ile birlikte anlamı güçlendirmek işlevini de taşır. *Değirmenin bendi miyim! Ah ben o yârin dengi miyim* örneğinde anlam açık olmakla birlikte, değirmenin bendi olmak, o yârin dengi olmak ile ilişkilendirilmektedir, diyebiliriz. Değirmenin bendi, her değirmenin dönmesi için ihtiyacı olan, onu besleyen, arka plandaki su kaynağıdır. Burada, bendin değirmenle ilişkisi göz önüne alınarak, iki kişinin birbiriyle bir mukayesesi yapılıyor olsa gerekir. Bent olmadan değirmen olamayacağına göre, iki sevgilinin de birbirine denk olması, birbirini tamamlaması benzer bir şekilde bağlayıcı bir ilişkiye bağlı olmalıdır. *Değirmenin bendine / Taş dönmüyor dönmüyor* biçimindeki söz kalıpları ise, türkünün devamına bakıldığında (*Döner kendi kendinel Benim yârim ata binmiyor / Küçük hanım bize gelmiyor*), değirmen bendinin yeterince dönme kuvveti vermemesi sonucunda taşın dönmemesine benzer bir şekilde; sevgili, ata binmiyor ve beklenen yere gitmiyor, hedefe ulaşılamıyor, denilebilir. Ayrıca, birinci türkünün ikinci bendinde yer alan *Değirmenden fener aldım / Ah ben yâre neler aldım* dizeleri değirmene sürekli gelen satıcıları hatırlatmaktadır. Erkek, bu satıcılardan, sevdiğine fener de, başka hediyeler de alabilir ki, bu dizeler, türkünün bu gerçekliği açıkça yansıttığını gösteriyor, diyebiliriz.

İkinci türkü, Muştan derlenmiş *Değirmenin bendine* türküsüdür (bk. TRT Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi (2006: 262). Türkünün ikinci bendinde *Değirmen üç dolanır / Suyu sarhoş dolanır* veya yedinci türkünün üçüncü bendindeki aynı kalıbın çeşitlemesi olan *Değirmen boş dolanır / Suyu sarhoş dolanır* biçimindeki söz kalıpları da, yalnızca uyak işlevi görmeyip, sonraki dizelerle anlamca ilişkilidir. Değirmenin dolanması; dönmesi, değirmeni döndüren suyun yüksek yerlerden akıp gelmesi; kişinin aşk duygularıyla sarhoş olmasına benzetilmektedir. Nitekim ikinci metnin ikinci bendinin sonraki dizeleri; *Yâri güzel olanın / Aman başı bir hoş dolanır* biçiminde devam eder. Gerçekte, böyle bir benzerliği metinler açıkça söylemezler ise de, türkü türünün mecazlarla dolu sembolik dili bu yorumu yapmayı mümkün kılmaktadır.

Aşağıdaki verilen diğer pek çok söz kalıbı örneğinde de, söz kalıbı olan ilk iki dize ile diğer dizeler arasında benzer ilişkiler kurulabilmektedir. Ancak, türkülerin değirmenle ilgili söz kalıpları, çoğu zaman uyak dışı işlevler

yüklenmiş olmakla birlikte, kimi bentlerde, dizeler arası anlamca ilişki kurmak zorlaşır. Şüphesiz, bu ilişkiyi kurabilmek iki ölçüte; türkülerin doğasını ve ait oldukları yerel kültürü tanımaya bağlıdır. Bir türkünün ait olduğu yerel kültüre ilişkin benzetmeler, tabir ve deyimler, semboller ve bunların türkünün kurgusal nitelikleri içinde nasıl yer alabilecekleri ne ölçüde bilinirse, türkülerin/sözlü şiirin anlam dünyasını çözümlmek o ölçüde başarılı olacaktır.

Konuyla ilgili ele aldığımız üçüncü türkü, Tunceli Ovacık'tan derlenmiş *Değirmen düzen olmaz* türküsüdür (Arsunar 1937: 32). Bu türkünün *Değirmen düzen olmaz/ Bu sevdadan olmaz/ Gel bu sevdadan vazgeç / Dinin dinime uymaz* dizelerinden oluşan ilk bendinde, ilk dizedeki söz kalıbı ile sonraki dizelerin uyak yapısı belirlenmiş olur, fakat aynı zamanda değirmenin düzensiz olma niteliği ile sevdanın sürekli olmayacağı arasında, çağrışım yoluyla bir ilişki kurulur. Zira 3. ve 4. dizeler sevdanın önündeki engeli işaret etmektedir. Değirmende düzen olmayışı, değirmenin çalışmasıyla ilgili olarak değirmen taşının dönmemesi; suyu taşıyan arkaların tahrip olması, zaman zaman suyun kesilmesi sonucu dönme kuvvetinden yoksun olması gibi nedenlerle olabileceği gibi³, sosyal ortamın, çevrenin değişkenliğine de işaret edebilir. Burada, kanımca mühim olan, değirmenin, ne açıdan olursa olsun sabit bir düzeni değil, değişkenliği çağrıştırmasıdır.

Dördüncü türkü Afyon- Emirdağ'dan *Kahpe felek değirmenin döndü mü türküsü* (Yaldızkaya 2010), beşinci türkü Kayseri'den derlenmiş *Zalım felek değirmenin döndü mü türküsüdür* (bk. *TRT Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi* (2006: 814). Bu türkülerdeki *Kahpe felek değirmenin döndü mü/ Zalım felek değirmenin döndü mü* ve *Döne döne nöbet bize geldi mi (beyler geldi mi)* biçimindeki ortak söz kalıpları, türkü kahramanı tarafından sitem edilen feleğin, durmaksızın dönen değirmene benzetildiğini anlatmaktadır. Ancak, buradaki dönme olumsuz anlamdadır. Beşinci türkü örneğinde bu dönme hareketi, bağın bahçenin sular ile dolması sonucu kişinin yıkılan bendi daima yeniden yapması ve değirmen gibi sürekli dönerek her şeyi parçalayan feleğin yıkması şeklinde tanımlanır: *Zalım felek değirmenin döndü mü/ Bağın bahçen sular ile doldu mu / Ben yaparım sen yikarsın bendimi/ Döne döne nöbet bize geldi mi beyler geldi mi?*

İncelenen altıncı türkü Kayseri-Pınarbaşı yöresinden derlenmiş *Değirmenin üstü yeşil ot olur* türküsüdür (Çakır vd. 1996: 48-49). Türkünün ilk dizeleri ve değirmen motifini içeren söz kalıpları (*Değirmenin üstü yeşil ot olur of of ot olur of; Değirmenin üstü de yeşil donanma of of donanma of*) aşk konulu bir türkünün başlangıç dizelerini oluşturur. İlk dizeler, daha önce de işaret edildiği gibi, şiirin vezin/ölçü ve uyak gibi yapısal özelliğini belir-

lemesi yanında çoğu zaman sembolik bir anlatım da içerirler. Buradaki ilk dizelerde vurgulanan *yeşil* renk doğanın rengi olduğundan bereket, hayat, denge, şifa, umut, iyimserlik sembolü olarak algılanır. Bu algılama biçimi, psikolojik açıdan olduğu kadar, folklorik açıdan da geçerlidir. Örneğin, Türk destan veya efsâne örneklerinde, yeni bir hayatın başlaması, mitolojik bir başlangıç genellikle yeşil rengin vurgulandığı çayır-çimenlik ovalar üzerinde gerçekleşir (Ögel 1998). Bu anlamlandırma biçimi, henüz yeterince incelemediğimiz türkülerde de bulunabilir. Türkülerde yeşil ve sarı, ak, al, mor sık kullanılan renklerdenidir. Örneğin, sarı genel anlamda ayrılık rengidir ve türkülerde de aynı şekilde ayrılık, hüznün ve kederin sembolü olarak göze çarpar ve çoğunlukla ruhsal anlamdaki sıkıntıyı belirten “sararıp solmak” deyimleriyle birlikte kullanılır. Mâni ve türküler arasında sıkça rastladığımız *Şu dağlar olmasaydı/ Sararıp solmasaydı/ Ölüm Allah'ın emri/ Ayrılık olmasaydı* dörtlüğü veya bir Tokat türküsü olan *Başındaki yazmayı da /Sarıya mı boyadın/ Neden sararıp soldun da/ Sevdaya mı uğradın* dörtlüğü buna örnek teşkil eder. Türküde *yeşil*, bir yandan değirmenin fiziki çevresini betimlerken, diğer yandan da aşkın yeşermesi umudunu taşıyor, şeklinde yorumlanabilir. Bu noktada, değirmenin yeni aşkların doğmasına zemin oluşturması da dolaylı olarak vurgulanmıştır.

Yedinci türkü Elazığ yöresine ait *Değirmen Sala Benzer* (Ekici 2009: 300), sekizinci türkü ise Erzurum yöresinden *Değirmen Üstü Çiçek* adlı türküdür (Karahasan H. ve F. Karahasan 2004). *Değirmen sala benzer (anan öle) /Kız dilin lala benzer /Terlemiş yanakların (anan öle) /Erimiş bala benze* bendi ile başlayan Elazığ türküsü ile *Değirmen üstü çiçek /Oy kızlar naz eğleme/ Orak getirin biçek/ Ölürem kızlar naz eyleme* bendi ile başlayan Erzurum türküsünün metinlerine genel olarak bakıldığında, altıncıda da kısmen söz ettiğimiz bir görünüm dikkat çekicidir: Değirmen bir aşk mekânıdır. Bu bağlamda, değirmen motifi ve değirmenci türkülerinin tamamının aşk /sevda ve kadın-erkek ilişkisi ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki türkünün her bendinin değirmen motifiyle başlaması ve mekân betimlemeleri, yaşanan aşkın, aşk duygularının belirli bir mekâna bağlandığını gösteriyor. Nitekim bu yerlerin, yeni insanlarla tanışıp konuşulan, sosyalleşme süreci yaşanan; kadın ile erkeğin birbirlerini rahatlıkla gördükleri başlıca mekânlardan biri olması, söz konusu kültürel çevrenin toplumsal niteliklerinden biridir. Bu çevrenin diğer fiziki nitelikleri 7. ve 8. türkü bentlerinin ilk dizelerinde de dile getirilmiştir. Değirmen motifli söz kalıplarından oluşan bu dizeler, türkünün betimleyici dizeleridir; daima mekânı ve onun çağrışımlarını hatırlatır. Bu iki türkü, değirmenin genel anlamda sosyal mekân olması yanında, kadın ve erkeğin buluşma yeri olduğunu da açıkça ortaya koyuyor.

Değirmenci Türküleri

Anadolu'dan derlenmiş değirmen ve değirmenci türkülerinin bir kısmı, değirmen motifli aşk/ sevda türküleri; diğer kısmı ise değirmenci konulu ve aynı adlı türkülerdir. Birinci grup türkülerde, değirmen motifli söz kalıpları dikkate değer iken, değirmenci türküleri ortak tematik yapısıyla göze çarpar. Bu türküler, düzenli ve tutarlı bir biçimde aynı konuyu, aynı veya çok benzer söyleyiş özellikleriyle işlemiştir. Özellikle 1940'lı yıllardan itibaren Ankara, İstanbul, Kastamonu gibi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden; Dobruca ve Deliorman gibi Balkan Türklerinden ve Kırım Tatarlarından derlenmiş Değirmenci türkülerinin, bölgesel söyleyiş özelliklerine karşın, ortak bir tematik yapısı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu tip türkülerin konusu özetle şöyledir: Değirmene giden bir kadın, buğdayını öğütmek ister ve değirmencinin öğütmeyi istememesi üzerine, öğütülmüş buğdaya sahip olabilmek için, cinsel çekiciliğini kullanarak değirmenciye sürekli tekliflerde bulunur. Değirmenci ise bu fırsatı değerlendirerek hep daha fazla cinsel yakınlık ister. Türkünün söyleyiş biçimini oluşturan bu diyalog sürer gider ve sonunda, kadın ile değirmenci anlaşılır ve değirmenci onun buğdayını öğütmeye söz verir. Aynı konulu seyirlik oyunlara da eşlik eden türkü genellikle aynı şekilde son bulur.

Kerkük'ten derlenmiş değirmenci türküsü metni konuyla ilgili incelediğimiz diğer sekiz türküden farklıdır. Türkünün metninden hareketle, konusu, değirmen çevresinde değirmenci ile yaşanan aşk ilişkisi olarak tanımlanabilir. *Değirmen savacağı/ Ne serindi bucağı/ Bir sabah gel bir akşam/ Bir de gün orta çağı* dizelerinden, değirmeni döndüren kuvveti sağlayan, dağlardan eteklerine doğru dökülen akarsuyun serin kıyıları; savacağıın çevresi sevgililerin buluşma yeri olarak betimleniyor. Türküde, değirmenci hancıya, sevgilisi ise kervancıya benzetiliyor. Hancı daima belirli bir yerdedir, kervancı ise gelir, geçer. Ayrıca, bağlantı dizelerinde sürekli tekrar edilen *Arpanı verrem sene / Buğdanı dart benimci* (buğdayını tart benim için) dizeleri buğdayın arpa karşılığında verildiğini düşündürüyor ki, burada arpanın buğday karşılığında verilen herhangi bir şey anlamında kullanılma ihtimalini de düşünmek gerekir.⁴ Bu ihtimal göz önüne alındığında, Kerkük'ten derlenmiş Değirmenci türküsünün de diğerleriyle bir dereceye kadar benzer bir kurguya sahip olduğu sonucu ortaya çıkar.

Değirmenci türküleri olarak incelediğimiz diğer yedi türkünün konusu daha önce belirttiğimiz gibi aynıdır. Burada bütün metinlere yer verme imkânı olmadığı için bunlardan yalnızca Ankara civarından derlenmiş olanı (ikinci metin) vermekle yetineceğiz.

Değirmenci (Ankara- Örencik ve Ahi Köyleri)

Kadın: Aman değirmenci guzum değirmenci
Galem gibi gaşlar sırmalı saçlar
Onnar da senin olsun üğüdüver buğdayı

Değirmenci: Olmaz gadıncık olmaz
Oluklarda su durmaz
Arkadaşım raz'olmaz (razı olmaz)
Üğüdemem buğdayını

Kadın:Aman değirmenci guzum değirmenci
Gırmızı yanak kirez dudak
Onnar da senin olsun Üğüdelim buğdayını

Değirmenci: Olmaz gadıncık olmaz
Oluklarda su durmaz
Arkadaşım raz'olmaz (razı olmaz)
Üğüdemem buğdayını (Tuğrul 1945:77-78).

Buğdayını öğütmeye gelen kadın değirmenci ile giriştiği pazarlıkta önce *kalem kaşlar, sırma saçlar senin olsun öğüt buğdayımı* diye başlar. Değirmenci razı olmayınca teklif edilenler *kırmızı yanak, kiraz dudak, beyaz gerdan...* şeklinde devam eder. Nihayet, değirmenci verilenlere razı olur da, kadın buğdayını öğütülmüş olarak alır. Birbirinin çeşitlemeleri olduğunu düşündüğümüz söz konusu yedi türküde konunun akışı, gelişmesi, türkünün (ve eşlik ettiği seyirlik oyunların) kahramanları aynıdır. Kişiler değirmenci ile kadındır; yalnızca iki örnekte (Kastamonu ve Deliorman), *Değirmenci dayı* ile genç kız vardır. Değişen, ağız özellikleri dışında, küçük farklılıklarla, değirmenciye verilenlerdir. Değirmenci bu karşılıklı konuşmada sonuna kadar zorlayıcıdır; kara kaş ve kara göz ile yetinmez, eline geçen fırsatı kullanır. Bazı metinlerde buğdayın öğütülmesine razı olmayan, değirmencinin ifadesine göre, kendisi değil, “arkadaşlar” bazı metinlerde değirmencinin ustası, bazılarında ise nöbetçiler/nebetçiler/ nevetçiler –buğdayını öğütmek için sırada bekleyenler olarak karşımıza çıkar. *Olmaz kızım olmaz, oluklar suyla dolmaz/ Elma yanak benim de olsa senin buğday un olmaz* türküsünde ise verilenleri az bulan doğrudan değirmencinin kendisidir.

Türkü metinlerine göre, buğdayın öğütülüp bulgur ve un haline getirilmesi o kadar önemlidir ki, değirmene gelen kadın, bir çuval una; ekmeğe sahip olabilmek için değirmencinin “basit” isteklerine karşılık vermek zorunda kalır. Türkünün yansıttığı gerçek, gerçeğin birebir kendisi olsaydı, bu yorum “tartışmasız” doğru olabilirdi. Ancak, türküler, belirli bir gerçeği veya yaşanmışlığı esas alarak, kendilerine özgü kurgusal dünyanın özellikleriyle bir sanat formu hüviyetine kavuşurlar. Dolayısıyla, türkülerin sözünü ettiğimiz ortak tematik yapısının şekillenmesinde birinci etken gerçekliğin yeniden kurgulanmasıdır. Türkülerde bu konunun işlenmesinde ikinci önemli etken ise, bu söyleşmeli türkülerin çoğunlukla seyirlik oyunlara eşlik etmeleridir. Dramatik oyunlarda And (1985: 74-85) tarafından da belirtildiği gibi abartılı ve nükteli bir üslup söz konusudur. Bu üslup, köy tiyatrosu söz konusu olduğunda olabildiğince doğal; (günümüz dünyasından bakıldığında) “kaba” diyebileceğimiz bir üsluptur. Dışarıdan/etik bir bakışla bugün “müstehcen” diye yorumlayabileceğimiz pek çok söz, benzetme ve taklit unsurları, köy seyirlik oyunlarında doğallıkla sergilenebilmekte idi. Aksi halde, seyircinin eğlenmesi güvence altına alınamazdı (Değirmenci türkülerinin tam metinleri için bk. Tuğrul 1945: 77-78, Öztelli 1972: 527).

Ataman Safranbolu köy düğünlerinde, muhabbet veya oturak toplantılarında, özetle, kadın ve erkek meclislerinde en hoş giderek söylenen türküler arasında *Kürdün Kızı*, *Karakoyun*, *Gelin-Kız ve Morçişek Dağı* türküleri ile birlikte *Değirmenci* türküsünün bulunduğu belirtilir. Verilen bilgiye göre, bu türküler, yörede oyunsuz söylenen türkülerdendir (1994: 106, *Değirmenci* türküsünün metni için bk. Ataman 1994: 169-70).

Ataman’ın araştırmasında yer alan türkünün hikâyesine dair bir de rivayet mevcuttur: 1939 yılında Mehmet Tezeren’den derlenmiş karşılıklı söyleme geleneğine ait olan bu türkü, rivayete göre, değirmenci ile bir kadın arasında geçen bir olayı anlatır. Değirmene buğday öğütmek için giden kadın, tanınmış efe Ger Ali’nin kız kardeşidir. Değirmenci ona zorla iliştiği için Ger Ali Efe, Değirmenciye öldürerek dağa çıkar (Ataman 1994:169, türkü metinleri için bk. Mahmut vd. 1997: 123, Kakuk 1993: 126, 127; Kaderli 2004).

Köy Seyirlik Oyunları Arasında Değirmenci Oyunları

Türkülerdeki değirmenci tipinin niteliklerini, bu tipin kaynağını ve kökenini irdelerken türkülerin eşlik ettiği dansların ve oyunların bulunup bulunmadığını araştırdık ve Anadolu coğrafyasında seyirlik oyunlar arasında Değirmenci oyunu adıyla bazı seyirlik oyunların var olduğunu tespit ettik.⁵ And (1985) Değirmenci oyununun Türkiye’nin çeşitli bölgelerinden der-

lenmiş metinlerini vermektedir. Bunlar arasında, Niğde/Aksaray köyleri, Gaziantep/Oğuzeli'nin Uruş ve Yenice köyleri, Ordu/Ünye'nin Aydıntepe (Zembek) köyü, Tunceli/ Pertek'in Tozkoparan Köyü değirmenci oyunları bulunmaktadır. Değirmenci konulu köy seyirlik oyunlarının birisinde konunun gelişimi özetle şöyledir:

Niğde/Aksaray köylerinde oynanan Değirmenci Dayı oyununu altı kadın oynar. Kadınlar iki gruba ayrılırlar. Birinci grup erkek giysileri içinde, değirmencileri temsil ederler. İkinci grup un öğütmeye gelen kadınları canlandırır. Kadınlar ile değirmenciler, bu araştırmada yer verilen türkü metinlerinde olduğu gibi, karşılıklı türkölü söyleşmelerle pazarlık ederler. Sonunda üç kadın üç erkek değirmenci ile evlenir.

And tarafından *Oyun ve Bugü*'de dramatik nitelikte büyüklük-törenselleşmiş oyunlar arasında yer verilen, Yozgat'a ait bir *Değirmenci oyunu* (And 2007:149, 166) ile Muğla/Ula'ya ait bir *Değirmenci oyununun* varlığından söz edilmekte ise de (And 2007: 283), eserde bunlar hakkında açıklayıcı bilgiye rastlanmaz.

Bugün, değirmenci oyunları ve ezgileri internet dünyasında da epey yer tutmaktadır. Örneğin, Kastamonu gibi birçok yerleşim birimlerinde bu oyunun bugün de canlı bir şekilde oynandığını bildiren görsel veriler mevcuttur (bk. <http://otuzyedı.net/forum/kastamonu-vıdeolari/28768-kastamonuda-senlik-var-degirmenci.html>). Oyunda bir değirmenci, bir de kadın veya kadın kılığında girmiş erkek vardır. İkisi de buğdayı öğütmek için adeta bir pazarlığa girişirler. Sırasıyla, kadın yanak, göbek vermeyi teklif eder (Felahiye Cabir'den Değirmenci dayı oyunu için bk. <http://www.youtube.com/watch?v=qc-YEdEgOXo>).

Kosova Türk düğünlerinde oynanan oyunlar ve danslarla ilgili bir araştırmada (Hafız 1997) kadın-erkek karma oynanan dramatik oyunlar arasında, "çok eski" olduğu ifade edilen Değirmenci oyununun da varlığından bahsedilmektedir. Günümüzden kırk yıl önce bile oynandığı bilinen Değirmenci oyununun şimdilerde ne köy ne de şehir, hiçbir yerde artık oynanmadığı vurgulanıyor. Oyun, bir kadın ve bir erkek tarafından oynanır. (Kosova'daki Değirmenci oyununa eşlik eden ve yukarıda verilen Değirmenci türkülerinin bir çeşitlemesi olan türkünün sözleri için bk. Hafız 1997: 184-191).

Türkü metninden anlaşıldığına göre, Kosova Türkleri arasında oynanan Değirmenci oyununda konunun gelişimi yukarıda gösterdiğimiz değirmenci türküleriyle uyum içindedir. Oyun, baştan sona değirmenci ile

buğday öğütmeye gelen kadının giriştiği pazarlığı anlatır ancak, küçük bir farkla, bu pazarlığın sonucunun ne olduğu belirtilmemiştir.

Artun, Tekirdağ'da Hidrellez kutlamaları çerçevesinde, ritüel kökenli bir oyun olduğu vurgulanan *Değirmenci Ritüeli*'nin oynandığını ortaya koymuştur (1998). Eskiden üç gün süren Hidrellez eğlencelerinin üçüncü günü, akşam üzeri köy meydanında bu ritüel/ törensel oyun oynanırdı. Oyunun kurgusu şöyledir: Bir kişi değirmenci olur, oyun alanına bir el değirmeni getirilir; buğday yerine toprak öğütülür. Bütün köy kadınları ve genç kızları büyük bir halka oluşturarak değirmenci türküsünü söylerler. Oyuna eşlik eden bu türkü, yedi kez tekrarlanır. Oyun bittiğinde orada bulunan herkes buğday niyetine öğütülen topraktan bir avuç alarak evine gider. Ritüele katılanlar, evlerine vardıklarında bu bir avuç toprağı, 'yeni ürün bol ve bereketli olsun' diye ambarlarına serperler. Yöredeki bu değirmenci oyunu/ritüeli, bütünüyle bolluk ve bereket için icra edilen bir uygulamadır (Artun 1998: 39, 232).

Halk Danslarında Değirmen ve Değirmenci

Dramatik oyunlardan başka And, Türkiye'nin yedi bölgesinin danslarını sıralarken *Değirmen* ve *Değirmenci* adlı halk danslarının varlığını da bildirir. Bunlar arasında *Değirmenci*-Bitlis (2007: 152), *Değirmenci Oyunu*-Burdur (2007:165), Malatya'da (2007:168) bulunur. Burdur yöresine ait konuyla ilgili bir oyun da *On ikidir şu Burdur'un Dermeni* adlı türkü (TRT Rep. no: 1509) eşliğinde oynanan aynı adlı oyundur (Şenol 1992). Ayrıca, aynı türden bir de *Değirmen* adlı Ermeni köylü oyunu tespit edilmiştir (And 2007: 111). Kimi taklidi danslar, üslûplaştırılmış biçimde doğa olgularını canlandırır (taklidi oyunlar hakkında bk. Kırzioğlu 1960, Gazimihal 1961, Elçin 1962, Şenol 1993a; 1993b). Örneğin, Kars yöresi danslarından Uzundere bir ırmağın akışı canlandırılırken, Bitlis'in *Değirmenci oyununda* dansçılar ellerinde birer mendil ile değirmenin kanatlarının rüzgârdan dönüşünü canlandırırlar (And 2007: 174). Ayrıca, Gazimihal tarafından da Bitlis, Malatya ve Yozgat oyunları arasında *Değirmenci oyununun* varlığı tespit edilmiştir (Gazimihal 1991: 96, 99, 145, 232). Üretim ilişkilerini konu alan halk dansları kapsamında, mesleklerle ilgili halk oyunları içinde değerlendirilen (Şenol 1993b: 479-480) *Değirmenci oyununun* Kıbrıs Türk Halk oyunları arasında bulunduğu da bilinmektedir.⁶

Köy seyirlik oyunlarında ve taklidi halk dansları içinde yer alan *Değirmenci* oyunu metinlerden de anlaşılacağı gibi, yetişkinler içindir. Bunlardan başka, oyun dağarcığımızda *Değirmenci Baba* adlı çocuk oyunları da mevcuttur.

tur. Okulöncesi çağda oynanan bu oyunlardan birinin metni, değirmenci tipinin özelliğini tanıttığından aşağıda verilmiştir.

Değirmenci Baba Oyunu (Çocuk Oyunu)⁷

Çocuklar halka olurlar. Çocukların içinden bir değirmenci seçilir. Seçilen çocuk halkanın ortasına geçerek uyuma öykünmesi yapar. Çocuklar şarkı söyleyerek dönmeye başlarlar. *Tiki tak değirmenim* kısmında çocuklar kendi etraflarında dönerler. Şarkının bitmesiyle değirmenci baba uyanır ve halkadaki çocuklar kaçışmaya başlar, değirmencinin yakaladığı çocuk değirmenci baba olur.

Yorgun uyuyor yaslanmış bir çuvala
Yorgun uyuyor değirmenci baba
Tiki tak tiki tak değirmenim
Çabucak çabucak dönüyor
Unlar savrulmuş
Her yer bembeyaz olmuş
Artık uyuma değirmenci baba

Yukarıdaki metnin içeriğine bakıldığında öncelikle *Değirmenci Baba* ifadesinde *baba* sözcüğünün sıcaklığı, şefkati ve himaye etmeyi, korumayı veya bir sorunu çözecek güçte olmayı çağrıştırdığını söyleyebiliriz. Buna karşılık, yetişkin oyunlarından birinin adı olan Değirmenci Dayı ifadesindeki *dayı* sözcüğü ise kabadayılığı çağrıştıır. Ayrıca, söz konusu çocuk oyununa eşlik eden şarkının sözlerinden de anlaşılacağı üzere, Değirmenci Baba'nın çok çalışmaktan yorgun düşmüş uyuyor olması da dikkat çekicidir. *Tiki tak tiki tak değirmenim/ Çabucak çabucak dönüyor* dizeleriyle değirmenin bir saat gibi durmaksızın ritmik bir şekilde çalıştığı anlatılırken, *Unlar savrulmuş /Her yer bembeyaz olmuş/ Artık uyuma değirmenci baba* dizeleriyle de, işlerin yapılabilmesi için Değirmenci Babanın uyanması, işinin başına geçmesi gerektiği vurgulanıyor. Bu oyun, öncelikle bir mesleği az çok tanıtan, mesleğin ritmik yapısını müzik yoluyla bir çocuk oyununa taşıyan bir oyun olarak işlev görmektedir. Bunun da ötesinde, söz konusu oyun, günümüz çocuklarının tanıma fırsatı bulamadıkları, kültüre özgü bir geleneği, geleneksel bir meslek dalını ve onun temsilcisini tanıtıyor ve hiç durmadan çalışan, çalışmaktan yorgun düşen *masum bir değirmenci* imgesi yaratıyor, denebilir. Oyunun yarattığı değirmenci imgesi esasında son derece gerçekçidir; değirmenci gerçekten de gece gündüz demeden öğütcüğü ürünü öğütüp bitirmeye çalışır. Bununla birlikte, asıl konumuz olan değirmenci türkülerinin ve buna bağlı seyirlik oyunların farklı bir değirmenci tipi ve imgesi çizdikleri görülür.

Türkülerde, Oyun ve Danslarda Değirmenci İmgesi

Çocuk oyunları hariç, türkü, oyun ve dansların ortaya çıkardığı değirmenci tipi ve imgesinin, bu ürünlerin içeriğindeki temel ortak özellik olduğunu daha önce belirtmiştik. Metinlere bakıldığında, dikkat çekici birinci özellik benzer niteliklere sahip değirmenci tipi, ikincisi ise yetişkinler ve çocuklar için olan değirmenci oyunlarının birbirinden oldukça farklı bir tematik yapıya sahip olmasıdır. Bu farklılık aynı zamanda gerçekliğin iki ayrı boyutunu da yansıtmaktadır. Değirmenlerin daima buğday öğütme üzere gelen insanlarla dolu olması, bu insanların saatlerce orada sıra beklemesi, değirmenin ve değirmencinin işlerini yetiştirmek için hiç durmadan günler boyu çalışmak zorunda olması... Bütün bunlar değirmenlere özgü gözlenebilen gerçekliktir. Diğer yandan değirmenlerin genellikle yerleşim biriminden uzakta bulunan tenha yerlerde kurulmuş olmaları, gece gündüz demeden insanların orada vakit geçirmeleri, kadın-erkek herkesin toplandığı eğleştiği, buluştuğu yerler olması gibi nitelikleri de bilinen bir gerçektir. Köyden veya kasabadan uzakta bulunan değirmenin kimi zaman çok ıssızlaşması, bu yerlerin kadın ve erkeğin buluşması, kızların ve erkeklerin tanışıp konuşması, birlikte vakit geçirmesi için elverişli olduğunu düşündürmektedir. Nitekim mevcut bilimsel veriler de değirmenlerin bu mekânsal niteliğini desteklemektedir.⁸ Öte yandan, gerçekliğin pence-resinden yetişkinlerin gözüyle bakıldığında, karşı cinsler arası iletişimin ve ilişkilerin, hatta belki cinsel fantezilerin de canlandığı ortamların yaşanmış olması ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Bir başka deyişle, gündüz ve gecenin geçirilebildiği bu yerde, bilinç düzeyindeki davranışlarla birlikte, gerçekliğin farklı bir boyutu olarak bilinçaltı eğilimler de gün yüzüne çıkabilir. Daha da ötesi, türkülerin işaret ettiği türden cinsel eğilimler gerçekte yaşanmamış olsa dahi, bir kurgusal fantezi olarak, kültürel ve sanatsal bir yaratımın özünü oluşturabilir. Nitekim etnomüzikoloji araştırmalarının ortaya koyduğu gibi, türkülerin temel işlevlerinden birisi de, bilinçaltı fantezilerin, gelenek temelinde sanatsal bir ifade tarzı içinde dışavurumudur (bk. Mirzaoğlu 2001).

Toplumsal gerçeklik/sosyoloji ve psikoloji odaklı bu yaklaşımlardan başka, kültür tarihi açısından bu olguya yaklaştığımızda, dikkatimiz değirmenci oyununun ritüel karakterine çekilir. Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde mevcut Değirmenci oyununun ve türküsünün temeli buğday öğütme işine dayanır. And'a göre, Anadolu köylü dramatik oyunları çoğunlukla eski bereket törenlerinden, buna bağlı kuttörenlerden/ritüellerden ya da simgesel söylencelerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca, bu küme içinde kaynağını gerçek yaşamdan alan, bir yanıyla da kut törenlere bağlı oyunlar yer alır. Örneğin, kız kaçırma ve ölme-dirilme gibi simgesel konular, yalnız

Anadolu'da değil, birçok kültürde mevcut oyunların tematik yapısını oluştururlar. Bununla birlikte, şu iki olgu dikkat çekicidir: Birincisi, oyunun bağlı olduğu söylemeyi tespit etmek her zaman mümkün değildir. Örneğin, *Kalaycı* oyunu, efsânesi tespit edilememiş bu tip oyunlardandır. İkincisi, kız kaçırma gibi simgesel bir konu aynı zamanda bir toplumsal gerçeklik olabilir (bk. And 1985: 74-85). And'ın, *Meslek Oyunları alt başlığı altında* değerlendirdiği *Değirmenci /Değirmenci Dayı* oyunları da kut tören/ritüel ile ilişkilidir. Ancak bu ilişkinin, oyunun söylencesi bugün mevcut olmadığı için, tam olarak aydınlatılması mümkün görünmemektedir. Bir yönüyle bolluk bereket ritüeline dayanırken, diğer yönüyle de toplumsal gerçekliği yansıtan değirmenci oyunlarında (meslek oyunlarında olduğu gibi), söz konusu uğraş veya meslekle ilgili araç ve gereçlerde abartmalara başvurulur, kaba şakalar yapılarak o uğraş aloya alınır (And 1985: 74-85).

Değirmenci türkülerinde/oyunlarında karşımıza çıkan değirmenci tipi, değirmene buğdayını öğütmeye gelen kadın ile ilişkisi çerçevesinde öne çıkan nitelikleri yoluyla karakter kazanır. Metinlerden hareketle, bu tipin ve onun muhayyilemizde yarattığı değirmenci imgesinin başlıca özellikleri, fırsatçılık, adalet duygusundan yoksunluk, zorbalık, şehvet düşkünlüğü olarak sıralanabilir. İlginçtir ki, değirmencinin bu özellikleri Ortaçağ Avrupa'sının kızıl saçlı ve kızıl sakallı değirmenci tipine kadar geriye götürülmektedir. Chaucer'in *Canterbury Tales* adlı eserindeki değirmenci tipini inceleyen Jones (2003) XIV.-XV. yüzyıllarda İngiliz ve Alman edebiyatı başta olmak üzere, Avrupa kültürüne bağlı pek çok anlatıda hırslı, açgözlü, müstehcen, şehvet düşkünü, hilekâr, değirmencilerin bulunduğunu anlatır. Bu anlatılarda kızıl saç ve sakal ihtiras, açgözlülük ve şehveti yansıtan geleneksel bir semboldür. Edebi eserlerde mevcut bu değirmenci tipinin gerçeklikle ilişkisini tartışan Jones, bu özelliklerin gerçek yaşam unsurlarını kısmen yansıtmakla beraber, daha ziyade kurgusal olduğu düşüncesindedir (Jones 2003).

Bugünkü sözlü kültürümüzde ve sözlü edebiyatımızın hemen her türünde karşımıza çıkan değirmen veya değirmenci kavramı değirmen olgusunun kültürümüzde oldukça eski ve köklü bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Değirmen/değirmenci konulu türküler onların eşlik ettikleri danslar ve seyirlik oyunlar dışında konuyla ilgili mâni, tekerleme, atasözü ve deyimler, kısa hikâye/ rivayet, efsâne ve fıkra örneklerinin de dağarcığımızda bulunması, kültürümüzde değirmenin kendine özgü bir gelenek çevresi yaratmış bir olgu olduğunu göstermektedir⁹

Sonuç

Değirmen türkülerinden hareketle yaptığımız bu araştırmada, değirmen olgusunun kültürümüzde oldukça köklü ve çok boyutlu bir olgu olarak yaşamakta olduğu ortaya çıkmıştır. Tarih öncesi dönemden tarihi dönemlere, Orta Asya'dan Anadolu'ya ve Balkanlara, insan ve toplum yaşamında vazgeçilmez bir öneme sahip olan değirmen, Türklerin ve kültürlerinin yaşadığı coğrafyada, sosyal bir olgu ve gerçeklik olarak yaşam tarzını şekillendiren etkenlerden biridir. Değirmen olgusu, aynı zamanda kültürel bir olgu olarak türküler ve onlara bağlı yaşayan danslar ve seyirlik oyunlar başta olmak üzere geleneksel sözlü kültürü besleyen, onu zenginleştiren bir unsurdur olmuştur.

Sonuç olarak, araştırmamızın odak noktasını oluşturan değirmen/değirmenci türkülerinin temel özellikleri ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir: Değirmen türküleri genellikle aşk /sevda konulu türkülerdir ve bu türkülerin bentlerinin başlangıç dizeleri değirmen motifi ve çeşitlemeleri (değirmen bendi, değirmen taşı, değirmen üstü...) yardımıyla tamamlanan söz kalıplarından oluşmuştur. Bu türkülere, geçmişten günümüze ulusal ve uluslararası düzlemde kullanılagelen bir terim olması nedeniyle, *değirmen türküleri* denebileceği gibi, motif özelliklerinden dolayı, *değirmen motifli türküler* adı verilmesi, kanımca, daha açıklayıcı görünmektedir. Değirmen motifli türküler, bir kültüre özgü en eski unsurların, zaman içinde sosyal gerçeklikten, kültüre özgü sanatsal yaratılara nüfuz ettiğini, onu çevrelediğini göstermiştir.¹⁰ Değirmen ve değirmenci türküleri, bir kültürün günlük yaşam davranışlarının sanatsal biçimlere (dansa ve müziğe) dönüşerek ve kristalleşmiş olarak yaşamaya devam etmesinin ve bu suretle sonraki kuşaklara aktarılmasının çarpıcı örnekleridir. Değirmenci türküleri ve oyunları ise, sosyal gerçekliği kendi kurgusal dünyasında göreceli olarak yansıtmakta ve kökleri mitolojik dönemlerin bereket törenlerine kadar uzanan oyunlara dayanmaktadır. Eşlik ettikleri oyunlarla birlikte bu türküler, açıkça söylenemeyen ve bilinçaltı fantezilerin dışavurumunda geleneksel ve meşru bir yol sunmaktadır. Vurgulamak istediğimiz son olgu, yaratım, aktarım ve dışavurum imkânından da öte, türküler yoluyla değirmenin kültürümüzde, onca zenginlikler ile imgeler yaratarak yaşamına devam etmesidir.

Açıklamalar

- ¹ TRT Repertuar Arşivinde değirmen ve değirmenciyle ilgili toplam 22 adet kayıtlı türkü notalarıyla birlikte bulunmaktadır. Bu türkülerin metinlerine bu çalışmada yer vermek mümkün olmamıştır. Ancak, türkülerin adları künye bilgileriyle birlikte ekte sunulmuştur. Ayrıca, TRT Müzik Dairesi tarafından yayınlanan *Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi* (3 Cilt) içinde ise biri uzun hava olmak üzere toplam yine 22 adet türkü metni yayınlanmıştır.
- ² *Türkü, Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi* 1. Cilt (2006): 262'den.
- ³ XVI. Yüzyılda değirmenlerin durumunu araştıran bir çalışmada (Koç 2004), değirmenlerin işletilmesinde su yollarının ve bentlerin bakım ve onarımının önemli bir sorun olduğunu, değirmene suyu ulaştıran arkların herhangi bir nedenle tahrip olması sonucu değirmenin atıl durumda kaldığı veya kontrolsüz bir şekilde etrafa yayılan suların çevredeki yollara ve halkın arazisine zarar verdiği tespit edilmiştir. Aynı sorunların değirmenlerde yüzyıllar boyu yaşanmış olması (bk. Uğur 1991) "Değirmen düzen olmaz", biçimindeki söz kalıbının ortaya çıkmasına zemin teşkil etmiş olmalıdır.
- ⁴ Türküde, arpa, belki de değirmencinin hakkı olan para yerine verilen karşılık olabilir. Çünkü eskiden para yerine, öğütülen buğdayın bir kısmı değirmenciye öğütme karşılığında verilmekteydi.
- ⁵ Diğer seyirlik oyunlar hakkında bk. And 1985:88. Ritüel kökenli dramatik seyirlik oyunlar ve kadınlar arasında oynanan dramatik seyirlik oyunlar hakkında ayrıca bk. Özhan (1992: 187-197)..
- ⁶ Kıbrıs Türk Halk Oyunları: <http://www.facebook.com/topic.php?uid=17309002583&topic=6633> (8.11.2010). Gazimağusa Belediyesi Halk Dansları Topluluğu: <http://www.famagustafolkdance.org/6.2.html> (8.11.2010).
- ⁷ <http://okuloyunlari.tr.gg/DE%26%23286%3B%26%23304%3BRMENC%26%23304%3B-BABA-----.htm>, ayrıca bk. <http://etkinlikdunyasi.blogspot.com/2010/01/degirmenci-baba-rondu.html> (8.11.2010)
- ⁸ Bk. *Son Değirmenler*, TRT Belgeseli, 2008.
- ⁹ Yukarıda sayılan sözlü edebiyat örnekleri için zikredilen türlerin sırasıyla bk. Dirlik 2001: 39, 60; Karakuş 2006: 40, Ataman 1994: 336, Aksoy 2004, 1: 87, 284; 2: 37, 117, Uyguç 1996: 164-165, Kahraman 2003:189, Artun 1998:135.
- ¹⁰ Türkülerde söz kalıplarının birçoğu, eski ve mitolojik motiflerin bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Bk. Mirzaoğlu 2005.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. Asım (2004). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler. I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- And, Metin (1985). *Geleneksel Türk Tiyatrosu*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- _____, (2007). *Türk Kültüründe Oyun ve Bügü/Türk Kültüründe Oyun Kavramı*. Ed. Sabri Koz. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Arsunar, Ferruh (1937). *Tunceli-Dersim Halk Türküleri ve Pentatonik*. Elaziz Halkevi Neşriyatı.
- Artun, Erman (1998). *Tekirdağ Halk Kültürü Araştırmaları I*. Tekirdağ: Genç İşadamları Derneği Kültür Yay.
- Ataman, S. Yaver (1994). *Eski Safranbolu Hayatı*. Yay. Haz. Süleyman Şenel. İstanbul: Caniğit Grafik.
- Boratav, P. Naili (2003). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. Yay. Haz. Bülent O. Doğan. İstanbul: Koç Kültür Sanat.
- Çakır, Ahmet vd. (Haz.) (1996). *Türk Halk Ezgileri II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Ekici, Savaş (2009). *Elazığ Harput Müziği*, Ankara: Akçağ Yay.
- Elçin, Şükrü (1962). “Hayvanları Taklit Edici Oyunlar”. *Türk Folklor Araştırmaları* (TFA) 7: 2747-2748.
- Gazimihal, M. Ragıp (1961). “Hayvanı Taklit Edici Oyunlar”. *Türk Folklor Araştırmaları* (TFA) 7: 2523-2525.
- _____, (1991). *Türk Halk Oyunları Kataloğu I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Hafız, Nimetullah (1997) “Kosova’da Türk Düğün Oyunları”. *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence Sektörleri Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 184-191.
- Herzog, George (1950). “Song: Folk Song and the Music of Folk Song”. Ed. Maria Leach. *Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*. New York: Harper and Row. Publishers. 1032- 1050.
- Jones, G. Fenwise (2003). “Chaucer and the Medieval Miller”. <http://www.sinisterf.com/nonpublished/papers/Chaucer%20and%20the%20medieval%20miller.pdf>, EBSCO Publishing (7.12.2010).

- Kaderli, Sebile (2004). Doğum yeri ve yılı Bulgaristan 1953, mesleği anaokulu muhasebecisi olan kaynak kişi ile Kasım ve Aralık 2004 tarihleri arasında Bursa'da yapılan derleme notları, Zehra Kaderli arşivindedir.
- Kakuk, Suzsa (1993). *Kırım Tatar Şarkıları (I. Kunos'un derlemesinden)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Karahasan, Hakkı vd. (2004). *Duygu Dolu Gönül Sesimiz Türkülerimiz*. İstanbul: Alkım Yay.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin (1960). "Kars İli Halk Oyunlarının Adları". *Türk Folklor Araştırmaları* (TFA) 6: 2067-2069.
- Koç, Ümit (2004). XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler". *Türk Dünyası Araştırmaları* 149: 181-189.
- Krappe, Alexander H. (1964). "The Folk-Song," *The Science of Folklore*. New York: Norton. 153-171.
- Kríza, Ildikó (1980). *Hungarian Folk Ballads*. Pittsburgh, Pennsylvania: Duquesne University Tamburitzans Institute of Folk Arts Publication.
- Lomax, Alan (1968). *Folk Song Style and Culture*. Washington D.C.: American Association for the Advancement of Science.
- Mahmut, Enver vd. (1997). *Dobruca Türk Halk Edebiyatı Metinleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Malinovski, Branislav (1990). *İnsan ve Kültür*. Çev. M. Fatih Gümüş. Ankara: Simurg Yay.
- Mirzaoğlu, F. Gülay (2001). "Türkülerin İşlevleri ve Zeybek Türküleri". *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları* 2: 76-91.
- _____, (2005) "Türkülerde Mitolojik Unsurlar". *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları* 10: 34-53.
- Ögel, Bahaeddin (1984). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- _____, (1998). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Özbek, Mehmet (1981) *Folklor ve Türkülerimiz*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özhan Mevlüt (1992). "Kadınlar Arasında Oynanan Dramatik Seyirlik Oyunlarında İşlenen Konular". *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 166, 187-197.

- Öztelli, Cahit (1972). *Evlerinin Önü Halk Türküleri*. İstanbul: Hürriyet Yay.
- Son Değirmenler* (2008). *Belgesel*. TRT Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Anadolu Kültürü Arşiv Serisi:50.
- Şenol, Ahmet (1989). *Türk Halk Oyunları Bibliyografya Denemesi*. Ankara.
- _____, (1992). “ Türk Halk Oyunları Adları İçindeki Renk ve Rakam Motifi” *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*. C. 3. Ankara: Kültür Bakanlığı HAGEM Yay. 166, 313-342.
- _____, (1993a). *Halk Oyunları: TFA Dergisinde Yayımlanan Makaleler*. Ankara: Folklor Araştırmaları Kurumu Yay.
- _____, (1993b). “...Halk Oyunları...”: 1948- 1992 Yılları Arasındaki Halk Oyunlarıyla İlgili Makaleler-Bildiriler ve Kitaplardan Derlemeler. Ankara: Tek Ofset.
- Tuğrul, Mehmet (1945). *Örencik ve Ahi Köylerinin Türküleri*. Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara Halkevi Neşriyatı.
- Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi, 1. ve 2. Cilt* (2006). 2. Bsm. Ankara: TRT Türkiye Radyo Televizyon Kurumu Müzik Dairesi Yay.
- Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi, 3. Cilt (Uzun Havalılar)* (2002) Ankara: TRT Türkiye Radyo Televizyon Kurumu Müzik Dairesi Yay.
- Uğur, Ahmet (1991). “Akkışla ve Civarındaki Değirmenler”. *Erciyes Yöresi I. Folklor, Halk Edebiyatı, Etnografya Sempozyumu Bildirileri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay. 317-322.
- Uyguç, Arif (1996). *Dünden Bugüne Çine*. Denizli: Basım Ajans Matbaacılık ve Reklamcılık.
- Vargyas, Lajos (1983). *Hungarian Ballads and the European Ballad Tradition*. II Cilt. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Yoldaş, Kemal (1945). “Duraliler Köyünde Düğün”. *Folklor Postası* 1 (4): 13-14.

Ek 1: TRT Repertuarında Bulunan Değirmen ve Değirmenci Türküleri (22 Adet)

Rep.no	Türkünün Adı	Yöresi	Kaynak kişi	Derleyen	Notaya alan
994	Değirmen Başında Vurdular Beni	Erzurum	Mehmet Şaban Ataman	Neriman Tüfekçi	Neriman Tüfekçi
2800	Değirmen Dört Dolamır	Sivas/ Bostankaya	Remziye Akkaplan	Necla Akben	Necla Akben
4599	Değirmen Önünde Bir Büyük Tarla	Amasya	Davut Aslan-Mehmet İnan	Ankara Devl.Kons.	Altan Demirel
2709	Değirmen Sala Benzer	Elazığ	Hafız Osman Öge	Banttın Yazıldı	Mehmet Özbek
1848	Değirmen Üstü Çiçek	Erzurum	Ali Güler	Mehmet Özbek	Erkan Sürmen
2615	Değirmen Üstü Çiçek	Malatya/ Darende	Nazmi Özalp	Turhan Karabulut	Ahmet Yamacı
437	Değirmen Üstü Çiçek	Sivas	Sırrı Sansöz	Muzaffer Sansöz	Muzaffer Sansöz
3912	Değirmen Yan Ağacı	Kars	Hediye Karabağ (Aktaş)	Faruk Demir	Faruk Demir
2410	Değirmenci	Kerkük	Abdurrahman Kızılay	Mehmet Özbek	Mehmet Özbek
280	Değirmende Döner Taşım	Orta Anadolu	Yöre Ekibi	Muzaffer Sansöz	Muzaffer Sansöz
4635	Değirmene Taş Koydum	Gaziantep	Memik Açıklol	Ankara Devl.Kons.	Altan Demirel
2656	Değirmenim Dönerim	Erzincan	Hasan Yay	Plaktan Yazıldı	Yücel Paşmakçı
561	Değirmenin Bendine	Kırkkale/ Keskin	Selman Çoker/ Hacı Taşan	Muzaffer Sansöz	Muzaffer Sansöz
652	Değirmenin Bendine	Muş	Muazzez Türing	Muzaffer Sansöz	Muzaffer Sansöz
3312	Değirmenin Bendine	Manisa/ Akhisar/ Hanpaşa	Mehmet Çelik	İsmet Egeli	İsmet Egeli
1544	Değirmenin Oluğu	Yozgat	Cevdet Türkay	Ahmet Yamacı	Ahmet Yamacı
684	Değirmenin Postu Dar	Malatya/ Darende	Ali Gürbüz	Muzaffer Sansöz	Muzaffer Sansöz
2920	Değirmenin Taşları	Ankara/ Haymana	Osman Sami	Emin Aldemir	Emin Aldemir
992	Derede Değirmenim	Artvin	Cafer Hororoğlu	Muzaffer Sansöz	Muzaffer Sansöz
1509	On İkidir Şu Burdur'un Dermeni	Burdur	Tepeli Hasan (Büyük Çoban)	Muzaffer Sansöz	Muzaffer Sansöz
823	Seller Aldı Dermenimin Bendini	Edirne	İhsan Köycü	Muzaffer Sansöz	Muzaffer Sansöz
2438	Zalım Felek Değirmenin Döndü Mü	Nevşehir/ Avanos	Avanoslu Selahattin	Ahmet Gazi Ayhan	Emin Aldemir

The Grind Mill Motif in Turkish Folk Songs and Grind Millers' Songs

F. Gülay Mirzaoğlu*

Abstract

In the folk songs of a certain society it is possible to find certain social phenomena and facts related to cultural history as reflections of daily life. Turkish folk songs also represent almost all aspects of Turkish folk life. While examining the repertoire of Turkish folk songs, one of the noteworthy characteristics to be noticed is that a group of songs have thematic structures related to mill or miller motifs. This phenomenon, which is present in Anatolia and the Balkans and probably in Central Asia and the whole Turkic world too, reflects cultural history and social reality.

In folk songs, we can see elements related to the mill and the miller in two different ways: firstly, the mill motif in some songs is generally used at the beginning of each stanza and this usage constitutes certain fixed patterns and expressions. There are many examples of this first kind, and it is not always necessary that these patterns are directly related to the theme of the song. The second group contains songs with miller motifs, and the main focus of this essay is on this group. Assuming a close and meaningful thematic relation between the songs in the second group, the study will examine these relations and the reasons behind the songs with a mill motif. The study will also emphasize the short history of the mill and the place of the mill in Turkish cultural history.

Keywords

Folk songs, grind mill in Turkish folk songs, mill, grind mill, miller, grind millers' songs

---

* Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature, Division of Turkish Folklore, Ankara / Turkey
gulaym@hacettepe.edu.tr

Аннотация

Ключевые Слова

---

gulaym@hacettepe.edu.tr

ABD, Rusya ve Çin'in Nüfuz Mücadelesinde Orta Asya: Araçlar ve Süreçler

Ainur Nogayeva*

Özet

Bu çalışmada, Soğuk Savaşta büyük güçlerin mücadele sahası hâline gelen Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin'in kullandıkları araçlar ve süreçler ele alınmaktadır. Bu bağlamda bölge; nüfus, dil gibi araçların yanı sıra büyük güçlerin ulusal çıkar çerçevesinde devlet kurumları ile STK'ların, gönüllülerin de yoğun faaliyet gösterdiği alan olmuştur. Çalışmada, bölgede Rusya'nın bir düşman olarak algılanmadığı, emperyalist politikalar ile tarihi geçmişinin bilinmesine rağmen, başta dil ve nüfus olmak üzere kültür, eğitim gibi unsurların hâlâ Rusya'nın lehine işlemekte olduğu belirtilmektedir. Çin'in geleneksel düşman algılanmasından kurtulamadığı, bunun için çeşitli mekanizma ve araçlar kullandığına işaret edilen incelemede, ABD'nin ise ilk iki güce nazaran bölgenin "yabancı" olduğundan, genel kabul görmüş araçlarla "dost, yardımsever" imajını yerleştirme peşinde olduğu savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler

ABD, Rusya, Çin, kültür, nüfus, dil, Orta Asya

Giriş

Soğuk Savaş sonrasında jeopolitik konumu ve zengin doğal kaynakları nedeniyle bir yeni paylaşım alanı olarak Orta Asya bölgesi, askerî güvenlik, enerji güvenliği ve ekonominin yanı sıra geliştirilen çeşitli politikalar açısından büyük güçlerin nüfuz mücadelesi verdiği arena hâline gelmiştir. Bölgede

* Dr., Avrasya Ulusal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Fakültesi - Astana /Kazakistan
ainur_nogayeva@yahoo.com

Rusya ve Çin aynı araçlardan -nüfus ve dil- yararlanırken, ABD demokrasi kavramını bir slogan olarak kullanarak yeni araçlar geliştirmektedir.

1. Rusya'nın Bölgedeki Nüfus ve Dil Politikası

Rusya'nın Orta Asya bölgesinde gücünü pekiştirme ve arttırma çabaları, siyasi, askerî ve ekonomik alanlarla sınırlı kalmamaktadır. Rusya bunun için kitle iletişim araçları, büyük ve etkili bir ekonomi, tanıdık dil ve din, tarihsel miras öğeleri, aile bağları ve elektronik ürünler gibi (Tsygankov 2006: 1080) realist teorisyenlerin büyük bütçelerin nüfus araçları arasında saydıkları demografik ve kültürel unsurları kullanmaktadır. Biz ele aldığımız araçları nüfus ve dil ile sınırlayarak Rusya'nın bölgedeki sosyo-kültürel etkisi üzerinde duracağız.

Nüfus ve dil, Rusya politikasının önemli sacayaklarından birisini oluşturmaktadır. Rusya Dışişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan "Roszarubejcenter" in (Rusya Uluslararası Bilim ve Kültürel İşbirliğinin Merkezi) amaçları arasında Rusya'nın iç ve dış politikasına bilgi desteği ve uluslararası toplumda Rusya'ya karşı olumlu bir algılama oluşturulmasını sağlamanın yanı sıra Rus dilinin durumunun sağlamlaştırılması da bulunuyor. Bunun için Rusya dışındaki soydaşların "tarihi vatan" ile çok yönlü bağlarının geliştirilmesi ve işbirliğinin güçlendirilmesi amaçlanıyor. Bu kurumun gerçekleştirdiği çalışmaları genişletmek ve özellikle eski Sovyet topraklarında etkinliği arttırmak amacıyla "Roszarubejcenter" Medvedev yönetimi tarafından 6 Eylül 2008 tarihinde yeni oluşturulan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinin ve ülke dışında yaşayan soydaşlarından ve insani işbirliğinden sorumlu "Rossotrudniçestvo" Rusya Federal Ajansına dahil edilmiştir. Ancak son yıllarda Rusya'nın Ruslaştırma ve "Sovyetleştirme" politikaları gereği eski Sovyet coğrafyasına yerleştirilen Rusların ülkeye geri dönmeleri teşvik edilmektedir.

1.1. Rusya'nın Bölge Politikalarında Nüfus Sorunu: Rusya'da 15 Ocak 2007'de kabul edilen ve yabancı göçmenlere sınırlama getiren yasanın, ülkenin demografik yapısına yaptığı olumsuz etkileri görülmeye başlanmıştır. Demografik sorunun çözümü için önerilen üç yöntemden en etkilişi göçtür. Geçiş Dönemi Ekonomi Enstitüsünün¹ (GDEE) hazırladığı "Ocak 2006'da Rusya'nın Ekonomik-Sosyal Durumu" adlı raporda, önümüzdeki 20 yıl içinde Rusya'nın yaklaşık 25 milyon göçmene ihtiyacı olacağı, aksi takdirde ekonomik ve sosyal yapının çökme tehlikesi ile karşı karşıya kalabileceği belirtilmektedir. Raporda çalışabilir nüfusun yılda 300 bin azaldığı belirtilirken, 2010-2018 yıllarında bu rakamın yılda 1 milyon olacağı tahmin ediliyor. Bu açık, ancak dışarıdan gelen iş gücü ile kapatılabilir." (*Nezavisimaya Gazeta* 07.02.2007).

1.1.1. Rusya'daki Orta Asyalılar: Rusya'daki Orta Asyalılar ülkenin göçmen işçi sorunu ile ilişkilendirilmektedir. ABD uzmanı Fiona Hill (2005: 25), bunu Rusya'nın "Ortaasyalaşması" olarak tanımlamakta ve ABD'nin "Meksikalaşması" ile paralellik kurmaktadır: Göçmenler komşu ülkeye göç eder, ancak vatani ile sıkı ilişkiler içerisindedirler ve ailelerine sürekli para göndermektedirler. İşçi göçmenlere istihdam sağlayan Rusya, hem bölge ülkelerindeki işsizlik sorununa katkı sağlamış olur hem de bölge ekonomisine "sıcak para" akışına neden olur. Zira Tacikistan ve Kırgızistan'a Rusya'dan gelen para bu ülkelerinin GSYİH %10'una tekabül etmektedir. Bu oran, bölge ülkelerine hem Rusya'nın hem de ABD'nin sağladığı ekonomik yardımlarından daha fazladır. Bu durum Rusya için bölgedeki nüfuzunu korumak adına avantajlar sağlamaktadır. Zira bölge ülkelerindeki işsizlik sorununu ortadan kaldıran Rusya bu anlamda muhtemel sosyal patlamanın önüne geçmiş durumdadır. Bu yüzden ki "Rusya'ya olan göç, Avrasya güvenlik vanası hâline gelmiştir" (Hill 2004: i).

1.1.2. Orta Asya'daki Ruslar: Çarlık ve Sovyet döneminden beri Rusya'dan göç alan bölge ülkeleri, SSCB'nin dağılmasından sonra Orta Asya'da büyük oranda Rus nüfusu barındırmaktadırlar.

Bölgedeki "Rus sorunu" açısından merkezi konuma sahip olan *Kazakistan*'da, Çarlık Rusyası döneminde Rus Çarına itaat etmekten vazgeçerek bir kısmı günümüz Kazakistan topraklarına yerleşen Slav asıllı Hıristiyan Kozaklar (*Cossacks*), kültürel alandaki faaliyetlerini siyasi boyuta taşımalarına ve 1993-1994 yıllarında özerklik ile çifte vatandaşlık statüsünden Rusçaya devlet dili statüsünün verilmesine kadar çeşitli taleplerin öne sürülmesine neden olmuşlardır.

Putin'in iktidara gelmesi ile "Rus sorunu" da farklı bir boyut kazanmıştır. Putin, 9-10 Ekim 2000'de ülkeye yaptığı resmi ziyaret sırasında etnik Rusların durumunu öğrenmek üzere, Kazakistan'daki Rus temsilcilerle bizzat görüşmüş ve Rus yönetiminin bu konudaki endişelerini dile getirmiştir. Rusya'nın devlet düzeyinde bölgedeki soydaşları ile ilgilenmesinin yanı sıra, günümüzde Rus nüfusunun çıkarlarını koruma görevi üstlenen çok sayıda² örgüt ve dernek vardır. Bu örgütlenmeler, Rusça ve Rusya'da eğitim teşvikinden Ortodoks dini destekleme ve Rus ordusuna katılım için destek gibi geniş bir amaç yelpazesine sahiptir. Bu faaliyetler Rus nüfusunun Kazakistan'da uyum sorununu da beraberinde getirmektedir. Nitekim Kazakçanın devlet dili, Rusçayı ise "halklararası iletişim dili" olarak belirleyen ve 1989 yılında kabul edilen dil yasasına rağmen, 2000 yılında Rus nüfusunun sadece %1'i Kazakça konuşabiliyordu (Abdurasulov 2007).

Rus nüfusunun siyasi eylemlerinin Kazakistan'da yaşayan diğer halklarla birlikte Kazakistan Halkları Asamblesi çatısı altında yürütüle de Rus nüfusu Rusya'nın desteğini hissetmektedir. Rus, Slav ve Kazak Örgütler Birliği başkanı yardımcısına göre, Rusya Dışişleri Bakanlığı çeşitli projelere destek vermekte ve yıllık faaliyetlerin maliyetlerinin % 30-40'ını üstlenmektedir. Buna karşılık Kazakistan'daki örgütler de Rusya'nın yasama organlarında da faaliyet göstermektedirler. Örneğin, 11 Eylül 1992'de kurulan ve ülke çapında 20 temsilciliği olan "Rus Cemiyeti" (*Russkaya Obshina*), Rusya'daki STK ve devlet organları ile sıkı işbirliğinde olup, örgüt üyeleri 1999'da kabul edilen "Rusya Federasyonu'nun Yurtdışındaki Soydaşlar İle İlgili Devlet Politikasına İlişkin Kanunu"na öncelik tanımıştı. Ayrıca "Rus Cemiyeti", komşu Kırgızistan'da yaşanan "renkli devrime" karşı çıktı ve protestolarını Kazakistan devlet başkanına destek amacıyla bir milyondan fazla oy toplayarak gösterdiler.

Kırgızistan, bağımsızlığını kazandıktan sonra, en çok Rus nüfusu barındıran ikinci Orta Asya ülkesi olmuştur. O dönemde Kırgızlardan sonra ikinci olan Rus nüfusu, günümüzde Özbeklerden (%13,7) sonra, %12,5 oranı ile üçüncü en büyük etnik grubu oluşturmaktadır Buna rağmen, Kırgız anayasasında Rus diline Kazakistan'daki gibi resmi dil statüsü verilmiştir. Ülkede, Kazakistan'daki oluşumun benzeri olan Kırgızistan Halkı Asamblesi faaliyet göstermektedir. Burada diğer halklarla birlikte temsil edilen Rus nüfusu ayrıca Slav Vakfı çerçevesinde de örgütlenmektedir. Bunun dışında Kırgızistan'da Rusya'da yaşayan halkların kültür dernekleri dâhil toplam 28 vakıf ve dernek faaliyet göstermektedir (Spravochnik 2007).

27 milyon kişi ile bölgenin en kalabalık nüfusuna sahip olan *Özbekistan*'da, Rusya'dan uzak olması nedeniyle Rusların oranı %5,5'te kalmıştır. Ülkenin Latin alfabesi kullanma kararı alması ile Rusçanın kullanım alanı daralmıştır. Rusça haklar arası konuşma dili olarak, Rus örgütlenmelerde kültürel boyutta kalmıştır. Ülkenin çeşitli bölgelerinde 1994 kurulan ve 18 temsilciliği olan Rus Kültür Merkezi faaliyet göstermektedir.

Sovyetler döneminde sanayinin gelişimi ile %7,6 oranında Rus nüfusu barındıran *Tacikistan*'da Ruslar günümüzde, 1990'lı yıllarda yaşanan iç savaşın da etkisiyle günümüzde ülke nüfusunun %1,1'ini oluşturmaktadır. Ülkede yukarıda bahsi geçen "Rus Cemiyeti", Slav Birliği'nin yanı sıra "Rus Soydaşları" örgütü ve 12 bin üyesi olan Tacikistan Rus Soydaşları Konseyi faaliyet göstermektedir.

Rus nüfusun ve Rusçanın en az hissedildiği ülke *Türkmenistan*'dır. Türkmenistan hükümetince Ocak 2003'te tek taraflı olarak çifte vatandaşlık

hakkının iptal edilmesi girişimi ve Rusçanın alanın daraltılması gibi Rus etkisini azaltan girişimlere seyirci kalmakla eleştirilen Rus yönetiminin Türkmenistan'a baskı yapmaması ekonomi politikaları uğruna diğer alanlarda ödün verdiği yorumlarına neden olmaktadır. Nitekim Nisan 2003 yılında Putin-Niyazov görüşmesi sonucunda "Rusya'ya göç etmek isteyenlerin çoğunun bu sorunu çözdükleri" gerekçesiyle çifte vatandaşlık anlaşması feshedilmiştir (Ayushieva 2003: 74). Türkmenistan'da Rus nüfusun oranı %6,7'dır, Rusça hiçbir resmi statüye sahip değildir. Ülkede Rus nüfusun bir örgütlenmesi bulunmamaktadır.

Bölgedeki Rus nüfusu Rusya'nın bölge ülkeleri üzerindeki nüfus araçlarından birisidir. Kendi vatandaşlarını koruma adına bölgeye müdahalede bulunma olasılığını Gürcistan'a bağlı Güney Osetya ve Abhazya topraklarına girerek açıkça gösteren Rusya'ya karşı Orta Asya liderlerinin temkinli davranışları, bu konudaki hassasiyetlerini bir ortaya koymaktadır.

1.2. Rusya'nın Dil Politikası: Nüfus politikalarının yanı sıra dili de bir araç olarak kullanan Rusya, eski Sovyet coğrafyasındaki Rus dilinin kullanım alanının daralmasını önlemek için çaba göstermektedir. Bunun için gerek devlet, gerekse STK düzeyinde çeşitli programlar geliştirilmektedir.

1.2.1. Bölgedeki Rus Merkezleri ve Rus Medyası: Rus dilini yayma amacıyla devlet politikası çerçevesinde dünyada Rus dilini öğretmek ve kullanımını korumak için merkezler açılmaktadır. Bunların başında "Russkii Mir" vakfı gelmektedir. 21 Haziran 2007 tarihinde "Rusya'nın ulusal serveti ile Rus ve dünya kültürünün önemli unsuru olan Rus dilinin popülerliğini ve yurtdışındaki Rus dili öğretim programlarını desteklemek amacıyla" oluşturulan vakfın kurucuları devlet adına Rusya Dış İşleri Bakanlığı ile Eğitim ve Bilim Bakanlığı'dır. Bu vakfın amaçları doğrultusunda faaliyet gösteren "Rus Merkezleri" çeşitli ülkelerde faaliyet göstermektedir.

Ulusal Güvenlik Strateji Belgesindeki (2009), "kültürel alanda ulusal güvenliğini sağlama sorunları orta ve uzun vadede BDT üye devletleri sahalarında ve komşu bölgelerde genel sosyal ve bilişim-telekomünikasyon ortamının geliştirilmesiyle çözümlenecektir" şeklindeki maddeyle, BDT ve yakın bölgelerde hümaniter alanın genişletilmesi, ulusal güvenliğinin bir parçası olarak ortaya konulmakta ve Rusya'nın bu alandaki 2020'ye kadar öncelikleri yansıtılmaktadır.

Orta Asya bölgesinde ise Kırgızistan'da ve Kazakistan'da üç Rus merkezi faaliyet göstermektedir. Bu merkezler dışında bölgede "Rus dili ve kültürünün kalesi olan"³ ortak üniversiteler açılmıştır. Bu üniversiteler eğitimin yanı sıra Slav kültürü ve dilini geliştirmeyi de amaçlamaktadır. Diğer yan-

dan bu okulların diplomaları hem bulunduğu ülkede hem de Rusya'da eşit düzeyde kabul edildiğinden cazip gelmektedir. Üstelik Rusya'daki üniversitelerde Orta Asyalı çok sayıda öğrenci eğitim görmektedir.⁴

Rusya'nın bölgedeki gücünün önemli kısmını oluşturan basın etkisi, kendisini bölge ülkelerinde yayın yapan radyo, televizyon, gazete ve dergiler aracılığıyla dünyadaki gelişmelere "Rusya gözü" ile bakılmasını sağlamaktadır.

Bölge ülkelerinde bulundurduğu Rus nüfusuna paralel olarak Rus medyasının en çok faaliyet gösterdiği ülke Kazakistan'dır. Ülke basınının sadece Kazak dilinde, geriye kalanlar ya iki dilde birden (%35'i), ya da diğer dillerde, ancak çoğunluğu Rus dilindedir.⁵ 2001 yılında hükümet tarafından kabul edilen karara göre, yurtdışından alınan yayın %50'yi geçmemeli ve 1997'deki "Dil Yasası"na göre de yayının %50'si devlet dilinde olmalıdır, ancak bu karar hâlâ tam uygulanmış değildir. Kırgızistan'da da basın %50 oranında Rus dilinde yayın yapmaktadır (Spravoçnik 2007). Bu anlamda Rus medyası bölge ülkelerini 1947'de bağımsızlığını kazanan ancak hâlâ İngilizce kullanımından vazgeçemeyen Hindistan'a benzetmektedir (Shustov 2009).

1.2.2. Sanal Alanın "Ruslaştırılması": Dünyada Rus dili etkisini artırma girişimleri sanal alana da yansımış durumdadır. İnternet alanında en çok kullanılan 10'ncü dil (Saunders 2004) olan Rusçayı daha da yaygınlaştırılmak istenmektedir. Burada sanal alan, bölgede yaşayan Ruslar için Rusçayı geliştirmelerinin bir yolu olarak görülmektedir. Uluslararası arenada kendi rolünü artırma yoluna giden Rusya, internet alanında Kiril alfabesi kullanma kararı almıştır. Nitekim Kiril harfleriyle "rf" uzatmalı siteler 2010 yılından itibaren kullanılmaya başlanmıştır.

Sanal alanın "Kirilleştirilmesine" eski Doğu Bloku ülkelerinden Bulgaristan da destek vermektedir. Burada akla gelen en önemli soru ise, içinde Orta Asya ülkelerinin de bulunduğu Kiril alfabesi temelli olan ve Rusya'nın bu girişimlerini dikkatle takip eden 11 ülkenin de aynısını yapıp yapmayacağıdır. Zira bölge ülkelerinin Latinceye geçme girişimleri, Türkmenistan hariç tamamlanmış değildir. Latinceye geçme amaçlarının başında sanal alana uyum sağlamak olduğu hatırlanırsa, Rusya'nın sanal âlemde de nüfuzunu kullanmaktan geri durmayacağı anlaşılmaktadır.

Özetlemek gerekirse, 1990 sonrasında Rusya'nın Orta Asya politikası, ikilem içerisindeydi. Bir yandan Rusya'nın iç sorunları ile Orta Asya devletlerinin önünde Rusya dışında yeni seçeneklerin belirmesi (Matveeva 2007), bölgenin Rus etkisi altından çıkma girişimlerine Rusya'nın seyirci kalmasına

neden olmuştur. Diğer yandan, Sovyetler döneminden kalma altyapı bağları, bölgenin Rusya'dan kopmasının kolay olmayacağını işaretidir.

2. ABD'nin Bölgedeki Demokratikleştirme Politikaları

ABD'nin Orta Asyaya yönelik politikaların sacayaklarından birini oluşturan demokratikleştirme, ABD'nin Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde de belirtildiği gibi ABD'nin iç ve dış politikasında en çok kullanılan kavramdır. Bu anlamda ABD'nin Orta Asya'da demokratikleştirmeye yönelik yürüttüğü politikalar, Rusya'nın ve Çin'in politikalarıyla rekabet içerisindedir. Demokrasi adına yapılan girişimler, kimi zaman barışçıl, kimi zaman ise savaş/askerî nitelikli idi. Bunun nedeni ise Amerikan idaresince demokrasinin diğer yönetimlerden daha gelişmiş/üstün olduğunun bir simgesi, aynı zamanda da “ötekileri” yanına çekmek için bir gereksinim olarak algılanmasıdır⁶ (Report for Congress, RL34261 2007: 14). Burada ABD'nin Orta Asya'daki demokratikleştirme politikaları araçlar, “renkli devrim” denemeleri ve gelinen sonuçlar açısından değerlendirmektedir.

SSCB'nin dağılmasıyla demokrasiyi benimsetme ve genişleme stratejisini uygulamaya koyan ABD için Orta Asya (Kafkasya ile birlikte) bölgesi ise, söz konusu stratejinin önemli deneme sahasını oluşturmaktadır (Blank 2000: iii).

2.1. Demokratikleştirme Politikalarının Temelleri: ABD hükümetinin bölgeye yönelik demokrasi politikaları SSCB'nin dağılmasından önce başlamıştır. NATO'nun askerî gücünün artırılması ve ABD'nin Çin ile ilişkilerinin geliştirilmesinin yanı sıra İnsan haklarının siyasal bir silah olarak SSCB'ye karşı kullanılması, daha ikinci dünya savaşı sonrasında ABD'nin Rusya'yı “çevreleme” politikalarında yer almıştır. Bunun için Sovyet yönetimine karşı ayaklanmaya çağrılar yapan devletler ile *Radio Liberty* ve *Free Europe*'un yayınları gibi çeşitli araç ve mekanizmalar geliştirilmiştir.

SSCB'nin yıkılmasıyla ABD, ekonomik ve siyasi reformlar aracılığıyla demokratikleştirme politikalarıyla bölgeyi Batı'ya bağlamak adına eski Sovyet coğrafyasına yönelmiştir. Ancak bunu, bölgede çıkarları bulunan diğer ülkelerle doğrudan bir çatışmaya girmeden yapmak istemekteydi. Bu yüzden baştan beri demokrasi konusu, demokrasiye yüklenen anlamlar ve kullanım alanı açısından farklılık göstermektedir. Demokrasi konusu yeni görevler üstlenmiş NATO'nun faaliyet alanlarına da işlenmiştir. Zira ortaklığa üye olan devletlere Çerçeve Anlaşmasını imzaladıklarında, demokratik toplumun muhafaza edilmesi ilkesine bağlı oldukları hatırlatılmaktaydı. İlginç tarafı, bu belgede “demokrasi” kavramı “güvenlik” kelimesin-

den daha fazla zikredilmektedir (Partnership for Peace: Framework Document 1994).

Dünyadaki demokrasinin gelişme sürecini ele alan Samuel Huntington, demokratik ülkelerin sayısının artması ve azalmasını bir “dalga” ve “ters dalga” olarak değerlendirmektedir (1995: 31). Bu açıdan ele aldığımızda demokrasiyi yayma misyonunu üstlenen ABD, 1990 sonrası başlayan üçüncü demokrasi dalgasının bir ters dalgaya çevrilmesinden endişe duymaktadır. Buna neden olabilecek potansiyel sebepler şöyle sıralanmaktadır: demokratik rejimlerin etkin işlemelerine engel olan sistemsel kusurlar; demokratik veya demokratlaşmakta olan herhangi büyük bir devletin otoritarizme geçmesi;⁷ günün ihtiyaçlarına cevap verir görünen kökten dincilik, oligarşik otoritarizm, popülist diktatörlükler gibi çeşitli eski ve yeni otoritarizm biçimleri (Huntington 1995: 38-52).

Bunların yanı sıra ABD tarafından demokrasiye engel oluşturabilecek unsurlar arasında İslami değerler ile⁸ Konfüçyüs öğretisi olabileceği de tartışmaya açılmaktadır. Zira ABD'deki ekonomik gelişmeler demokrasiyi ortaya çıkarmış iken, Çin'deki ekonomik gelişmeler kültürü sağlamlaştırmıştır. Başka deyişle, ABD'den farklı olarak Çin'de ekonomi, demokrasiye karşı olarak kültürü takviye etmiştir. Rusya'da da ekonomik gelişmeler ile demokrasi arasındaki bağlantı henüz bir netliğe kavuşmamıştır. Bundan dolayı ABD, demokrasi politikalarını aktif hâle getirerek Rusya'dan kopmuş ülkelerde demokrasiyi sivil devrimlerle yayma kararı almıştır. Ne var ki, bu devrimlerinin devlet yoluyla mı, ABD'li özel girişimlerle mi gerçekleştiği konusundaki tartışmaların hâlâ sürmekte olduğunu belirtmek gerekir.

2.2. Demokrasi Politikalarının Araçları: Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, komünist-demokratik karşıtı düzen sona ermiştir. İdeolojik savaşın galibi olmasına rağmen ABD, tıpkı Rusya gibi bir boşluk içine düşmüştür. “Sovyetler totaliter yönetimin çöküşüyle Batı demokrasisinin yaşatılması için verilen uzun mücadele kazanıldıysa, bundan sonra nereye gidiyoruz?” (Fulmer 1996: 13) şeklindeki sorular sıklıkla gündeme gelmiştir.

Bu yüzdendir ki ABD, Rusya'nın kendisini toparlaması ve Çin'in de ideolojik bağlamda SSCB'nin yerine geçmesi söz konusu olmadan, demokratik toplum yapısını bir an önce ihraç etme politikasını uygulamaya geçirmeye başlamıştır. Bunun için SSCB döneminde kurulan örgütler ağı mekanizması uygulamaya koyulmuştur. Bu mekanizmalar, kimi zaman bütçeden aktarılan paralarla faaliyet gösteren STK'lar ve gönüllüler yoluyla doğrudan, kimi zaman ise GUAM gibi Rusya'nın etkisini dengeleyen örgütlerin desteği ile dolaylı olarak kendini göstermiştir

2.2.1. Devlet Kuruluşları ile STK'lar: Yukarıda belirtilen ve demokrasinin altyapısının geliştirilmesine 1983 yılında kurulan ve hükümet dışı çabalarıyla tüm dünyada demokratik kuruluşların geliştirilmesini amaçlayan Ulusal Demokrasi Vakfı - NED (*The National Endowment for Democracy*) kurulmasında merkezi rol oynamıştır. ABD Dışişlerine bağlı Uluslararası Kalkınma Ajansı -USAID (*Agency for International Development*) tarafından sağlanan 300.000 dolar finans ile “Demokrasi Programı” çerçevesinde kurulan NED, bir hükümet dışı/ sivil bir kuruluş olarak kurulsa da, Kongre denetimi altında yıllık yardım almaktadır. Yani NED, parayı yurtdışında demokrasiyi ilerletmesini amaçlayan özel kuruluşlar arasında dağıtmaktadır. NED dört kuruluşu finanse etmektedir. Bunlar, NDI, IRI, CIPE ve AFL-CIO'dur. Ulusal Demokrat Enstitüsü -NDI (*National Democratic Institute*) ve Uluslararası Cumhuriyetçi Enstitüsü-IRI (*International Republican Institute*), ABD'deki Demokrat ve Cumhuriyetçi partilerin uluslararası kanadıdır. Diğer iki kuruluş ise, ABD Ticaret Odasına bağlı Uluslararası Özel Yatırımlar Merkezi- CIPE (*Center for International Private Enterprise*) ile dördüncüsü, AFL-CIO adlı ABD Sendikalar Federasyonu ile bağlantılı bir kuruluştur.

NED, Balkanlarda ve Avrasya'da demokrasi “eğitimi” konusunda öncülük yapmıştır. 2007'de Polonya, Slovakya, Macaristan ve Slovenya'dan yaklaşık 20 STK, Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Moldova, Sırbistan ve Orta Asya'daki 200 bağımsız kuruluşuyla çalışmış, teorik ve pratik bilgiler vermişlerdir. Burada eğitim programları, staj, bilgi edinme amaçlı düzenlenen geziler sonucunda çeşitli ders ve programlarıyla uygulama konusundaki tecrübelerini aktarmışlardır (NED Grants Program 2008).

NED'in yanı sıra STK denince ilk akla gelen Soros Vakfı'nın Açık Toplum ve STK ağları olmuştur. Soros Vakfı, her ne kadar bilim ve eğitime verdiği destekle tanınsa da, ismini eski Sovyet coğrafyasındaki sivil devrimlere verdiği destekle duyurmuştur. 1979 yılında New York'ta Açık Toplum Fonu'nu (*Open Society Fund*) kuran Soros, o yıldan 2007'ye kadar açık toplum faaliyetlerine şu anki servetinin %69'una karşılık gelen 5,9 milyar dolarlık bir kaynak aktarmıştır (*Business Week*, 27 Kasım 2006). “Hukukun üstünlüğünün, insan haklarına ve azınlık haklarına saygının teminat altına alındığı, farklı seslere izin veren ve demokratik yöntemlerle seçilmiş hükümetlerce yönetilen toplumlar” olarak tanımladığı açık toplumları oluşturmak için çabalayan Soros, Bush idaresinin politikalarını sert bir şekilde eleştirmiştir. Bununla birlikte Amerikan idaresinin ve Soros'un kullandıkları araçlar ve nihai hedef bakımından benzerlik sergilemektedirler. Hatta Soros Vakfı'nın 2005 yılında çıkardığı yıllık raporunda belirtil-

diği üzere, bazen harcamaları üstlenmek, bazen de projelere destek vermek adına diğer uluslararası kuruluşların yanı sıra ABD'nin devlet destekli kuruluşları Soros Vakfı'nın donör partnerleri rolünü bile üstlenmişlerdir (*Soros Foundations Report*, 2006: 174-175).

NED'in kuruluşunda rol alan Allen Weinstein'in 1991 yılında "Bugün yaptıklarımız, 25 yıl önce CIA tarafından gizlice yapıldı" demesi, bu kuruluşun amaçlarına ilişkin tartışmaları gündeme getirmiştir (*The Washington Post*, 22 Eylül 1991). Bu tartışma, dikkatleri Soğuk Savaş döneminde ABD Dışişleri Bakanlığı ile CIA'nin ortak bir çalışması sonucunda oluşturulmuş ve Ağustos 1962'de faaliyetlerine başladığı Türkiye'deki *Peace Corps*'un bazı elemanlarının misyoner faaliyetleri yürüttükleri ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde CIA adına bilgi topladıkları iddiaları üzerine, önce faaliyet alanları sınırlandırılmış olan, ardından da ABD tarafından Türkiye'den geri çekilen "gönüllülere" çevirmiştir (Erhan 2005: 29).

2.2.2. Gönüllüler: ABD hükümetinin teşvik ettiği bir yönelim de gönüllüler hareketidir.⁹ Devlet ve özel sektörün işbirliği modelini oluşturan ve çoğunlukla sağlık alanında faaliyet gösteren Refah için Gönüllülerin- VFP (*Volunteers for Prosperity*) yanı sıra Amerika dışında faaliyet gösteren geniş çaplı diğer gönüllülerden oluşan yapı ise Barış Gönülleri/Birlikleri (*Peace Corps*) olmuştur.

Günümüzde 139 ülkede faaliyet gösteren 195 bin gönüllüyü kapsayan Amerikan Barış Gönüllüleri, Orta Asya'da 1993 yılından itibaren çalışmakta olup faaliyetlerini iki program çerçevesinde yürütmektedirler. Bunların ilki, *İngilizceyi öğretmektir*. Bu alanda ortaokul ve üniversite düzeyinde öğrenci ve öğretmenlerle sıkı temas hâlindeyler. İkinci program ise, *organizasyon ve kamu destek programı- OCAP (Organizational and Community Assistance)*. Bu bağlamda ABD'nin önce Tacikistan'da, sonra da Kazakistan'da görevli olan büyükelçisinin eski bir gönüllü olması da anlamlıdır.

2.3. ABD'nin Yardımları ve Orta Asya'daki STK Faaliyetleri: ABD'nin Orta Asya'daki bölgesindeki demokrasi politikalarını, bütçe desteği ile bölgedeki STK aracılığıyla yürüttüğünü daha önce belirtmiştik. Bunun için ne kadar finans sağlanmakta olduğu ve aktarılan bu mali yardımın bölge ülkelerinde nasıl kullanıldığı değerlendirmelidir.

2.3.1. Bölgeye Yapılan Amerikan Yardımları: 1 Nisan 1992'de Özgürlüğü Destekleme Yasası'nın – FSA (*Freedom Support Act*) yürürlüğe girmesiyle başlayan ve sonrasında yoğunlaşan Amerikan yardım miktarı bölgesel ve ülkeler bazında 1992-2005 yılları arasında Orta Asya toplamında 3,82

milyon dolar iken, 2006'da bu rakam 232,86 milyon, 2007 yılında ise 329,35 milyon dolar olmuştur. Bu rakam 2009 ve 2010 yıllarında azalmış ve sırasıyla 149,525 milyon ve 172,739 milyon dolar olmuştur (Nichol 2010: 43).

Bölgeye yapılan yardımların artırılması, bölge güvenliği ve ABD müttefikleri de dahil olmak üzere diğer ülkelere sıçrayabilecek siyasi istikrarsızlığın önlenmesi bakımından önemli görülmüştür. Ancak bu yardımın sağlanması, bölge ülkelerinin demokrasi konusunda sağladıkları ilerlemeye bağlı kalmıştır. Bu şartlı yardım uygulanması, 2004'den sonra da geçerliliğini korumaktadır. 2006 yılında ABD hükümeti, çabalarını sivil toplumun oluşturulması ve ekonomik ve demokratik reform ve kurumların teşviki üzerinde yoğunlaştırarak bölgeye yaklaşık 170 milyon dolar aktarmıştır (Boucher 2006: 1).

2.3.2. Orta Asya'daki STK Faaliyetleri: ABD–Kazakistan ilişkilerinin temellerini oluşturacak olan Demokratik Ortaklık Şartının (*Charter of Democratic Partnership*) hayata geçirilmesini amaçlayan ilk toplantı Kasım 1994'te gerçekleşmiştir. Toplantı sırasında Kazakistan ve ABD hükümeti arasında STK ve ABD yardımları konusunda anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde ülkede 40 ila 50 Amerikan STK faaliyet göstermektedir (Kıdırbeküly 2003: 151). Ülkede toplam 17 bin STK faaliyet göstermektedir. Burada asıl hedef ise, ABD ulusal çıkarları doğrultusunda bu ülkelerde toplumun “açık” olmasını sağlamak, bölge halklarının Amerika yanlısı tutum sergilemesi için ön hazırlık olarak özetlenebilir.

ABD'nin demokrasi dayatması, renkli devrimler öncesi de bölge ülkeleri liderlerince hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Nazarbayev'in, daha 2000 yılında ülkeyi ziyaret eden dönemin ABD Dışişleri Bakanına, “Biz, demokrasi konusunda pantolonlarımızın paçalarını sıvayıp Amerika'nın peşinden koşacak değiliz” söylemi, bunun bir örneğidir. (Bu bağlamda Ekim 2005'teki Kazakistan ziyareti sırasında ABD Dışişleri Bakanı Rice'in “Amacımız, dostlarımıza Amerika gibi nasıl davranması konusunda ders vermek değil” demesi anlamlıdır) (<http://russian.kazakhstan.usembassy.gov/rice-speech-ru.html> (30.04.2008)). *Özbekistan* liderinin de “devrimcilerle işim yok” deyip ABD'nin demokrasi politikalarının bir aracı olarak da değerlendirilen GUAM'dan ayrılması da ABD'nin demokrasi konusunda fazla ısrarcı davranması ile olumsuz sonuçlar alabileceğini göstermiştir.

Eski Yugoslavya, Gürcistan ve Ukrayna'daki devrimlerin arkasında STK'ların bulunduğu söylemleri, bölge ülkeleri yönetimlerinin bunları inceleme altına almasına sevk etmiş, çoğu tümden kapatılmıştır.

Bu gelişmelerden sonra ülkede faaliyet gösteren ABD menşeli ve uluslararası insan hakları örgütleri, belirli alanlarda faaliyet gösteren kişilere (aktivistlere) belirli programları gerçekleştirmek üzere her yıl finans sağlama yolunu seçmiştir. Örneğin, 2008 yılında Taşkent'te insan hakları savunucularına, yoksul ailelere, siyasi mahkûmlara insani yardımı ve hukuk danışmanlığını kapsayan programların uygulanması için NED tarafından 97,150 dolar aktarılmıştır. Ayrıca bu paraların bir kısmı, ülkede bu alandaki olayların tespiti ve izlenmesi (*monitoring*) için harcanması, elde edilen verilerin de uluslararası insan hakları örgütlerine aktarılması öngörülmektedir. Ayrıca Kırgızistan'da basılan ve Özbekistan'da dağıtılan Özbek dilindeki gazetelerin haftalık yayını için 26,500 dolar öngörülmüştür.

Kırgızistan, ABD ve Batının STK'lar ve çeşitli programlar aracılığıyla en çok faaliyet gösterdiği ülke olmuştur. Yaklaşık 5 milyon nüfuslu ülkede 2006'da 14 bin sivil toplum oluşumu¹⁰ (bunların 8 bini STK) faaliyet göstermekte, bu da 15-65 yaş arası aktif nüfusunun %60'ının oluşturduğu ülkede her 400 kişiden biri STK'ya, ya da her 250 kişiden biri sivil örgütlenmeye üye olduğu anlamına gelir (Tiulegenov 2008: 12-13). Bunlar arasında USAİD tarafından desteklenen STK'ların sayısı 40'tan fazladır (Kazakpaev 2006: 60). Buradada faaliyetler, sadece Kırgızistan halkını etkilemekle kalmayıp, komşu ülkelere yönelik de yapılmaktadır. Bu anlamda bölge uzmanlarınca "ABD'nin Kırgızistan'ı diğer Orta Asya ülkelerine iletişim hücumu gerçekleştirebileceği bir üs olarak algıladığı" yorumları yapılmıştır. masına (Olim 2007). Özellikle Özbekistan'dan dışlanan ABD'li STK ve yayın organlarının büyük kısmı faaliyetlerine Kırgızistan'da devam etmektedirler.

ABD, Rus etkisini kırmak için ülkedeki yazılı basını yerel dillerde ve hatta Rus dilinde yayınlamaktadır. Rus basını ise daha çok Kırgızistan'ın dış politikasına yönelik haber ve yorum yaptığından bölge ülkelerinin dış politika olaylarına Rus bakış açısıyla bakmasında etkili olmaktadır. Rus basınına nazaran ABD destekli yayınlar, ülke ve bölgeye yönelik olduğundan halk tarafından daha çok tercih edilmektedir.

Tacikistan'da faaliyet gösteren NED, gazeteciler, kadınlar, gençler olmak üzere geleneksel insan haklarını desteklemenin yanı sıra tıpkı Kırgızistan'da olduğu gibi, Tacikistan'daki Özbekçe çıkarılan ve komşu Özbekistan'da dağıtılan yayınları desteklemektedir. Ülkedeki "Tong" gazetesi, "Avesta" ile "Aziya Plus" internet yayınları da aynı kaynaklardan finanse edilmektedir (NED Grants Program 2008). Bölgedeki devrimlerin etkisiyle 2007 sonunda STK'ları kayıt yenileme işlemine tabi tutan Tacik yönetimi, Soros Vakfı, Freedom House, Internews Network, USAID ve NDI

çalışmalarını şüpheyle izlemiştir. Bunun sonucunda NDI kayıt dışı bırakılmıştır (*Azija-pljus*, 14.05.2008).

ABD'li ve Batılı yetkililerinin STK'larına göre, insan hakları ve özgürlük konusunda en zayıf karnesi olan *Türkmenistan*'da STK'lar daha çok ekonomi ağırlıklıdır. Burada NED destekli diğer bölge ülkelerinden farklı olarak iş dünyasına yönelik olan kuruluşlar faaliyet göstermektedir. Bu faaliyetler, piyasa demokrasisinin, ekonomik özgürlüğünün geliştirilmesini ve güçlü orta sınıfın avantajları konusunda bilgilendirmenin arttırılmasını hedefleyen projeler aracılığıyla yukarıda bahsi geçen *CIPE* çerçevesinde yürütülmektedir. 2008'de bu amaçlar için 173.248 dolar aktarılmıştır.

ABD'nin bu yoğun girişimlerine, bölge ülkeleri karşı tedbirler uygulamaya koydular. Kazakistan, Nisan 2005'te, tıpkı Kırgızistan'ın 2008'de yaptığı gibi- bu STK'lara karşı devlet destekli kamu yararına (*public benefit*) hizmet edecek STK'ları geliştirme kararı almıştır. Bu uygulamaya göre, devlet organlarınca yerel STK'lara açık ihaleler yoluyla devlet sosyal politikalarını hayata geçirmek için para aktarılmaktadır.

2.4. Renkli Devrimler ve Bölgeye Etkisi: Bir yönetim biçimi olarak demokrasinin, 1) hükümetin iktidar kaynağı, 2) hükümetin hizmet ettiği çıkarlar veya 3) hükümetin oluşum süreci tarafından mı belirlenmesi gerektiği (Huntington 1995) konusunda Amerikan "revizyonistler" ve "Ortodokslar/gelenekselciler" arasında yaşanan hararetli tartışmalar sonunda demokrasi, "rekabetçi ortam içinde liderlerin seçim süreci"ne indirgenmiştir¹¹ (Batalov 2000). Dolayısıyla ABD yöneticilerinin uygulamaya koyduğu demokrasi ihracı fikrinin temelinde bu sürecin hazırlanması yatmaktadır. Buna da ihraç eden devletin ulusal çıkarlarına aykırı davranamayacağını göz önünde bulundurduğumuzda ABD'nin demokrasi politikası, demokratik kurumlarının benimsetmesi olarak değil, bölgede eski Sovyet coğrafyasında renk ve sembol üzerine dikkat çekildiğinden "renkli" olarak tanımlanan sivil (kansız) devrimler yoluyla Amerikan yanlısı hükümetlerin yerleştirilmesi olarak algılanması görüşünün hakim olmasına yol açmıştır. Bu yüzden söz konusu devrimler, hem Rusya ile Çin'in, hem de çoğunlukla SSCB döneminden beri iktidarda olan bölge liderlerinin tepkisini çekmiştir. Bu devrimler bölge ülkelerini de etkilemiştir. Bölge ülkelerindeki muhalif fikirlerin etkisi ve direnişiyile Kırgızistan'da iktidar değişimi gerçekleşmişken, Özbekistan'da ise devrim girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Özetlemek gerekirse, ABD'nin eski Sovyet coğrafyasında uygulamaya koyduğu demokrasi ve ekonomik liberalleşme politikalarının, bölgede açık toplum yaratmaya yönelik olduğu bilinmektedir. Zira kapalı toplumlarda mü-

dahale imkânı bulunmamaktadır. Diğer ifadeyle, ABD'nin demokrasi dayatması/ihraç etmenin temel amacı, mümkün olunca çok insanı ve devleti kendi düşünce tarzına alıştırmak ve bu düşünce tarzını onlara öğretmek olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Çin'in Bölgedeki Nüfus ve Dil Politikası

Orta Asya bölgesi, -ABD'nin de Batı yanlısı rejimleri yerleştirmesi ile Rusya'nın politikalarına benzer şekilde- Çin'in de burada nüfus ve dil politikaları sayesinde bölgedeki nüfus arttırma çabalarına sahne olmuştur.

Dil politikasıyla birlikte Çin için önemli güç arttırma araçlarını oluşturan nüfus politikaları, en başta toplam nüfusu Çin'in %5'ini bile oluşturamayan Orta Asya ülkeleri ilgilendirmektedir. Bu konu bölge ülkelerinde en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Kimilerine göre Çin halkının bu bölgelere akın etmek için sabırsızlıkla beklediği gibi yansıtılması gerçeği ile bağdaşmamakta ve abartılmaktadır. Kimilerine göre ise bu durum kısa vadede mümkün olmasa da, orta vadede kaçınılmaz, zira Çin bilim adamlarının tahminlere göre, Çin'in mevcut sınırları içinde doğal kaynakları ve ekonomik durumu en fazla 1,5 milyar nüfusu "kaldırabilir". Bu yüzden bu sorunu Çin'in ancak toprak genişletme yoluyla çözebileceği düşünülmektedir. Bu yüzden bölge ülkelerinde "Çin tehdidi" konusu güncelliğini korumaktadır.

3.1. Orta Asya Bölgesinde Çin Algılaması ve Çin Nüfusu: 1992- 1995 arasında Kazakistan'ın Çin büyükelçisi görevini üstlenen ve bilim adamı olan Murat Auezov da Çin'in toprak yetersizliğine vurgu yaparak "XIX. Yüzyılın Çin'i, XX. Yüzyılın Çin'i ile XXI. Yüzyılın Çin'i, üç farklı ülkedir. Ancak bunları birleştiren şey, topraklarını genişletme arzusu" demekte ve Çinli politikacılara inanılmaması gerektiğine dikkat çekmektedir. Uzman, Çin'i ve komşularını yakından ilgilendiren temel sorunları, nüfus, toprak ve su olarak özetlemektedir. Zira ona göre toprak ve su meselesi demografik sorun bağlamında Çin yönetimi için stratejik nitelik taşımaktadır (Auezov 2004).

Akademik camiadan gelen bu görüşler, bölgedeki "Çin tehdidinin" algılamasını yansıtmaktadır. Bu algılamaların ve fobilerin en yoğun olarak yaşandığı Kazakistan'da, Rus Bilim Akademisine bağlı bir birim tarafından yapılan ve 14 ili kapsayan geniş kamuoyu araştırması, katılanların çoğunun Çin hakkında fazla bilgiye sahip olmadığı sonucunu ortaya koymuştur. Ayrıca Çin göçünün önümüzdeki 5-10 yıl içinde artacağını düşünenlerin sayısı oldukça fazladır.

Bölgesel ve özellikle de Rus medyasında Çin ile ilgili yayınlanan yorumlarda çoğunlukla Çin'in kendi iç sorunlarının (doğal kaynak kıtlığı, işsizlik vs.) tek çözümünün, komşu ülkelere göz dikmek olduğu savunulmaktadır. Çin'in buna başvurması durumunda ise bu husus, Çin'in emperyalist veya gücü maksimize etme bağlamında değil, ancak doğal kaynakları gibi sorunları karşısında, yani belli şartlar oluştuğunda Çin'in hayatta kalma mücadelesi ile açıklanmaktadır.

Burada çelişkili bir durum söz konusudur. Bir yandan hızla büyüyen Çin, kendi nüfusunu besleyebilmek için büyümek zorundadır. Büyümesi ise başta komşu ülkelerde tehdit olarak karşılanmasına ve Çin'in sürekli vurgu yaptığı ve "barışçıl" politikalarından şüphe duymasına neden olmaktadır. Bu bağlamda bazı uzmanlar bu durumu (Çin'in büyümesini) ilerlemezse düşecek olan bisiklete benzetmektedirler (Hramchihin 2008).

Diğer yandan büyümesi kadar, ülkenin bulunduğu sorunların da Çin'in giderek istikrarsızlığa sürüklenmesine ve parçalanmasına yol açabileceği ihtimali de Çin'in komşularını tedirgin etmektedir.¹² Zira başta Orta Asya bölgesi olmak üzere komşu ülkeler, bu sefer "plansız" bir istilaya maruz kalabilir. Burada kötü niyet olmasa da, coğrafi yakınlık tehdit algılanmasına neden olmaktadır.

Çin'in geleceğine, niyetlerine vs. ilişkin tartışmalar, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra en çok Kazakistan ve Kırgızistan'ın Çin ile olan sınır meselesinde gündeme gelmişken,¹³ 2000'lerde tartışmalar "sessiz istila", "ekonomik istila" şekilleri olarak yeniden alevlenmiştir. Geleneksel "sarı istila" korkusu ise en çok Kazakistan'da gündemini hâlâ korumaya devam etmektedir. Diğer ülkeler ise farklı nedenlerden dolayı bu baskıyı daha az algılamaktadır. Yani Kırgızistan ve Tacikistan'ın her ikisinin de küçük ve dağlık ülkeler oldukları için,¹⁴ Özbekistan'ın bölgede bir demografik güç olduğundan, Türkmenistan'ın ise coğrafi olarak uzak olduğundan bu tehdidi çok hissetmemektedir (Laruelle vd. 2009: 161).

Bütün bu geleneksel tehditleri göz önünde bulunduran Çin yönetimi ise özellikle de ekonomik bağları güçlendirerek bu algılamaları kıracak, kendi sorunlarını açacak politikalar izlemeye yönelmiştir. Ayrıca Çin gerçekleştirdiği üst düzey diplomatik, siyasi ve askerî girişimlerle yakın çevresiyle yeni bağlantılar kurmayı başarmış ve bölgesel istikrarı da gözeterek nüfuzunu arttırmıştır.

Bölge ülkelerindeki Çin nüfusuna gelince, resmi rakamlara göre, Kazakistan'da çalışan kayıtlı 5.000 Çinli vardır. Bunların büyük kısmı Çin sınırına yakın bölgeler ile büyük şehirlerde yerleşmiştir. Çok büyük Çin şirketleri-

nin bulunmadığı Kırgızistan'da ise Çinliler Çin ürünlerinin ihracatı sektörüne yönelmiş durumdadır. Burada hem satıcı, hem de yatırımcı olarak faaliyet göstermektedirler. Ayrıca bölgeye gelen Çin nüfusunun Rusya'ya işçi olarak giden Orta Asyalı göçmen işçilerin yerini alması da Kırgız hükümetini bunu sınırlayan önlemler almaya sevk etmiştir. Ancak bölge araştırmacıların ve Rus uzmanların aksine, Batılı araştırmacılara göre, Çinliler bölge ülkelerine yerleşme hayali kurmuyorlar ve bölge halkları ile evlilik oranı oldukça düşüktür; bu da Han Çinlilerin bölge ülkelerinde uyum sağlayamadıklarının işareti olarak kabul edilebilir (Laruelle vd. 2009: 57-58). Ancak Çin'de bireysel hakların ve özgürlüklerin değil, Çin Komünist Partisinin ideolojisi birincil olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Çin'in daha iyi araştırılmasının gerekliliği kaçınılmazdır.

3.2. Çin'in Dil Politikası: Orta Asya, Çin'in bölgedeki nüfuzu için deneme sahası niteliğindedir. Küresel çapta ABD'yi dengelemek için kendi gücünü artırarak düşünce bazında mücadele etmektedir. Bu bağlamda "tehdit" olarak algılandığı Orta Asya'da bunu başardığında bu bir örnek/model olarak kullanılacaktır. Bunun için Çin, kültür ve aydınlatma, bilim ve felsefe ile çağırışımı olan M.Ö. 551-M.Ö. 479 yılları arasında yaşamış olan ünlü filozof Konfüçyüs adıyla hareket etmektedir. Zira Çin'e karşı olan kimileri Konfüçyüs'e karşı aynı duyguları paylaşmamaktadırlar. Bu ince noktadan hareket eden Çin başta komşu ülkeler olmak üzere tüm dünyada "barışçıl" imajını sergileyerek etkisini attırma peşindedir. 2002 yılından itibaren ÇHC Eğitim Bakanlığı, Yabancılara Çince Öğretme Çalışma Grubu ile birlikte, yurtdışında Çince öğretme yapıları oluşturmaya başladı. Bu yapılar, dil kursu, Konfüçyüs sınıfları gibi farklı şekilde çalıştı. Mart 2004'ten itibaren yurtdışındaki tüm Çin dili yayma oluşumlarına resmi olarak Konfüçyüs Enstitüsü adı verilmiştir.

Bu kurumların Çin'in siyasi nitelikli faaliyetlerde yer almadığı, eğitim, kültür ve ekonomi alanındaki işbirliğinin artırılmasına yönelik çalıştığı da ifade edilmektedir. Beş yıllık anlaşma çerçevesinde faaliyet gösteren Konfüçyüs okullarının tüzüğünde de belirtildiği üzere, dil eğitimi için enformasyon ve internet dahil olmak üzere elverişli tüm imkanlardan yararlanan okullar, geniş kapsamlı amaçlar için kullanılmaktadır. Ancak bu girişimlerin Çin'in büyümesinden ve gücünü arttırmasından rahatsız olan kesimleri rahatlatmaya yönelik olduğu da söylenebilir.

Çin, Orta Asya ülkelerindeki Çince eğitimine 1957 yılında başlamıştır. Taşkent'teki Çince eğitim veren 59 No'lu okuldaki öğrenime, Çince eğitimine SSCB ve Çin arasındaki gerginlik döneminde bile devam edilmiştir (*Janmin Jibao*, 27.06.2009). SSCB'nin dağılmasından sonra bölgede ilk

Konfüçyüs Okulu yine Taşkent'te açılmıştır. 5 Özbek üniversitesinde de Çince kurslar açılmıştır (Nogayeva 2011: 293).

Bu okullar sayesinde bölge yöneticileri, yerli halkın Çince öğrendikten sonra Çin firmalarında istihdam edilerek bölgede yakın gelecekte en büyük sorununu teşkil edecek olan ucuz Çinli işçilere karşı bir silah olarak kullanılması planlanmaktadır. Yani bu tür girişimler, bölge ülkelerin aleyhine olan durumu lehine çevirme girişimi olarak algılanabilir, üstelik bu girişimler sadece sivil alanla da sınırlı değildir.

Kasım 2007 Çin'in *Sinhua* Haber Ajansı, eski İpek Yolu güzergahında yer alan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'da en az ikişer Konfüçyüs okulunun bulunduğunu, 2010 yılında ise bu bölgeler başta olmak üzere dünyadaki okulların sayısını 500'e ulaştırmak istediğini belirtmiştir. Bu bağlamda Çin, ABD gibi Orta Asya ülkelerinin sıcak bakabileceği etkenler üzerinde durmaktadır. Aynı zamanda "İpek Yolu" gibi kavramlar sayesinde Çin'in de -bu kavramı kullanan ABD gibi- bölgedeki etkinliğini arttırmak istediği sinyalleri de vermektedir.

Sonuç

Sonuç olarak, Orta Asya bölgesinde Rusya'nın bölgedeki nüfus ve dil politikaları sayesinde gücünü arttırdığını görmekteyiz. ABD'li araştırmacı Hill'in belirttiği gibi, "Rusya'ya göç devam ediyorsa, Rusya'nın bölgeye yatırımları artıyorsa, bölge ülkelerindeki gençler Rus müziği, filmleri seyrediyor ve yazılımları satın alıyor ise Rusya ekonomik ve kültürel anlamda ABD'nin Amerika kıtasında sağladığı üstünlüğü sağlayabilir" (Hill 2004: 6). Bu üstünlük sağlama girişimi, aynı zamanda bölgede rekabet eden ABD ve Çin'in seyirci kalmayacağını da işaretidir. ABD, Batı değerleri benimsetme yoluyla bölge politikasında demokrasi sacayağına önem verirken, Çin, bölge rejimleri rahatsız edecek söylemlerden kaçınarak kültürel unsuru olan Konfüçyüs okullarını kullanarak bölgedeki Rusya'nın etkisini dengelemeye çalışmaktadır.

Diğer yandan, bölge ülkeleri, Kremlin'in çıkarlarının her zaman Batının çıkarları ile benzerlik göstermemesi ile birlikte, Rusya'nın hedeflerin -genel olarak istikrarın muhafaza edilmesi, ekonomik kalkınmanın hızlandırılması ve siyasi çoğulculuk ile dini hoşgörüyü saygı duyulması gibi- Batı uluslarının hedefleri ile uyumlu olabileceği (Tsygankov 2006: 1097) düşüncesiyle bu rekabetin olası olumsuzluklarını asgariye indirme gayretindedir.

Açıklamalar

- ¹ GDEE, bağımsız bir kurum olup kurucuları, RF hükümetine bağlı Halk Ekonomisi Akademisi, C SE- Sosyal Ekonomik Araştırma Merkezi (Varşova) ve OFCE Fransız Ekonomi Konjonktür Enstitüsü'dür (Paris).
- ² Rusya Dışişleri Bakanlığı sitesinde Kazakistan'da faaliyet gösteren 43 örgüt ve dernekten bahsedilmektedir.
- ³ Rus-Tacik Slav Üniversitesinin sitesinde yer alan ifade.
- ⁴ Örneğin, Rus yetkililerine göre, Rusya'da eğitim alan 13 binden fazla Kırgız öğrenci bulunmakta, bunların 10 binin eğitim masrafları Rus makamları tarafından karşılanmaktadır. Dönemin Kazakistan Parlamentosu alt kanadı Meclis Başkanı Ural Muhamedjanov'un dile getirdiği verilere göre, 2005 yılında 19 bin Kazak vatandaşı 35 ülkede eğitim görmektedir, bunun 16 bin 500'ü Rusya'da eğitim almaktaydı.
- ⁵ Resmî verilere göre, 2006 itibarıyla 2392 yazılı ve görsel (bunların 2309 gazete ve dergi, 83 televizyon ve radyo yayını) basın organının bulunduğu ülkede, yabancı dillerdeki basının %90'nı Rusça, diğerlerin %5'i İngilizce, %5'i de diğer (Yunanca, Almanca, Hollandaca, İspanyolca, Portekizce, İsveççe, Gürcüce, Ermenice, Fransızca, Korece gibi) dillerdedir. (Kazakistan Cumhuriyeti, <http://parlam.kz/ru/kazakhstan>). Diğer verilere göre de yazılı basının % 70'i, elektronik basının %80'i yine Rusça yayın yapmaktadır. (<http://www.fondsk.ru/article.php?id=1955> (01.03.2009))
- ⁶ Örneğin, "demokrasi" söylemi enerji alanında bile kullanılmaktadır: "U.S.' pipeline diplomacy".
- ⁷ Örneğin, Rusya'da otoriterizmin yeniden canlanması, eski SSCB ve Doğu bloku ülkelerinde demokratlaşma üzerinde istikrar bozucu etkiler yapabilir. Aynı şekilde demokratik rejimi olmayan Çin'in yükselmesi, Doğu Asya'da etki ve denetimini genişletmesine ve bölgedeki demokratik rejimlerinin zayıflamasına yol açabilir.
- ⁸ Hâlbuki Sovyetlerin karşısında İslam, ABD tarafından komünizme karşı 1977'deki "Yeşil kuşak" projesinde olduğu gibi aktif olarak kullanılmıştı
- ⁹ 2006 itibarıyla çeşitli hayır ve toplum kuruluşlarında 61 milyon Amerikalı çalışmaktadır. Ülke içinde ve ülke dışında çalışan bu kuruluşlarının bir kısmı, devlet tarafından finanse edilirken, bir kısmı tamamen Amerikan vatandaşlarının katkılarıyla faaliyet göstermektedir.
- ¹⁰ Bu oluşumlar, diğer adıyla "sivil toplum" kavramı, STK'ları kapsamakla birlikte sosyal organizasyon, toplum tabanlı örgütler, siyasi partiler, özgür basın, siyasi gruplar, özel sektör ve aktif vatandaşları da içine dahil etmektedir.
- ¹¹ Diğer yandan ise üçüncü dalgayla birlikte gelen "iktidarın meşruluğunu ancak seçimlerin sağlayacağı" fikrine paralel olarak demokrasinin kavramının sadece seçimlerden ibaret olduğuna dair bu indirgemecilik, bölge liderlerinin seçimler sonucunda iktidarda kalmalarına (ya da kalmak için elinden geleni yapmaya) da yol açmıştır.
- ¹² Örneğin, 1994'te 10 bin gösteriye sahne olan Çin'de 2003'te 58bin, 2004'te 74 bin, 2005'te ise 87 bin protesto gösterisi yapılmıştır. Katılanların sayısı da 5 milyon kişiye yaklaşmış, bu durum Çin yönetimine tedirgin etmektedir (Hramchihin 2008).

- ¹³ Çin ile sınır belirleme sürecinde Kazakistan yönetimi, muhalefet tarafından set dille eleştirilmiş, Kırgızistan'da ise başbakanın istifasına kadar gidilmiştir.
- ¹⁴ Burada Auezov'un Çinlilerin dağlık ikilemine dayanamadıklarından Çin'in Tibet gibi dağlık sınır bölgelerinde güvenlik güçleri çalışanları sık sık değiştirmek zorunda kaldığı hatırlanmalıdır.

Kaynaklar

- Abdurasulov, Abduzhalil (2007). "Russkie v Kazahstane. Yazık-Drug i Pomeha". <<http://www.bbc.co.uk/russian/>>, 2 Ağustos 2007.
- Auezov, Murat (2004). "My Ne Dolzhny Verit' Tomu, Chto Govorjat Kitajskie Politiki". http://ymyt.com/ru/1/233_1.shtml.
- Ayushieva E. B. (2003). *Geopoliticheskie interesy Rossii i Kitaja v Central'noaziatskom regione*, Moskova: Rusya Devlet Kütüphanesi Arşivi.
- Batalov, E.Ya. (2000). "Rus Fikri ve Amerikan Rüyası". *SSha, Kanada Dergisi* 11: 3-20, 12: 21-41.
- Blank, Stephen (2000). *U.S. Military Engagement with Transcaucasia and Central Asia*. Carlisle Barracks, Pa.
- Erhan, Çağrı (2005). "ABD'nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları". Der. Mustafa Aydın. *Küresel Politikada Orta Asya*. Ankara: Nobel Yay. 13-42.
- Fuller, Graham E. (1996). *Demokrasi Tuzağı*. Çev. Meral Gaspıralı. İstanbul: Altın Kitaplar Yay.
- Graphic (2006). "The 50 Most Generous Philanthropists". *Business Week*.
- Hill, Fiona (2004). *Energy Empire: Oil, Gas, and Russia's Revival*. Washington: DC, Brookings.
- _____, (2005). "Pereosmyslenie Kompleksnogo Podhoda k Bezopasnosti v Centralnoy Azii". *Kazakhstan v Globalnub Protessah* 2 (4): 21-27.
- Hramchihin, Aleksandr (2008). "Kitajskij "velosiped". KNR. Paradoksy Razvitija". *Novyj Mir* 3. <http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2008/3/hr11.html>, (12.03.2009).
- Huntington, Samuel P. (1995). "Demokrasinin Üçüncü Dalgası". *Demokrasinin Küresel Yükselişi*. Der. Larry Diamond ve Marc F. Plattner. Ankara: Yetkin Yay. 31-52.

- Kazakpaev, Marat (2006). "SŞA- Kırgızistan: Model Vzaimodeystviya Neravnovestnih Uçastnikov". *Central Asia & Central Caucasus* 3 (45): 57-71.
- Kıdırbekuli, D. B. (2003). *Geostrategija SShA v Kazahstane: Ot Global'nogo K Malomu İzmereniyu*. Almaty: MerSal.
- Laruelle, Marlène and Sébastien Peyrouse (2009). *China as a Neighbor: Central Asian Perspectives and Strategies*. Washington DC: Central Asia and Caucasus Institute, Silk Road Monograph.
- Matveeva, Anna (2007). "Return to Heartland: Russia's Policy in Central Asia". *International Spectator* 42 (1): 43 – 62.
- NED Grants, Progra. Eurasia Program Highlights<<http://www.ned.org/grants/08programs/highlights-eurasia08.html>>
- Nogayeva, Ainur (2011). *Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin: Stratejik Denge Arayışları*. Ankara: USAK.
- Olim, Alisher (6 Kasım 2007). "SŞA i Rossija. Media vojna v Kirgizii". <<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1194298500>>.
- Partnership for Peace: Framework Document (05.03.2008). <<http://www.nato.int/docu/basic/txt/b940110b.htm>>
- Peace Corps in Kazakhstan (07.08.2008). http://kazakhstan.usembassy.gov/peace_corps.html.
- Saunders, Robert (2004). "Natsional'nost': Kiberrusskii". *Rossiya v Global'noi Politike*. http://www.globalaffairs.ru/number/n_3549.
- Shustov, Aleksandr (2009). "Russkojazychnye SMI v Central'noj Azii: Vostrebovany". <<http://www.fondsk.ru/article.php?id=1955>>
- Tiulegenov, Medet (2008). "Social Capital Or Whether Ngos Are The PlaceFor Collective Action?". *Kyrgyzstan Today. Policy Briefs On Civil Society, Migration, Islam, Corruption*. Bişkek: American University Of Central Asia, Social Research Center. 12-17.
- Tsygankov, Andrei (2006). "If Not by Tanks, then by Banks? The Role of Soft Power in Putin's Foreign Policy". *Europe-Asia Studies* 58 (7): 1079-1099.

Central Asia in the Struggle between the United States, Russia and China for Gaining Spheres of Influence: Instruments and Processes

Ainur Nogayeva*

Abstract

This study investigates the tools and methods used by the United States, Russia and China in their struggle for gaining spheres of influence in Central Asia, which has become an area of struggle for the Great Powers. This region has become an area where tools such as language and demographics /population operate and where governmental and non-governmental organizations and volunteers work intensely to serve their national interests. The study indicates that Russia, even with its past imperialist policies, is not regarded as an adversary in the region and that factors such as language, population, cultural and educational ties are still working on its behalf. The study also points out that China has not stopped being perceived as a traditional adversary, and to alleviate this (problem) it uses various tools and mechanisms. The United States, on the other hand, as a "foreign/outside" power to the region, is trying to portray the image of a "friendly" and "helpful" entity by using generally accepted methods.

Keywords

Central Asia, USA, Russia, China, culture, population, language

---

* Ph.D, Eurasian National University, Faculty of International Relations - Astana / Kazakhstan
ainur_nogayeva@yahoo.com

Аннотация

Ключевые Слова

---

* PhD,
aynur_nogayeva@yahoo.com

A Study on Kazakh Academicians' Information Technology Acceptance

Ertuğrul Tarcan*

Ergin Sait Varol**

Kemal Kantarcı***

Talat Fırlar****

Abstract

Information technologies (ITs), which have become one of the key enablers of success in educational competitiveness, have made the understanding of user technology acceptance crucial. The failures of IT investment and implementation lead to unwanted organizational outputs. A better understanding of the contributions of the factors determining the individual's intention to use (IU) IT during the acceptance process will help to prevent probable visible and invisible losses. This research attempts to validate a new technology acceptance model (TAM) version extended with the constructs of Subjective Norm (SN) and Facilitating Conditions (FC) in the context of Kazakh Academicians. The results indicate that this variant of extended TAM will be able to facilitate managers to appropriately employ their strategic decisions on the investments and implementations of IT in educational settings while contributing to the technology acceptance research field. On the other hand, the model is open to development for a higher predictive value.

Keywords

Kazakhstan, subjective norm, facilitating conditions, academicians, extended technology acceptance model

---

* Prof. Dr., Istanbul University, The Institute of Marine Sciences and Business Administration – Istanbul / Turkey
tarcan@istanbul.edu.tr

** Prof. Dr., Istanbul University, Vocational School of Technical Sciences - Istanbul / Turkey
varol@istanbul.edu.tr

*** Assoc. Prof. Dr., Akdeniz University, Alanya Faculty of Business - Antalya / Turkey
kantarci@akdeniz.edu.tr

**** Assist. Prof. Dr., Beykent University, Vocational School - Istanbul / Turkey
talatfirlar@beykent.edu.tr

1. Introduction

We have seen the unexampled growth of the internet and an ensuing transformation in the educational system since last two decades. The acceptance of a wide range of web-based tools has given rise to the trend of information technology (IT) in higher education globe. The significantly increased role of IT in education has made user acceptance an increasingly critical issue. Meanwhile the increasing availability of mobile (Petrova 2007) and wireless (Choi et al. 2007) technology makes e-learning even more pervasive and present everywhere (Yuen and Ma 2008).

According to Davis (1989: 319, 1993: 475) an individual's technology acceptance is a crucial factor in determining the success or failure of a computer systems project. Given that the academician is the key to effective use of ITs in the university educational system, it is important to understand academicians' IU towards IT and the factors that influence these intentions.

A number of previous studies have indicated that teachers' attitudes as well as knowledge and skills in using computers are major factors affecting their initial acceptance of computer technology and acceptance towards technology (Koochang 1989, Kluever et al. 1994). However recent studies suggest that further research design should extend beyond the technology-based tools, for example, to include a broader range of social factors (Bielaczyc 2006: 301-303, 324, Selwyn 2007: 84, 89-91). And also cultural environment and educational ideologies do have a significant impact on technology acceptance (Kiraz et al. 2006: 160-164, Arslan 2009: 1127-1129). Therefore in order to understand academicians' technology acceptance a new framework is needed. In universities, the successful usage of ITs among academicians will depend mainly on subjective norm (SN) and facilitating conditions (FC) and academician's willingness to accept the technology. Investigating SN and FC of academicians could answer some questions relating to acceptance and usage of technology in teaching, learning and their academic studies.

The area of this research was Kazakhstan. Kazakhstan, which is one of the Central Asia (CA) Countries, has great potential for the investors of IT. Kazakhstan's estimated reserves of natural resources such as oil, natural gas, uranium, gold, copper and etc., and its tourism opportunities are expected to significantly raise its gross national product (GNP) figure through the upcoming years. Overall economic indicators have already shown the substantial signals in the direction of these expectations. Although its GNP per capita (according to the atlas methodology) of \$1,520

in 2002 placed this country among the poorest in the developing countries, this value has increased to \$6920 in 2009 (Kantarci 2006: 59, Library 2006: 6-7, Uysal and Kantarci 2006: 139, Kantarci 2007a: 822, Kantarci 2007b: 310, The World Bank 2010: 2). The usage rate of IT in Kazakhstan, as it is in the other countries in CA, is relatively low; by 2007 the rate of the population using internet in these countries is less than %20. In the period of 2006-2008, in Kazakhstan, the rate of internet usage has increased from %15 to %19 while this value for mobile phone usage has reached to %67 (the World Economic 2009: 318, Putnam and Kolko 2010: 3). On the other hand National Program of Kazakhstan up to 2010 on intensive development of education has firstly based on use of IT (Ministry of Education 2004: 28-29) and its approximately literacy rate of %97.5, facilitating the diffusion and acceptance of IT, also can support the realisation of this program (Library 2006: 13, Putnam and Kolko 2010: 2). This country is in the initial phase of IT diffusion and the conditions sign to an intensive diffusion of IT for forthcoming years. This situation increases the importance of being understood the process of technology acceptance. That's why Kazakhstan was chosen for this study.

In this study, the expressions of technology, IT, and information and communication technology (ICT) are used in the same meaning.

2. Literature Review

2.1. Factors affecting IT usage

There is a growing trend of academic research examining the factors or conditions that could facilitate technology integration into businesses. There has been enormous investment in building IT infrastructure. But the only availability of infrastructure is not meaning to guarantee actual usage in daily routines. To understand key motivational variables in IT use of front line individuals is must be very crucial. At present more studies propose that further research design should extend beyond the technology-based tools as to include a broader range of social factors (Bielaczyc 2006, Selwyn 2007). Thus, in order to predict academicians' technology use and acceptance a well- defined framework is necessary.

The technology acceptance model (TAM) is one of the most widely used models in technology acceptance studies. Perceived usefulness (PU) and perceived ease of use (PEOU) are hypothesized to be the fundamental determinants of user acceptance (Davis 1989: 320, 331-332). Legris et al (2003: 191, 200-202) state that TAM is a useful model, but has to be integrated into a broader one which would include variables related to

both human and social change processes and to the adoption of the innovation model. Therefore we looked for appropriate human and social constructs to be put into the framework in order to provide a better understanding to the exploration of IT acceptance amongst academicians since we took TAM as the core framework in our study. As a consequence relevant literature review reveals that FC of the users and SN of the users' workplace are appropriate constructs to be considered in formulating the composite framework.

2.2. Technology acceptance model

Several intention-based theories have been used to explain the relationship between user attitudes, perceptions, beliefs, and final system use. These contain three of main theory named, the theory of reasoned action (TRA) (Ajzen and Fishbein 1980), the theory of planned behavior (TPB) (Ajzen and Madden 1986), and TAM. Among these models, the most popular is TAM; Davis (1989: 332-334) adapted from the theory of reasoned actions and particularly designed for explaining individual technology acceptance decisions. PU and PEOU are hypothesized to be the fundamental determinants of user acceptance (Davis 1989: 330).

PU is the degree to which a person believes that using a particular system enhances his or her job performance. PEOU is the degree to which a person believes that using a particular system will be free of effort. These factors are common in technology usage settings and can be widely applied to solve the acceptance problem (Taylor and Todd 1995: 168-170).

Attitude of a particular person is hypothesized to influence the behavioural IU a technology, eventually relating to actual use. From the beginning, TAM deviated from Theory of Reasoned Action (TRA) by leaving SN out of the model. Additionally the mediating role of attitude was uncertain. Researchers related to information systems have investigated the TAM, and found it to be valid in predicting the individual's acceptance of corporate IT systems (Segars and Grover 1993: 521-523, Chin and Todd 1995: 244, Doll et al. 1998: 855). In addition to this, increasingly key motivational determinants were found, the mediating effect of attitude towards behavioural intention to computer technology use reduced.

Venkatash and Davis (2000: 197) In the follow-up model recommended an extension called extended TAM (TAM2), which consisted of social influence processes and cognitive instrumental processes, but it deleted attitude to use because of weak predictors of behavioural IU.

TAM and TAM2 have been executed in different shapes to explain technology adoption in a wide variety of contexts, ranging from consumer to intra-organizational technology acceptance. On the other hand, there have been other proposed models as well. Venkatesh et al. (2003: 447) represented Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT) includes integrated eight most prominent models of technology acceptance in 2003. UTAUT represents a significant step forward in the technology acceptance literature. UTAUT suggests four core constructs to explain and predict user acceptance of a new technology. These constructs are performance expectancy, effort expectancy, FC and social influence. According to Venkatesh et al. (2003: 425, 436, 439) their model explains up to seventy percent of the variance in IU technology, outperforming previous models. However in current study, UTAUT is not taken as the basis for research model. First of all, especially for FC and social influence, the researchers found the grouping and labelling of items and constructs were causing trouble. Considering these difficulties of UTAUT, the researchers choose to rely on the more traditional and verified TAM2 as the basis for the research conceptual model. In general, the TAM suggests that two factors PEOU and PU are the two main factors have constituted a significant influence on an individual's IU a technology or system (Ma and Liu 2004; Schepers et al. 2007). The mediating role of attitude between these perceptions has been doubtful from the start of TAM research and was therefore not considered in later assessments of the model (Venkatesh & Davis 2000: 197). This means the researchers include SN, but exclude attitude.

2.3. Facilitating conditions

Venkatesh et al. (2003: 453) define FC as “the degree to which an individual believes that an organizational and technical infrastructure exists to support use of the system”. FC in the technology environment can affect IU technology and make a job easy to perform.

In the previous research or models, FC construct have been used as behavioral controller perception, facilitating condition and compatibility (Thompson et al. 1991: 126-129). Previous studies indicate that FC includes the factors such as training, education, and administrative and technical support which will be used in producing an affirmative environment for technology acceptance (Groves and Zemel 2000: 57; Frambach and Schillewaert 2002: 167; Schillewaert et al. 2005: 325). In some other studies, four factors of FC are suggested as availability of resource, level of knowledge to use the technology, similarity or dissimilarity to the

system which have been used and availability of help for resolving technology problems (Anderson and Schwager 2004: 42, Teo et al. 2008: 131-132). In the Daughtery and Funke's study (1998: 37-38), 76 faculty members responded to barriers included lack of technical support, lack of adequate equipment/software, lack of faculty/ administrative support that they confronted when incorporating distance education. Also the study of Farquhar and Surry (1994: 22) suggested organizational factors with the adopter's individual factors as influential factors which affect the adoption and utilization of the instructional product. They separated organizational factors into two categories as physical environment and support environment, and placed more emphasis on the support environment that includes the resources and services needed to install and maintain an instructional innovation. Lim and Khine's study (2006: 97, 120) reinforced the importance of the support environment. The teachers in their study referenced to ICTs integration to be the lack of access to computers, inadequate technical support and lack of support from peers and inadequate numbers of computers. Training, education and technical support can affect the way an individual applies a technology in a useful way and/or finds it easy to use (Venkatesh 1999: 253). Venkatesh' another study (2000: 197) indicated that perceptions of external control such as FC had a significant impact on PEOU. These studies focusing on FC being performed in the area of technology acceptance, are still limited and it needs new research.

2.4. Subjective norm

TAM, which was a functional model, should include new variables related social change process (compliance, identification and internalization) such as SN (Legris et al. 2003: 191, 200-202, Schepers et al. 2007: 99). Taylor et al. (1995: 163-164) indicated that SN is important in an organizational setting. Fishbein et al. (1975: 16, 301) defined SN as a person's perception that most people who are important to that person think whether the behaviour in question should or should not be performed by the person. In an organizational setting, it is possible to trace back the concept of 'important people' to the supervisor and the referent group. In other words, SN is the degree to which an individual perceives the demands of others on that individual's behaviour. In the area of technology acceptance, this argument was implicitly assumed by Venkatesh et al. (2000: 197) who argued that when a co-worker thought that the system was useful, a person tended to have the same idea. Individuals can choose to perform a specific behaviour even if they are not positive towards the behaviour or its consequences. Also they suggested that SN had an impact on behavioral inten-

tion. Such correlation supported in the literature by a number of studies. In another study explained that SN had a larger impact on behavioral intention in Western studies than non-Western (Schepers et al. 2007: 98). SN has been empirically tested and has had a significant direct (Ajzen 1988:142-144, Mathieson 1991: 185, Taylor and Todd 1995: 163-164) or indirect effect (Venkatesh and Davis 2000: 195) in predicting an individual's IU computer technology. Within the school environment, Ballone and Czerniak (2001: 24) reported students' positive opinions of the instructor increased in proportion to the use of the computers in the classroom. A study that directly examined the influence of SN on computer use was conducted by Marcinkiewicz and Regstad (1996: 27) who reported that SN is most predictive of computer use, alongside self-competence, perceived relevance and innovativeness. Lucas and Spitler (1999: 291, 304) and Venkatesh and Davis (2000: 197) also reported that organizational variables such as social norms are more important than user's perceptions of IT in predicting system usage and acceptance. On the other hand some of other studies indicated that SN had no significant effect on the variables of extended TAM. The structural equation modeling (SEM), which shows spurious effects and indirect effects, may be helpful for resolving this type inconsistency (Lewis et al. 2003, Ndubisi 2006).

3. Research Model and Hypotheses

Kazakhstan, as it has been mentioned above, has great need, intention and potential sources for the IT investments and development. Hence the understanding of the acceptance process of IT will be a valuable tool in the strategic management for the efficient and effective usage of ITs for a country which is in the early stage of IT diffusion (the World Economic 2009). In the current research, after a pre-study in Kazakhstan, it has been decided to use the extended TAM model of the study performed in Turkish Academicians context which had relatively achieved a noteworthy predictive power with the value of 0.80 in order to revalidate the model (Tarcan and et al. 2010b: 804).

TAM was used as the core framework for analysis while additional constructs were added in order to find a better model to understand academicians' acceptance of IT. We measured user acceptance using behavioral intention. According to our model an academician's decision to accept or not to accept a technology is directly affected by his or her perception of the technology's usefulness and ease of use as well as SN and FC. While taking TAM as the core model, SN and FC were introduced to form a composite model to explore academicians' acceptance of IT. The direct

and indirect effects of each construct constituted the hypotheses (Figure 1) and were tested through empirical data. Devising of each hypothesis is described as follows.

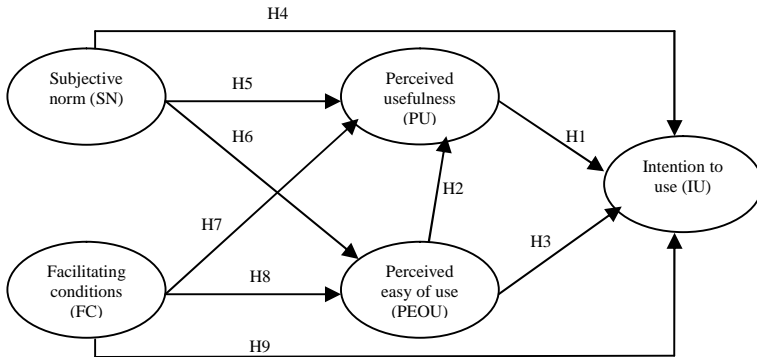

Figure 1. Research Model

3.1. Traditional TAM hypotheses

Based on the previous study on TAM, as mentioned above at the literature section, following hypotheses were suggested:

H1: An academician's PU of IT would positively influence his or her IU IT.

H2: An academician's PEOU of IT would positively influence his or her PU of IT.

H3: An academician's PEOU of IT would positively influence his or her IU IT.

3.2. The influence of subjective norm

According to the previous research on SN as mentioned above at the literature section, those hypotheses were proposed:

H4: An academician's SN perception related to IT use would positively influence his or her IU IT.

H5: An academician's SN perception related to IT use would positively influence his or her PU of IT.

H6: An academician's perception on SN has a positive effect on his or her PEOU about IT

3.3. The influence of facilitating conditions

Based on previous studies on FC, as mentioned above at the literature part, three relevant hypotheses were further suggested for the study:

H7. An academician's perception of FC related to IT use would positively influence his or her PU of IT.

H8. An academician's perception of FC related to IT use would positively influence on his or her PEOU of IT.

H9: An academician's perception of FC related to IT use would positively influence his or her IU toward IT.

4. Methodology

4.1. Sampling

To examine the academicians' acceptance of IT using TAM extended with the constructs of SN and FC, four of 53 universities and institutes in Kazakhstan was chosen: after pre study, the questionnaires, instead of a web page link based survey, were distributed by the help of the top management and the heads of programs to 250 academicians of totally 2985 working for these universities and institutes chosen intentionally according to their departments (programs) criteria. 136 valid returns were obtained giving a response rate of 54.4 per cent. The academicians who completed the questionnaires did so voluntarily, with no compelling for their participation.

4.2. Questionnaire

After being adapted to Russian, a self-administered questionnaire including 17 items related to TAM constructs and 6 questions of demographic data (age, gender, academic title, academic unit, field, experience year in education) were used. The questionnaire also contained a short description of the sphere of the study. A scale from negative to affirmative and suitable to the Likert scale, was arranged for measuring the five factors of the model specified in Figure 1.

PU was measured using 5 questions developed by Davis (1989: 331) and Chin and Todd (1995: 244-245).

Four questions in PEOU construct were taken from Davis (1989: 331), and Adams et al. (1992: 237). Three questions in IU factor were taken from Ajzen and Fishbein (1980: 42, 104). Two items in SN scale were taken from Taylor and Todd (1995: 174). Three items in FC construct were taken from Thompson et al. (1991: 132) (see Table 1).

Table 1*Constructs, items and sources**Perceived usefulness (PU)*

- PU1. Using technology increases my productivity.
 PU2. Using technology improves my job performance.
 PU3. Using technology enhances my effectiveness on the job.
 PU4. Using technology makes it easier to do my job.
 PU5. Overall, I find technology useful in my job.
 (Davis 1989: 331, Chin and Todd 1995: 244-245).

Perceived ease of use (PEOU)

- PEOU1. Learning to operate technology is easy for me.
 PEOU2. I find it easy to get the technology to do what I want it to do.
 PEOU3. My interaction with the technology is clear and understandable.
 PEOU4. Overall, I find the technology easy to use.
 (Davis 1989: 331, Adams et al. 1992: 237).

Intention to use (IU)

- IU1. I intend to use technology in my job when it becomes available to me.
 IU2. I intend to use technology for my customers as often as needed.
 IU3. To the extent possible, I would use technology with my customers and management frequently.
 (Ajzen and Fishbein 1980: 42, 104).

Subjective norm (SN)

- SN1. People whose opinions I value will encourage me to use Communication Technologies.
 SN2. People who are important to me will support me to use Communication Technologies.
 (Taylor and Todd 1995: 174).

Facilitating conditions (FC)

- FC1. When I need help to use Communication Technologies, guidance is available to me.
 FC2. When I need help to use Communication Technologies, specialized instruction is available to help me.
 FC3. When I need help to use Communication Technologies, a specific person is available to provide assistance.
 (Thompson et al. 1991: 132).

4.3. Participants

Demographic statistics indicated that 39.5% of the academicians were male, 60.5% female;

28.7% were between the ages of 18 and 30 years, 47.8% between 31 and 40, 12.5% between 41 and 50, 7.3% between 51-60 and 3.7% 61 and up; 6% were Professor Dr., 27%.6 Associate

Table 2: Demographic Valid Percents (N: valid number)

Gender N=129		Age N=136		Academic Title N=134		Academic Units N=130	
female	60.5	30 and below	28.7	Professor Dr.	6.0	Institutes	11.5
male	39.5	31-40	47.8	Associate Prof. Dr.	27.6	Faculties	68.4
		41-50	12.5	Assistant Prof. Dr	54.5	Schools	3.1
		51-60	7.3	Instructor	5.2	Vocational schools	0.8
		61 and up	3.7	Lecturer	6.7	Research centres	13.1
						Others	3.1
Total	100		100		100		100

Prof. Dr., 54.5% Assistant Prof. Dr., 5.2% Instructors and 6.7% Lecturers; 11.5% were from institutes, %68.4 faculties, 3.1% schools, 0.8% vocational schools, 13.1% research centres and 3.1% others (See Table 2).

4.4. Research Analyses

For sampling adequacy, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO), Barlett's test of sphericity and Measures of Sampling Adequacy (MSA) tests were performed with SPSS. Maximum Likelihood and Direct Oblimin Rotation Methods were used for factor analysis. For the internal consistency values for each of the constructs in the research model, Cronbach's alpha reliability and 'if item deleted' analysis methods were performed. After these analyses, for the test of measurement model, Confirmatory Factor Analysis (CFA) was performed with Lisrel. Structural Equation Modelling was used to test assumed hypotheses and to determine the relationships among SN, FC, PU, PEOU, and IU constructs.

5. Results

The results of the analysis showed that the values of the sampling adequacy for SN, FC, PU, PEOU, and IU were consistent. Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test output was appropriate with the value of 0.837 and Barlett's test of sphericity indicated a significant value ($p = 0.00$).

Table 3: Reliabilities, scales means, standard deviations and spearman correlations

Construct [number of items]	Croanbach's Alpha**	Mean	SD	1	2	3	4	5
1. Perceived usefulness (PU) [5]	0.86	4.04	0.64	1				
2. Perceived ease of use (PEOU) [4]	0.86	3.59	0.78	0.538*	1			
3. Intention to use (IU) [3]	0.84	4.01	0.71	0.541*	0.332*	1		
4. Subjective norm (SN) [2]	0.86	3.76	0.80	0.399*	0.391*	0.345*	1	
5. Facilitating Conditions (FC) [3]	0.85	3.74	0.69	0.367*	0.484	0.259	0.505*	1

*p<0.01 **Value with only 2 items represents correlation; values with more than 2 items represent Cronbach's alphas.

Measures of Sampling Adequacy (MSA) values ranged from 0.775 to 0.931. The results of the factor analysis with Maximum Likelihood and Direct Oblimin Rotation Methods approved the research data and factors. As shown in Table 3, Cronbach's alpha analysis confirmed the the reliability of the latent variables with the significantly larger calculation values than the acceptable limit (Cronbach's alpha $\geq$ 0.84). After these analyses, all data values of results were determined suitable for, and included into, the further tests. Table 3 displays the reliabilities, means, standard deviations and spearman correlation coefficients for the scales.

5.1. Measurement Model

After exploratory data analyses, overall measurement quality of the research model was assessed using confirmatory factor analysis (CFA) with Lisrel 8.54. The outputs of CFA confirmed reliability analyses'. The measurement model had a Chi-square of 191.38 ($p = 0.000$) with 108 Degrees of Freedom (df). The ratio of chi-square/df was 1.77, which is below the suggested value of 3.0, indicating a good fit (Reisinger and Mavondo 2006: 56, 57). The Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) for the measurement model was 0.076, and the Root Mean Square Residual (RMSR) was 0.044, which indicates adequate fit (Hooper et al. 2008: 53-56). Overall, the measurement model indicated an acceptable fit with a Normed Fit Index (NFI) of 0.93, and a Comparative Fit Index (CFI) of 0.96 (Hu and Bentler 1999: 27,28). The Goodness-of-Fit Index (GFI) is 0.86, the Adjusted Goodness-of-Fit Index

(AGFI) is 0.80, and the Parsimony Nor Med Fit Index (PNFI) is 0.73. All of the CFA results confirmed the overall measurement quality of the research model (Anderson and Gerbing 1988, Gerbin and Anderson 1988: 187).

5.2. Structural Equation Model

The results of the structural model component of SEM are displayed in Figures 2 and 3: The value of Chi-square is 216.71 with 109 degrees of freedom (Chi-square/df = 1.99, $p < 0.001$,

Table 4: Results of hypothesis tests

Hypothesized Paths		t Values	Standardized Path Coeffic.	Results
H1	Perceived usefulness (PU) - Intention to use (IU)	4.95*	0.62	Supported
H2	Perceived ease of use (PEOU) - Perceived usefulness (PU)	2.52**	0.27	Supported
H3	Perceived ease of use (PEOU) - Intention to use (IU)	-1.04	-0.11	Not Supported
H4	Subjective norm (SN) - Intention to use (IU)	1.68	0.18	Not Supported
H5	Subjective norm (SN) - Perceived usefulness (PU)	2.66*	0.29	Supported
H6	Subjective norm (SN) - Perceived ease of use (PEOU)	1.28	0.14	Not Supported
H7	Facilitating conditions (FC) - Perceived usefulness (PU)	1.56	0.18	Not supported
H8	Facilitating conditions (FC) - Perceived ease of use (PEOU)	4.07*	0.47	Supported
H9	Facilitating conditions (FC) - Intention to use (IU)	0.16	0.02	Not supported

* $p < 0.01$; ** $p < 0.05$; Chi-square=216.71; df =109; Chi-square/df=1.99; $p =0.0000$; RMSEA=0.086; GFI=0.84; AGFI=0.78; NFI=0.92; CFI=0.95.

RMSEA= 0.086, GFI = 0.84, AGFI = 0.78, NFI=0.92, CFI=0.95) (Hooper et al. 2008: 53-56). The standardised path coefficients and their corresponding t-values and the test results of the hypotheses are displayed in Table 4 (also see Figures 2 and 3). Only 4 of the 9 hypotheses were statistically significant ($p < 0.01$ and $p < 0.05$) (See Figure 2 and Table 4).

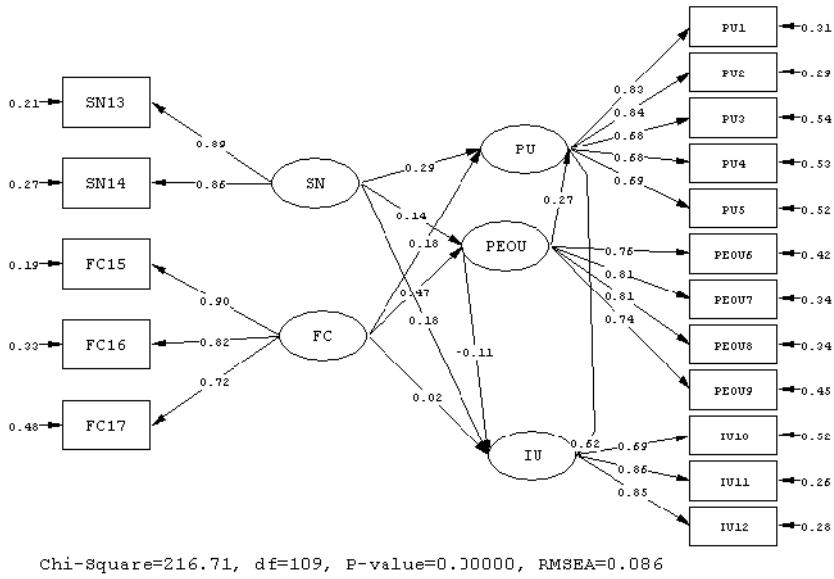
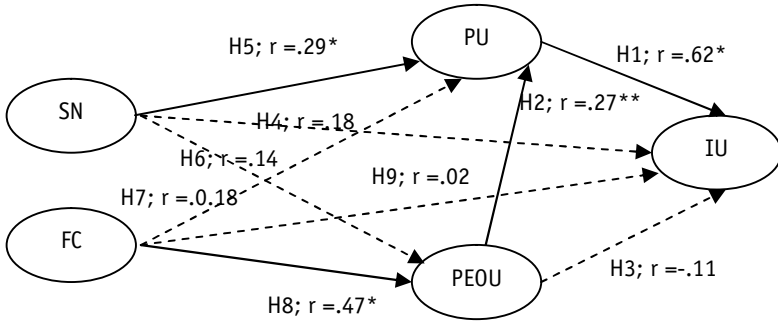

Figure 2. Structural Equational Model

* $p < 0.01$, ** $p < 0.05$; Chi-square=216.71; df =109; Chi-square/df=1.99; $p = 0.00000$; RMSEA=0.086; GFI=0.84; AGFI=0.78; NFI=0.92; CFI=0.95.

Figure 3. Initial structural model test results

Hypothesis H1 predicted that PU has a positive affect on IU. As expected, path coefficient for IU was statistically significant ($p < 0.01$) and this hypothesis was accepted (See Figure 2 and 3 and Table 4).

H2 suggested that PEOU has a positive impact on PU. Since the path coefficient between PEOU and PU constructs was statistically significant ($p < 0.05$), H2 hypothesis was accepted.

H3 suggests that PEOU has an influence on IU. Path coefficient for H3 was not significant ($p > 0.05$), and this suggestion was rejected.

Hypotheses, H4, H5 and H6, suggest that SN affects IU, PU and PEOU. As not expected, path coefficients for IU ($p > 0.05$) and PEOU ($p > 0.05$) were not statistically significant, and H4 and H6 were rejected. Path coefficient for PU was statistically significant ($p < 0.01$) and H5 was accepted (See Figure 2 and 3 and Table 4).

Hypotheses, H7, H8 and H9, predict that FC influences PU, PEOU and IU. The path coefficients related to H7 and H9 suggestions were not statistically significant ($p > 0.05$), and these hypotheses of H7 and H9 were rejected while H8 was accepted with the positive impact on PEOU ($p < 0.01$) (See Figure 2 and 3 and Table 4).

5.3. Modified Structural Equation Model

The hypothesized research model was modified for further analysis: the rejected paths of the hypothesized research model were deleted. After modification, the new analysis results for the

Table 5: *The results of the analysis of the modified model*

Hypothesized Paths		<i>t</i> Values	Standardized Path Coeffic.	Results
H1	Perceived usefulness (PU) - Intention to use (IU)	5.91*	0.71	Supported
H2	Perceived ease of use (PEOU) - Perceived usefulness (PU)	3.89*	0.39	Supported
H5	Subjective norm (SN) - Perceived usefulness (PU)	4.11*	0.40	Supported
H8	Facilitating conditions (FC) - Perceived ease of use (PEOU)	5.79*	0.57	Supported
R^2	Perceived usefulness (PU) 0.41	Perceived ease of use (PEOU) 0.33	Intention to use (IU) 0.50	
* $p < 0.01$; Chi-square = 203.35; $df=113$; Chi-square/ $df=1.80$; $p = 0.0000$; RMSEA=0.077; GFI=0.85; AGFI=0.80; NFI=0.92; CFI=0.96.				

modified model showed an acceptable fit of data - the resulting Chi-square of 203.35 with 113 degrees of freedom (Chi-square/df = 1.80, $p < 0.001$, RMSEA= 0.077, GFI = 0.85, AGFI = 0.80, NFI=0.92, CFI=0.96) (See Table 5 and Figure 4 and 5).

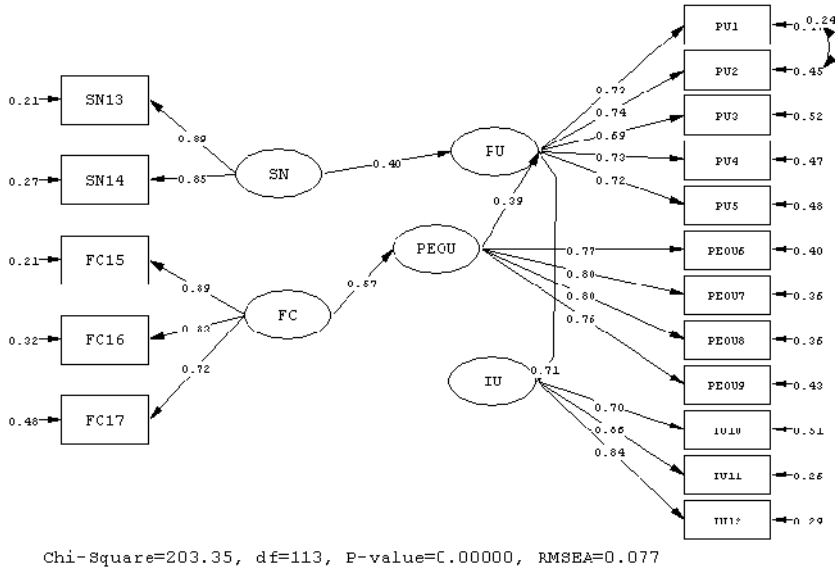
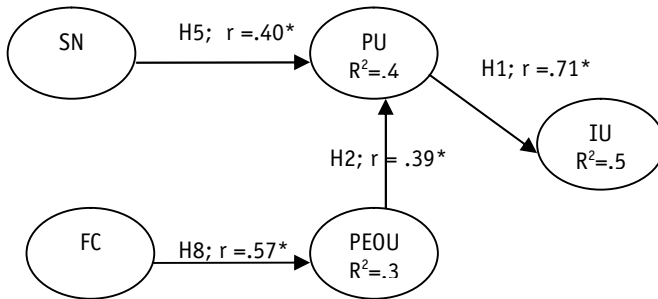

Figure 4. Modified Structural Equation Model

* $p < 0.01$; Chi-square = 203.35; df=113; Chi-square/df=1.80; $p = 0.0000$; RMSEA=0.077; GFI=0.85; AGFI=0.80; NFI=0.92; CFI=0.96.

Figure 5. The modified model test results

The results showed that all of the path coefficients of the modified model were statistically significant ($*p < 0.01$). The results indicated that 33% of the variance of PEOU was explained by FC. 41% of PU's variance was explained by SN and PEOU. 50% of the variance of IU was explained by PU. SN through PU and FC through PEOU had a mediating effect on IU. FC, SN and PEOU did not have any direct impacts on IU but mediating effects.

6. Discussion and Conclusions

The current study intended to enlarge our understanding of the formation of the acceptance of IT by academicians in a different cultural environment context by implementing TAM extended by FC and SN. It was examined the relationships among TAM, FC and SN constructs. And also, the impacts of FC and SN on TAM constructs (PEOU, PU and IU) and their roles in building academicians' IU IT were empirically explained by using the structural equation model.

The study results indicated that the core TAM relations except the direct impact of PEOU on IU resulted in just as well in a Kazakhstan environment as they did in Western countries and Turkey; PEOU did not show a direct influence on IU. PU explained 50% of the variance of the academicians' IU towards IT systems. This direct relationship between PU and IU was consistent to the previous studies (Ma et al. 2004: 407, Schepers et al. 2007: 91, 92, 98). The findings of this study pointed out that FC and SN didn't have significantly influence in the explaining of IU of the academicians but mediating effect: FC through PEOU and SN through PU. And also PEOU had a mediating effect on IU through PU: This result is in the same direction to the findings of the study performed by Davis et al. (1992: 330), Agarwal and Prasad (1997: 572-576), Shang et al. (2005: 407, 408) and Burton-Jones and Hubona (2006: 712).

41% of the variance of PU was explained by SN and PEOU. These results were consistent to the previous studies (Ajzen 1988: 142-144, Mathieson 1991: 185, Taylor and Todd 1995: 162, 163, Venkatesh and Davis 2000: 197) in predicting an academician's IU IT systems.

FC explained 33% of the variance of PEOU. This results support the previous studies related to FC, PEOU and IU (Frambach and Schillewaert 2002: 167, Groves and Zemel 2000: 57, Schillewaert et al. 2005: 325, Venkatesh 1999: 253). As not expected, SN had no direct influence on PEOU and IU, and FC did not any impact on PU and IU. These results were inconsistent to many of the prior studies on the subject of the FC,

SN and TAM constructs (Ajzen 1988: 142-144, Mathieson 1991: 185, Taylor and Todd 1995: 163, 164, 168-170, Groves and Zemel, 2000: 57, Venkatesh and Davis 2000: 195, 197, Daughtery and Funke 1998: 37, 38, Farquhar and Surry, 1994: 22, Lim and Khine 2006: 120) while they are consistent to some studies (Lewis et al. 2003: 657). This inconsistency may be come out because of the different social and cultural context.

The explanation power of the model of this study with the rate of 50% for IU supports the metaanalyse study of Legris et al. investigating 22 articles (2003: 191, 200-202) and the study of Burton-Jones et al. (2006: 711-713) showing that the TAM and its variations have been empirically proven successful up to 40% in predicting IU for the different contexts. On the other hand, the findings of this study confirm that TAM extended by FC and SN is useable to be able to better understand technology acceptance process in explaining and managing the academicians' IU IT related to the field of education. But, if the predicting power rate of 50% of this research model is compared with the value of 80% of another study performed with the same extended TAM model in Turkish Academicians context (Tarcan and et al. 2010b: 810), this model has resulted in a relatively lower value of explaining power for IU. And also, the rates of variance unexplained of PU and PEOU are still high with the values of 59% and 67% respectively. The outcomes indicate that academicians which have higher levels of FC and SN will have higher levels of PEOU and PU, and this situation results in higher IT acceptance levels. Therefore, in the other societies context, especially in the Kazakh context, it seems that new variables such as demographic factors (Tarcan et al. 2010a: 140, 141, Putnam and Kolko 2010: 6, 10), organizational innovativeness and personal innovativeness (Varol et al. 2009: 130) should be added to the model in order to increase the rate of predicting power for IU.

The greater knowledge related to the IT acceptance indicators will help to prevent the problems of acceptance and usage of these systems in future. The existing of IT systems does not guaranty organisational aims without the acceptance of these systems by stakeholders (managers, investors, IT systems producers and designers, academicians, students and etc.). This model can be used as a tool in order to meet the expectations of the stakeholders during the processes of pre-implementation, implementation and redesigning. While the outcomes indicate that Kazakh Academicians have relatively high means of IU and PU ($X_{\text{mean}}=4.01$ and 4.04 respectively); the means of PEOU, SN and FC with 3.59, 3.76 and 3.74 respectively are relatively weaker. These consequences may direct the Kazakh Managers to

find out the additional ways in order to increase the PEOU levels of the academicians and other potential IT users by means of SN and FC. For example, the managers of educational institutions are able to plan the levels and contents of training programs for users according to the data results obtained using this TAM.

This study proposes and confirms that the factors of the extended TAM can be used by the educational managers as a valuable instrument in predicting and explaining the acceptance of the educational IT systems. Since there has been limited research investigating IU ITs in Kazakhstan, the results of the research represent a valuable contribution to the strategic management of educational IT systems. On the other hand, it is possible to say that this research has few limitations, which may prevent the generalizability of the outputs. It can be said that the sample size of the research is small for the entire Kazakhstan. The research in future should also take into account the effects of the other stakeholders beside the academicians in order to be able to understand and explain the acceptance of IT systems at the higher levels. The new external factors such as demographic characteristics, organizational and personal innovativeness can be added to the model to increase the explained level of IU.

References

- Adams, Dennis et al. (1992). "Perceived Usefulness, Ease of Use, And Usage of Information Technology: A Replication". *MIS Quarterly* 16 (2): 227–247.
- Agarwal, Ritu and Jayesh Prasad (1997). "The Role of Innovation Characteristics and Perceived Voluntariness in The Acceptance of Information Technologies". *Decision Sciences* 28 (3): 557-582.
- Ajzen, Icek and Martin Fishbein (1980). *Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Ajzen, Icek, Thomas J. Madden (1986). "Prediction Of Goal-Directed Behavior: Attitudes, Intentions, And Perceived Behavioral Control". *Journal of Experimental Social Psychology* 22: 453–474.
- Ajzen, Icek (1988). *Attitudes, Personality, and Behavior*". Chicago. IL.: Dorsey Press.
- Anderson, James. C. and David W. Gerbing (1988). "Structural Modeling In Practice: A Review And Recommended Two Step Approach". *Psychological Bulletin* 103 (3): 411–423.

- Anderson, John. E., and Paul H. Schwager. (2004). "SME Adoption of Wireless LAN Technology: Applying The UTAUT Model". *Proceeding of the 7 th Annual Conference of the Southern Association for Information Systems*. 39-43.
- Arslan, Aykut (2009). "Cross-Cultural Analysis of European E-Government Adoption". *World Applied Sciences Journal* 7 (9): 1124-1130.
- Ballone, Lena M. and Charlene M. Czerniak (2001). "Teacher's Beliefs About Accommodating Students' Learning Styles In Science Classes". *Journal of Science Education* 6 (2): 1-40.
- Bielaczyc, Katerine (2006). "Designing Social Infrastructure: Critical Issues in Creating Learning Environments With Technology". *Journal of the Learning Sciences* 15 (3): 301-329.
- Burton-Jones, Andrew and Hubona Geoffrey S. (2006). "The Mediation Of External Variables In The Technology Acceptance Mode". *Information & Management* 43 (6): 706-717.
- Chin, Wynne W., and Peter A. Todd (1995). "On The Use, Usefulness, And Ease Of Use Of Structural Equation Modelling In MIS Research: A Note Of Caution". *MIS Quarterly* 19 (2): 237-246.
- Choi, Young et al. (2007). "Toward A Future Wireless Classroom Paradigm". *International Journal of Innovation and Learning* 4 (1): 14-25.
- Daughtery Martha and Barbara L. Funke (1998). "University Faculty and Student Perceptions Of Web-Based Instruction". *Journal of Distance Education* 13 (1): 21-39.
- Davis, Fred D. (1989). "Perceived Usefulness, Perceived Ease Of Use, And User Acceptance Of Information Technology". *MIS Quarterly* 13 (3): 319-340.
- _____, (1993). "User Acceptance of Information Technology: System Characteristics, User Perceptions And Behavioral Impacts". *International Journal of Man-Machine Studies* 38 (3): 475-487.
- Doll, William J, Anthony Hendrickson and Xiaodong Deng (1998). "Using Davis's Perceived Usefulness And Ease-Of-Use Instruments For Decision Making: A Confirmatory And Multi-Group Invariance Analysis". *Decision Sciences* 29 (4): 839-869.

- Farquhar, John D. and Daniel W. Surry (1994). "Adoption Analysis: An Additional Tool for Instructional Developers". *Education and Training Technology International* 31 (1): 19–25.
- Fishbein, Martin and Icek Ajzen (1975). *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An Introduction To Theory And Research*. Addison-Wesley: Reading. Boston.
- Frambach, Ruud T. and Niels Schillewaert, N. (2002). "Organizational Innovation Adoption: A Multi-Level Framework of Determinants and Opportunities For Future Research". *Journal of Business Research* 55 (2): 163-76.
- Gerbing, David W. and James C. Anderson (1988). "An Updated Paradigm For Scale Development Incorporating Unidimensionality And Its Assessment". *Journal of Marketing Research* 25 (2): 186–192.
- Groves Melissa.M. and Paula C. Zemel (2000). "Instructional Technology Adoption In Higher Education: An Action Research Case Study". *International Journal of Instructional Media* 27 (1): 57–65.
- Hooper, Daire, Joseph Coughlan and Michael R. Mullen (2008). "Structural Equation Modelling: Guidelines for Determining Model Fit". *The Electronic Journal of Business Research Methods* 6 (1): 53 - 60, available online at www.ejbrm.com
- Hu, Li-tze and Peter M. Bentler (1999). "Cutoff Criteria For Fit Indexes In Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives". *Structural Equation Modeling* 6 (1): 1–55.
- Kantarcı, Kemal (2006). "Perceptions of Central Asia Travel Conditions: Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan". *Journal of Hospitality & Leisure Marketing* 15 (2): 55-71.
- _____, (2007a). "Perceptions of foreign investors on the tourism market in central Asia including Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan". *Tourism Management* 28: 820–829.
- _____, (2007b). "The Image Of Central Asia Countries: Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, And Turkmenistan". *Tourism Analysis* 12: 307–318.
- Kiraz, Ercan and Devrim Ozdemir (2006). "The Relationship between Educational Ideologies and Technology Acceptance in Preservice Teachers". *Educational Technology & Society* 9 (2): 152-165.

- Kluever, Raymond et al. (1994). "The Computer Attitude Scale: Assessing Changes In Teachers' Attitudes Toward Computers". *Journal of Educational Computing Research* 11 (3): 251–256.
- Koohang, Alex A. (1989). "A Study Of Attitudes Toward Computers: Anxiety, Confidence, Liking And Perception Of Usefulness". *Journal of Research on Computing in Education* 22 (2): 137–150.
- Legris Paul, John Ingham and Pierre Collette (2003). "Why do people use information technology? A critical review of the technology acceptance model". *Information and Management* 40 (3): 191– 204.
- Lewis, William, Ritu Agarwal and V. Sambamurthy. (2003). "Sources of influence on beliefs about information technology use: an empirical study of knowledge workers". *MIS Quarterly* 27 (4): 657–678.
- Library of Congress (December 2006). "Country Profile: Kazakhstan". *Federal Research Division*. 1-20. <http://memory.loc.gov/frd/cs/profiles/Kazakhstan.pdf> (3.12.2010)
- Lim, Cher Ping and Khine Myint (2006). "Managing Teachers' Barriers To ICT Integration In Singapore Schools". *Journal of Technology and Teacher Education* 14 (1): 97–125.
- Lucas, Henry C. Jr and Valerie Spitler (1999). "Technology Use And Performance: A Field Study Of Broker Workstations". *Decisions Sciences* 30 (2): 291–311.
- Ma, Qingxiong and Liping Liu (2004). "The Technology Acceptance Model: A Meta-Analysis Of Empirical Findings". *Journal of Organizational and End User Computing* 16 (1): 59–72.
- Marcinkiewicz, Henryk R. and Neil G. Regstad (1996). "Using Subjective Norms To Predict Teachers' Computer Use". *Journal of Computing in Teacher Education* 13 (1): 27–33.
- Mathieson, Kieran (1991). "Predicting User Intentions: Comparing The Technology Acceptance Model With The Theory Of *Planned Behaviour*". *Information Systems Research* 2(3): 173–191
- Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (2004). "National Program on Development of Education in the Republic of Kazakhstan till 2010". 1-42. <http://planipolis.iiep.unesco.org/upload/Kazakhstan/Kazakhstan%20Draft%20National%20Program%20on%20Education.pdf> (3.12.2010).

- Ndubisi, Neil. O. (2006). "Factors of online learning adoption: A comparative juxtaposition of the theory of planned behavior and the technology acceptance model". *International Journal on E-Learning* 5 (4): 571–591.
- Petrova, Krassie (2007). Mobile learning as a mobile business application. *International Journal of Innovation and Learning*, 4(1): 1–13.
- Putnam, Cynthia and Beth Kolko (2010). "The Social Meaning of ICTs: Patterns of Technology Adoption and Usage in Context". 1-10. http://www.cyputnam.com/papers/PutnamKolko_ICTD2010.pdf (03.12.2010).
- Reisinger, Yvette and Felix Mavondo (2006). "Structural Equation Modeling: Critical Issues and New Developments". *Journal of Travel & Tourism Marketing*. 21(4): 41-71.
- Schepers, Jeroen and Martin Wetzels (2007). "A Meta-Analysis Of The Technology Acceptance Model: Investigating Subjective Norm And Moderation Effects". *Information & Management* 44 (1): 90-103.
- Schillewaert, Niels et al. (2005). "The Adoption of Information Technology in the Sales Force". *Industrial Marketing Management* 34 (4): 323–336.
- Segars, Albert H. and Varun Grover (1993). "Re-Examining PEOU and Usefulness: A Confirmatory Factor Analysis". *MIS Quarterly* 17 (4): 517-525.
- Selwyn, Neil. (2007). "The Use Of Computer Technology In University Teaching And Learning: A Critical Perspective". *Journal of Computer Assisted Learning* 23(2): 83–94.
- Shang, Rong-An And Yu-Chen Chen and Lysander Shen (2005). "Extrinsic Versus Intrinsic Motivations for Consumers to Shop On-Line". *Information & Management* 42 (3): 401–413.
- Tarcan, Ertugrul and Ergin Sait Varol (2010a). "Role Of The Demographic Factors In The Process Of Hotel Information Systems Adoption". *An International Interdisciplinary Journal TOURISM* 58 (2): 127-144.
- Tarcan, Ertugrul, Ergin Sait Varol and Boran Toker (2010b), "A Study On The Acceptance Of Information Technologies From The Perspectives Of The Academicians In Turkey ". *Ege Akademik Bakis / Ege Academic Review* 10 (3): 791-812.

- Taylor, Shirley and Peter A., Todd (1995). "Understanding Information Technology Usage: A Test Of Competing Models". *Information Systems Research* 6 (2): 144–176.
- Teo, Timoty, Chwee Beng Lee and Ching Sing Chai (2008). "Understanding Pre-Service Teachers' Computer Attitudes: Applying And Extending The Technology Acceptance Model". *Journal of Computer Assisted Learning* 24 (2): 128–143.
- The World Bank, 2010. <http://www.worldbank.org/kz/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/KAZAKHSTANEXTN/0,,contentMDK:20212143~menuPK:361895~pagePK:1497618~piPK:217854~theSitePK:361869,00.html> (24.12.2010).
- The World Economic Forum and INSEAD (2009). "The Global Information Technology Report 2008–2009". *World Economic Forum*. Geneva. 1-406.
- Thompson, Ronald L., Christopher A. Higgins and Jane M. Howell (1991). "Personal Computing: Toward A Conceptual Model Of Utilization". *MIS Quarterly* 15 (1):124–143.
- Uysal, Muzaffer and Kemal Kantarcı (2006). "An Integrative Approach To Image, Investment And Travel Conditions In Central Asia Countries (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan)" *Turk-Kazakh International Tourism Conference*. 138-146. Alanya-Turkey. 20-26 November.
- Varol, Ergin Sait and Ertugrul Tarcan (2009). "An Emprical Study On The User Acceptance Of Hotel Information Systems". *An International Interdisciplinary Journal TOURISM* 58 (2): 115-133.
- Venkatesh, Viswanath (1999). "Creation of Favourable User Perceptions: Exploring The Role Of Intrinsic Motivation". *MIS Quarterly* 23 (2): 239-241.
- Venkatesh, Viswanath and Fred D. Davis (2000). "A Theoretical Extension Of The Technology Acceptance Model: Four Longitudinal Field Studies". *Management Science* 46 (2): 186–204.
- Venkatesh, Viswanath et al. (2003). "User Acceptance of Information Technology: Toward A Unified View". *MIS Quarterly* 27 (3): 425-478.
- Yuen, Allan H. K. and Ma, Will W. K. (2008). "Exploring Teacher Acceptance of E-Learning Technology". *Asia-Pacific Journal of Teacher Education* 36 (3): 229 – 243.

Kazak Akademisyenlerin Bilgi Teknolojilerini Kabulü Üzerine Bir Araştırma

Ertuğrul Tarcan*

Ergin Sait Varol**

Kemal Kantarcı***

Talat Fırlar****

Özet

Eğitim ile ilgili rekabet üstünlüğünde başarının temel araçlarından biri haline gelen “bilgi teknoloji (IT)” leri, kullanıcı teknoloji kabulünün anlaşılmasını önemli hale getirmiştir.. IT yatırımı ve uygulamalarında yapılan hatalar istenmeyen örgütsel çıktılara yol açmaktadır. Bireyin kabul sürecinde IT’lerini kullanma eğilimini etkileyen faktörlerin etki derecelerinin daha iyi anlaşılması muhtemel görünen ve görünmeyen kayıpların önlenmesine yardımcı olabilecektir. Bu araştırma “Subjektif Norm (SN)” ve “Kolaylaştırıcı Şartlar (FC)” değişkenleriyle genişletilmiş TAM’ın yeni bir versiyonunun Kazak Akademisyenler bağlamında geçerliliğini onaylamaya çalışmıştır. Sonuçlar, TAM’ın genişletilmiş bu yeni versiyonunun, teknoloji kabulü araştırma alanına katkıda bulunurken, yöneticilerin eğitimle ilgili IT yatırım ve uygulamaları konusundaki stratejik kararlarını uygun bir şekilde yürürlüğe sokmalarını kolaylaştırabileceğini göstermektedir. Diğer yandan model daha yüksek bir tahmin gücüne ulaşmak için geliştirilmeye açıktır.

Anahtar Kelimeler

Kazakistan, subjektif norm, kolaylaştırıcı faktörler, akademisyenler, genişletilmiş teknoloji kabul modeli

---

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Deniz Bilimleri ve İşletmeciliği Enstitüsü - İstanbul / Türkiye
tarcan@istanbul.edu.tr

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu - İstanbul / Türkiye
varol@istanbul.edu.tr

*** Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Alanya İşletme Fakültesi - Antalya / Türkiye
kantarci@akdeniz.edu.tr

**** Yrd. Doç. Dr., Beykent Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu - İstanbul / Türkiye
talatfirlar@beykent.edu.tr

*
**
***
****

Аннотация

( ) ,

« ( ) » ,

Ключевые Слова

---

*
/ tarcan@istanbul.edu.tr
**
varol@istanbul.edu.tr
***
kantarci@akdeniz.edu.tr
****
talatfirlar@beykent.edu.tr

Yatılı Bölge İlköğretim Okullarında Öğrenim Gören 8. Sınıf Öğrencilerinin Ortaöğretime Devam Etme Eğilimleri

Tülin Acar*

Özet

Bu çalışmanın amacı, özellikle kırsal bölgelerde yatılı ilköğretim bölge okullarında öğrenim gören ilköğretim öğrencilerinin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimlerini belirlemek ve ortaöğretime devam etmeme nedenlerini açıklayabilmektir. Araştırmanın verileri, 14 ilin 17 ilköğretim okulunda okuyan toplam 584 sekizinci sınıf öğrencisinin ankete verdikleri cevaplar aracılığıyla toplanmıştır. İlköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin babalarının iş durumlarına, anne-babanın eğitim durumuna ve kardeş sayısı değişkenlerine göre ortaöğretime devam edip etmeme eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($p < 0.05$). Ancak cinsiyete göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır ($p > 0.05$). Ailenin okul masraflarını karşılayabilecek ekonomik güçte olmaması, sekizinci sınıfta girmiş oldukları sınavı veya bir burs kazanılmaması halinde ortaöğretime devam edilememesi, yaşadıkları köyde bir ortaöğretim kurumunun bulunmaması, öğrencinin okumak istememesi ve öğrencinin dersleri sevmemesi öğrencilerin ortaöğretime devam etmeme nedenleri arasında gösterilen ilk beş neden dikkate değer sonuçlardandır.

Anahtar Kelimeler

İlköğretim, Ortaöğretim, Okullaşma, Ortaöğretime devam etme eğilimi

* Dr., Parantez Eğitim Araştırma Danışmanlık, Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme Uzmanı - Ankara / Türkiye
torbicer@gmail.com

Giriş

2003 yılında Unicef'in desteği ile başlayan *Haydi Kızlar Okula* kampanyasının ses getirmesiyle temel eğitimde özellikle de kız öğrencilerin okula gitmeme, gidememe nedenleri günümüzde araştırmalara sıkça konu olmuştur (www.unicef.org/turkey/untr.pdf/-ge6a.pdf). Uzun zamandır kayan bir yara olan bu gerçek gündeme gelmiş ve kamuoyunu da epey meşgul etmiştir, etmeye de devam edecektir kuşkusuz. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda ulu önder Atatürk'ün çizdiği çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmanın yolu, hiç tartışma götürmez ki eğitimden, eğitilmiş bireylerin sayısının fazlalığından geçmektedir.

Gelişmiş, kalkınmış ve çağdaş bir toplum olabilmenin ilk ve temel şartı eğitime gereken değeri vermektir. Anayasamızın Eğitim ve Öğrenim Hakkı ve Ödevi başlıklı 42. maddesi “kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.” der ve bu gerekçe ile eğitim alma hakkı herkese aittir. Okullarımızda hiçbir fabrikanın yetiştiremeyeceği bireyler yetiştirilir ki en pahalı ve en zor yatırım, insana yapılan yatırımdır. Bir ülkede okur-yazar oranının yüksek olması, bireylerin eğitim düzeylerinin yüksek olması hep istenilen, hedeflenen bir durumdur. Çünkü eğitim düzeyi yüksek insanlarla sağlıklı bir toplum kurulur.

Pek çok Avrupa ülkesi için eğitimde kalkınmışlık göstergesi, o ülkenin okur-yazarlık oranı, kadın ve erkek çocukların okulla devam etmedeki eşitliği, yüksek öğrenim görmüş bireylerin toplumda oransal fazlalığıyla ölçülebilmektedir (Fidan ve Erden 1991, Aydın 2002). İlköğretimin devlet tarafından herkese parasız ve zorunlu olması, ilköğretimi bitirmeyi herkes için ister istemez zorunlu kılmaktadır (Işık 2001). Fakat öğrencilerin ilköğretimden sonra ortaöğretime (liseye) devam edip etmeme nedenleri araştırılmaya değerdir.

2004 Güneydoğu Anadolu Projesi Raporuna, 2003 Türkiye Birleşmiş Milletler Kalkınma Raporuna ve 2004 ile 2007 Devlet İstatistik Enstitüsünün Çocuk istihdamına dair yayımladığı araştırma raporlarına bakıldığında, okul çağındaki çocukların okullaşamama oranları ve okulda olmaları gerekirken bir işte çalışıyor olan çocuk, genç sayısı oldukça dikkat çekicidir. Bu noktada akıllara takılan temel sorun şu olmaktadır: okul çağındaki çocuklar neden okulda değillerdir ve bu çocuklar neden ortaöğretime devam etmemektedirler? Bu bağlamda araştırmada şu sorulara cevaplar aranmıştır:

1- Cinsiyet değişkenine göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi arasında anlamlı bir fark var mıdır?

- 2- Babanın eğitim durumuna göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi arasında anlamlı bir fark var mıdır?
- 3- Annenin eğitim durumuna göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi arasında anlamlı bir fark var mıdır?
- 4- Babanın iş durumuna göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi arasında anlamlı bir fark var mıdır?
- 5- Kardeş sayılarına göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi arasında anlamlı bir fark var mıdır?
- 6- İlköğretim öğrencilerinin ortaöğretime devam etmeme eğilimlerinin nedenleri nelerdir?

Yöntem

Araştırmanın Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu kırsal bölgelerdeki yatılı ilköğretim bölge okullarında ve ilköğretim okullarında öğrenim gören 8. sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmada, olasılıksız örnekleme yöntemlerinden “bulabildiğini örnekleme” yöntemi izlenmiştir. Bulabildiğini örnekleme yöntemi, ulaşılması kolay, elde mevcut ve araştırmaya katılmak isteyen bireyler üzerinden yapılan örneklemedir (Erkuş 2005: 82). Dolayısıyla araştırmanın verileri, 14 ilin 17 ilköğretim okulunda okuyan toplam 584 sekizinci sınıf öğrencisinin araştırma anketine verdikleri cevaplar aracılığıyla toplanmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu (örnekleme) oluşturan okulların isimleri, okulların belli olmaması için verilmemiştir. Ancak bu okullara ait il, okul türü bilgileri ve öğrenci sayıları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Çalışma Grubunu Oluşturan İller ve Bu İllere Ait Okul, Öğrenci Bilgileri

İli	Okul Türü	Okul Sayısı	Kız	Erkek	Toplam
Aksaray	Pansiyonlu İlköğretim Okulu	1	34	42	76
Ankara	Yatılı İlköğretim Bölge Okulu	1	4	31	35
Ardahan	Pansiyonlu İlköğretim Okulu	1	11	15	26
Artvin	Yatılı İlköğretim Bölge Okulu	1	6	8	14
Bartın	Yatılı İlköğretim Bölge Okulu ve İlköğretim Okulu	2	35	45	80
Bayburt	Pansiyonlu İlköğretim Okulu	1	7	17	24
Çorum	Yatılı İlköğretim Bölge Okulu	1	21	21	42
Eskişehir	Pansiyonlu İlköğretim Okulu	1	8	0	8
Giresun	Yatılı İlköğretim Bölge Okulu	1	25	33	58

Kayseri	Yatılı İlköğretim Bölge Okulu ve İlköğretim Okulu	2	24	21	45
Ordu	Yatılı İlköğretim Bölge Okulu	1	41	38	79
Tokat	İlköğretim Okulu	1	15	8	23
Trabzon	Pansiyonlu İlköğretim Okulu	1	9	16	25
Tunceli	Yatılı İlköğretim Bölge Okulu	2	25	24	49
Toplam		17	265	319	584

Veri Toplama Aracı

Kırsal bölgelerde okuyan 8. sınıf ilköğretim öğrencilerinin ortaöğretime devam etme eğilimlerini belirlemek amacıyla uzman kanılarına dayanarak 13 soruluk bir anket oluşturulmuştur. Anket, M.E.B.'in B.08.0.APK.0.03.01.01/4693 sayılı izni ile araştırmanın çalışma grubuna posta ile gönderilmiştir. Veriler, veri toplama aracı olan anket yoluyla toplanmıştır. Sormaca (anket), bireyin birden çok özelliği hakkında çeşitli madde türleriyle bilgi toplamak amacıyla kullanılan bir ölçüde yapılandırılmış yazılı görüşme tekniği ve/veya aracıdır (Erkuş 2005: 119). Anketler, ölçekten farklı olduğundan, bir toplam puandan bahsetmek mümkün olmadığından ölçeklerdeki gibi teknik anlamda güvenilirlik ve geçerlilik kavramlarından söz edilememektedir. Bu gerekçeler ile bu çalışmada kullanılan ölçme aracı bir anket olduğundan güvenilirlik analizi yapılmamıştır. Fakat ölçme ve değerlendirme uzmanının da bulunduğu beş uzmandan *uzman görüşü* alınarak geçerlik için önsel bir çalışma yapılmıştır.

Verilerin Çözülmesi

Ki-kare testi, doğrusal olmayan ilişkilere de uygulanabilen, iki değişkenin bağımlı olup olmadığının ve frekans ile ifade edilen gruplarda farkın olup olmadığının testinde kullanılan bir istatistiktir (Tabachnick ve Fidell 2001: 55). Dolayısıyla bu çalışmada toplanan veriler ki kare testi ile çözümlenmiştir. Ki kare analizlerinde ortaya çıkan tablo $R \times C$ ($r > 2; c > 2$) tipinde ise bağımsızlık hipotezlerinin testinde pearson ki kare istatistikleri yorumlanmaktadır. Ancak tabloların hücrelerinde beşten küçük frekanslı hücrelerin sayısı, tablonun toplam hücre sayısının % 20'sini geçmemelidir. Aksi takdirde ki kare analizleri geçersiz olmaktadır (Özdamar 2005: 489). Alt problemlerin anlamlılığı ki-kare testi ile analiz edildiğinde beşten küçük frekanslı hücrelerin, tablonun toplam hücre sayısının % 20'sini geçmediği gözlenmiştir. Araştırmada anlamlılık düzeyi 0.05 alınmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın alt problemleri için toplanan verilerden elde edilen bulgular, alt problemlerin sırasına uygun olarak, tablo ve açıklamalarıyla birlikte verilerek bunlara dayalı yorumlar yapılmıştır.

Cinsiyet değişkenine göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi arasında anlamlı bir fark var mıdır?

Kız ve erkek öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme konusundaki görüşlerinin dağılımları Tablo 2’ de gösterilmiştir.

Tablo 2: Ortaöğretime Devam Edip Etmeme Eğilimi İle Cinsiyet Değişkeni Arasındaki İlişkinin Testi

İlköğretimden Sonra Ortaöğretime Devam Edecek misiniz?		Cinsiyet		
		Kız	Erkek	Toplam
Hayır	f	108	123	231
	%	47	53	100
Evet	f	157	196	353
	%	44	56	100
Toplam	f	265	319	584
	%	45	55	100

$\chi^2 = 0.292$ Sd= 1 p= 0.589

Anketi cevaplayan 584 sekizinci sınıf öğrencisi arasında ortaöğretime devam etme konusunda olumlu görüş bildiren kız öğrencilerin sayısı 157 (%44); erkek öğrencilerin sayısı ise 196 (%56)’dır. İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi kız ve erkek öğrencilerin görüşlerine göre farklılık göstermemektedir ($p>0,05$). Bir başka deyişle, ilköğretimden sonra ortaöğretime devam edip etmeme durumu öğrencilerin cinsiyetlerine göre farklılaşmamaktadır. Fakat ilköğretime devam eden kız öğrencilerin neredeyse yarısının ortaöğretime devam etmeyecek olması dikkat çekicidir. Yapılan araştırmalarda, kadının eğitim düzeyi yükseldikçe aile başına düşen çocuk sayısında ve çocuk ölümlerinde azalma görüldüğü, eğitimle birlikte evlenme yaşı yükseldiğinden kadının daha iyi eğitilmiş bireyler yetiştirme olasılığının artması ve eğitilmiş kadının işgücüne katkısı, eğitilmemiş kadına oranla daha yüksek olmaktadır ve bu nedenle ülkenin ekonomik kaynaklarında da bir artış gözlenmektedir (<http://www.gap.gov.tr/Turkish/Sosprj/yoksulc.pdf>). Dolayısıyla, her yıl MEB politikası olarak özellikle kız öğrencilerin ortaöğretime devam etme eğilimini artıran tedbirler tazelenebilir.

Babanın eğitim durumuna göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi arasında anlamlı bir fark var mıdır?

Babaların eğitim durumuna göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme konusunda görüşlerine ilişkin bulgular Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3: Babanın Eğitim Durumuna Göre Öğrencilerin Ortaöğretime Devam Edip Etme Eğilimi

İlköğretimden Sonra Ortaöğretime Devam Edecek misiniz?		Babanın Eğitim Durumu							Toplam
		Baba Hayatta Değil	Okur-Yazar değil	Okur-yazar ama okuldan terk	İlkokul	Ortaokul	Meslek Lisesi/ Genel Lise	Üniversite	
Hayır	f	16	11	44	124	31	4	1	231
	%	7	5	19	54	13	2	0	100
Evet	f	7	9	70	148	69	38	12	353
	%	2	2	20	42	20	11	3	100
Toplam	f	23	20	114	272	100	42	13	584
	%	4	3	20	47	17	7	2	100
$\chi^2 = 39.268$ $Sd= 6$ $p= 0.000^*$									

* $p < 0.05$

Ortaöğretime devam etme konusunda olumlu görüş bildiren öğrencilerin %2’sinin babası hayatta değil; %3’ünün babası okur-yazar değil; %20’sinin babası okur-yazar ancak mezun değil; %42’sinin babası ilkokul mezunu; %20’sinin babasının eğitim durumu ortaokul düzeyinde; %11’inin babası meslek veya genel lise mezunu ve sadece %3’ünün babasının eğitim durumu üniversite düzeyindedir. Bu bulgulara göre babalarının eğitim düzeylerinin yüksek olması öğrencilerin ortaöğretime devam etme konusunda olumlu görüş bildirme olasılıklarını doğrudan etkilemekte olduğu söylenebilir.

İstatistiksel olarak da ilköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimlerinin öğrenci babalarının eğitim durumlarına göre farklılık göstermektedir ($p < 0,05$). Öğrencilerin babalarının eğitim durumunun yüksek olması, oğlunun ya da kızının ilköğretimden sonra ortaöğretime gitme durumunu olumlu etkilemekte olduğu söylenebilir.

Annenin eğitim durumuna göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi arasında anlamlı bir fark var mıdır?

Ankete katılan sekizinci sınıf öğrencilerinin ortaöğretime devam edip etmeme konusunda görüşlerinin onların annelerinin eğitim durumuna göre farklılık gösterip göstermediği Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4: *Annenin Eğitim Durumuna Göre Öğrencilerin Ortaöğretime Devam Edip Etmemeye Eğilimi*

		Annenin Eğitim Durumu						
		Anne Hayatta Değil	Okur-Yazar Değil	Okur-Yazar ama okuldan terk	İlkokul	Ortaokul	Meslek/Genel Lise ve Üniversite	Toplam
İlköğretimden Sonra Ortaöğretime Devam Edecek misiniz?	f	8	65	35	110	11	2	231
	%	3	28	15	48	5	1	100
Hayır	f	4	53	76	173	35	12	353
	%	1	15	22	49	10	3	100
Evet	f	12	118	111	283	46	14	584
	%	2	20	19	49	8	2	100
Toplam								
		$\chi^2 = 27.083$ Sd= 5 p= 0.000*						

*p<0.05

Ortaöğretime devam etme konusunda olumlu görüş bildiren öğrencilerin %1’inin annesi hayatta değil; %15’inin annesi okur-yazar değil; %22’sinin annesi okur-yazar ancak mezun değil; %49’unun annesi ilköğretim mezunu; %10’unun annesinin eğitim durumu ortaokul düzeyinde ve ancak %3’ünün annesinin eğitim durumu meslek/genel lise veya üniversite düzeyindedir. Bu bulgulara göre babaların eğitim durumlarında olduğu gibi annelerin eğitim düzeylerinin yüksek olması öğrencilerin ortaöğretime devam etme konusunda olumlu görüş bildirme olasılıklarını doğrudan etkilemektedir. Tablodaki sonuçlara göre annenin okur-yazar olmaması ve annenin hayatta olmaması öğrencilerin anketteki “ortaöğretime devam edecek misiniz” sorusuna “hayır” cevabının verilme sıklığını “evet” cevabının verilme sıklığına göre artırmaktadır. Annenin hayatta olmama durumu kontrol edilemeyeceğinden bu bulgu için bir yorum yapılmazken annenin eğitim durumu ile ilgili olarak annenin okuryazar olmaması çocuğunun da ortaöğretime devam etmemesinin olasılığını artırmaktadır. UNICEF, Dünya Bankası ve Birleşik Krallık Uluslararası Kalkınma Bölümü tarafından hazırlanan kızların eğitimi için sürdürülebilir stratejiler

ortaklığı konulu raporda ortaöğretime devam etmeyen kız öğrencilerin için ergenlik döneminde aile kurdukları ve okula gitmeyen çocuklarının oldukları vurgulanmıştır (www2.omu.edu.tr/uib/ilerlemerapor.doc).

Ki-kare testine göre ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimleri, onların annelerinin eğitim durumlarına göre farklılık göstermektedir ($p < 0,05$). Öğrencilerin annelerinin eğitim durumunun yüksek olması, oğlunun ya da kızının ilköğretimden sonra ortaöğretime gitme durumunu olumlu etkilemekte olduğu söylenebilir.

Babanın iş durumuna göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi arasında anlamlı bir fark var mıdır?

Babanın iş durumu ile öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmemesi eğilimi analiz edildiğinde sonuçlar Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5: Babanın İş Durumuna Göre Öğrencilerin Ortaöğretime Devam Edip Etmeme Eğilimi

		Babanın İş Durumu							Toplam
		Baba Hayatta Değil	İşsiz	Memur	İşçi	Emekli	Serbest Meslek	Çiftçi	
İlköğretimden Sonra Ortaöğretime Devam Edecek misiniz?	f	16	69	4	64	7	35	36	231
	%	7	30	2	28	3	15	16	100
Hayır	f	7	57	42	98	14	50	85	353
	%	2	16	12	28	4	14	24	100
Evet	f	23	126	46	162	21	85	121	584
	%	4	21	8	28	4	14	21	100
Toplam									
		$\chi^2 = 44,469$ Sd= 6 $p = 0,000^*$							

* $p < 0,05$

Tablodaki sonuçlara göre babanın hayatta olmaması ve işsiz olması durumu öğrencilerin ortaöğretime devam etmek istiyor musunuz sorusuna verdikleri “hayır” cevabının sıklığı, “evet” cevaplarından daha fazla olmaktadır. Babanın işsiz ve hayatta olmamasının getirdiği ekonomik zorluklardan olsa gerek öğrencilerin ortaöğretime devam etme eğilimleri olumsuz etkilenmekte olduğu söylenebilir.

Ki kare testi sonucuna göre ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimleri öğrencilerin babalarının iş durumlarına

göre farklılık göstermektedir ($p < 0,05$). Ortaöğretime devam etme eğilimi gösterecek olan öğrencilerinin %28'inin babasının işçi, %12'sinin memur olduğu gözlenmiştir.

Kardeş sayılarına göre öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi arasında anlamlı bir fark var mıdır?

Öğrencilerin ortaöğretime devam edememe eğilimlerinin kardeş sayılarının fazla olmasıyla ilgili olabileceği ön görüşünü sınamak için kardeş sayısı ile ortaöğretime devam edip etmeme eğilimi birlikte analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 6'da özetlenmiştir.

Tablo 6: Kardeş Sayılarına Göre Öğrencilerin Ortaöğretime Devam Edip Etmeme Eğilimi

		Kardeş Sayısı											
		Kardeş yok	1 kardeş	2 kardeş	3 kardeş	4 kardeş	5 kardeş	6 kardeş	7 kardeş	8 kardeş	9 kardeş	10 ve 10'dan fazla	Toplam
Hayır	f	4	14	46	49	40	28	24	12	5	8	1	231
	%	2	6	20	21	17	12	10	5	2	4	1	100
Evet	f	9	55	82	79	55	37	21	7	5	2	1	353
	%	3	16	23	22	16	10	6	2	1	1	0,3	100
Toplam	f	13	69	128	128	95	65	45	19	10	10	2	584
	%	2	12	22	22	16	11	8	3	2	2	0	100

$\chi^2 = 27.903$ Sd= 10 p= 0.002*

* $p < 0.05$

Tablodaki sonuçlara göre ortaöğretime devam etme eğilimi konusunda olumlu görüş bildiren öğrencilerin %3'ünün kardeşi yok; %16'sının 1 kardeşi; %23'ünün 2 kardeşi; %22'sinin 3 kardeşi; %16'sının 4 kardeşi; %10'unun 5 kardeşi; %6'sının 6 kardeşi; %2'sinin 7 kardeşi; %1'inin 8 ve 9 kardeşinin olduğunu söylemek mümkündür. 4 ve 4'ten fazla sayıda kardeşi olan öğrencilerin ortaöğretime devam etme eğilimlerinin olumlu olmaktan çok olumsuz yönde değiştiği de görülmektedir. Diğer taraftan kardeş sayısının 4'ten az olması ortaöğretime devam edecek misiniz sorusuna evet cevabının sıklığını hayır cevabına göre artırmaktadır. Ancak ailelerin 5 ve daha fazla çocuğa sahip olması çocuklarından en az birinin ilköğretimden sonra ortaöğretime devam etme olasılığını doğrudan etkilemektedir.

Ki kare testi sonucuna göre ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin ortaöğretime devam edip etmeme eğilimleri öğrencilerin kardeş sayılarına göre bir farklılık

göstermektedir ($p<0,05$). Bir başka deyişle, kardeş sayısı, öğrencilerin ortaöğretime devam edip etmeme eğiliminde önemli bir faktör olduğu söylenebilir.

İlköğretim öğrencilerinin ortaöğretime devam etmeme eğilimlerinin nedenleri nelerdir?

Anketteki “ortaöğretime devam edecek misiniz” sorusuna “hayır” olarak görüş bildiren öğrencilerden ($n=517$) ortaöğretime devam etmeme nedenlerini belirtmeleri istenmiştir. Ortaöğretime devam etmeme nedenleri en sık işaretlenen nedenden en aza doğru cinsiyet değişkenine göre Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7: Ortaöğretime Devam Etmeme Nedenleri

Nedenler		Cinsiyet		Toplam
		Kız	Erkek	
1-Ailem okul masraflarımı karşılayamaz.	f	49	42	91
	%	54	46	100
2-Sekizinci sınıf sonunda yapılan sınavları ya da bir burs kazanamazsam okuyamam.	f	32	44	76
	%	42	58	100
3-Köyümüzde bir lise yok.	f	29	29	58
	%	50	50	100
4-Okumak istemiyorum.	f	20	34	54
	%	37	63	100
5-Dersleri sevmiyorum/Derslerim iyi değil.	f	19	22	41
	%	46	54	100
6-Ev işlerinde anneme ve babama yardım etmeliyim.	f	7	28	35
	%	20	80	100
7-Ailem kızların okuması gereksiz diye düşünüyor.	f	30	2	32
	%	94	6	100
8-Bir iş bulup çalışıp aileme yardımcı olacağım.	f	3	27	30
	%	10	90	100
9-Gitmek istediğim lise başka bir şehirde ve orada kalacak yerim yok.	f	16	14	30
	%	53	47	100
10-Okulu sevmiyorum.	f	8	17	25
	%	32	68	100
11-İleride bir mesleğim olsun istemiyorum, annem-babam ne yapmışsa onu yapacağım.	f	8	12	20
	%	40	60	100
12-Öğretmenleri sevmiyorum.	f	4	13	17
	%	24	76	100
13-Sağlık problemlerim var.	f	2	4	6
	%	33	67	100
14-Okulu bitirince ailem beni evlendirecek.	f	0	2	2
	%	0	100	100
Toplam	f	227	290	517
	%	44	56	100

Bulgulara göre öğrencilerin ortaöğretime devam etmeme nedenleri arasında ilk beş neden sırasıyla ailenin okul masraflarını karşılayabilecek ekonomik güçte olmaması, 8. sınıfta girmiş oldukları sınavı veya bir burs kazanılmaması halinde ortaöğretime devam edilemeyeceği, yaşadıkları köyde bir ortaöğretim kurumunun bulunmaması, öğrencinin okumak istememesi ve öğrencinin dersleri sevmemesidir. Araştırmada ortaöğretime devam etmeme nedenleri arasında öğrencinin okumak istememesi ve derslerini sevmiyor olması oldukça dikkat çekici nedenlerdendir. Çünkü ilköğretimde okuyan bu öğrencilerin okulu, dersleri sevmedikleri için okumak istememesi ilköğretimde bu anlamda ciddi bir sorunun olduğunu düşündürmektedir.

Kız öğrencilerin ortaöğretime devam etmeme nedenlerinin ilk beşi şu şekilde sıralanmaktadır: ailenin kız çocuklarını okumasının gereksiz olduğunu düşünmesi(%94), ailenin okul masraflarını karşılayamayacak olması(%54), ortaöğretim kurumunun bir başka yerde olması nedeniyle kalacak yerin olmaması(%53), derslerin sevilmemesi (%46% ve meslek sahibi olmak istenmemesidir (%40). Kız öğrencilerin ortaöğretime devam etmeme nedenleri arasında derslerin sevilmemesi ve meslek sahibi olmanın gereksiz olduğunun düşünülmesi araştırmadan çıkan ilginç sonuçlardır. Ufuk ve Özgen'in araştırmalarında da kız öğrencilerin başlıca okula gitmeme nedeninin en çok okula ilgi duyulmamasının olması çarpıcıdır. 8.sınıfta okuyan kız öğrencilerin ortaöğretime devam etmeme nedenleri arasında gösterilen ailelerin (%94'ü) kız çocuklarının okumasının gereksiz olduğunu düşünmesi bir diğer çarpıcı bulgudur.

Erkek öğrencilerin ortaöğretime devam etmeme nedenleri incelendiğinde ise ilk 5 neden arasında ilköğretimden sonra bir iş bulunup aileye ekonomik açıdan katkıda bulunulması (%90), ev işlerinde aileye yardımcı olunması (%80), öğretmenlerin sevilmemesi (%76), okulun sevilmemesi (%68) ve bir meslek sahibi edinmek istenmemesidir (%60). Erkek öğrencilerin ortaöğretime devam etmeme nedenleri arasında okulun, öğretmenin sevilmemesi araştırmadan çıkan yine en çarpıcı bulgulardandır. Genel olarak öğrencilerin ortaöğretime devam etmeme nedenleri arasında gösterilen bu nedenlerin ilköğretimde öğretmen faktörünün çok önemli olduğu açıkça görülmektedir. Bu sonuçlar neticesinde ilköğretim 8.sınıf öğrencilerin meslek edinme konusunda tam bir rehberliğe ihtiyaçları olduğu gibi öğretmenlerin öğrencilere okulu ve dersleri sevdirecek tutum ve davranışlarda bulunmaları gerekliliği bir kez daha söylenebilir. Özellikle ilköğretimde okuyan öğrencilerin gelecekteki davranışlarını ve tutumlarını şekil-

lendirme konusunda temel eğitimin çok önemli bir faktör olduğu bir kez da ortaya çıkmaktadır.

İlköğretim genel müdürlüğü tarafından yapılan bir çalışmada, kırsal bölgelerde pek çok aile zorunlu eğitim gerekçesiyle çocuğunu YİBO ya da PİO'lara göndermekte, ilköğretim sonrasında ise aileler çocuklarını yatılı bir liseye göndermemekte olduğu görülmüştür. Aileden uzak okuyan küçük yaşta çocuklarda ise okuldan kaçma, okula gitmeme gibi sorunlar sıkça bu okullarda yaşanmakta olan sorunlar arasında yer aldığı görülmüştür (<http://iogm.meb.gov.tr/SFAAL/indexsfaal.htm>)

Tartışma ve Öneriler

İlköğretim öğrencilerinin ortaöğretime devam etme eğilimleri sınıf seviyelerine göre farklılık gösterip göstermediği tartışılabilir. Özellikle hangi sınıf düzeyinde öğrencilerin ortaöğretime devam etmeme eğilimi gösterdiği araştırılabilir. Araştırmada 8. sınıf öğrencilerinin ortaöğretime devam etmeme nedenleri arasında yer alan okula, öğretmene ilişkin geliştirilen olumsuz tutum ve davranışların hangi sınıf düzeyinde kazanıldığı bu tutum ve davranışların giderilmesi bakımından önemlidir.

Tüm okullarımızda, psikolojik danışma ve rehberlik birimlerinin önemi dikkate değerdir. Çünkü ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin ortaöğretime devam etme gerekçelerini oluşturmak için meslek edinmenin önemi vurgulanmalı, öğrencilere okulu, öğretmeni sevdirecek çalışmalar yürütülmelidir. Sekizinci sınıf öğrencilerin meslekler hakkında bilgi edinmeleri, özellikle meslek seçimi konusunda bir hedeflerinin olmasına neden olacaktır. Böylece meslek edinme amacı ile öğrencilerin ortaöğretime devam etmeleri sağlanabilir.

Araştırma sonuçları arasında öğrencilerin anne ve babalarının eğitim durumlarının düzeyi onların ortaöğretime devam etme eğilimlerini de etkilediği ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla, eğitim düzeyi yüksek kuşakların yetiştirilmesinde anne ve babalarının eğitim düzeylerinin de yüksek olması gerekliliği söz konusudur. İlköğretim son sınıfta okuyan öğrencilerin ortaöğretime devam etme eğilimlerinin belirleyici bir faktörü de babanın iş durumudur. Öğrencilerin babalarının hayatta olmaması veya işsiz olmaları onların ortaöğretime devam etme olasılığını düşürmektedir. Dolayısıyla bu noktada ortaöğretime devam etmek isteyen öğrencilerin babalarının iş durumu göz önüne alınarak ortaöğretime devam etmeleri halinde eğitim bursu ile desteklenecek olmaları güvencesi sağlanmalıdır.

Süreç içinde Türkiye'de eğitim sistemi, eğitim politikaları, müfredatlar, eğitim ortamların fiziki koşulları. vs. her ne kadar değişiyor olsa da özellik-

le kız çocuklarının bir üst düzey eğitime devam edememe nedenlerinin değişmediği söylenebilir. Geçmişten günümüze yalnızca kız çocuklarının okullaşmama oranı azalmıştır. Öğrencilerin okula gitmeme nedenleri bugünün Türkiyesinde hala ortada durmaktadır. Değişen eğitim sistemi, müfredat. vs. öğrencilerin bir üst eğitime geçememe nedenlerini çözememiştir. O nedenle, benzer araştırmalar gelecekte de yinelenerek, çalışmaların sonuçları karşılaştırılarak sorunun çözümüne ilişkin kalıcı eğitim politikaları geliştirilebilir.

Kaynaklar

- Aydın, İnyet Pehlivan (2002). *Alternatif Okullar*. Ankara: Pagem Yay.
- Birleşmiş Milletler Kalkınma Raporu, Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi*. www.undp.org.tr/publications/Documents/new_poverty.pdf. Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2012.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. *Kız Çocuklarının Eğitiminin Engellenmesi ve Ev İşlerinde Çalıştırılması*, www.die.gov.tr/tkba/paper3_2rev.pdf. Erişim Tarihi: 17 Kasım 2004.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. www.die.gov.tr/cin/CIN-TR/cocuk99.pdf. Erişim Tarihi: 10 Ocak 2007.
- Erkuş, Adnan (2005). *Bilimsel Araştırma Sarmalı*. Ankara: Seçkin Yay.
- Fidan, Nurettin ve Münire Erden (1991). *Eğitime Giriş*. Ankara: Feryal Matbaacılık.
- Güneydoğu Anadolu Projesi. *Eğitimde Yeni Ufuklar II: Eğitim Hakkı ve Okula Gidemeyen Çocuklar*. www.gap.gov.tr/Turkish/Sosprj/yoksulc.pdf. Erişim Tarihi: 12 Aralık 2004.
- Milli Eğitim Bakanlığı (2002). İlköğretim Genel Müdürlüğü Resmi Web Sayfası. <http://iogm.meb.gov.tr/SFAAL/indexsfaal.htm>. Erişim Tarihi: 12 Aralık 2004.
- Milli Eğitim Bakanlığı (2002). *2001 Yılı Başında Milli Eğitim*. Ankara: MEB Yay.
- Ondokuz Mayıs Üniversitesi Resmi Web Sitesi. www2.omu.edu.tr/uib/ilerlemerapor.doc. Erişim Tarihi, 02 Kasım 2004
- Özdamar, Kazım (2002). *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi I*. Eskişehir: ETAM A.Ş. Matbaa Tesisleri, Kaan Kitapevi.

Özgen, Özlen ve Hatun Ufuk. “Kırsal Kesimde Kadın Olmak”.
www.zmo.org.tr/etkinlikler/5tk02/46.pdf. Erişim Tarihi: 12 Aralık 2004.

Tabachinick, Barbara G. and Linda S. Fidel (2001). Using Multivariate Statistics. USA:Allyn&Bacon.

UNICEF Resmi Web Sayfası. [www.unicef.org/turkey/untr.pdf-ge6a.pdf](http://www.unicef.org/turkey/untr.pdf/ge6a.pdf).
Erişim Tarihi: 2 Kasım 2004.

The Inclination of 8th-Year Primary School Students in Rural Areas to Attend Secondary Education

Tülin Acar*

Abstract

The aim of this study is to determine primary school students' inclination to attend secondary education and explain the reasons why they fail to do so. The data were gathered from 584 students in eighth grade in 17 primary schools in 14 different cities. The data were collected through a questionnaire. It was found that there is a significant correlation between 8th-year primary school students' tendency to attend secondary school education and their fathers' professions, their parents' educational background and the number of their siblings ($P < 0,05$). However, when gender was considered, no significant link was found. There seem to be 5 major reasons why these students cannot continue to receive education after primary education: 1. the family's inability to meet the child's school expenses 2. the student's failure to receive scholarship or get accepted to a secondary-education institution 3. the absence of a secondary school in the student's immediate hometown 4. the student's unwillingness to receive secondary education 5. the student's dislike of attending lessons.

Keywords

Primary education, Secondary education, Schooling, Inclination to continue with secondary education

---

* Dr., Parantez Educational Organisations, Specialist in Measurement and Evaluation - Ankara / Turkey
torbicer@gmail.com

8-

Аннотация

17 584- 14

(<0,05).
(> 0,05).

Ключевые Слова

XVII. Yüzyılda Kütahya ve Çevresinde Yöneten-Yönetilen İlişkisi

Süleyman Polat*

Özet

Osmanlı Devleti'nde taşra teşkilatı merkez tarafından atanan ehl-i örf ve ehl-i şer'den iki yönetici grubunun yönetiminde idare ediliyordu. Osmanlı merkezi bürokrasisi taşrada kurulan bu ikili yönetim sistemi sayesinde otoritesini daha sağlam yürürebilmeyi ve halkın yöneticiler tarafından suiistimale maruz kalmasını en aza indirmeyi hedefliyordu.

Nitekim bu çerçevede taşra görevlilerinin uygulayacağı merkezden gönderilmiş yerel kanunnâmelerde de bu esas ön plana çıkarılmıştı. Her ne kadar merkezin teorideki uygulaması reayanın lehine ve merkezin otoritesine uygun nitelikte bir sistem ortaya koymuşsa da uygulamada zaman zaman taşra görevlilerinin sistemin aleyhine gelişen bazı faaliyetleri olmuştu. Bu çalışmada amacımız XVII. yüzyıl Osmanlı idari yapısında önemli merkezlerden biri olan Kütahya ve havalisinde taşra görevlilerinin mevcut kaidelerin dışına çıktığı vakaları tespit etmektir. Kaidelerin dışına çıkan idareciler hakkında merkeze yansıyan şikâyetlerde merkezi idarenin bölgedeki taşra görevlilerine karşı tepkisi ve bu üçlü sistemin yani merkezi idare- taşra görevlileri- reaya ilişkilerinin Kütahya ve havalisi özelinde nasıl şekillendiğini incelemektir. Bu bağlamda döneme ait mühimme defterleri temel alınmak üzere döneme ait diğer ikinci kaynaklar da değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Taşta Teşkilatı, Taşra Yöneticileri, Reaya, Kütahya, XVII. Yüzyıl

* Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü – Kütahya / Türkiye
suleymanpolat@hotmail.com

Takdim

Bu makale başlıca iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde kısaca Osmanlı taşrasındaki yöneticilerden bahsedilmiştir. Devamında temel olarak yönetsel ve kaidevî çerçevede Osmanlı taşra teşkilatında yöneten-yönetilen arasındaki ilişkilerin nasıl düzenlendiğine değinilmiştir. Bunun ardından çalışmaya temel kaynak oluşturan mühimme defterlerindeki ilgili kayıtların değerlendirilmesi yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Kütahya ve çevresine ait mühimme defterlerinden (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri*, aşağıda MD) tespit edilen hükümler doğrultusunda yöneten-yönetilen ilişkisine değinilecektir. Bu doğrultuda öncelikle taşra yöneticilerinin işledikleri suçlar tasnif edilecektir. Sonrasında ise bu suçların yer aldığı hükümlerden hareketle merkezî yönetimin tepkisi incelenmiştir. Burada dikkat çekilmeye çalışılan nokta ise bu hükümlerin belirlediği çerçevede, Osmanlı taşrasında yöneten-yönetilen ilişkisinin merkez tarafından hukuki kurallar perspektifinde nasıl şekillendiğini göstermektir.

Giriş

Temel olarak bakıldığında, her düzenli devlet sisteminde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de toplum, devlet işlerini yürüten idari, adli ve askeri sınıftan oluşan yönetenler ile halk diye adlandırılan reaya, yani yönetilenler olarak iki gruptan meydana gelmiştir. Bu iki grubun rollerine kabaca değinilecek olursa, yönetenler meşru devlet yapısı içinde dış siyaseti belirlemekte, devletin organlarını işletmekte ve yargıyı yürütmekteydi; halk ise bu meşru düzende üretim yapmakta ve vergi ödemekteydi (Faroqhi 2003: 285). Bu gruplar içerisinde ehl-i örf (seyfiye), ehl-i şer' (ilmiye) ve kalemiye (bürokratlar) yönetenleri oluşturmuştu. Ehl-i örf, daha çok kul menşeli olan Enderun veya Acemi Oğlanları Mektebi'nden yetişerek sipahilikten kethudalığa ve sadrazamlığa kadar yükselebilen yöneticilerden meydana gelmekteydi (İpşirli 1994a: 519). Ehl-i şer' medreselerde okuyarak icazet aldıktan sonra eğitim, hukuk, fetva, başlıca dinî hizmetler ve merkezî bürokrasinin kendi alanlarıyla ilgili -taşrada kaza yönetimi gibi- bazı makamlarını dolduran Müslüman ve çoğunlukla da Türklerin oluşturduğu gruptu (İpşirli 2000b: 141). Yöneten grubu içerisinde bulunan kalemiye sınıfı ise Divân-ı Hümayun, hazine ve defterhâne benzeri devletin bürolarında bulunan katiplerden ve bu bürolardaki defterdar, nişancı, reîsül-küttâb gibi üst düzey bürokratlardan oluşmaktaydı (İpşirli 2001c: 248). Doğal olarak yöneten grubunun bu üç sınıfına mensup yöneticileri taşrada da görev almaktaydı. Fakat bu yönetici grubundan, taşra teşkilatında görev alan ehl-i şer'den kadı, naip ve ehl-i örften, başta beylerbeyi olmak üzere,

sancak beyi, subaşı, mütesellim ve tımar sahipleri üstlendikleri görev gereği reayayla daha fazla ilişki içerisindeydi. Bu nedenle çalışmaya konu olan taşradaki yöneten grubunu, ehl-i şer' den ve ehl-i örften, zikredilen görevliler oluşturmaktaydılar.

Osmanlı Eyalet Sisteminden genel olarak söz edilecek olursa, Osmanlı Sultanları devletin taşra teşkilatında ilk devirlerinden itibaren her idari birime iki amir tayin etmişlerdi. Bunlardan ilki seyfiye (askeri) sınıftan olan ve sultanın yürütme yetkisini temsil eden beylerbeyi, diğeri ise sultanın hukuki yetkisini kullanan ve temsil eden, ilmiye sınıftan kadı idi. Beylerbeyi, kadının hükmü olmaksızın ceza veremezdi, kadı da bulunduğu bölgede hiçbir kararını kendisi icra edemezdi. Eyalet idaresindeki bu güçler ayrımı Osmanlı Devleti'nin eyaletteki adil yönetiminin ana düşüncesini ve temelini oluşturmuştu (İnalçık 2003: 108).

Osmanlı Devleti taşrada -merkezin taşradaki idaresini ve kontrolünü kolaylaştıracak şekilde- ehl-i örf ve ehl-i şer' den oluşan ikili yönetim biçimini kurmasının yanında, taşra yöneticileriyle halk arasında da ilişkinin sınırlarını çizmişti. Öyle ki Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında yönetenle yönetilenler arasındaki ilişki bir takım kurallara bağlanmıştı. Bu kurallar, reayanın üretim şekline ve yaşadığı bölgeye göre değişmekteydi. Yönetenle yönetilenlerin ilişkilerini belirleyen bu kuralları eyalet kanunnâmelerinde görebilmekteyiz.¹ Bu kanunnâmelerin en önemli gayesinin, her bölgenin husûsî şartlarına göre, reayadan alınacak vergi ve resimlerin belirlenmesi ve reâyâ ile sipahi ve diğer devlet görevlileri arasındaki ilişkilerin merkez tarafından tayin edilen belirli esaslara bağlanmasıyla keyfi idarenin önlenmesi olduğu söylenebilir.² Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu kurallar çerçevesinde çizilen yönetici-yönetilen ilişkisinin idealize edilmiş, yani devlet tarafından istenen ideal yönetim biçiminin yazıya geçmiş şekilleri olduğudur.

Yöneten-yönetilen ilişkilerinde -kanunnâmelerle belirlenmiş- bu idealize edilmiş ilişkinin dışına çıkıldığı, hatta bunun devlet merkezinde büyük rahatsızlığa sebep olduğu dönemler mevcuttur. İşte bu dönemlerde devlet, bozulan ilişkiyi tekrar düzenlemek -ya da idealize edilen şekle geri çevirmek- için adaletnameler çıkarmıştır (İnalçık 1965: 49-160).³

Adaletnamelerin genel rahatsızlık sonucu yöneten-yönetilen ilişkisinin farklı yönünü göstermesi yanında, bu ilişkinin daha özel şekliyle yansıdığı belgeler mühimme defterlerinde mevcuttur. Yapılan çalışma, divan-ı hümayunda tutulan mühimme defterlerindeki XVII. yüzyılda Kütahya ve çevresine ait kayıtların incelenmesinden meydana gelmektedir. Bilindiği

gibi mühimme defterleri, Divân-ı Hümayun toplantılarında müzakere edilen dahilî ve haricî meselelere ait siyasi, askeri, içtimai ve iktisadi alanlardaki konuları ihtiva etmektedir (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* 2000: 7, İstanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay.). Bununla beraber divan-ı hümayunun ilk ve asli görevi halkın şikâyetlerini dinlemektir (İnalçık 1965: 77). Bu cümleden olarak çalışmada mühimme defterlerinden yararlanılacak kısım, bir üst merci olarak divan-ı hümayuna halkın mahallinde çözümlenemeyen davalar için yaptığı müracaatlar neticesinde kaydedilen veya bu makamın başka yollarla öğrendiği, yöneten-yönetilen arasındaki vakaları konu alan hükümlerdir.

Çalışma kapsamında mühimme defterleri kaynak değeri açısından ele alınacak olursa, Kütahya ve çevresinde, şu an için, XVII. yüzyılda sürekliliği de göz önüne alındığında tek kaynaktır.⁴ Ne var ki tek tip belge olması ve halk ile merkez arasında iletişimi yine devlet görevlilerinin sağlaması, belgelerin gerçeği ne kadar yansıttığı konusunda şüphe uyandırmaktadır. Mühimme defterlerinden elde edilen bu belgelerin -yine çalışma konusu kapsamında- bir diğer dezavantajı ise Adaletnamelerde olduğu gibi, arzu edilen yönetim şeklinin dışına çıkan vakaların kayıtlarını barındırması, yani taşradaki yöneten-yönetilen ilişkisine ait olumsuz örnekleri barındıran kayıtlar olmasıdır. Bir başka şüphe uyandıran noktaysa bu belgelerin merkezde tutulması nedeniyle takibinin yapılamamasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu durum, merkezde tutulan genel içerikli mühimme defterlerindeki tüm hükümler için geçerlidir. Öyle ki mühimme kayıtları bir şikâyet sonucu ya da merkez tarafından belirlenen bir vakanın/davanın takibi için veya yerine getirilmesi istenen bir emir doğrultusunda tutulan kayıtlardan oluşmaktadır. Fakat ilgili vakaya/davaya ait soruşturmanın nasıl sonuçlandığına ya da yerine getirilmesi istenen emrin (fermanın) uygulanıp uygulanmadığına dair bilginin takibi genellikle yapılamamakta, dolayısıyla olayın sonucu hakkında malumata aynı kaynak kullanılarak çoğunlukla ulaşılamamaktadır. Ancak bu belgeler dışında yöneten-yönetilen ilişkisini temel anlamda incelediğimiz konu ve kapsamda yansıtmak başka kaynak yoktur.

Örnek olarak ele alınan Kütahya ve çevresi ile ilgili defterlerde tespit edilen yöneten-yönetilen ilişkisini gösterir hükümlerde, genel itibariyle reaya ve yönetici sınıf arasındaki anlaşmazlıklar ve çatışmalar yer almıştır. Bunun nedeni ise -ve doğal olanı- yukarıda da değinildiği gibi divan-ı hümayunun merkez-taşra ilişkisinde bir yönetim merci olmaktan çok üst mahkeme kimliğinin öne çıkmasıdır. Nitekim bu çalışmayı, devletin merkezindeki bu üst mahkemesine taşradan intikal eden şikâyetler, çözümlenememiş

davalar ya da bir şekilde merkez tarafından tespit edilen ve çözümü istenen olaylar oluşturacaktır. Yine bu çalışmada Kütahya ve çevresi ile ilgili, defterlerde tespit edilen hükümlerde ne tür anlaşmazlıklar ya da suiistimallerle karşılaşmış, reayaya karşı ne tür suçlar işlenmiş, bu suçlar hangi devlet görevlileri tarafından ve ne sebeplerle işlenmiş, buna karşın reayanın bu suçlar karşısında tepkisi ne olmuş ve en önemlisi merkezin taşradaki işlenen bu suçlara karşı ne tür tedbirler almış olduğu incelenecektir.

Osmanlı Devleti'nde Taşrada İşlenen Suçlar Kapsamında Yöneten-Yönetilen İlişkisi

Osmanlı Devleti'nde taşrada işlenen suçlara dair kayıtlar, şer'iyye sicillerinde, mühimme, ruus, kalebend defterlerinde görülmektedir. Genellikle şer'iyye sicillerinde bu suçlara verilen cezalar net bir şekilde kaydedilmemesine rağmen adı geçen diğer defterlerde cezalarla ilgili malumata rastlanabilmektedir (Akman 2004: 131). Buna göre siyaset cezasını gerektiren suçlar dışında, diğer suçlara uygulanan cezalar, teşhir, ta'riz (dayak atma), para cezası, kürek cezası, kale-bendlik, sürgün gibi cezalardı (Erim 1984: 80).⁵ Taşrada görev yapan ehl-i örf ve ehl-i şer' taifesinin de işlediği benzer suçlar vardı. Bu suçlardan çalışmaya konu olan kısım ise yukarıda sözü edilen ilişkiyi yansıtmaması bakımından, merkezi idare-taşra yöneticisi-reayanın içinde bulunduğu suçlar/vakalardı. Burada önemli olan -işlenen suç neticesinde kayda geçen belgelerden yola çıkarak- merkezi yönetimin tavrı, yani taşradaki merkezi otoriteyi temsil eden görevlisine ve reayaya yaklaşımıdır. Şimdi taşra yöneticileri tarafından işlenen suçlar sınıflandırılarak ve ilgili kayıtlardan merkezdeki yönetimin tepkisine bakılarak yöneten-yönetilen ilişkisinin analizine geçilebilir.

Yöneticilerin Devre Çıkması

Devre çıkma tabiri, Osmanlı Devletinde taşrada bulunan devlet görevlilerinin kendi bölgesini çeşitli sebeplerden dolayı kontrol etmek amacıyla dolaşmasına verilen addır. Bu tabire XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı kaynaklarında ve resmi belgelerinde "il/vilayet üzerine çıkma", "gezüp gözetme", "gezüp yürüme" ve "devreleme" şekillerinde rastlanır. Devre çıkma şeklinde terim anlamı kazanıp yaygın olarak kullanılması ise taşra yöneticilerinin bu görevi büyük ölçüde suiistimal ederek halka zulüm ettiği, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlar (Emecen 1994: 250), XVII. yüzyıl boyunca devam eder.

İncelenen belgelerden bir kısmı, taşrada görev yapan devlet adamlarını şikâyet üzere kaleme alınmış, "devre çıkma" adı altında kaydedilmiş hükümlerdir. Bu hükümlerin birçoğunda subaşı, mütesellim gibi alt kade-

meden devlet adamlarının “devre çıkma” adı altında suç işlediği görülmektedir. Bunun yanında, çoğunlukla ehl-i örf tائفesi devre çıkmakla beraber ehl-i şer‘den kadıların da devre çıktığı vakalar mevcuttur.

Gerek ehl-i şer‘ gerek ehl-i örf, belgelerden de anlaşıldığı kadarıyla, kendi görevlerine uygun bahanelerle devre çıkıyorlardı. Öyle ki Yakup isimli bir komutan (emîru’l- ümerâ’i’l- kirâm’dan) suhte eşkiyasını yakalamakla görevlendirilmişti. Bu görevi çerçevesinde “eyalet-i mezburede suhte eşkiyası vardır.” bahanesiyle devre çıkmıştı (MD 82: 125, h. 216). Kütahya’nın Gediz ilçesinde subaşı görevini icra eden Halil ise “hem sizi teftiş ederim ve hem subaşınızım” diyerek teftiş bahanesiyle birçok adamıyla devre çıkmıştı (MD. 82: 153, h. 315). Ehl-i şer‘den Elmalı kadısı, görevli bulunduğu kazanın köylerini devre çıkararak birer birer gezmişti (MD. 92: 54, h. 271).

Taşradaki devlet yöneticileri “devre çıkmak” için kendi görevlerinin sağladığı imkânlar dışında iç ve dış siyasi etkenlerin getirdiği fırsatları da değerlendirmişlerdi. Hüsrev Paşa’nın 1623 senesinde Safevi Devleti’nin eline geçen Bağdat’ı almak için düzenlediği seferde meydana gelen bir olay belgelere şöyle yansımıştı. Kütahya müftüsü Mevlana Mehmet’in ordu-yı hümayuna gönderdiği mektupta Anadolu Beylerbeyi Murtaza Paşa’nın Subaşısı ve bu subaşının adamlarının seferi bahane ederek devre çıktıkları bildirilmişti. Mevlana Mehmet’in bildirdiği kadarıyla, subaşı ve adamları “hâlâ sefere giderim” diyerek Kütahya ve çevresindeki nahiyelerden 1000 yahut 1200 kuruş toplayarak bölge halkını “rencîde ü remîde” eylemişlerdi. Bu durumun ordu-yı hümayuna iletilmesinin ardından durum merkeze aktarılmış ve olayın takip için Kütahya beylerbeyi ve Kütahya mollası görevlendirilmişti. Ayrıca Serdar-ı Ekrem Hüsrev Paşa’nın bilgilendirilmesi istenmiş ve bu hususta olayın takibi için Hüsrev Paşa’nın adamlarından biri mübaşir tayin edilmişti (MD. 84: 27, h. 49).

Taşrada görevli devlet yöneticilerinin “devre çıkmak” bahanelerinde olduğu gibi, “devir namıyla” halktan istedikleri para ya da malda da görevlerine özgü bahaneler ortaya koydukları anlaşılmaktadır. Nitekim görev esnasında, Elmalı kadısının halktan istediği para “bî-namaz akçesi” ve “hüccet akçesi” adı ile belgeye kaydedilmiştir (MD. 92, s. 54, h. 271). Yine devir sırasında Karahisar-ı Sahip mütesellimi “selamiye akçesi” (MD. 85, s.243, h. 594) ve Halil Subaşı “selamlık” ve “konak ve göçeklik akçesi” istemiştir (MD. 82, s. 153, h. 315).

Daha önce belirtildiği gibi XVI. yüzyıl sonlarından itibaren halkın aleyhine gelişen taşra yöneticilerinin “devre çıkma”sına merkezi yönetim kat’î suretle

karşı çıkmaktaydı. Nitekim inlenen devrede 1631 tarihinde kayda geçmiş bir hükümdede “Devir nâmı memâlik-i mahrûsem’den bi’l-külliyeye ref olunmuş...” ibaresiyle merkezi yönetimin taşra görevlilerinin devre çıkmasını kesin olarak yasakladığı anlaşılmaktadır (MD. 85: 241, h. 591.).⁶ Bu aynı zamanda belgenin kaleme alındığı tarihte devre çıkma görevinin taşra yöneticileri tarafından tamamen suiistimal edildiğinin delilidir.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla yasaklanmış olan devre çıkmayla ilgili akseden olaylarda merkezi yönetimin tavrı şu şekilde gelişmiştir. Öncelikle merkezi hükümet işlenen suçun olay mahallinde çözülmesini istemektedir. Devre çıkma gerekçesiyle işlenen suçun büyüklüğüne, işlendiği mahallin yerine ya da genişliğine göre davayı\olayı takip için genellikle ehl-i şer’den ve ehl-i örften olmak üzere en az birer kişi tayin edilmektedir. Kuşkusuz taşra yöneticilerinden farklı sınıflardan yöneticiler görevlendirilmesi, davanın görülmesi sırasında usulsüzlüğü engellemek amacıyla idi. Buna rağmen merkezde yazılan hükümler incelendiğinde, merkezi yönetimin yine de bu davalarda suiistimal endişesi taşıdığı görülmektedir.⁷ Buna karşın aldığı tedbir ise davaya atanan taşra yöneticisini sert bir dille uyarmaktı.⁸ Merkezi hükümetin bu tavrı, yani taşrada işlenen diğer suçlara karşı takındığı tavrı, genel olarak taşrada işlenen diğer suçlarda da benzerdi.

Reyanın, gerek devre çıkmada gerekse reayaya karşı işlenmiş diğer suçlarda, yapabildiği ilk şey şikâyet etmektir.⁹ Öyle görünüyor ki, “devre çıkmak” ile ilgili kayda geçen hükümler reyanın isteği üzerine yazılmıştır. Reaya bu şikâyetini kadılar vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. Reyanın ender de olsa başvurduğu başka yollar da vardı. Şikâyetine cevap alamadığı ya da arzını\şikâyetini daha etkin kılmak için yaptığı toprağını terk etmek ya da terk etme tehdidiydi.¹⁰ Nitekim 1618 tarihinde deftere kaydedilmiş hüküm bu olaya bir örnektir. Reaya kadı vasıtasıyla merkeze ilettiği şikâyetinde mütesellim her hangi bir bahaneyle devre çıkarsa, kendi aralarında aldıkları karara göre, topraklarını terk edeceklerini belirtmişlerdi.¹¹

Merkezi yönetim “devre çıkma” suçuna karşılık davayı yerel mahkemelere sevk etmekle birlikte, dava yürütücülerine dava süreciyle ilgili emirler de vermekteydi. Merkezi yönetim dava yürütücülerinden öncelikle, devir bahanesiyle halktan alınan para ve malın iadesini ve taşra yöneticilerinin devre çıkmasının engellenmesini istemiştir.¹² Buna ek olarak dava görevlilerine davanın adaletlice -“şer’i şerife” uygun ve “hakk u adl”, “icrâyı hak” üzere- yürütülmesi emredilmişti (MD. 81: 250, h. 566; MD 82: 125, h. 216). Devre çıkma suçu işleyen taşra görevlilerinin dava sonucunda suçlu buldukları takdirde uygulanacak cezayla ilgili ipuçları da bulunmaktadır. Davanın nasıl yürütülmesi gerektiğiyle ilgili açıklamada bulunan hü-

kümlerde, davanın sonucundan divan-ı hümayunun bilgilendirilmesi istenmişti. Nitekim davanın sonucunda suçlu işleyen taşra görevlisinin yargılanmak üzere merkeze gönderilmesi talep edilebilirdi. Bununla beraber işlenen suçun büyüklüğüne ve zararın tazmin edilip edilmediğine göre, taşra görevlisine bir ihtarın gönderilmesi de yeterli görülebilirdi. Velâkin belgelerde ifade edildiği şekliyle, suç tekrar edildiğinde yahut ciddi boyutlarda bir suç işlendiğinde merkeze gönderilen taşra görevlisinin -eğer divan-ı hümayundaki yargılamada da suçlu bulunursa- cezası idamdı¹³.

Yöneticilerin Halktan Usulsüz Para veya Vergi Toplaması

a) Ehl-i Şer' Taifesinin Suiistimalleri

İncelenen dönemde Kütahya ve ona bağlı kazalarda ehl-i şer' taifesinin işlediği suçlarda kadıların öne çıktığı görülmektedir. Ehl-i şer' taifesinin taşrada görev yapan en önemli üyesi olan kadıların, gerek merkezde gerekse taşrada birçok önemli görevi vardı. Kadılar, başta adli işlemleri yürütmenin yanında, belediye hizmetlerinin yürütülmesi, mali işlerin (çarşı pazar denetimi ve vergilerin toplanması gibi) kontrolü, sefer sırasında ordunun ihtiyaçlarının karşılanması gibi birbirinden farklı pek çok konuda yetkiliydi (Mumcu 1985: 120-122). Devletin ilk zamanlarında kadılar 15-20 yıl, bazen de ölünceye kadar görev yapmışken, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bu süre bir yıla kadar düşmüş ve ele alınan dönem olan XVII. yüzyılda da bu şekilde devam etmişti (Mumcu 1985: 123).

Özellikle bu yüzyılda kadıların bu kadar kısa süre görev yapmaları ve bu görevi para karşılığı satın almaları, görev yaptıkları süre içerisinde aldıkları mahkeme harçları dışında gelirlerinin olmaması, onların görevlerini kötüye kullanmalarına ve reyaya karşı suç işlemelerine neden olmuştur (Mumcu 1985: 298-299). Eldeki hükümlerde Kütahya ve çevresinde kadıların yaptığı suiistimler, çoğunlukla halktan fazla para ya da vergi istemek, rüşvet almak gibi mali ve adli yetkilerini kötüye kullanmak şeklindedir. Öyle ki merkeze iletilen bir şikâyet neticesinde görülen davada, Homa kazasında kadı olan Süleyman, H. 1046 (1637/1638) senesinde toplamakla görevli olduğu bedel-i nüzul ve bedel-i kürekçi vergilerini toplarken halktan fazla vergi almıştı (MD. 88: 33, h. 77). Kadıların mali yetkilerini kötüye kullandığını gösteren bir diğer belgede de Gediz kadısı Mehmet, rüşvet ve reyadan haksız yere para almıştı. Bunun yanında avarız vergisinin toplanması esnasında yolsuzluk yaparak reyayı zor duruma düşürmüştü (MD. 95: 88, h. 620). Seyitgazi sakinlerinden Mehmet isimli kişinin başvurusu neticesinde görülen bir diğer davada adı geçen şahsın 800 riyal gurusunun Seyidgazi Kazasında kadılık yapan Seyyid Hüsameddin tarafından alındığı bildirilmişti. Bu paranın iadesi, davayı yürüten Kütahya

kadısından ve müteselliminden istenmişti. Ayrıca kadı parayı iade etmeyi kabul etmezse, onun İstanbul'a sevki dava yürütücülerine emredilmişti (MD. 95: 49, h. 300).

Ehl-i şer' taifesinin, bu kez adli yetkilerini kötüye kullanarak, yaptıkları bir başka suiistimalde hem kadı hem naip yer almıştı. 1056 yılının 29 Cemaziyülahir'inde (12 Ağustos 1646) Atranos kazasında meydana gelen olayda Atranos kadısı İbrahim ve naibi Mehmet, yine aynı kazada oturan Mehmet, Nesimi, Safer, Ali, Hüseyin ve Veli adlı kişilerin "bir adamını katlettikleri" gerekçesiyle 530 guruşlarını haksız yere almışlardı. Bu olayda dikkati çeken durum ise kadı ve naibin suiistimali yaparken, "ehl-i örf" taifesiyle de işbirliği yapmasıydı. Hükmün devamında katledildiği söylenen şahsın hayatta olduğunun anlaşılması üzerine reayadan alınan paranın iadesi davayı yürütmekle görevli Kütahya kadısından ve Anadolu beylerbeyinden istenmişti (MD 90: 86, h. 274).

Görüldüğü üzere ehl-i şer'in ve özellikle kadıların -incelenen dönemde Kütahya ve çevresinde- taşrada reayaya karşı suiistimalleri taşradaki yetkileri çerçevesinde şekillenmişti. Öyle ki ehl-i şer'e bağlı görevliler yetkilerini kötüye kullanarak halktan usulsüz vergi ve para almıştı. Bununla birlikte ehl-i şer'in, halkın can güvenliğini tehdit edecek işkence, dayak, cinayet gibi suçları -en azından incelenen dönem ve coğrafyada- işlediklerine dair kayıt bulunmamaktadır.

Hatırlanacağı üzere "devre çıkma" olaylarında ehl-i şer' grubu halkın şikâyetlerinin merkeze iletilmesinde öncülük etmişti. Kadıların yaptığı suiistimallerde ise şikâyetin merkeze bizzat reayanın başvurusuyla iletildiği görülmektedir. Bu şikâyetler sonucu görülen davalarda, "devre çıkma" olaylarından farklı olarak, daha yetkili bir başka kadının atandığı görülmektedir (MD. 96: 129, h. 654; MD. 95: 88, h. 620). Bu durumun nedeninin, her ne kadar merkeze intikal etmiş olsa da vakaların küçük olmasından, yani sadece görevi suiistimalle halktan vergi almakla sınırlı kaldığından, kaynaklandığı söylenebilir. Bu vakalarda davaların genellikle yerinde çözümlenmesi istenmiştir Dava sürecinde zararın tazmini üzerinde durulmuş, fakat -"devre çıkma" vakalarının aksine- kadınlara ve naiplere verilecek ceza hakkında bilgiye rastlanılmamıştır. Bu durumun temel sebebi büyük ihtimalle suçların küçük olmasından ve kadıların yargılanma ve cezalandırılma süreciyle ilgili prosedürden kaynaklanmaktaydı.

b) Ehl-i Örf Taifesinin Suiistimalleri

Ehl-i Örf'ün Zulm, İşkence, Hapis ve Ölümle Sonuçlanmayan Suiistimalleri

Ehl-i örf taifesinin reaya ile olan ilişkilerine bakıldığında, bu grubun reaya üzerindeki nüfuzunu genişleterek reayadan daha fazla vergi toplamak istediği anlaşılmaktadır (İpşirli 1994a: 520). Bu arzusuna bağlı olarak ise görevini kötüye kullanıp reaya karşı suiistimallerde bulunmuştu. Kütahya ve çevresinde XVII. yüzyıl boyunca incelenen belgelerde ehl-i örf taifesinin de yaptığı birçok suiistimale rastlamak mümkündür. Genellikle ehl-i örf taifesinin (subaşı, mütesellim gibi) üyelerinin işlediği suçları iki başlık altında incelemek mümkündür. Bu suçlar içerisinde birinci grubu halktan sadece haksız para ve mal almak gibi suiistimaller oluştururken, ikinci grubu ise yine aynı amaç için olsa bile daha ileri giderek ölüme varan suçlar oluşturmaktadır. Buradan hareketle ilk başlık için aktarılacak birinci belge, 1089 Zilhicce'sinde (Şubat 1679) Seyyid Ahmet'in şikâyeti üzerine kayda geçmişti. Buna göre Seyyid Ahmet'in Pazarcık kazasındaki çiftliğinde bulunan koyunlarına sebepsiz yere Kütahya müteselliminin adamları tarafından el konulmak istenmiş, ayrıca Mehmet'ten para alınmıştı. Mütesellim ve adamlarının bu haksız davranışına karşılık davanın mahallinde görülmesi ve Mehmet'in zorla alınan mallarının iadesi Kütahya mollasından istenmişti (MD. 96: 168, h. 854). Ehl-i örf taifesine mensup birden fazla grubun birlikte yaptığı suiistimaller de mevcuttu. Öyle ki 1070 senesi Şevval'inde (Haziran 1660) kayda geçen hüküm buna örnektir. Kütahya kazasına bağlı Güre ahalisinin şikâyeti, tekâlif-i şakka vergisini toplamakla görevli mirimiran ve beylerbeyi voyvadalarının, sancakbeyi subaşılarının ve diğer ehl-i örf taifesinin birleşerek halktan kanuna aykırı "konak ve göçek" ve "kaftân baha" adıyla vergi toplamaları üzerineydi. Bu şikâyet üzerine Kütahya mollasına yazılan hükümde reayadan alınan haksız paranın iadesi istenmiş ve davanın şer' ile görülmesi emredilmiştir (MD. 93: 64, h. 308).

Bir diğer belgede, Kütahya'ya bağlı Karacasu ve Yenişehir kazalarının halkı (yine) Kütahya mütesellimi ve adamlarını suçlamaktadır. Belgeye aktarıldığı tarih itibarıyla 1075 senesi Zilhicce'sinde (Haziran 1665) kayda geçmiş olayda bu kişiler halktan zorla para almışlardır. Olayın soruşturulması için divan-ı hümayundan yazılan emirde, dava yöneticisi olan Kütahya mollasından davanın şer'le görülmesi ve sonucun bildirilmesi emredilmiştir MD. 95: 80, h. 544\546). Bir başka belgede ise Kütahya'nın Şeyhlü kazasına tabi Ömeroğlu karyesinden (vergi memurları) avarız ve sair tekalif adıyla halktan fazla para talep etmişlerdir. Bu davanın yürütücüleri olan Şeyhlü kadısı ve Kütahya müteselliminden verginin tarh edildiği miktarda

toplanması istenmiştir (MD. 96: 123, h. 614). Kütahya'nın Virancık kazasında H. 1101 (M. 1690) senesinde vuku bulan bir diğer olayda ise bu kez Subaşı Ebubekir rol almıştır. Virancık nahiyesinin zeamet karyeleri reayasının Kütahya mollasına başvurması ve molların da merkeze durumu iletmesi sonucu belge kayda geçmiştir. Bu olaylarda da Ebubekir subaşı 30-40 adamıyla birlikte Virancık'a bağlı zeamet karyelerini teker teker gezmiş kanuna aykırı olarak ve reayanın durumuna bakmadan mallarını almıştır.¹⁴ Davayı yürütmekle görevli Kütahya mollası ve Anadolu beylerbeyinden, davanın "şer'le" görülmesi ve durumun bildirilmesi istenmiştir.

Kayıtlardan öyle anlaşılıyor ki ehl-i örf sadece kazalarda ya da köylerde ekip biçmekle hayatını sürdüren reayanın mal ve paralarını almamıştır. Yaylaklarda ve vakıf arazisinde bulunan reayadan da fırsat buldukça kanunsuz mal ve para almıştır. Öyle ki, 1075 senesi Zilkade ayının ilk günlerinde (Mayıs 1665) Hacı Arslan, Safer ve Şaban adlı kişilerin şikâyeti sonucu ortaya çıkan olay buna örnektir. İnegöl yaylaklarında gerçekleşen olayda, burada yaşayan halktan (ki muhtemelen konargöçer reayaydı) mirimiranın adamları "bağ akçesi" adıyla kanunsuz para istemişlerdir. Kütahya ve İnegöl kadısına havale edilen davada paranın alınmaması ve görevlilerin yaylak sakinlerine müdahalesinin engellenmesi istenmiştir (MD. 95: 66, h. 433). Ehl-i örf taifesinin bir diğer haksız vergi talebi ise Gazi Sultan Murat Han Evkafı reayasına yapılmıştır. 1089 Rebiyülahir (Haziran 1678) ayında kayda geçen olayda, Kütahya sancağında "bedel-i avarız" ve "bedel-i mütekaidin" vergisini toplamakla görevli memur, vakıf karyesi reayasından fazla vergi talep etmiştir. Bunun üzerine davaya atanan Şeyhlü ve Kütahya kadısından vergiyle ilgi tutulan defterdeki kayıtlara göre verginin alınması istenmiştir (MD. 96: 48, h. 250).¹⁵

Birinci başlık altında toplanan ehl-i örfün reayaya karşı işlediği haksız yere para ve mal almak gibi küçük denilebilecek bu suçlarda ehl-i şer'in, özellikle kadıların işlediği suçlarda olduğu gibi, merkez genellikle ehl-i şer'den bir ya da iki kişi görevlendirmiştir. Davanın yürütülmesinde yine yerinde görülme usulü izlenmiş ve mağdur duruma düşen reayanın zararlarının tarafisi dava yürütücülerinden hemen istenmişti. Bununla beraber defterlerdeki merkezden taşraya gönderilmek üzere kaydedilen emirlerde, cezalarla ilgili yine net bir bilgi yer almamaktadır. Bunun nedeni büyük ihtimalle davaların küçük denilebilecek suiistimallerden oluşmasıdır. Nitekim başta vergi memurlarının ya da kadıların toplamakla yükümlü olduğu vergide, tarh edilen miktarın üzerinde topladıkları iddialarına karşı dava yürütücülerine verilen emir, verginin tarh miktarına göre toplanmasının sağlanması ve fazla toplanan verginin iadesi şeklindeydi. Şimdi yine ehl-i

örf taifesi tarafından aynı amaçla işlenen fakat reayanın daha ağır muamelelere maruz kaldığı suçlara bakılabilir.

Ehl-i Örfün Zulm, İşkence, Hapis ve Ölümle Sonuçlanan Suiistimalleri

Ehl-i örfün mal ve para edinmek amacıyla işlediği ilk başlık altında incelenen suiistimallerde reayanın can güvenliğine bir taarruz olmadığı görülmektedir. Bununla beraber bu başlık altında incelenen belgelerde ehl-i örf taifesinin, yine maddi kazanç sağlamak amacıyla, ancak bu kez reayanın can güvenliğine kastederek gerçekleştirdiği suiistimler ve bu suçlara mukabil merkezlin tepkisi ve müdahalesi üzerinde durulacaktır. Buradan hareketle ele alınan ilk hüküm yapılan kötü muamele neticesinde reayanın toprağını terk etmesiyle ilgilidir. Bu hüküm, Kütahya'nın Çavdarhisar mevkiinde, "hisar-ı çavdar" halkının arzı üzerine kayda geçmiştir. Buna göre belgede, Kütahya mütesellimi ve Germiyan mütevellisi Selim, faili meçhul bir ölüme sebep göstererek Çavdarhisar halkından "öşr-i diyet" ve "ücret-i kadem" adıyla para almışlardır. Adı geçenler bununla da kalmayarak reaya halkına baskıyı sürdürmüşler ve reayanın topraklarını terk etme kararı almasına neden olmuşlardır (MD. 85: 112, h. 261). Bunun üzerine görülen davada merkez yapılan zulmün derhal engellenmesini istemiştir. Ayrıca merkezden gönderilen emirde "öşr-i diyet" adıyla toplanan verginin yasaklandığını ve bu gerekçeyle toplanmış paranın iadesi emredilmiştir (aynı belge). Burada dikkati çeken nokta ehl-i örf taifesinin yaptığı zulüm sonucu reayanın topraklarını terk etme kararı almasıdır. Bu durumun belgeye yansması, merkeze gönderilen bu arzın daha etkili olması adına yapılmış olabilir. Öyle ki buna benzer bir başka olay devre çıkma başlığı altında aktarmıştı. Daha önce söylediği gibi reayanın bu tür suiistimallere karşı yapabildiği en önemli hareket toprağını terk etme ya da terk etmekle tehdittir. Reayanın kötü muamele sonucu topraklarını terk ettiği bir başka olay ise Gölpazarı kazasında meydana gelmiştir. Kütahya mollasına ve Gölpazarı naibine gönderilen hükümden anlaşıldığına göre, Kütahya mütesellimi reayadan "ferman akçası", "konak akçası" ve "kisve" adı altında kanunsuz vergi almıştır. Bu durumun engellenmesine dair emr-i şerif gönderilmesine rağmen mütesellim "zulm ve teaddi" ile vergi almaya devam etmiş ve reayanın toprağını terk etmesine sebep olmuştur (MD. 96: 154. h. 781).

Reaya toprağını terk etmekten başka ehl-i örfün suiistimali neticesinde başka muamelelere de maruz kalmıştı. Bunlardan biri ehl-i örfün, reayadan para alabilmek için, reayayı hapsedmesidir. Öyle ki 1075 Zilhicce'sinde (Temmuz 1665) kayda geçen olay buna örnektir. İnegöl kazasında "na'ibü's-şer" olan Mahmud'un arzında İnegöl'e bağlı Kurşunlu köyüne

Kütahya mütesellimi ve adamlarının gelip bir kısım köy halkını götürüp hapsediği görülmektedir. Buna mukabil Kütahya mollasına yazılan hükümde bu şahısların serbest bırakılması ve davanın yerinde görülmesi istenmiştir (MD. 95: 66, h. 429). Bir başka hükümde Kütahya'nın Gümüş nahiyesinde Molla Fenari vakıf karyesinden Yakup ve Mehmet adlı kişiler, yine Kütahya mütesellimi tarafından hapsedilmiştir. Hapsin nedeni olarak ise, şahısların vergi vermediği öne sürülmüş ve bu kişileri bırakmak için 300 kuruş cerime istenmiştir. Davanın çözümü için 1089 yılı Şaban ayında (Ekim 1678) yazılan hükümde davanın yerinde görülmesi istenmiştir (MD. 96: 130, h. 657).

Ehl-i örf taifesi reayayı hapsetmek dışında, işkence ve hatta ölüme varan kötü muamelelerde de bulunabilmektedir. Öyle ki Kütahya müteselliminin 12 adamı Pazarcık kazasına bağlı Karabağ köyüne gelmiş ve 50 kadar köylüyü Bozüyük kasabasına sürmüştür. Sürdüğü bu 50 kişiden bazısını kollarından bazısını ayağından baş aşağı asarak çeşitli işkenceler yapmıştır. Buna neden olarak ise köylülerin bir kişiyi öldürüp atını ve parasını almasını sebep göstermiştir. Aynı mütesellim yine Pazarcık kazasına tabi Özü köyünden bir kişinin 60 kuruşunu almış ve köy halkından bazı kişilere benzer işkencelerde bulunmuştur. Kütahya kadısına ve mütesellimine havale edilen davada mütesellimin aldığı paranın iadesi ve suiistimallerine son vermesi istenmiştir (MD. 96: 100, h. 503. Tarih: Cemaziyülahır Sene 1089).

Bir başka hükümde, yine Kütahya müteselliminin adamları bu kez kendi görev bölgelerin dışında kalan Hisarcık köyüne taarruzda bulunmuşlardır. Kocaeli sancağının İznik kazasına bağlı olan ve padişah hası olan karyenin iki ahalisinden 10 kuruş paraları mütesellimin adamları tarafından alınmıştır. Bununla da kalmayıp aynı köyden dört kişiyi -belki de para vermeyi reddettiklerinden- Kütahya tarafına götürüp öldürmüşlerdir. Ehl-i örf taifesi üyeleri tarafından yapılan ve hiçbir geçerli sebebe dayanmayan bu olayın takibi ve çözümlenmesi Kütahya mollasına havale edilmiştir (MD. 96: 171, h. 869).

Bir başka olay, 1103 senesinin Zilkade (Ağustos 1692) ayında Anadolu eyaletinde avarız ve nuzül vergileri toplamakla görevli Seyyid Ahmet'in adamları tarafından yapılmıştır. Seyyid Ahmet'in adamlarından bazıları vergi toplamakla görevlendirildikleri yerlerdeki halkın mallarını gasb ve hatta halkı katletmişlerdir. Savaşın da cereyan ettiği bir zamanda çok geniş coğrafyada meydana gelen bu vakanın takibi ve halledilmesi Aydın, Saruhan, Teke, Sığla, Hamit ve Kütahya kadılarına ve Seyyid Ahmet'e havale edilmiştir (MD. 104: 64, h. 276).

Bir diğerk hükümden anlaşıldığına göre vakıf topraklarında yaşayan halka “tumar sahibi” tarafından bir saldırı yapılmıştır. Valide Sultan’ın kethüdası İzzet’in şikâyeti üzerine kaleme alınan hükümdede; zuamadan Kahraman Ömer isimli kişi, Sultanhisarı evkafı köylerinden Çulhalar isimli köy halkına taarruzda bulunmuştur. Kahraman Ömer’in taarruz sebebi, Çulhalar köyünde kendi zeamet karyelerinden olan “Keçilü nam karyemden reayam vardır” iddiasıdır. Kahraman Ömer bu iddiayla Çulhalar köyünde reayanın evlerini basıp yağma etmiştir. Bunun üzerine davanın görülmesi için Kütahya ve Gökçedağ kadıları ve Kütahya mütesellimi görevlendirilmiştir. Merkezden yazılan emirde, dava yürütücülerinden öncelikle yağmalanan malların iadesi ve davanın “şer” ile görülmesi emredilmiştir (MD. 96: 193, h. 1062).

Cezalandırma noktasında bunlardan farklı bir hüküm Kütahya’nın Geyve halkının arzı üzerine yazılmıştır. Davayı yürütmek için Kütahya mollası ve mütesellimine gönderilen hükümdede, Geyve kazasında bulunan subaşı ve mutasarrıfın halka eziyet ettiği ve halktan haksız vergi aldığı görülmektedir. Diğerk hükümlerden farklı olarak bu hükümdede dava yürütücülerinden halka eziyet eden görevlilerin merkeze sevk edilmesi istenmiştir (MD. 95: 79, h. 532).

Ehl-i örf taifesinin görevini kötüye kullanarak, bir sebebe istinaden ya da sebepsiz yere reayaya haps, yağma, işkence, ve hatta reayanın ölümüne sebep olan suçlar bu başlık altında incelenmiştir. Merkezden gönderilen hükümlerden de anlaşıldığı üzere davalar genellikle mahallinde, yine taşrada görevli başka taşra görevlileri tarafından yürütülmüştür. İlgili başlık altında incelenen ehl-i örfün işlediği bu suçlar neticesinde taşraya sevk edilen davaların yürütülme sürecinde temel istekler belirtilmesine karşın, ceza ile ilgili ipuçları yoktur.

c) Yöneticilerin Eşkya ile İşbirliği Yaparak Yaptıkları Suiistimler

Kütahya havalindeki taşra yöneticilerinin bu suiistimallerinin yanında -belki de görevi suiistimalde en tehlikelisi- eşkıya ile işbirliği içerisinde yaptıklarıdır. Öyle ki Kütahya merkezinde oturan halkın, Kütahya’da naiblik yapan Mevlana Kasım’ı şikâyet etmeleri bu sebeptendi. Naib Kasım bir takım eşkıya ile işbirliği yaparak şehir halkından “cerime” adı altında bir vergi toplamaktaydı. Bu vergiyi vermeyen -ya da vermek istemeyen- reayayı ise hapsedmekte ve çeşitli tecavüzlerde bulunmaktaydı. Merkezden yazılan hükümdede Anadolu beylerbeyinden bu olayların son buldurulması ve başta naib olmak üzere suçu işleyenlerin İstanbul’a gönderilmesi istenmiştir (MD. 78: 655, h. 1799). Bu olayın gerçekleştiği zamana dikkat edildiğinde Anadolu’da Celali Fetretinin vuku’ bulduğunu ve batıda Avusturya

ile savaşın devam etmekte olduğu görülmektedir. Özellikle Anadolu'da eşkıya olaylarının son derece fazla olduğu bir dönem olması nedeniyle bir taşra görevlisinin eşkıya ile işbirliği yapması normal görünebilir. Ama burada dikkati çeken durum, bu olayın, davanın yürütülmesi ya da yerinde çözümlenmesi için, ehl-i şer' den bir görevlinin görevlendirilmemiş olmasıdır. Bunun yerine ehl-i örf ten taşradaki en yüksek rütbeli görevli olan beylerbeyi görevlendirilmiş ve davanın görülmesi adına suçluların İstanbul'a nakli istenmiştir. Benzer bir karar 1075 Şevval'inde (Mayıs 1665) kayda geçmiş başka bir hükümde görülmektedir. Kütahya'nın Güre kazası ahalisinin şikâyeti Yusuf bölükbaşı adlı görevlidir. Yusuf bölükbaşı eşkıyadan bir takım adamları da yanına alarak reayadan durumlarına göre 7 ya da 8'er akça toplamıştır. Bununla da kalmayarak "sürücü hizmeti", "konakçı" ve "mübaşir hizmeti" adı altında para talep etmiştir. Kütahya mollasına ve mütesellimine havale olunan davada Yusuf'un acilen yakalanıp İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir (MD. 95, s. 61, h. 394). Öyle anlaşılıyor ki, devlet kendi atadığı bir görevlinin böylesine bir suçu işlemesinden son derece rahatsız olmuştur. Halkın canına, malına yönelik işlenen suçların eşkıya ile işbirliği yapılarak yürütülmesi belki de devletin en hızlı ve en sert tepki verdiği suçlardı.

Sonuç

Osmanlı taşra sisteminde taşra yöneticileri-reaya münasebetleri hassas bir denge üzerine kurulmuştu. Merkezi yönetim bu dengenin kurucusu, koruyucusu ve yürütücüsü idi. Merkezi yönetimin taşrada kurduğu bu idare sisteminden beklentisi taşra yöneticilerini yine merkez tarafından verilen otorite ile yürütmeyi sağlaması, reyanın ise üretimi gerçekleştirip üzerine düşen vergiyi vermesiydi. Fakat çeşitli nedenlerden dolayı bu sistemi koruyan ve kontrol eden merkezi otoritenin zayıflaması Osmanlı'nın taşrada kurduğu sistemde yönetici- yöneten ilişkisinin reaya aleyhine bozulmasına yol açmıştı. Taşrada görevli ehl-i örf ve ehl-i şer' gibi kimi yöneticiler, zaman zaman görevlerini kötüye kullanarak reayadan fazla vergi toplamaya çalışmışlardır. Merkezi yönetim ise bunu engellemek için çeşitli tedbirler almış ve tespit edilen suiistimallerde reayadan alınan para ve malların - taşradaki mahkemelere sevki yapılarak hukuki çerçevede- iadesine ve benzer suiistimallerin önüne geçmeye çalışmıştır.

Bu çalışmaya konu olan dönem ve belgelerden öyle anlaşılıyor ki, merkezi yönetimin aldığı kararlar, tespit edilen suiistimalin her hangi bir kayırmaya mahal vermeden, reyanın haklarının korunarak, olayın/davanın çözümlenmesi ve taşrada kurulmuş olan yönetim mekanizmasının yeniden işler hale getirilmesine yöneliktir. Bu durum en bariz şekilde, davaların takibini

yapan, dava yürütücülerinin atandığı kısımda görülmektedir. Öncelikle kim tarafından suç işlenmiş olursa olsun, davanın yürütülmesinde mutlaka ehl-i şer' den bir kişi -genellikle kadı- görevlendirilmişti. Bunun yanında suçun niteliği, büyüklüğü, işleyen kişilerin sayısına göre ehl-i şer' in yanında davaya yardımcı olacak ve dava sürecindeki suiistimali önleyecek genellikle ehl-i örften diğer görevli -ya da görevliler- tayin edilirdi. Özellikle önemli davalarda hem ehl-i şer' den hem de ehl-i örfden kişi ya da kişilerin görevlendirilmesi merkezi yönetiminin taşra idaresi içinde yaptığı fiili en önemli girişimlerdendir. Merkezin uyguladığı bu ikili yönetim -aynı zamanda kontrol sistemi- modelinin işlediği yine incelenen belgelerin bazılarında görülmektedir. Öyle ki, devre çıkma ile ilgili suçların çoğunda suçun merkeze iletilmesi kadılar vasıtasıyla olmuştur. Nitekim kadı tarafından iletilen bu suçların hepsi ehl-i örf taifesi tarafından işlenmiştir.

Kayıtlarda taşra yöneticilerinin reayaya karşı işlediği suçlar, kimi zaman ayrıntılarıyla net bir şekilde ortaya konmasına karşın, uygulanacak ceza her hükümde aynı netlikte zikredilmemiştir. Bunun nedeni, daha yargı süreci yeni başladığından suç isnat edilen görevlilerin henüz zanlı pozisyonunda olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber -merkezden gönderilen emirlerde- davanın süreciyle ilgili verilmiş talimatlar arasında -eğer görevli suçlu bulunacak olursa- ceza ya da yapılacak muameleyle ilgili ipuçları da verilmiştir. Mesela, devre çıkma suçunda taşra yöneticisinin suçu kesinleşirse, işlediği suçun büyüklüğüne ve coğrafyanın genişliğine göre öncelikle ihtar edilmesi, sonra İstanbul'a nakli yahut doğrudan İstanbul'a nakli istenmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'da yapılacak yargılamada verilecek ceza idamdı. Buna karşın özellikle vergi tahsili sırasında vuku bulmuş vakalarda, dava yürütücülerinden istenen, varsa reayanın zararının tazmini ve verginin tarh edildiği ölçüde toplattırılması olmuş, vergiyi toplamakla yükümlü olan görevliye ise bir uyarı ya da cezadan bahsedilmemiştir. İncelenen hükümlerden yola çıkarak şunlar söylenebilir: her ne kadar bu davaların yürütülmesi işi başta taşradaki mahkemelere havale edilmişse de, mahkeme sürecinde sadece suçun, suçlunun tespiti, suçun işlenmesinin engellenmesi ve zararın tazmini gerçekleştirilebiliyordu. Suçu işleyen ehl-i örf ya da ehl-i şer' den görevliye ceza verilemiyordu. Hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla, özellikle görevlinin suçu işlediği kesinlik kazanırsa cezalandırılmak üzere İstanbul'a sevki isteniyor, ehl-i şer' in yönettiği taşra mahkemelerinin eyaletlerdeki devlet görevlilerine uygulanacak cezaları icra edemediği ortaya çıkıyor.

Yöneten-yönetilen ilişkisi çerçevesinde merkezi hükümetin reaya yönündeki genel tavır, reyanın talebi doğrultusunda, mağdur durumda olan

reayanın zararlarının karşılanması ve suiistimallerin son buldurulması çabasıydı. Reayanın bu ilişki içerisinde yapabildiği iki şey vardı. Birincisi şikâyetini/durumunu aracı vasıtasıyla ya da bizzat merkeze ulaştırmak ve durumun düzeltilmesini beklemektir. Eğer bu gerçekleşmezse ve şikâyet katlanılamayacak seviyeye ulaşırsa ikinci ve son çare olarak toprağını terk ederek uzaklaşmaktı.

Aslına bakılacak olursa böylesine bir çalışmada Osmanlı taşra yöneticilerinin halk ile olan ilişkilerinin “iyi” olmadığı gibi bir sonuç çıkarılabilir. Ne var ki bu çıkarım tam anlamıyla doğruyu yansıtmaz. Zira bu çalışmanın ana malzemesini oluşturan mühimme defterleri, halkın şikâyetlerini yansıtan kaynaklardır ve bu kaynaktaki kayıtlar bazı olumsuzluklar üzerine tutulmuştur. Bu kayıtlardan yola çıkılarak -kaba bir mantıktan hareketle- Osmanlı taşrasında yöneten-yönetilen ilişkisinin tamamen olumsuzlanması (ya da suiistimler üzerine kurulu olduğunun düşünülmesi) doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Zaten verilen örneklerde de merkezi idarenin yapılan/işlenen cürümün niteliğine göre ve genelde reaya lehine hüküm verildiği görülmektedir. Bunun yanında taşradaki her hangi bir reayanın arzını (şikâyetini) devletin merkezine ulaştırabildiği, dolayısıyla merkezi hükümetle halk arasında iletişim kanallarının açık olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca mühimme defterleri temel alınarak (yaklaşık 100 yıllık bir sürece yayılmış 37 defterin taranmasıyla) tespit edilen hükümlerin incelendiği bu çalışmada, Kütahya ve çevresine ait taşra yöneticileri kaynaklı şikâyet sayısı (yapılan taramalarda sadece 50 hüküm tespit edilmiştir) çok fazla değildir. Öyle ki bu durum, İstanbul’a yakın olan bir eyaletten merkeze bu kadar az olayın yansması, taşrada kurulmuş idare sisteminin- en azından merkeze yakın yerlerde- iyi işletildiği şeklinde yorumlanabilir.

Görüldüğü üzere, taşradaki yöneten-yönetilen ilişkisi belirlenmiş bir takım hukuki kaideler üzerine kurulmuş ve bu kaideler üzerine yürütülmesi amaçlanmıştır. Ne var ki bu çemberin dışına çıkıldığı zamanlarda merkezi yönetim müdahale ederek, başta ehl-i şer’in idare ettiği yerel mahkemeler ve ehl-i örften görevliler vasıtasıyla, hukuki kurallar yeniden ihdas etmeye çalışmıştır.

Açıklamalar

1. Tahrir defterlerinde “kânûn-ı hümayûn”, “kavânin-i örfiyye-yi Osmaniye” veya “kazâyâyı örfiye” gibi başlıklarla kaydedilmiş bulunan kanunnâmeler, devlet bürolarına vaz’ edilmiş resmî metinler ve hakiki kanunlar olup, imparatorluğun bütününde geçerli olan genel kanunlardan farklı olarak, her bölgenin sosyal ve ekonomik yapısı ile sahip olduğu örf ve âdetlere göre tespit edilmiş, ait olduğu birime özel birtakım kanunları içeren kanunnâmelerdir (Barkan 1943: LIX).
2. Öyle ki Beylerbeyi divanları ve kadı mahkemeleri bu kanunlara uygun karar vermek zorundaydılar (İnalçık 2001: 334).
3. *Adaletname*, devlet otoritesini temsil eden görevlilerin halka karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklindeki padişah hükmüdür. Adaletnamelerin ilanına sebep olan söz konusu görevi (devlet otoritesini) kötüye kullanmanın başında, halktan alınan fazla vergi veya haksız para ve mal talebi gelmektedir. Öyle ki Adaletnameler, özellikle bu suiistimallerin arttığı ve yaygınlaştığı dönemlerde padişah tarafından haksızlıkların yasaklandığını bildiren beyannameler şeklinde taşra görevlilerine ve reayaya gönderilmişti. (Adaletnameler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İnalçık 1965: 49-160.)
4. Kütahya şer’iyye sicilleri 18. yüzyıldan başlamaktadır. Bunun yanında, Mühimme defterleri gibi, aynı tip belgeleri ihtiva eden şikâyet defterleri ise bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren tutulmuştur.
5. Uriel Heyd, bu cezalar ek olarak, sultanın fermanını ya da kadıların belgelerini taklit eden kişilerin bir elinin kesileceği gibi cezaları da belirtmiştir. Ayrıca Heyd, Osmanlı ceza hukukuna ait yorumlarında, verilen cezaların şer’i hukuktan çok hükümdarın yetkisiyle şekillenen örfi hukuka dayanan cezalar olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda verilen cezaların çoğu, devletin yararına olacak biçimde (ki bu cezaların bir çoğunun şer’i hukuktaki karşılığı para cezası olmamasına karşın) para cezası şeklinde belirlenmişti. Buna ilaveten “kürek” cezası da yine devletin donanmada ihtiyacı olan insan gücünü karşılamak adına çoğu suçta şer’i ve örfi hukuka aykırı olarak uygulanmış bir diğer cezaydı (Heyd 1983: 644-645,651).
6. Devre çıkmanın yasak olduğuna dair, farklı tarihte kayda geçmiş bir başka hüküm için bk. MD. 96, s.190, h. 973.
7. “sen ki kâdisın bu bâbda kimesneye bir vechile himâyet ve mu’avenet itmeyüb, ashâb-ı hukûkın şer’ ile müteveccih olan hakların ba’de’s- sübût bî- kusûr alıvirdükten” (MD. 84: 27, h. 49).
8. “Bilmiş olasın ve sen ki husûs-ı mezbûra mübâşirsın başın sana gerek ise bu bâbda gereği gibi takayyüd idüp, ahâli-yi vilâyetin şer’ ile müteveccih olan hakların alıvirmekte dakika fevt itmeyesin.” (MD. 84: 27, h. 49).
9. Osmanlı Devleti’nde halkın şikâyet hakkı, Orta-Doğu devlet ve hükümet sisteminin temel prensibi olan, adalet kavramına dayanmaktadır. Bu prensip gereği halk şikâyetini doğrudan doğruya merkezdeki en yetkili organa, divan-ı hümayuna sunabilmişti. Osmanlı toplumunda Müslüman, zimmi tüm reayanın ve hatta ehl-i şer ve ehl-i örfün oluşturduğu yönetenlerin şikâyetlerini iletmek adına “arz” sunma hakkı vardı. Nitekim halk

şikâyetlerini “arz-ı hâl”, “arz-ı mahzar” adı altında dilekçelerle merkeze ilemişlerdi. Bu doğrultuda bütün bir kaza halkı şikâyetini (arz-ı hâlini) kadı vasıtasıyla sunabildiği gibi, halktan bir kişi bireysel olarak doğrudan divan-ı hümayuna (ya da kadı aracılığıyla da) başvurusunu yapabilişti (İnalçık 2000a: 49-50).

10. Taşradaki reyanın toprağını terk etmesi, vergi yükünü kaldıramaz hâle geldiği veya yaşamını idame ettiremeyecek yoğunlukta zulüm ya da baskıya maruz kaldığı durumlarda kullandığı bir yöntemdi. Nitekim reyanın bu yöneme olağanüstü durumlarda başvurduğu görülmekteydi. Öyle ki III. Murat döneminde 1579 senesinde vuku bulmuş Safevi seferi sırasında Anadolu’da büyük askeri yollar üzerinde yer alan bir kısım köylerin halkı maruz kaldıkları “teaddi” sonucu topraklarını terk etmişlerdi (Göçer 1964: 145, ayrıca bk. (İnalçık 2000b: 138).
11. “Mûmâ-ileyh devre çıkarsa cümlemüz celâ-yı vatan iderüz” deyü re’âyâ kavlı ü karar eyledüklerin bildirüb” MD. 82, s. 125, h.216. Reyanın toprağını terk etme tehdidi bir başka hükümde “men’ u def olmaz ise cümlemüz firâr ve terk-i dâr u diyâr itmek mukarrerdür.” şeklinde ifade edilmiştir (MD. 85, s.243. h. 594).
12. “Vusûl buldukda, emrüm üzere bu husûsa onat vechile mukayyed olub mütesellim-i mezbûri devrden men’ idüb min- ba’d il üzerine çıkartmayub re’âyâ vü berâyânun müft ü meccânen bir habbelerin aldurmayub ve bir ferdi rencide vü remide itdürmeyesin. Memnû’ olmaz ise yazub arzleyeyisin.” (MD 85, s. 241, hk. 591).
13. “Memnû’ olmazlar ise her kim olur ise olsun yazub arz eyleyesin ki emr-i şerîfime itâ’at itmeyüb fukarâyı rencide idenlerün haklarından gelinmek bâbında sonradan ne vechile emr-i şerîfim sâdir olur ise mücebi ile amel oluna.”(MD. 82, s. 153, h. 315). Benzer ifadeler MD. 81: 250, h. 566, MD. 85: 243. h. 594, MD. 96: 190, h. 973 nolu hükümlerde de yer almaktadır.)
14. “Virancık nâhiyesinde zü’amâdan Mustafa nâm zü’amânın ze’âmet karyeleri re’âyâsı meclis-i şer’e varub mezbûrları üzerlerine olası lâzım gelen itibâr-ı şer’iyye vesâir hukûk ve rüsûmları şer’ ve kânûn ve defter mücebince virüb kusûrları yoğ iken bin yüz bir senesinde karyeleri subaşısı Ebubekir nâm kimesne otuz kırk atlu ile karye üzere çıkub hilâf-ı şer’-i şeffime ve divân-ı hümayûnuma ve vezîr-i selâtin nâmına külli akçaları aldugundan (...), muhtâc dimeğin ve koyun ve kuzuyu ve bal ve yağ ve sâ’ir makûleleri almağla (MD. 101: 26, h. 85).
15. Bu olayın tersi bir vaka ise Kütahya kazasında vuku bulmuştu. Kütahya’nın Gediz kazasının Gürleyik reayasının 150 kuruşu ve bir miktar malları, bu kez vakıf görevlisi Osman tarafından “siz çiftlik reayasısınız” diye alınmıştı. Aslında tımar toprağı olan karyeden alınan paranın iadesi ve davanın görülmesi Kütahya ve Gediz kadısından istenmişti (MD. 96: 25, h. 135).

Kaynaklar

- Akman, Mehmet (2004). *Osmanlı Devletinde Ceza Yargılaması*. İstanbul: Eren Yay.
- Barkan, Ömer Lütfi (1943). *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- Emecen, Feridun (1994). “Devre Çıkma”. *DİA*. C. IX. İstanbul: İSAM Yay. 250-251.
- Erim, Neşe. “Osmanlı İmparatorluğunda Kalabendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme”. *Osmanlı Araştırmaları* IV: 79-88.
- Faroqhi, Suraiya (2003). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. Çev. Gül Çağalı Güven ve Özgür TÜresay. İstanbul: YKY.
- Heyd, Uriel(1983) “Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat”. Çev. Selâhaddin Eroğlu. *AÜİFD* XXVI: 633-652.
- Göçer, Lütfi (1964). *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- İnalcık, Halil (2000a). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*. İstanbul: Eren Yay.
- _____, (2000b). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (I) 1300-1600*. Çev. Halil Berktray. İstanbul: Eren Yay.
- _____, (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. Çev. Ruşen Sezer. İstanbul: YKY Yay.
- _____, (1965). “Adâletnâmeler”. *Belgeler* II (3-4): 49-160.
- İnalcık, Halil (2001)“Kanunnâme”. *DİA*. C. XXIV. İstanbul: İSAM Yay. 332-336.
- İpşirli, Mehmet (1994a). “Ehl-i Örf”. *DİA*. C. X. İstanbul: İSAM Yay. 518-520.
- _____, (2000b). “İlmiye”. *DİA*. C. XXII. İstanbul: İSAM Yay. 140-144.
- _____, (2001c).“Kalemiye”. *DİA*. XXIV. İstanbul: İSAM Yay. 247-248.
- Mumcu, Ahmet (1985). *Tarih içindeki Genel Gelişimiyle Osmanlı Devletinde Rüşvet*. İstanbul: İnkılap Yay.

The Relations Between the Governing and the Governed in the Province of Kütahya and Environs in the 17th Century

Süleyman Polat*

Abstract

The Ottoman provincial administration consisted of two separate administrators from ehl-i örf and ehl-i şer appointed by the central government. Through this dual administration system, the Ottoman central bureaucracy aimed to establish a strong authority and to protect the people from mistreatment by local authorities.

The legal orders that were sent from the center to the local authorities were in accordance with this aim. In theory, the policy of the central government created a system in favour of the people and central authority. In practice, however, the local authorities occasionally acted against the system. This study aims to identify the events in which the local authorities acted contrary to the law in the Kütahya Province, which was a crucial part of the 17th century Ottoman Administration System. The study focuses particularly on the reaction of the central government to the provincial authorities who acted contrary to the law and on the relationship between the central government, provincial authorities and the people of the Kütahya Province. In this context, the Mühimme registries were used as primary sources in addition to a number of secondary sources.

Keywords

Ottoman Provinces System, Provinces Governor, Ottoman Public, Kütahya, 17th Century

---

* Dr., Dumlupınar University, Faculty of Science and Letters, Department of History - Kütahya / Turkey
suleymanpolat@gazi.edu.tr

Türk Batıcılığının Milliyetçi-Muhafazakârlık Üzerinden Tenkidi: Erol Güngör Örneği

Fatih Yıldız*
Fikret Çelik**

Özet

Tanzimat sonrası dönemde tarih sahnesine çıkan Türk aydınlarının temel meselesi zayıflayan devleti güçlendirmektir. Türk aydınlarının devletin inhitatını durdurmak amacıyla devlet sistemine ve kamusal meselelere dair ortaya attıkları fikirler zaman içinde ideolojik bir içerik kazanmıştır. Osmanlı'nın son döneminden itibaren, Batı kaynaklı pozitivist ve materyalist fikirlerin zihniyet dünyalarını şekillendirdiği Batıcı-inkılâpçı Türk aydınları, bu fikirlere dayanan görüşleriyle, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan süreçte, devlet ve toplum düzeyinin yeniden şekillenmesinde etkili bir güç olmuşlardır. Bu çalışmada, milliyetçi muhafazakâr bir aydın ve ilim adamı olarak Erol Güngör'ün, Tanzimat sonrası dönemden kendi devrine kadar Batıcı-inkılâpçı aydınların kamusal meselelere ve başta din olmak üzere millî kültür unsurlarına yönelik yaklaşımlarına getirdiği tenkitler değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Tanzimat, Batıcı-İnkılâpçı Aydınlar, Batılılaşma, Millî Kültür, Cumhuriyet İnkılâpları

Giriş

Mustafa Reşit Paşa, Gülhâne Parkı'nda Tanzimat Fermanı'nı ilan edeceği günün sabahı evinden çıkarken, yakınlarıyla "Belki bir daha geri döne-

* Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü – Antalya / Türkiye
fatihyildiz@akdeniz.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü – Kırıkkale / Türkiye
fikretcelik23@gmail.com

mem” (Gevgilili 1990: 33) diyerek vedalaşır. Osmanlı Hariciye nâzırı Mustafa Reşit Paşa’nın, yapacağı işin neticesinde kendi bekâsından dahi emin olamaması, ilan edeceği fermanın devletin bekâsı için olmazsa olmaz bir hamle durumuna gelmesinden kaynaklanıyordu. Çünkü 18. yüzyılın başından itibaren bilhassa Rusya’ya karşı kaybedilen savaşlar ve Rusların mütemadiyen Osmanlı topraklarında gayrimüslim halkı, bilhassa Slav halklarını kışkırtma faaliyetleri Osmanlı Devleti’ni, Büyük Güçlerin gayrimüslim tebaa ile ilgili isteklerini yapmaya icbar etmiştir. Tanzimat’ın ilanı da o dönem Osmanlı’da “Düvel-i Muazzama” istediği için gayrimüslim tebaa lehinde yapılan birçok yenilik de kahir ekseriyeti dış kaynaklı iç meselelerin çözümü için siyasî amaçlarla yapılmıştır.

Osmanlı bürokratik eliti tarafından başlatılan Türk modernleşme hareketinin temel amacı, zayıflayan devleti tahkim etmektir. Modernleşme sürecinde Batı ile temasın her alanda artmasının da etkisiyle Osmanlı/Türk modernleşmesini yöneten bürokratik elitin içinden yeni bir sınıfın, Türk aydın sınıfının doğuşu gerçekleşecektir. Bu yeni sınıfın üyesi aydınlar, devletin bekâsı için evveliminde devlet sisteminin yeniden düzenlenmesi konusuna odaklanmışlardır. Osmanlı’nın son döneminden Cumhuriyet’e uzanan süreçte, birçok siyasî ve sosyal konuyu fikirleriyle etkileyecek olan Türk aydınlarının, hem sosyolojik köklerinin değişmesiyle hem de yaşanan siyasî olayların etkisiyle devlet ve toplum düzeni üzerine farklı görüşleri zaman içinde ideolojik bir içerik kazanacaktır. Bunda bilhassa siyasî olaylarla birlikte yaşanan demografik değişimin, devletin eğitim politikalarının ve Batı kaynaklı fikir hareketlerinin bazı Türk aydınları arasında yaygınlaşmasının etkisi büyüktür.

Türk modernleşmesi, Osmanlı’nın son döneminden itibaren devlet sistemi yanında sosyal ve kültürel alanları da etkileyen bir harekete dönüşmüştür. Türk aydını da tarih sahnesine çıktığı Tanzimat’ın ilanı sonrası dönemden itibaren Türk modernleşme hareketinin taşıyıcısı ve istikametini belirleyen en temel güç olmuştur. Erol Güngör, milliyetçi muhafazakâr bir aydın ve ilim adamı kimliğiyle Osmanlı’nın son döneminden kendi devrine kadar Batıcı-inkılâpçı Türk aydınlarını, bilhassa millî kültüre karşı tutumları ve kamusal meselelerle ilgili önerileri dolayısıyla tenkit etmiştir. Erol Güngör’ün, Tanzimat sonrası dönemden kendi devrine kadar, Batıcı-inkılâpçı aydınların, başta İslam olmak üzere millî kültür unsurlarına yönelik yaklaşımlarına ve bu aydınların fikirlerine istinad eden devlet politikalarına getirdiği tenkitler, Cumhuriyet tarihinde ilk defa bir ilim adamı tarafından yapılması nedeniyle önemlidir.

Murat Yılmaz, Erol Güngör'ün Ziya Gökalp-Mümtaz Turhan geleneğini devam ettirdiği tespitini yaptıktan sonra, Güngör'ün milliyetçiliğinin alamet-i farikasını; "Gökalp'in anti-Osmanlı ve siyasete bağımlı düşüncelerini eleştirirken, Turhan'dan da pozitivist bilim anlayışından uzak olmasıyla ve İslam kültürünün daha içinden konuşmasıyla ayrılmaktadır" (2006: 166) sözleriyle ortaya koymuştur. Güngör'ün tenkitlerini yaptığı eserlerini kaleme aldığı yıllar, "Türkiye'de milliyetçilik fikrinin sokaktaki kavgada 'taraf' olduğu zamanlara" (Alkan 2000: 158) tekabül eder. Kavganın diğer tarafında ise Güngör'ün Batıcı-inkılâpçı aydınların devamı olarak gördüğü sosyalistler yer alır. Türkiye'de siyasî ve sosyal yapının yaşadığı dönüşümün etkisiyle, netameli konularda fikir serdetmek o dönemde bir ilim adamı için neticeleri kestirilemeyen bir iş olmaktan çıkmaya başlar. Şu hususu da belirtmek gerekir ki Batıcı-inkılâpçı aydınlara Erol Güngör'den önce de tenkitler yapılmıştır; 1930'lardan itibaren Türk sağının önde gelen kalemleri Cumhuriyet inkılâplarının fikrî mimarlarına ve taşıyıcılarına kendi ideolojik tutumlarına göre tenkitler getirmişler ve bazı sosyalist aydınlarla kalem kavgaları yaşamışlardır.

Bu makalenin temel tezi, Erol Güngör'ün Batıcı-inkılâpçı aydınlara yaptığı tenkitlerin, esas itibariyle, bir ilim adamı tarafından Cumhuriyet inkılâplarıyla gerçekleştirilmek istenen laik toplum tasarımına yönelik ilk ciddi itiraz olduğudur. Cumhuriyet'in ilanıya birlikte başlayan 'ulus inşa süreci'nin toplumun dinî ve kültürel değerleri hilafına yapıldığı iddiasıyla temellendirilen bu itiraz, Erol Güngör'ün, Tanzimat döneminden kendi devrine kadar, millî kültür karşısında gördüğü aydınların ideolojik tenkidi üzerinden yapılmıştır. Ayrıca Güngör'ün de işaret ettiği gibi (1999: 205) Türk aydınının doğuşunu, gelişmesini ve halen içinde bulunduğu durumu araştıran bir sosyal bilimci, bunu yaparken, ister istemez Türkiye'nin fikir tarihini de anlatmış olacaktır. Bu yazı, Türkiye'de Batıcı-inkılâpçı aydınların ideolojik kökenlerinin irdelendiği birinci bölümle başlamakta, bilahare, Erol Güngör'ün Batıcı-inkılâpçı aydınlara yönelttiği tenkitlerin irdelendiği alt başlıklarla şekillendirilen bölümle ve devamında da bir değerlendirme ile sonuçlanmaktadır.

Batıcı-İnkılâpçı Aydınların İdeolojik Kökenleri

Yüzbaşı Alfred Dreyfus 1894 yılında casusluk suçlamasıyla ömür boyu hapse mahkûm olur ve cezasını çekmek üzere Guyan'daki Şeytan adasına sürgüne gönderilir. Dreyfus'un masumiyetine inananlar, başlangıçta ailesiyle birlikte bir avuç yazardır. Dreyfus'un masum olduğunu gösteren delillerin ortaya çıkmasıyla, davanın yeniden görülmesini isteyen yazarların sayısı da artar. Dönemin güçlü kalemlerinden biri olan Emile Zola da

katılır bu gruba. 15 Ocak 1898'de Dreyfus davasının yenilenmesini isteyen 261 profesörün ve 230 gazeteci ve yazarın imzasını taşıyan dilekçe *Le Temps* gazetesinde yayınlanır. 'Aydınlar Yüzyılı'nın doğuşunda yaşanan Dreyfus davasıyla ilgili hadiseleri bu şekilde anlatan Winock şöyle devam ediyor: "Sokaklar Yahudi aleyhtarlığı bağırması ve Zola karşıtı haykırımlar ve ordu lehine alkışlarla inerken, basın farkına vardı ki, yeni bir güç doğmaktadır: *Entelektüel*'ler" (2007: 13-29).

Dreyfus davasında; yazar, akademisyen, avukat, doktor, sanatçı birçok insanın Yahudi subay Dreyfus için bir araya gelerek adalet talep etmesi aydınların birlik olup kamuoyu oluşturması adına şüphesiz önemli bir milattır. Zygmunt Bauman da Batı'da aydınının 20. yüzyıl başında Dreyfus davası ile kamu alanında görünür hale geldiğini, fakat 18. yüzyılın son çeyreğinde modern aydınının öncüsü olarak nitelendirdiği Fransız "les philosophes" grubu ile birlikte tarih sahnesine çıktığını söyler: "Les philosophes yalnızca bir bireyler topluluğu olmanın ötesinde bir şeydi. Les philosophes yoğun bir iletişim ağıyla birbirine bağlı, sıkı sıkıya kenetlenmiş bir grup oluşturuyordu. (...) Onlar bir gruptu, özerk bir grup: düşünceyi, yazıyı, konuşmayı ve genelde dili öteki tüm toplumsal bağların yerine geçecek bir toplumsal bağ olarak gündeme getiren bir grup" (1996: 30-36).

Aydın için "dünyaya atalarından devraldığı değerlerle veya tartışmasız bir tavır ile değil, kendi kavram ve araçlarıyla bakan kişi" tanımı yapan İlber Ortaylı da Bauman tarafından farklı alanlarda zihnî faaliyette bulunan kişilerin bağımsız ve ortak bir hareketi üzerinden tarih sahnesine çıktığı işaret edilen aydınının, Rönesans'ın bir ürünü olduğunu ve Rönesans adamıyla doğduğunu söyler (2003: 35). Esas itibarıyla, Rönesans da Aydınlanma da modernite de zihnî faaliyetleriyle tarihe yön verenlerin, yani aydınların bir icadıdır. Batı'da aydınının tarih sahnesine çıkışı üzerine tartışmaların arka planında da Batı medeniyetinin tarihî süreçte yaşadığı dönüşüm yer alır. Batı tarihi merkeze alınarak aydınının soy kütüğüne bakıldığında, karşımıza, Antik Yunan'da sofistler, Ortaçağ'da ise rahipler çıkar. Ortaylı'nın doğumunu Rönesans'a götürdüğü aydın, Meriç'e göre de, "sofistlerin torunudur, çılgınlığı, hayâsızlığı, tecessüsü ile sofistlerin torunu" (1998: 28). Skirbekk ve Gilje de, Antik Yunan'da sofistlerin doğrudan demokrasi için halkın aydınlanması fikrini yönlendirdiklerini ve siyasî hayata katılım için gerekli olan münakaşa ve hitabet (rhetoric) sanatları, yurttaşlık bilgisi, insan doğası bilgisi vb. konuların halka sofistler tarafından öğretildiğini söylemişlerdir (2004: 53).

Tarihî süreçte, Batı'da, kamusal meselelerde iktidar karşısında bağımsız bir duruş sergileyebilen kişilerin oluşturduğu bir topluluk olarak ortaya çıkan

aydın sınıfı, mütemediyen biri birini kollayan, Batılılaşma süreci yaşayan ve Batı ile sancılı ilişkileri olan iki ülkede, Çarlık Rusya'sında ve Osmanlı Devleti'nde, 19 yüzyılın ortalarından itibaren kendini göstermeye başlamıştır. Osmanlı'da, bilhassa Ruslar karşısında mütemediyen kaybedilen savaşlar neticesinde, ordunun geliştirilmesi amacıyla başlayan modernleşme/Batılılaşma hareketi, bilahare devlet müesseselerinin Batılı modeller örnek alınarak yeniden yapılandırılmasıyla siyasî alanda da kendini gösterecektir. Askerî ve siyasî alanlardaki modernleşme hamleleri, yakın zaman içinde, sosyal hayatta da görülmeye başlar. İlk Osmanlı Türk gazetesi *Takvim-i Vekâyi*'nin 1831'de çıkarılmasıyla bağımsız olmasa da gazetecilikte ilk adım atılır. 19 yüzyılın ikinci yarısında müstakil gazetelerin çıkarılmaya başlanmasıyla, iktidar karşısında bağımsız bir pozisyon alabilen, çoğu o dönemin Osmanlı bürokrasisi mensubu gazeteciler, kamusal meselelerde Babîâlî'yi rahatsız eden bir yayın politikası takip ederler. Türk aydın sınıfının Tanzimat'ın ilanı sonrası dönemden itibaren siyasî ve sosyal meselelerde etkili bir güç olmaya başladığını görüyoruz. Tanzimat sonrası dönem için yazılanlara baktığımızda da o dönemde yeni bir aydın sınıfın ortaya çıkışı üzerinde durulduğunu görmekteyiz.

İlber Ortaylı'ya göre Osmanlı aydını 19. yüzyıl reformcu Babîâlî bürokrasisinin ürünüdür: “Davranışlarında henüz bağımsız ve özgür bir nitelik yoktur: Devlet kapısının mahkûmudur ama devlet kapısının düzenini de tartışmak ve değiştirmek amacındadır.” (2003: 37). Çoğunluğu bürokrasi mensubu aydınının, etrafında kenetlendiği hareketin adı “Yeni Osmanlılar”dır. Şerif Mardin de Yeni Osmanlıların “Sultan Abdülaziz devrinde ilk defa olarak Türkiye’de nispeten teşkilatlı bir siyasî fırka teşkil etmiş olan şahıslar” olduğunu söylemektedir (2004: 274). Mardin’e göre “Yeni Osmanlıların, Osmanlı İmparatorluğu’nda daha önce benzeri görülmemiş bir siyasî protesto grubunu temsil ettikleri söylenebilir” (2009: 11). Cemil Meriç de kendine has üslubuyla “İlk defa olarak sınıf-ı ulema parçalanıyor, çevresine yeni teklifler sunan bir intelijansiya doğuyordu. Genç Osmanlılar, bu şaşkın kafilenin en tanınmış temsilcileri”dir demektedir (2000: 131). Sina Akşin’e göre ise devletin mütemediyen zayıflaması karşısında üzüntü duyan gazeteci-aydınlardan oluşan Yeni Osmanlılar hareketi, “Osmanlı tarihindeki ilk Batılı (Avrupai) anlamdaki özgürlük hareketidir. Hareketin ikinci özelliği gazetecilerden oluşması ve mücadelesini basın yoluyla yapmasıdır.” (2005: 32).

Yeni Osmanlılar hareketine mensup önde gelen gazeteci aydınlar; Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Ağâh Efendi’dir. 1864-1867 yılları arasında Türk gazeteciliğinin çok önemli gelişme kaydetmesinde Yeni Osmanlıların

payı büyüktür. Ali Suavi'nin ve Ziya Paşa'nın yazdığı *Muhbir*'de, Namık Kemal'in yönettiği *Tasvir-i Efkâr*'da ve başyazarlığını yaptığı *Hürriyet*'te ele alınan konular Babiâli'nin tepkisini çekecektir. Bu vesileyle Kararnâme-i Âli ile basın hürriyeti ilga edilir (Tanpınar 2001: 224-225, Ebuzziya Tevfik 2006: 51). Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensubu aydınlar, Âli Paşa'nın basına getirdiği yasaklar sonucu, Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Avrupa'ya kaçmışlar, Babiâli'ye muhalefetlerini, ülkelerine yeniden dönebilme imkânı bulana kadar muhtelif Avrupa şehirlerinde çıkardıkları gazetelerle yürütmüşlerdir.

Tanzimat sonrası dönemde, Osmanlıda, Batılılaşmanın da etkisiyle yaşanan dönüşümle tarih sahnesine çıkan Türk aydınları, memleket meseleleri üzerine Babiâli'ye muhalefet ederken gelecek nesil aydınlar da birçok konuda öncülük edeceklerdir. Yeni Osmanlılarla ilgili olarak, bilhassa da Ali Suavi ve Namık Kemal'in ideolojik yönelimleri konusunda muhtelif fikirler serdedilmiştir. Tanpınar'a göre Tanzimat devri ideolojileri medeniyetçilik, Osmanlıcılık ve İslamcılıktır. Tanzimat'tan sonra ilk ideoloji 'crystallization' u medeniyet kelimesi etrafında olur. Bu mefhumu kendi nesli ve gelecek nesiller için bir din haline getiren Şinasi'dir. Tanpınar'ın tasnifinde Âli ve Fuad Paşalarla birlikte Osmanlıcılığın kurucuları arasında yer alan Namık Kemal'e; Ziya Paşa ve Ali Suavi ile birlikte o dönemin ideolojilerinden İslamcılık içinde de yer verilir (2001: 152-153). Hilmi Ziya, Namık Kemal'in, gücünü İslam-Türk geleneginden alan bir Batılılaşmayı benimsediğini ve geleneğe kökten hücum edenlerle de Batı fikirlerini beğenmeyen gelenekçilerle de anlaşımadığını söyler. Hilmi Ziya, Namık Kemal'in, Ali Suavi ile erkenden arasının açılmasını da bu fikirlerine bağlıyor (1979: 107, (Namık Kemal'in Ali Suavi hakkındaki görüşleri için bk. Tansel 2005: 58).

Biröl Emil, Ziya Paşa ve Namık Kemal'i hem medeniyetçilik hem Osmanlıcılık hem de İslamcılık ideolojileriyle ilişkilendirir (2009: XXV). Nihal Atsız ise 1942'de Namık Kemal'in ırkını ve düşüncelerini tenkit eden yazılara karşı yazdığı bir yazısında, onun Osmanlıcılık ve İslamcı olduğunu, fakat yaşadığı dönemde milliyetçiliğin ancak bu şekilde yapılabileceğini söyler (1997: 42-43). Niyazi Berkes'e göre de Namık Kemal, "Tanzimat siyasetinin mahsulü olan Osmanlı kavramını alıp ondan, tabir caizse, bir Osmanlılık milliyetçiliği yaratan adamdır" (2007: 50). Şerif Mardin'e göre ise "faal hayatının sonuna doğru bir teorisyen ve risale yazarı olarak, Balkanlarda gittikçe güçlenen Pan-Slavizm akımı ile yüzyüze gelen Namık Kemal, muhtelif millî ve dinî grupların teşkil ettikleri bir *Osmanlı milleti* fikrinden vazgeçmiş, imparatorluğun Avrupa'daki topraklarının büyük bir

kısımının kaybına baş eğmiş görünmektedir. Namık Kemal artık dikkatini ‘İslâm halkı’na çevirmişti” (2009: 367-368).

Ali Suavi ise düşünceleri ve eylemleriyle bilhassa Cumhuriyet’in ilk dönemlerinden itibaren Türk aydınlarının hayli ilgisini çekmiş bir kişiliktir. İsmail Hami’ye (1942) ve Falih Rıfkı Atay’a (1954) göre Ali Suavi ‘laiklik’ yanlısıdır ve ‘Türkçü’dür. Hilmi Ziya’ya göre de medreseden yetişmiş bir devrimcidir; Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Osmanlı Devleti’nin şeriate dayanmasını istemiyor ve laikliği savunuyordu. Ayrıca Osmanlıcı değil Türkçüdür (1979: 77-79). Hilmi Ziya, Ali Suavi’nin Türkçü olduğunu söylediği eserinin başka bir bölümünde ise Ali Suavi’nin Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık arasında hiçbir zıtlık görmediğini ve her üçünü de aynı anda savunduğunu söyler (1979: 204). Şerif Mardin, Ali Suavi’yi Türkçü olarak nitelemenin yanıltıcı olacağını, yazılarında Türklere o zamana kadarkinden daha fazla yer vermesine rağmen Ali Suavi’nin Türkçülükten ziyade İslam kardeşliği ile daha fazla ilgili olduğunu iddia eder (2009: 410-412). Tanpınar’a göre Suavi, zannedildiğinden daha büyük bir inkılâpçıdır; fikirleri zaman içinde değişiklik göstermiştir; fakat fikirlerinden ziyade karakteriyle izah edilmesi gereken bir adamdır. Din ve devlet işlerinin ayrılmasına taraf olan Ali Suavi, laikliğinde de İslamiyetin dışına çıkmaz; geliştirdiği bütün fikirlerinde yerli ve İslamî kalmıştır. Tanpınar, Suavi’nin sağlam bir tarih bilgisine sahip olmadığını, bununla beraber millî tarih konusunda bir çığır açtığını ve Türkçülük hareketinin hiç olmazsa bir tarafında da onun olduğunu söylemiştir (2001: 235-243).

Türköne, İslamcılığın doğuşunu, Yeni Osmanlılara dayandırdığı çalışmasında Yeni Osmanlı hareketine mensup aydınların düşüncesinin İslamcılığa indirgenemeyeceğini, Yeni Osmanlıların hemen hepsinin düşüncesinin eklektik olduğunu, başka bir sorunsalla yaklaşıldığı zaman bu aydınların düşüncelerinde Osmanlıcılık, halkçılık, liberalizm, demokrasi hattâ laiklik gibi düşüncelerin de izlenebileceğini söyler (1994: 273). Kara da Yeni Osmanlılar’ın bilhassa Namık Kemal ve Ali Suavi’nin, İslamcılarının olduğu kadar, belki onlardan daha fazla Türkçülerin, Batıcıların, hatta dünyevileşmenin ve laisizmin de öncüleri sayıldığını söyler (1994: 22). Aynı yazara göre “Mevcut çalışmalar göstermiştir ki, II. Meşrutiyet sonrasında nispeten farklı fikrî temayülleri ve grupları bir önceki merhalede aynı kişilerde temsil edilmektedir. Namık Kemal, Ali Suavi ve diğerleri Osmanlıcı olduğu kadar İslamcı, milliyetçi, Batıcı, modernist ve muhafazakâr olarak da mütalaa edilecek metinler kaleme almış, fikirler serdetmişlerdir.” (2005: 42). Yeni Osmanlılar devlet aygıtının ıslahına yönelik talepleri yanında başka alanlarda da Türk aydınlarının öncüsü olmuşlardır. Mardin bunu şöyle ifade eder: “Bugün,

Türkiye’de yazı dilinin sadeleştirilmesinden köklü sivil hürriyetlere kadar, kökleri Yeni Osmanlıların öncü çalışmalarında yer almayan tek bir modernleşme alanı olduğunu söylemek zordur.” (2009: 10).

O dönemde Babîâlî’ye muhalif Yeni Osmanlıların da onların devamında, çoğunluğu II. Abdülhamit döneminde kurulan Batı tarzı okullarda yetişen ve Avrupa’ya kaçan aydınların bir hareketi olan Jön Türklerin de, evvelmirde ayrılıkçı hareketlerin gelişimine karşı Tanzimat’ın ilanıyla birlikte devletin resmi ideolojisi haline gelen Osmanlılık düşüncesini benimstediklerini söylemek bize göre daha makul bir yaklaşımdır. Osmanlı’nın son döneminde Türk aydınları arasında yaşanan ideolojik saflaşma, II. Meşrutiyet’in ilan edildiği dönemde daha da belirginleşecektir. İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük gibi ideolojilerin safında yer alan Türk aydınları için Yeni Osmanlılar, ideolojik olarak beslendikleri bir kaynak olacaktır. Osmanlı’nın son döneminde yaşanan siyasî olayların da etkisiyle Türkçülük, Batıcılık ve İslamcılık yükselirken, Osmanlılık iflas etmiştir. Somel’in söylediği gibi (2006: 92) Osmanlılığın entelektüel bir ilgi konusu olması Yeni Osmanlı muhalefeti ile başlamış ve Jön Türk muhalefeti ile devam etmiş, ancak bilhassa Balkan Savaşları ve bunu takip eden demografik değişimler neticesinde, Osmanlılık resmi ideoloji olmaktan çıkarken aydınların ilgisini de kaybetmiştir.

Yeni Osmanlıların Babîâlî’ye muhalif bir grup olarak ortaya çıktığı dönemde, hem devlet katında hem de aydınlar arasında Osmanlılık ideolojisinin benimsenmiş olmasına rağmen, aydınlar ve Babîâlî arasındaki mücadelenin temelinde devleti yeniden güçlendirmek için devlet aygıtının nasıl ıslah edileceği meselesi yatmaktaydı. O döneme kadar devletin birliğini sağlamak için pragmatik bir önlemler dizisi olarak uygulanan Osmanlılık düşüncesi, Yeni Osmanlılar tarafından Meşrutiyetçi bir çerçevede ve entelektüel bir seviyede irdelenmeye başlanmıştır (Somel 2006: 104). Mardin’e göre de Yeni Osmanlıların amacı “Osmanlı İmparatorluğu’nda bir ‘meclis-i meşveret’in kurulmasını sağlayarak siyasî iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak, bir kuvvetler ayrımı sağlamaktı. Kuvvetlerin dengesi yürütmeyi kurulacak olan meclis’e karşı sorumlu tutmakla elde edilecekti” (2010: 33). Yeni Osmanlıların devletin kurtuluşu için meşrutiyet ilan edilmesine ve anayasal bir sisteme geçilmesine yönelik talepleri, devrin en önemli devlet adamları olan Âli ve Fuad Paşaların ölümlerine kadar devlet katında karşılık bulmayacaktır.

Türk aydınlarının bağımsız olarak fikirlerini dile getirme imkânı bulduğu ve Osmanlı’nın iç ve dış birçok mesele ile adeta boğuştuğu bir döneme tekabül eden bu yıllardan itibaren, Türk aydınları siyasî ve sosyal hayata dair mesele-

ler üzerine fikirlerinde Batı kaynaklı fikirlerin etkisi görülmeye başlanacaktır. Batı kaynaklı fikirlerin Yeni Osmanlılar üzerinde tesirleri varsa da Mardin'in söylediği gibi fikirlerinde Avrupalıların akıl hocalığını hissettirmeyen Yeni Osmanlıların Batılı siyasî düşünürlerle ilgili referansları da hemen hemen yoktur (2009: 13). Kendisi de Avrupa'ya kaçan ve Rousseau'dan, Moliere'den tercümeleyen Ziya Paşa bir şiirinde "Milliyeti nisyan ederek her işimizde/Efkâr-ı Firenge tebaiyyet yeni çıkıldı" (Karaalioğlu 1984: 96) diyerek, o dönemde, aydınlar arasında Avrupa kaynaklı fikirlerin yaygınlaşmaya başladığını dile getirmiştir. Ziya Paşa gene aynı şiirinde "İslam imiş devlete pâ-bend-i terakki/ Evvel yoğ idi işbu rivayet yeni çıkıldı" diyerek İslam'ın terakkiye mâni olduğu fikrinin o dönemde ortaya çıkan yeni bir düşünce olduğunu söyler. Şinasi'nin Avrupa'da yaşadığı dönemde dostluk kurduğu Ernest Renan'ın Müslüman ülkelerdeki 'geri kalmışlığı' İslam'a mal eden ve "tüm oryantalizm tarihinin en utanç verici belgelerinden biri" (Mutman 2002: 200) olan araştırmasına karşı Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi* (1962) ile karşılık vermiştir.

Batı kaynaklı fikirler, Yeni Osmanlılar sonrası dönemin aydınları Jön Türklerin, devletin inhatını durdurabilmek için ortaya koydukları çözüm önerilerinde daha sık rastlanmaya başlanacaktır. Avrupa'da da ideolojilerin ortaya çıktığı ve geliştiği bir çağda mütemediyen Avrupa'ya kaçan Türk aydınlarının bu fikirlerden etkilenmemeleri şüphesiz söz konusu olamazdı. Avrupa'da yaşanan siyasî ve sosyal gelişmelere tanık olan bazı Türk aydınlarının o dönemde çok etkili olan pozitivist düşünürlerin fikirleriyle tanışmaları, pozitivist düşünürlerin fikirlerine referansla Osmanlı devlet ve toplum düzeni üzerine fikirler serdetmelerini de beraberinde getirecektir. Beşir Fuad, Baha Tevfik, Ahmet Rıza, Suphi Edhem, Celal Nuri, Abdullah Cevdet gibi aydınlar bu dönemde etkisinde kaldıkları materyalist ve pozitivist filozoflardan yaptıkları çevirilerle, Türkiye'de materyalizmin ve pozitivistizmin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Öte yandan "Pozitivist düşünceyi Türkiye'ye aktaranların hemen hiçbiri, bu sisteme eleştirel yaklaşmamıştır. Hemen hepsi de üstad kabul ettikleri filozofların görüşlerini methiyelerle aktarmaya çalışmıştır" (Korlaelçi 2006: 222). Ayrıca 19. yüzyılın başından itibaren eğitim alanında gerçekleştirilen modernleşme hamleleri, II. Abdülhamit devrinde hızlanarak ve 'resmî ideoloji'ye bağlı nesiller yetişmesi amacıyla yeniden programlanarak devam ettirilmiştir. Abdülhamit devrinin başlangıcında 'mütefennin' bir insan tipi yetiştirmeyi amaçlayan ve pozitif bilimlere ağırlık veren eğitim sisteminin rejime muhalif bir neslin yetişmesine katkıda bulunduğu anlaşılınca, eğitim sisteminde dine daha fazla yer vermeye başlanmış, fakat bu bir işe yaramamıştır.

Ayrıca bu dönemde açılan okullar II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in yönetici elitleri için de bir kaynak olacaktır (Alkan 2006: 386-387).

19. yüzyılın sonundan itibaren, Tanzimat'ın, devletin belli başlı sorunları ile ilgili Batılılaşmayı bir yöntem olarak ele alan yaklaşımının yerine, topyekûn Batılılaşma yanlısı bir çizginin etkinlik kazandığı görülmektedir. Bilhassa II Abdülhamit devrinde Jön Türk hareketine dayanan bu yaklaşım, neticelerini, Cumhuriyet'in kurulmasını takip eden yıllarda daha net verilerle gösterecektir (Toker vd. 2006: 83). Erol Güngör, Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'e uzanan süreçte Batıcı/inkılâpçı bir kimliğe bürünen Türk aydınlarının pozitivist ve materyalist ideolojilere bağlı olarak kamusal meselelere ve millî kültüre yaklaşımlarına yönelik kendi üslubu ve görüşlerinden yola çıkarak aşağıda üzerinde duracağımız önemli tenkitlerde bulunmuştur.

Erol Güngör'ün Batıcı-İnkılâpçı Türk Aydınlarına Tenkitleri

Milliyetçi muhafazakâr bir aydın kimliğiyle ve bir sosyal bilimci olarak kaleme aldığı yazılarında, Erol Güngör'ün Batıcı-inkılâpçı Türk aydınlarına ve onların devamı olarak gördüğü sosyalist aydınlarla yönelik tenkitleri, bilhassa *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, *Dünden Bugünden Tarih Kültür Milliyetçilik* ve ölümünden sonra daha evvel gazetelerde yazdığı yazıların derlenmesiyle oluşturulan *Sosyal Değişme ve Aydınlar* adlı eserlerindeki bazı yazılarında yer almıştır.

Millî Kültürün Esası Olarak Din

Erol Güngör'e göre Türk millî kültürünün dün olduğu gibi bugün de en büyük yapıcı unsuru, din yani İslam'dır (2007: 94). Güngör, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte İslam'ın sosyal hayattan dışlanması ve laik bir toplum inşası projesinin mimarı olarak gördüğü Batıcı-inkılâpçı aydınları, din karşısında takındıkları tavırları dolayısıyla mütemadiyen tenkit etmiştir. "Türkiye Cumhuriyeti laik bir devlettir: bu devlette din adamlarının veya dinî telâkîkilerin devlet işlerinde müessir olması tasvip edilemez" cümlelerinden sonra Güngör, bir kısım aydınların ibadetlere bile karışma taraftarı olmasını tenkit etmiş ve 'müdahaleci laikler' dediği politikacıların devlet gücünü din aleyhine kullanmalarının yanlışlığını dile getirmiştir (2003: 329).

Zihniyet dünyalarını, siyaset teorisinde merkezîyetçi, laik, üstenci ve otoriter olan Fransız pozitivistizmle (Özlem 2002: 458), biyolojik materyalizmin ve organisist-Darwinist Batı düşüncesinin biçimlendirdiği (Mardin 2010: 19-20) Batıcı-inkılâpçı aydınlar, 19. yüzyılın sonlarından itibaren, bir yandan din ve geriliği özdeşleştirirken, diğer yandan da pozitif bilimlerle ilerlemeyi özdeş görmeye başlamışlar ve ele aldıkları kamusal meselelere,

materyalizme ve pozitivistliğe istinad eden fikirleriyle öneriler getirmişlerdir. Batıcı-inkılâpçı aydınların pozitivist bir zihniyetle millî kültür unsurlarına yaklaşımları, Erol Güngör'ün tenkitlerinin de esas konusunu teşkil etmektedir.

“Bizde maalesef aydınlar yer ve gök arasında, köksüz geleneksiz bir zümre haline gelmiş, böylece halkın çok gerisine düşmüş bulunuyor” sözleriyle Türk aydınının kendi millî değerlerine bigâne kalmaması gerektiğini dile getirir Erol Güngör (2003: 481). Yıllardan beri muhafazakâr aydınların ‘ilerici’ olarak adlandırılanları Avrupa’yı körü körüne taklit etmekle suçladığını ve bizdeki modernleşmenin bir taklid hareketi olarak eleştirildiğini söyleyen Güngör, Avrupa’nın taklit bile edilemediği fikrindedir. Eğer taklit edilebilseydi, yaşadığımız şahsiyet buhranı yerine Avrupa taklitçiliği gibi bir kusurumuz olurdu diyen Güngör, “bizim taklid edemediğimiz Avrupa’da bir insan geleneksel kültüre düşmanlık yaparak kendisinin ‘ilerici’, bilgili, aydın olduğunu göstermeye kalkarsa ona deli derler; ciddiye almazlar ve güler geçerler” (2003: 409) sözleriyle de Batıcı-inkılâpçı Türk aydınlarını millî kültür karşısındaki olumsuz tavırları sebebiyle kendi millî kültürlerine yaklaşımlarını takdir ettiği Batılı aydınlardan ayırır. Ayrıca Güngör, Batı’da da dindar, dinsiz ve dine karşı kayıtsız aydınların olduğunu, fakat bu unsurların birbirlerine karşı tahammül gösterdiklerini, bizde ise aydınların dine karşı tutumlarının Batılı muadilleri gibi bir zihni aydınlığa kavuşmamış olmalarından dolayı belli bir olgunluk seviyesine hâlâ ulaşmadığını iddia etmiştir (2003: 482).

Erol Güngör’e göre aydınlarımızın büyük çoğunluğu kendilerini birer ‘müstemleke aydını’ gibi görmüşler, böylece geçmişten intikal eden her şeye karşı âdeta kin ve nefretle bakmışlardır. Geleneksel toplum hayatında hemen her konunun dinî bir değer halinde ifade bulması da onların bu tavrını desteklemiş, böylece aydınlarda bozulan her şeyin dinden kaynaklandığı kanaati oluşmuştur (2003: 480). Güngör, “Cumhuriyetçiler de kendilerinden öncekilerin dayandığı veya öyle zannedilen müesseselere karşı şiddetle cephe almayı, eski rejimin dayanaklarını ortadan kaldırmayı denediler. Din bunlardan biri ve belki de başlıcası idi” (2007: 94) sözleriyle de tenkit ettiği zihniyetin, Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte devlet katında ilk kez ciddi anlamda karşılık bulduğuna işaret eder. “Avrupalı görünmek ve kendimizi onların tehlikesinden uzak tutmaktan başka manâsı olmayan bir takım yenilik hareketlerini benimsemek suretiyle halktan büsbütün ayrılan Türk münevveri, halk nazarında itibarını da yitirmiştir” (1999: 39) sözleriyle Güngör, zihniyet dünyalarıyla millî kültür karşısında konumlandırdığı aydınlarla, millî kültürün sahibi halk arasında meydana gelen ya-

bancılaşmanın sosyolojik arka planını da ortaya koymaktadır. Erol Güngör'ün söylediği yenilik hareketleri, Cumhuriyet'in ilanıyla hayata geçirilen inkılaplardır. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte hayata geçirilen inkılaplar, Tanzimat sonrası dönemden itibaren başlayan ve Batı kaynaklı pozitivist ve materyalist düşüncelerle şekillenen ve Cumhuriyet'i kuran seçkinleri de etkileyen bir zihniyet dönüşümünün neticesidir. Başka bir ifadeyle bu süreç, Türkiye'de dinin devlete ve sosyal hayata etkilerinin zayıflatılması ve laik bir toplumun inşa edilmesi sürecidir.

“Halkın genel kanaatine göre Türk milleti dindar oldukça yükselmiş ve yücelmiş, dinden uzak kaldıkça da kudretini kaybetmiştir” diyen Güngör'e göre din konusunda aydınlar ve halk farklı kanaatlerdedir: “Münevverin genel kanaatine göre ise Türk halkı dinin ve dinî liderlerin tesiri altında kaldığı müddetçe gerilemiştir. Standart Türk münevverine göre, yüksek tahsil ve ihtisas yapmış bir insanın dindar olması imkânsızdır, dindar görünüyorsa bu onun nüfuz kazanmak ve halkı sömürmek istediği manâsına gelir” (1999: 37). Güngör, halkın bu aydın tipine bakış açısının pek olumlu olmadığı tespitini yapar. Ona göre Cumhuriyet inkılapçıları, Avrupa medeniyeti deyince ciddi olarak teknolojik değişmeyi değil, daha çok bu teknolojiyi oluşturduğuna inandıkları manevî ve kültürel öğeler üzerinde durmaktaydılar. Bu düşüncenin temeli de laiklik ve pozitivist düşünce idi; inkılapçı aydınların esas düşüncelerinin çerçevesini bu görüşlerle örülü bir reform düşüncesi oluşturmaktaydı (1997: 40). Cumhuriyet'in ilk yıllarında dinî alandaki uygulamalarla ilgili tenkitlerinde Güngör temelde, inkılaplarla, dini laikliğe uyarlamaya çalışan anlayışa itiraz etmiştir. Cumhuriyet inkılapçılarının dini kaldırmak yerine onu kafalarındaki yeni Türkiye şemasına uydurmak üzere bazı değişiklikler yapmayı düşündüklerini; ezanı Türkçe okuttuklarını, resmî sayılabilecek bir Kur'an tefsiri yaptıklarını, bu uygulamalarla da din vasıtasıyla eski medeniyete bağlılığımızı asgariye indirmek istediklerini iddia etmiştir (2007: 94).

Güngör'ün, Türk sosyolojisine ve Türk milliyetçiliğine katkılarını takdirle andığı Ziya Gökalp'e yönelik tenkitlerinin merkezinde de din meselesinin oluşu, onun din konusuna atfettiği önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir. Güngör, Ziya Gökalp'i, onun *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde din meselesine sadece bir buçuk sayfa ayırdığı için tenkit etmiştir. Gökalp'in 'dinî Türkçülük' denince “din kitapları ve hutbelerle va'azların Türkçe olması”nı anlattığını ve Gökalp için Türkçülükte din meselesinin bir dil meselesinden ibaret olduğunu, bu düşüncesiyle Gökalp'i Cumhuriyet'in laik inkılapçılarından hatta dinde reform yapmak isteyen din-dışı aydınlardan ayırt etmenin çok güç olduğunu söyler. Gökalp'in din konu-

sunu böyle geçiştirmesinin akla birtakım ihtimaller getirdiğini söyleyen Güngör, bu ihtimallerin en kuvvetlisinin de o günkü siyasî atmosferin, din konusunda ihtiyatlı davranmayı gerektirmesi olduğu düşüncesindedir (2003: 51). “Hem İttihatçılara hem Cumhuriyetçilere kolaylıkla hizmet etmiş bir insan, iktidar sahiplerinin görüşleri dışında bir şey söyleyebilir miydi?” sözleriyle de Gökalp’in görüşlerini siyasî gelişmelere göre değiştirdiğini iddia etmiştir (2003: 61).

Cumhuriyet İnkılâpçılarının Fikrî ve Siyasî Öncülerine Dair Düşünceler

Erol Güngör’ün yazılarında Batıcı-inkılâpçı aydınların halktan kopukluğunun veya toplumun kültürel algılarının dışında kamusal meselelere dair ürettikleri fikirlerin belli bir dönemden sonra daha radikal bir hâl aldığına ilişkin düşüncelerin yoğun olarak işlendiği görülmektedir. II. Meşrutiyet dönemi ile erken Cumhuriyet dönemi inkılâpçı aydın profili üzerine bazı tespitlerde bulunan Güngör’e göre inkılâpçılar, “İkinci Meşrutiyet döneminde inkılâp yapan neslin harpten sonra ayakta kalmış olanlarıydı. Bunlar aynı çevre içinde yetişmiş, aynı umumî fikirleri benimsemiş ve büyük çoğunluğu ile İkinci Meşrutiyet idaresi içinde mevki almış kimselerdi” (2007: 90). Bu düşünceleriyle Güngör, Cumhuriyet’in ilanı ile başlayan ve dinin sosyal hayattan dışlanmasına matuf inkılâpların fikrî öncüleri olan ve Osmanlı’nın son döneminden itibaren Batı kaynaklı pozitivist ve materyalist düşüncelerin etkisinde kalan aydınlara işaret etmektedir. Erol Güngör’ün inkılâpçıların esas programını çizdiğini söylediği, dolayısıyla Cumhuriyet döneminde hayata geçirilen inkılâplara fikirleriyle öncülük ettiğini düşündüğü kişilerin başında “Türk milletinin biyolojik veraseti de dâhil olmak üzere her şeyiyle değişmesini” isteyen biri (1999: 43) olarak gördüğü Abdullah Cevdet gelmektedir.

Abdullah Cevdet, muhafazakâr, milliyetçi ve İslamcı kesimler tarafından radikal Batıcı görüşleri yanında İslam aleyhinde tercüme faaliyetinde bulunduğu için sert tenkitlere uğrayan hattâ çoğu zaman nefretle anılan bir şahsiyettir. Hollandalı oryantalist Reinhart Dozy’dan (1820-1883) *Tarih-i İslâmiyet* adıyla tercüme ettiği eserde Hz. Muhammed için söylenenler, Abdullah Cevdet’e yönelik bu öfkenin en büyük sebebidir.¹ Avrupa’dan damızlık erkek getirilmesini teklif ettiği yönünde yaygın bir kanaatin varlığı da, Abdullah Cevdet’in aşırı Batıcı fikirleri dolayısıyla Erol Güngör gibi Türk sağına mensup aydınlar tarafından mütemadiyen tenkit edilen bir yazar olmasını da beraberinde getirmiştir. Mesela Nihal Atsız, Türk kanı taşımadığını söylediği Abdullah Cevdet’in, milletin iki dayanağı olan milliyet ve din mefhumlarını yıkmaya çalıştığını iddia etmiştir (Ayvazoğlu 2009: 100). Hilmi Ziya ise G. Le Bon’un melezleşme teorisinden etkilendiğini söylediği

Abdullah Cevdet'in, Türk ırkının üstün bir ırkla karışması ve melezleşmesi fikrine kapıldığını ve fakat fikirlerinin sonunda ne kadar sapık bir noktaya ulaştığının farkında bile olmadığını söyler (1979: 250-251).

Erol Güngör, Abdullah Cevdet'in sahibi olduğu *İçtihad* dergisi etrafında toplanan ve medeniyetten pozitivist düşüncüyü anladıklarını söylediği Batıcı aydınların, İslamiyet ve Türklük adına konuşur görünmekle birlikte, bu ikisinin yerine Türkiye'de Avrupa kültürünü yerleştirme gayreti içinde oldukları düşüncesindedir (1997: 14). Bu anlamda Eric Jan Zürcher'in Abdullah Cevdet'le ilgili söyledikleri zikre değer: "Tüm Jöntürk yayıncılar arasında Abdullah Cevdet en radikal laikti. Sadece din ve devlet arasında tam ayırımın savunuculuğunu yapmadı, inançlı bir materyalist olarak Müslümanları tedricen dinsel dünya görüşlerinden vazgeçirmenin ve onlara sadece bilime dayanan bir dünya görüşüne doğru rehberlik etmenin yollarını aradı" (2002: 47). *İçtihad* dergisinde çıkan makalelerin Avrupalının merhametini kazanmak için yazılmış birer dilekçe gibi olduğunu söyleyen Güngör "İkinci Meşrutiyet'in garpcısı ve Cumhuriyet devrinin inkılâpçısı" dediği Kılıçzâde Hakkı'ya ait şu sözleri aktarır: "Bağıra bağıra halka anlatacağız ki, değil Asya'ya çekilmek kutulara firar etsek Avrupalılar gibi düşünmedikten, Avrupalılar gibi çalışmadıktan sonra orada dâhi yakamızı bırakmazlar, mevcudiyet-i mukaddese-i diniye ve milliyetimizi muhafaza ettirmezler. Bugün Avrupa'dan tardettiler; yarın dünya yüzünden kaldıracaklardır" (1999: 64). Kılıçzâde Hakkı'nın *İçtihad* dergisinin iki ayrı sayısında kaleme aldığı 18 maddeden oluşan *Pek Uyanık Bir Uyku* (1328: 1226-1228, 1328: 1261-1264) başlıklı yazıda ortaya koyduğu bazı fikirler Cumhuriyet inkılâplarıyla hayata geçirilmiştir. Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*'da Batıcıların zihniyetinin anlaşılmasında önemli gördüğü bu metni 'Garbcıların Programı' başlığı altında özetleyerek aktarır (2006: 59-63). Erol Güngör'ün yazılarında Abdullah Cevdet ve Kılıçzade Hakkı gibi *İçtihad* dergisi etrafında toplanan Batıcı aydınları tenkit etmesi, evvelemlerde bu yazarların bazı aşırı Batıcı fikirleri ve bu fikirlerin Cumhuriyet inkılâplarına kaynaklık etmesi sebebiyledir (*İçtihad* dergisinde yayınlanan yazıların Cumhuriyet inkılâplarını yapan kadro üzerindeki etkisi hakkında bk. Karpat 2010: 262).

Erol Güngör'ün tenkitleri Mustafa Reşid Paşa ve Mithat Paşa gibi Türk Batılılaşma tarihinde önemi yadsınamayacak devlet adamlarına da yönelir: "İngiliz sefirinin önünde hüngür hüngür ağlayan Tanzimat kahramanı Mustafa Reşid Paşa'nın vekardan nasibi yoktu; tatlı canının endişesine düşerek Fransız Sefaretine sığınan ve Londra'ya gittiği zaman İngiliz Hariciye sekreterine sadrazam olarak yaptığı işlerin hesabını veren hürriyet ve

anayasa kahramanı Midhat Paşa da elbette vekar örneği olamazdı” (1999: 59). Bu cümlelerin devamında “Şimdi onların kendi toprağımız üzerinde hırsız gibi korkak adımlarla dolaşan inkılâpçı torunları vekarın manasını lügatta bile bulamıyorlar” (1999: 59) sözlerinden de, Güngör’ün, tenkit ettiği bu devlet adamlarını Batıcı-inkılâpçı aydınların siyasî ataları olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Milliyetçi muhafazakâr aydınların Türk Batılılaşma tarihinde Tanzimat’ın ilanını ile birlikte başlayan ve Osmanlı’yı yıkılmaya götüren sürecin mimarı olarak adını en çok andıkları devlet adamlarının başında Mustafa Reşit Paşa ve Mithat Paşa gelmektedir (Güngör 1999: 172, Karadağ 2004, farklı bir görüş için bk. Öztuna 2006: 23, Mustafa Reşit Paşa’nın Batıcılığı için bk. Ortaylı 2008: 33). Auguste Comte’un “İslâm’ın asli ruhu uyarınca siyasal merkezileşme, yalnızca kanaatlerin ve adetlerin yekpareliğini temine ve teyide eğilimli olduğundan, bu ruh, yakında Tanrı’nın yerine İnsanlığı ikame etmek suretiyle bu amaca ulaşıldığını teslim edecektir” (2008: 27) sözleriyle bitirdiği bir mektupla banisi olduğu İnsanlık Dini’ne davet ettiği Mustafa Reşid Paşa’nın bu davete nasıl mukabele ettiğini bilmiyoruz; fakat Avrupa’ya eğitim için gönderdiği Hoca Tahsin ve Şinasi gibi isimlerin Avrupa’da yaşadıkları dönemde pozitivist düşünürlerin etkisinde kaldıklarını ve Türkiye’de Batılılaşmacı aydınların öncüsü olduklarını söylemek mümkündür. Korlaelçi, Türkiye’ye pozitivistimin girişine zemin hazırlayan kişilerin başında Mustafa Reşit Paşa’yı, Şinasi’yi ve Mithat Paşa’yı sayar (2006: 214-215). Şüphesiz ki tarihte her olayı ve her kişiyi yaşanan dönemin şartları içinde değerlendirmek gerekir. Güngör’ün söylediği gibi “Sosyal olayları polis metodlarıyla anlamaya çalışanlar için suçlu bulmak kolaydır” (1999: 79). Belli ideolojilere angaje insanların ve grupların sosyal hayattaki yerlerini, tarihteki bir takım olaylar ve kişiler üzerinden tahkim etme çabası, zaman zaman tarihî olayların ve kişilerin ideolojik bir bakışla hatalı değerlendirmelere tâbi tutulmasını da beraberinde getirmektedir.

Dil ve Tarih Meseleleri Üzerine Tenkitler

Erol Güngör’e göre Türk millî kültürünün en önemli yapıcı unsurlarından biri Türkçedir. Güngör’ün millî kültürün en önemli unsurlarından biri olarak Türkçeyi görmesi ve Cumhuriyet’in dil politikasının mimarı olarak görerek, şahsiyet zaafı içinde olduklarını iddia ettiği Batıcı-inkılâpçı aydınları tenkit etmesi, onun Cumhuriyet inkılâplarıyla ilgili genel tavrıyla paralellik göstermektedir. *İmparatorluk Halkı ve Sömürge Münevveri* başlıklı yazısında Güngör, yüzyıl öncesine kadar Türkiye’yi ziyaret eden yabancı yazarların halkımızda ve aydınlarımızda küçüklük duygusundan basit ve laubali davranışlardan eser bile görmediklerini belirttiklerini, bu bakımdan

Türklerin Avrupalılardan üstünlüklerini bildirdiklerini, fakat bu üstünlüğün ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren halkımızda devam ettiği halde aydınlarımızda kaybolduğunun görüldüğünü ve Türk aydınında bir şahsiyet değişmesi yaşandığını, gençlerin vakar kelimesinin manâsını bilmediğini, kendilerine Türkçe diye öğretilen uydurma dilde yazılmış lügat kitaplarında da bu kelimenin karşılığını bulacaklarını sanmadığını, çünkü vakarın Türk münevver hayatı içinde karşılığı kalmadığını söyler (1999: 59-60).

Cumhuriyet inkılaplarıyla amaçlanan laik toplumun inşa edilmesinde dil inkılabı hiç şüphesiz önemli bir aşamadır. Batıcı-inkılâpçı aydınların Türkiye’de Batılı olmayan bütün kültür unsurlarını bir kenara bırakma eğiliminde olduklarını ve ırkçı bir karakter taşıyan dil anlayışlarının gerçeklere aykırı olduğunu söyleyen Güngör’e göre, Türkçüler, Türk kültüründe en az bin yıllık bir gelişmeyi temsil ederlerken, Batıcı-inkılâpçı aydınlar, bin beşyüz yıl evvelki iptidâî kültürün şampiyonu oldular. Batıcı-inkılâpçılara göre “milliyetçilik ve halkçılık bir taraftan Asya’daki uzak atalarımızın, bir taraftan da Anadolu’ya çok eskiden gelmiş Hitit atalarımızın (!) kültürünü Batıdan örnek alarak geliştirmekten ibaretti. İşte öz Türkçe denilen ve okullarda çocuklarımızın öğrendikleri uydurma dil böylece eski Asya Türkçesi ile Fransızca’nın izdivacından doğan bir hilkat garibesi olarak ortaya çıktı” (Güngör 1999: 44).

Erol Güngör, hilkat garibesi olarak ortaya çıktığını söylediği Öztürkçenin, hangi zihniyetle ve hangi amaçlara matuf olarak yapıldığı üzerine görüşler serdetmiştir. Ona göre Batıcı-inkılâpçı aydınların Türkçeye karşı bu tavırları Osmanlı-Türk kültürünün millî karakterden uzaklaştığı ve Arap-Fars kültürüne tâbi olduğu inancından kaynaklanmaktaydı. Güngör, alfabenin değiştirilmesi ve eski alfabenin yasaklanması suretiyle hayata geçirilen Harf inkılabı ile yapılmak istenenin hem Batı’ya daha çok yaklaşmak hem de İslam medeniyetinden uzaklaşmak amacına matuf olduğu düşüncesindedir: “İnkılâpçılar, milliyetçiliğin ve modernizmin bir gereği olarak Cumhuriyetten önce kullanılan Türkçenin değiştirilmesini, çünkü bu dilin bizim ayrılmak istediğimiz Ortadoğu-İslam medeniyeti içinde geliştiğini düşünüyorduk.” (2007: 94-96). Yani esas mesele İslam’dır. Batı medeniyetine dâhil olabilmenin yolu, İslam medeniyetiyle irtibatın kesilmesiyle mümkün olacaktır. Osmanlı’nın son döneminde sadeliği esas alan Türkçecilik hareketini Türkçe’nin eriştiği mükemmelliğe örnek olarak gösterir Güngör. Bu dönemde belli bir süre etkinliğini muhafaza eden Türkçecilik hareketini, Türk milliyetçiliğinin başarılı bir hamlesi olarak görür. Bunun en önemli sebebi, Türkçecilik hareketinin, kültürün devamlılığı prensibini

ihmal etmemesi ve Türkçülerin kullandıkları malzemenin millî hayatın gerçek unsurlarına, hafızalardan silinmemiş bir geçmişe, yaşanan bir bugüne ve toplumca hayal edilen bir geleceğin zaruretlerine dayanmış olmasıdır (1999: 42).

Erol Güngör'e göre Batıcı-inkılâpçı aydınların Türk tarihine yaklaşımları, Türkçe konusunda olduğu gibi İslam'la irtibatlıdır. Batı medeniyetine dâhil olmak için yeni bir tarih yorumu gerekmektedir. Güngör, Batıcı-inkılâpçı aydınların kaynağını Yunan, Roma ve Hıristiyanlıktan alan Batı kültürünün etrafında sun'î peyk gibi dolaştıklarını, fakat en büyük temsilcisi biz olduğumuz bir medeniyetin millî karakterimizi bozduğunu nasıl söyleyebildiklerini sormuş ve bu 'sömürge münevveri' zihniyetinin aydınlarımızın çoğunda mevcut olduğunu iddia etmiştir (1999: 45). Erol Güngör, Türk milletini İslam medeniyeti dairesinden çıkarmak ve Batı'ya bağlamak amacıyla tezatlarla dolu bir tarih tezi ortaya attıklarını söylediği Cumhuriyet inkılâpçılarının, Türklerin Müslüman olmalarıyla Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar olan dönemi karanlık bir fetret devri halinde göstermeye çalıştıklarını (2007: 135) ve Türk tarihinin İslam medeniyeti içindeki gelişmesini uzun bir kâbus gibi gördüklerini, bu yaklaşımlarda devrin aydınlarında hâkim olan 'avâmî pozitivizm'in de önemli payı olduğunu söyler (1997: 77, resmî tarih tezi tartışmaları için bk. Özdoğan 2002: 190-191; Poulton 1999: 127-129). Güngör'ün Türk tarihi ve kültürü üzerine görüşlerini benimsediği düşünürlerin başında, "Bizim milletimizin dün yaşadığı gerçeği, bugün de gördüğü büyük rüyayı temsil ediyordu." (1999: 120) dediği Dündar Taşer gelmektedir. Güngör, Taşer'in, Türk tarihini, bilhassa da Osmanlı'yı yücelten görüşlerine kitaplarında geniş yer ayırmıştır.

Erol Güngör, milliyetçi aydınların bazılarını da inkılâpçılara yakın durdukları konularda tenkit etmiştir. Mesela, Anadolu Türk tarihini bir türlü anlayamadığını söylediği Ağaoglu Ahmet Bey'in, "Avrupalılar insan haklarına hürmet gösterdikleri halde, Osmanlı Türkleri kendi milletinden insanları ezmekle meşgul oldular" düşüncesine karşı çıkar. 1950'ye kadar inkılâpçı ve Halk Partili olduğunu söylediği Peyami Safa'nın, inkılâpçıların geleneklere saygılı olduğunu ve Türk çocuklarına millî tarih şuurunu verdiğini ispata çalıştığı düşüncelerini, içinde bulunulan bozgun psikolojinin bir uzantısı olarak yorumlamış ve tenkit etmiştir (1999: 65-67). Ziya Gökalp'in de Osmanlı tarihini yanlış bildiğini söyleyen Güngör, "Türk tarihi ve kültürü hakkında bugün de pek çok yazarlarımız ondan daha sağlam bir görüş kazanmış değillerdir" diyerek Gökalp'in tarih yorumlarına tenkitler getirmiş ve Gökalp'ten "Türk kültürünü yanlış anlayanların en

kaliteli örneği” olarak bahsetmiştir (1999: 73). Güngör bu şekilde ele aldığı milliyetçi düşünürlerin fikirlerine getirdiği eleştirilerle de kendisine yakın gibi görünen şahsiyetlere karşı da tarafsız bir şekilde eleştiriler geliştirebilmenin en önemli örneklerini sunmuştur.

Güngör, Türkiye’de aydın halk yabancılaşmasının sebebi olarak, Batı kaynaklı fikirlerin etkisinde kalan aydınları göstermektedir. Türkiye’de yaşanan aydın halk yabancılaşmasının sebeplerini izaha çalışan Güngör; Batı ile temas ederek onu benimsemeye çalışan aydınların eski kültürü reddetdiklerini, halkın ise bu aydınlara itibar etmeyerek geleneği devam ettirdiğini ve böylece iki ayrı kültürün yan yana devam edip gittiğini, bu ayrılığın kültürün maddî olmaktan ziyade manevî unsurlarına dayandığını ve kolay kolay ortadan kalkacağına benzemediği düşüncesindedir (1999: 31). Tanzimat sonrası dönemde başlayan, aydınların Batı kaynaklı fikirlerle Türkiye’nin meselelerine çözüm bulma arayışı, Güngör’ün de söylediği gibi millî kültüre bağlı halkın nazarında karşılık bulmamıştır. Bu durumun Türkiye’de el’an varlığını devam ettirdiğini ve fakat Batı kaynaklı fikirlere başvurarak Türkiye’de siyasî ve sosyal hayata yeni bir düzen getirmek isteyen aydınların profilinde bir değişme yaşandığını da belirtmek gerekir.

Batıcı-İnkılâpçı Aydınların Devamı Olarak Sosyalist Aydınlara Yönelik Tenkitler

1960’ların ortalarından itibaren yani milliyetçilerin ve solcuların birbirlerine karşı ideolojik düşmanlıklarının mütemadiyen arttığı, Kemal Karpat’ın “sol gruplar ve yayın organları mantar gibi çoğaldı ve öyle bir noktaya geldi ki insan bunların ideolojilerini birbirlerinden ayrıldıkları noktaları takip etmekte aciz kalmaya başladı” (2009: 278) sözleriyle Türkiye’de sosyalizme artan ilgiyi tasvir ettiği bir dönemde, Erol Güngör, özellikle *Yol* dergisinde komünizm/sosyalizm ve sosyalist aydınlar aleyhinde yazılar kaleme almıştır. Bu yazıların birinde, millî kültüre bağlı gençlerin komünist olmaktan kurtulduğunu söyleyen Güngör, şarlatanlığa en müsait doktrin komünizm olduğunu, Türkiye’de komünizm hareketinin ekonomik değil kültürel faktörlere dayandığını iddia etmiştir. “Komünizme göre bugün Türk halkının ahlâk normları ve kıymetleri tamamen burjuva nizamına mahsus bir sistem teşkil etmektedir ve dolayısıyla bir sömürme vasıtasıdır” dedikten sonra istihzalı bir dille “bizim komünistler de bu ahlak nizamının dışında yaşamaktadır. Fakat bu adamlar komünist oldukları için ahlâksız olmamışlar, ahlaksız oldukları için komünist olmuşlardır” sözleriyle ‘profesyonel madrabazlar’ dediği komünistlerin düşünce tarzını tenkit eder (2003: 320-321).

Bazı yazılarının girizgâh bölümünden anlaşıldığına göre Güngör'ün sosyalistler aleyhindeki yazıları okurlarca beğenilmiş ve daha fazlası talep edilmiştir. *İki Ünlü Sosyalistin Otopsi* başlıklı yazısının giriş bölümünde “Yol’un okuyucuları iki sayıdan beri bu sahifelerde solcuların eserleri ve fikirleri hakkında tenkid yazıları istemektedirler” dedikten sonra okurlarının arzusuna uyarak Türkiye’deki solcular arasında en çok okunduğunu ve sevildiğini söylediği iki sosyalist yazarın görüşlerini ele alır. Bu yazarlardan birincisinin son dört beş yılda hayli şöhret yapmış bir gazete fkracısı olduğunu söyler. Ona göre bir gazete fkracısının bir doktrin cereyanına önderlik etmesi Türkiye’ye has garabetlerden biridir. Bu ‘garabet’in sebebini sosyalistlerin içlerinde bir ilim ve fikir adamı bulunmamasına bağlar ve sosyalizmi yayma ve öğretme vazifesinin bu gazeteciye düştüğünü öne sürer. Bilahare mantık’a, muhakemeye ve hakikate kılıç salladığını söylediği bu sosyalist gazetecinin görüşlerini cümle cümle ele alarak tenkit etmiştir.

Aynı yöntemle görüşlerini tenkit ettiği diğer sosyalist yazar ise Güngör’ün ‘maskeli cehalet müessesesi’ dediği ve ‘münevver gazetesi’ olarak tanıdığını söylediği bir gazetenin önde gelen bir yazarıdır. Güngör, yaptığı ‘otopsi’ neticesinde bu yazarların ilim ve fikirden nasiplenmediklerini ve doğru düşünmeyi bile bilmediklerini iddia eder ve bu yazarların yazdıkları ile uğraşmanın sadece vakit kaybına sebep olduğunu söyler (2003: 221-227). Güngör, ayrıca o dönemde sosyalizmin karşısında olan bazı kesimlerin, sosyalistlerin Lenin’in kitaplarını yayınlamaları karşısında Hitler’in, Mussolini’nin eserlerini yayınlamalarını saçmalık olarak nitelemiş ve bu durumu ülkedeki fikri hayatın yoksulluğuna ve perişanlığına tipik bir misal olarak göstermiştir (2003: 337-338).

Yazarlığının erken dönemlerinde çağdaş sosyalistler aleyhinde yazdığı yazılarında Güngör, sosyalistlerin bütün kadrosunun dünkü inkılâpçılardan teşkil ettiğini ve hem inkılâpçıların hem de sosyalistlerin millî kültüre sırt çevirmede ortak olduğunu iddia eder (1999: 64). İdeolojik aidiyeti Erol Güngör’den farklı bir aydın olan Kemal Karpat’ın da benzer görüşler serdetmesi bu iddiaları kuvvetlendirir niteliktedir. Karpat’a göre 1959’a gelindiğinde laik milliyetçilerin genç kuşağı belirgin bir şekilde sosyalizme yönelmeye başlamıştır. Ayrıca bunlar köy kökenli aydınlara (Köy Enstitüsü mezunları) ve emekçi gruplara yanaşmışlardır. 1960 İhtilali’nden sonra sosyalizm, kültürel olarak milliyetçiliğin İslamcı, ırkçı ve Osmanlıcı yönlerini reddeden kendine özgü bir ideoloji olarak ortaya çıkmıştır ve o dönemde sosyalistler orta sınıfların yükselişine de karşı çıkmış ve hızlı bir kalkınma yolu olarak devlet otoritesine dayanan bir merkezî planlama önermişlerdir (2009: 253).

Karpat'ın söylediği, kalkınma yolu olarak devlet otoritesine dayanan bir merkezî planlama önerisi, o dönemde, evvelemirde 'Yön Hareketi'ne mensup sosyalist aydınlardan gelmiştir. Marksizmi bir yöntem olarak kullanarak Kemalizm'i yeniden yorumlama amacı güden Yöncüler, Batıcı-inkılâpçı aydınlardan 1960'lardaki devamıdır. Erol Güngör inkılâpçıların devamı olarak gördüğü sosyalist aydınlardan, inkılâpçılar gibi beynelmilelci olduklarını ve bu sebeple inkılâpçıların büyük çoğunluğunun sosyalist harekete katılmasını tabii karşılamak gerektiğini; çünkü sosyalizmin de 19. yüzyıl Avrupa düşüncesinin bir mahsulü olduğunu, yani sosyalizmin de millî kültüre karşı Batılı bir alternatif durumunda olduğu tezini savunur (1999: 15). Böyle bir yaklaşımın tabii sonucu olarak sosyalistlerin Batı merkezli kapitalist sisteme muhalif olmaları, Güngör için de, milliyetçi muhafazakâr entelijansiya için de bir şey ifade etmeyecektir. Çünkü bu yaklaşıma göre sosyalistlerin fikirleri de Batıcı-inkılâpçılar gibi millî kültüre karşı tehditler içermektedir.

Sonuç

Tanzimat sonrası dönemde Yeni Osmanlı hareketine mensup aydınlar, Osmanlı idarî sisteminin yeniden düzenlenmesi ve anayasal bir düzene geçilmesi amacıyla Babîlî'ye karşı bir muhalefet hareketi başlattılar. Yeni Osmanlıların zihniyet dünyalarını etkilemeye başlayan Batı kaynaklı fikirler, Jön Türkler üzerinde daha da etkili olmaya başlamıştır. Yeni Osmanlıların fikirleri ağırlıklı olarak devlet sisteminin ıslahına odaklanırken, onların devamı olan Jön Türkler devletin yanı sıra toplumun da yeniden düzenlenmesine yönelik fikirler serdettiler. Bu fikirlerinde, Osmanlı'dan kaçıp yaşadıkları Avrupa'da, bilhassa Fransa'da etkisinde kaldıkları pozitivist düşünürlerin etkileri belirleyici olacaktır. Doğan Özlem de, devleti kurtarmak ve ona yeni bir nizam vermek isteyen Osmanlı aydınlara bilhassa Jön Türklere "akılcı ve evrensel ilkelere göre kurulmuş bir 'pozitif toplum' ütopyasının yön vermiş olduğu pozitivist siyaset öğretisi"nin pek cazip geldiğini söylemektedir (2002: 458).

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte başlayan dönemde İslam'ın kamu alanından dışlanmasına ve laik bir toplum inşa edilmesine yönelik uygulamaların fikrî öncülüğünü, Osmanlı'nın son döneminde Batı kaynaklı pozitivist ve materyalist fikirlerin etkisinde kalan Türk aydınları yapmıştır. Erol Güngör'ün Türkiye'nin millî kültür meselelerini ele aldığı yazılarında, sözün dönüp dolaşıp Batıcı-inkılâpçı ve sosyalist aydınlara gelmesi, onun bu meselelerde aydınlardan sorumluluğuna atfettiği önemi göstermektedir. Erol Güngör'ün eserlerini Soğuk Savaş yıllarında kaleme aldığını da gözden ırak tutmamak gerekir. Bilhassa gençlik döneminde muhtelif milliyetçi gazete

ve dergilerde kaleme aldığı yazılarında Güngör'ün sosyalist aydınlara yönelik tenkitleri, dönemin siyasî atmosferinin etkilerini taşımaktadır.

İsmail Kara'nın söylediği gibi Cumhuriyet inkılâplarının neredeyse hepsi doğrudan ya da dolaylı olarak dinle bağlantılıdır (2010: 31). Erol Güngör de, millî kültürün ve millî kimliğin esasını teşkil ettiğini düşündüğü dil ve tarih meselelerini, İslam'la irtibatlı olarak ele almıştır. Güngör'ün Batıcı-inkılâpçı aydınlara yönelik tenkitlerini, Peyami Safa'nın sözleriyle “bir tarih, kültür ve medeniyet hamlesi olan Kemalizm'e” (2006: 207) yönelik olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü Kemalizm haddizatında Batıcı-inkılâpçı aydınların bir ideolojisidir. Fikrî öncüleri de, Tanzimat'tan itibaren ortaya çıkan siyasî ve sosyal gelişmelerin zihniyet dünyalarını şekillendirdiği Batılılaşmacı aydınlardır. Erol Güngör'ün Batıcı-inkılâpçı aydınlara yönelik tenkitleri, kendi devrini takib eden yıllarda bilhassa fikir hürriyetinin mütemadiyen arttığı günümüzde, Türkiye'de muhtelif ideolojik gruplara mensup aydınlardan gelen, Batıcı-inkılâpçı aydınlara ve onların bir projesi olan Kemalizm'e ve Cumhuriyet inkılâplarıyla hayata geçirilmek istenen laik toplum tasarımıyla yönelik tenkitlerin de habercisidir.

Açıklamalar

¹ Dozy'nin eserine Osmanlı aydınları tarafından getirilen tenkitler için bk. (Hatipoğlu 1999: 197-213, Necip Fazıl'ın Abdullah Cevdet için söylediği ağır sözler için bk. 1990: 60-61). Hüseyin Vassaf Efendi Kemâlül-Kemâl adlı eserinde İbnülemin'in, Dr. Dozy'nin eserini tercüme ettiği için Abdullah Cevdet'e her fırsatta hakaret ettiğini anlatır (2009: 142).

Kaynaklar

- Akşin, Sina (2005). “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”. *Bilim ve Ütopya* 132: 32-37.
- Alkan, Ahmet Turan (2000). “Halefi Olmayan Bir İlim Adamı: Erol Güngör”. *Doğu Batı* 11: 157-163.
- Alkan, Mehmet Ö. (2006). “Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”. *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. Ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yay. 377-407.
- Atay, Falih Rıfki (1954). *Başveren Bir İnkılâpçı*. Ankara: Türkiye Milli Talebe Federasyonu.
- Atsız, Nihal (1997). *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: İrfan Yay.
- Ayvazoğlu, Beşir (2009). *Tanrıdağı'ndan Hıra Dağı'na Milliyetçilik ve Muhafazakârlık Üzerine Yazılar*. İstanbul: Kapı Yay.

- Bauman, Zygmunt (1996). *Yasa Koyucular ve Yorumcular*. Çev. Kemal Atakay. İstanbul: Metis Yay.
- Berkes, Niyazi (2007). *Batıcılık Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*. İstanbul: Kaynak Yay.
- Comte, Auguste (2008). *İslâmiyet ve Pozitivizm*. Haz. Christian Cherfils. Çev. Özkan Gözel. İstanbul: Dergâh Yay.
- Danışmend, İsmail Hami (1942). *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*. İstanbul: CHP Genel Sekreterliği.
- Ebuzziyâ Tevfik (2006). *Yeni Osmanlılar*. Haz. Şemsettin Kutlu. İstanbul: Pegasus Yay.
- Emil, Birol (2009). *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Gevgilili, Ali (1990). *Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*. İstanbul: Bağlam Yay.
- Güngör, Erol (1997). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- _____, (1999). *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- _____, (2003). *Sosyal Değişme ve Aydınlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- _____, (2007). *Dünden Bugünden Tarih Kültür Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Hatiboğlu, İbrahim (1999). "Osmanlı Aydınlarınınca Dozy'nin Tarihi-İslamiyet'ine Yöneltilen Tenkitler". *İslam Araştırmaları Dergisi* 3: 197-213.
- Hüseyin Vassaf (2009). *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl, Kemâlî'l-Kemâl*. Haz. Fatih M. Şeker ve İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yay.
- Kara, İsmail (1994). *İslâmcuların Siyasî Görüşleri*. İstanbul: İz Yay.
- _____, (2005). *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yay.
- _____, (2008). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Karaalioglu, Seyit Kemal (1984). *Ziya Paşa Hayatı ve Şiirleri*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Yay.
- Karadağ, Raif (2004). *Muhteşem İmparatorluğu Yikanlar*. İstanbul: Emre Yay.
- Karpat, Kemal H. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*. Haz. ve Çev. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yay.

- _____, (2010). *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*. Haz. ve Çev. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yay.
- Kılıçzâde Hakkı (1328). "Pek Uyanık Bir Uyku". *İçtihad*. No: 55. 1226-1228.
- _____, (1328). "Pek Uyanık Bir Uyku". *İçtihad*. No: 57. 1261-1264.
- Kısakürek, Necip Fazıl (1990). *Bâbüâli*. İstanbul: Büyük Doğu Yay.
- Korlaelçi, Murtaza (2006). "Pozitivist Düşüncenin İthali". *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. Ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yay. 214-222.
- Mardin, Şerif (2004). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*. Der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder. İstanbul: İletişim Yay.
- _____, (2009). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. Çev. Mümtaz'er Türköne vd. İstanbul: İletişim Yay.
- _____, (2010). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yay.
- Meriç, Cemil (1998). *Mağaradakiler*. İstanbul: İletişim Yay.
- _____, (2000). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yay.
- Mutman, Mahmut (2002). "Şarkiyatçılık/Oryantalizm". *Modernleşme ve Batıcılık*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yay. 189-211.
- Namık Kemal (1962). *Renan Müdâfaanâmesi*. Yay. Fuad Köprülü. Ankara: Millî Kültür Yay.
- Ortaylı, İlber (2003). *Osmanlı Barışı*. İstanbul: Ufuk Kitapları.
- _____, (2008). *Avrupa ve Biz*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Özdoğan, Günay Göksu (2002). *Turan'dan 'Bozkurt'a*. Çev. İsmail Kaplan. İstanbul: İletişim Yay.
- Özlem, Doğan (2002). "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset". *Modernleşme ve Batıcılık*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yay. 452-464.
- Öztuna, Yılmaz (1999). *Türk Tarihinden Portreler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- _____, (2006). *Tanzîmât Paşaları Âli ve Fuâd Paşalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Poulton, Hugh (1999). *Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Sarmal Yay.
- Safa, Peyami (2006). *Türk İnkılâbına Bakışlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Skirbekk, Gunnar ve Nils Gilje (2004). *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*. Çev. Emrullah Akbaş ve Şule Mutlu. İstanbul: Üniversite Kitabevi.
- Somel, Selçuk Akşin (2006). "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)". Edit. Mehmet Ö. Alkan. *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. İstanbul: İletişim Yay. 88-116.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2001). *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Tansel, Fevziye Abdullah (2005). *Hususi Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hamid*. Ankara, Akçağ Yay.
- Toker, Nilgün ve Serdar Tekin (2002). "Batıcı Siyasal Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: Kamusuz Cumhuriyet'ten Kamusuz Demokrasi'ye". Ed. Uygur Kocabaşoğlu. *Modernleşme ve Batıcılık*. İstanbul: İletişim Yay. 82-106.
- Türköne, Mümtaz'er (1994). *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yay.
- Ülken, Hilmi Ziya (1979). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yay.
- Winock, Michel (2007). *Aydınlar Yüzyılı*. Çev. Ergun Göze. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Yılmaz, Murat (2006). "Milliyetçilik ve Erol Güngör". Haz. Murat Yılmaz. *Erol Güngör*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 160-167.
- Zürcher, Eric-Jan (2002). "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları". Ed. Ahmet İnsel. *Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yay. 44-55.

The Nationalist-Conservative Criticism of Turkish Westernism: The Erol Güngör Example

Fatih Yıldız*

Fikret Çelik**

Abstract

Strengthening the frail state was the fundamental issue for the Turkish intellectuals entering the scene in the post-Tanzimat era. In time, the ideas suggested by Turkish intellectuals on state systems and public issues in order to halt the state's decline gained an ideological content. From the final period of the Ottoman era onwards, the Turkish intellectuals, who were influenced by positivist and materialist views originating from the West, became an influential force in reshaping the state and social order from the Tanzimat to the foundation of the Republic. This study reviews the nationalist-conservative intellectual and scholar, Erol Güngör's criticism of the Turkish Westernizationist-reformist intellectuals' approach to public issues and matters of national culture, primarily religion, from the post-Tanzimat era to his own time.

Keywords

Tanzimat, Westernizationist-Reformist Intellectuals, Westernization, National Culture, Republican Reforms

---

* Assist. Prof. Dr., Akdeniz University, Faculty of Education, Department of Educational Sciences - Antalya / Türkiye
fatihyildiz@akdeniz.edu.tr

** Assist. Prof. Dr., Kırkkale University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration - Kırkkale / Türkiye
fikretcelik23@gmail.com

Аннотация

Ключевые Слова

---

* . . . . . /
fatihyildiz@akdeniz.edu.tr

** . . . . . /
fikretcelik23@gmail.com

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Elise Massicard, *Alevi Hareketinin Siyasallaşması*,
(çeviren: Ali Berktaş), İletişim Yayınları,
İstanbul 2007, 367 s.

Zeki Uyanık*

Alevilik ve Aleviler 1990'lı yılların başından itibaren Türkiye'de en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Türkiye nüfusunun önemli bir kısmını (yüzde 10 ila 20) oluşturan Aleviler, söz konusu tarihten itibaren örgütlenmeye başlayıp, ibadet özgürlüğü, hukuki eşitsizliklerin giderilmesi, din eğitimi müfredatında yer alma, diğer İslami inanç toplulukları gibi Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde temsil edilme ve bütçeden pay alma gibi konularda demokratik hak taleplerini yüksek bir sesle dile getirmeye başladılar. Toplumsal ve siyasal düzlemde ortaya çıkan bu hareketliliğe paralel olarak, Aleviliği konu edinen sayısız eser (kitap, makale, vb.) yayımlandı. Yakından bakıldığında, bu yayınların büyük bir kısmının akademik kaygılardan uzak ve popüler bir nitelik taşıdığı veya sadece konunun teolojik boyutlarını tartışmaya hasredildiği görülmektedir. Bu yazının konusunu teşkil eden Elise Massicard'ın *Alevi Hareketinin Siyasallaşması* adlı eseri konuya Sosyoloji'nin ve Siyaset Sosyolojisi'nin kavramsal dağarcığıyla yaklaşan az sayıdaki akademik eserden biridir.

Çalışmanın yöntemsel ve teorik çerçevesi “Giriş” bölümünde çizilmektedir. Söz konusu kitap yazarın doktora tezinin gözden geçirilmiş ve güncellenmiş bir versiyonudur. Kitaptaki çözümler esas olarak gözlemlere ve 1999-2002 tarihleri arasında Alevi hareketinin lider kadrolarıyla yapılan yarı-yapılandırılmış mülakatlara dayandırılmaktadır. Gözlemler ve sayıları 250'yi bulan mülakatların yanı sıra Alevi vakıf ve dernekleri tarafından neşredilen bazı basın organlarının taranması da kullanılan diğer bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Oldukça etkin

* Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü – Ardahan / Türkiye
zuyanik@ardahan.edu.tr

ve başarılı bir şekilde kullandığı metodolojik araçları vasıtasıyla, Elise Massicard, 1980'lerden bugüne, Alevi hareketinin hem Türkiye'de hem Almanya'daki gelişim sürecini, dönüşümünü ve bu iki ülkede harekete özgün karakterini veren ve ona ivme kazandıran dinamikleri inceliyor.

Eserin teorik çerçevesi kurulurken açıkça dile getirildiği gibi, toplumsal bir hareket olarak görülen Alevilik, 1980'ler Türkiye'sinde farklılıklarının tanınmasını talep eden (ve küresel ölçekte de benzerlerine rastlanan) kimlik hareketlerinden birisi olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte Alevi hareketi, “resmi ideolojiye doğrudan karşı çıkmadığı için,” sisteme *a priori* muhalefet eden diğer kimlik hareketlerinden (İslamcılık ve Kürt milliyetçiliği) farklı bir yerde konumlandırılır (Massicard 2007: 15-16). Massicard'a göre, o zamana kadar gündemde olmayan belli taleplerde bulunmuş olsa da, Alevi hareketi gerçek anlamda muhalif bir hareket olarak tanımlanamaz; bu durumda devletle Alevi hareketi arasındaki ilişki ayrıntılı bilimsel analizleri hak eden karmaşık bir nitelik arz etmektedir. Araştırmasında Aleviler arasındaki farklı kimlik inşa süreçlerine ve bu süreçlerin serpilip boy verdiği farklı alanlara dikkat çeken yazar, dini inanç alanının yanı sıra, kültürel ve siyasi alanlar üzerinde yükselen alternatif Alevi kimliklerini de çarpıcı bir şekilde çözümlenmeye tabi tutar.

Ayrıca “Giriş” bölümünde yazar, tüm kitap boyunca yürütülen tartışmaların okuyucu tarafından daha kolay anlaşılmasına hizmet etmesi amacıyla bir dizi kavramı tartışmaya açıp onları tanımlama çabasına girer. Bu kavramlardan başında “Alevilik” gelir ve yazar “Alevilik nedir?” sorusuna cevap arar. Ancak kesin ve sınırları belirli bir “Alevilik” tanımı yapmanın zorluklarını sıralayan yazar, tanım yerine okuyucuya Aleviliğin başlıca niteliklerini sıralamakla yetinir: Massicard'a göre “heterodoks” bir özellik arz eden Alevilik, merkezi bir otorite ve örgütlenmeden yoksundur. Bunun yanı sıra Alevilik, (hangisinin ağır bastığı tartışmalı olsa da) başlıca Şamanizm, Hıristiyanlık ve İslam gibi dinlerden etkilenmiş olduğundan dolayı “bağdaştırmacı” bir inançtır (s. 17-19). Son olarak Alevi gruplar arasındaki etnik ve dilsel çeşitliliğe dikkat çeken yazara göre Aleviliğe ilişkin tüm bu sosyolojik çeşitlilikler, birbirinden farklı Alevi kimlik hareketlerini gözlemliyor olabilmemizin başlıca sebeplerindendir.

“Giriş” bölümünde yer alan belki de en ilginç kavramsal tartışma, yazarın “Alevilik” ve “Alevicilik” arasında yapmış olduğu ayrımıdır. O'na göre, tıpkı İslam ve İslamcılık arasında yapıldığı gibi Alevilik ve Alevicilik arasında da bir ayrım yapmak zorunludur: “Alevilik, sosyolojik bir hadiseyi, aktarılan aidiyeti işaret eder. Buna karşılık Alevicilik, Alevilik adına seferber olmayı, Aleviliği bir dava konumuna yükseltip acılcılaştıran

bir hareketi ifade eder” (s. 21). Peki, böyle bir ayrıma gitmenin gerekçesi nedir? Bu ayrımın faydası da, “Aleviliğin doğal bir sonucu olmayan ve başka mantıklara uyan Aleviciliğin ağırlıklı olarak siyasal nitelik taşıyan yapısını ortaya çıkarması” olarak belirleniyor. Bu ayrım araştırmanın kendisi için hayati bir önem taşımaktadır çünkü bundan önceki yapılan akademik çalışmaların büyük bir kısmı (özellikle tarihçiler ve etnologlarca yapılanlar) inanç sistemiyle ve onun kökenleriyle ilgilenmiş ve Aleviliğe ayrılmıştır. Oysa bu çalışmanın temel konusunu siyasallaşmak suretiyle Alevilikten farklılaşan bir Alevi hareketi, yazarın ifadesiyle Alevicilik, oluşturmaktadır.

Belirtmek gerekir ki bu ayrımın tartışmaya açık yönleri de yok değildir. Öncelikle, Türkçe’de “Alevici” kelimesinin ilk anda akla getirebileceği olumsuz çağrışımların olduğu ileri sürülebilir. Şöyle ki, “Alevici” ifadesi, Aleviliği kendi çıkarları doğrultusunda araçsallaştıran/kullanan kişilerin olduğunu ima edebilir. Günümüz Türkiye’si’nin aşırı derecede kutuplaşmış politik ortamında hiç kimsenin (taşıdıkları negatif anlamlardan dolayı) “dinci” veya “laikçi” sıfatlarını kabul etmediğini ve herkesin ısrarla “dindar” veya “laik” olduğunu vurguladığını göz önünde bulundurursak, “Alevici” teriminin yol açabileceği yanlış anlaşılmaları daha kolay anlayabiliriz. Massicard’ın bu kavramsallaştırmasıyla ilgili diğer bir tartışmalı husus da şudur: Kitabın ilerleyen bölümlerinde “Alevi olmayan Aleviciler bulunduğu gibi, Alevici olmayan Aleviler de vardır” (s. 127) tezi ileri sürülür ve “Alevi/Alevici” ayrımının gerekliliği anlatılırken “İslam/İslamcı” ayrımından faydalanılır. Ancak, tıpkı “Müslüman” olmayan birinin “İslamcı” olabilmesi gibi, “Alevi” olmayan birinin de “Alevici” olabilmesi tartışmalıdır. Alevi olmayan birinin (ki Alevi olmak kan bağıyla doğuştan kazanılan bir statüdür) Alevi hareketini, Alevi hak taleplerini destekliyor olması mümkün olabilir; ancak böyle birisini tanımlamak için “Alevici” yerine, “Alevi sever veya Alevi sempaticisi” ifadelerini kullanmak daha doğru olabilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki son derece “demokratik” olan böyle bir tavrı tanımlamak için başka bir sığa ihtiyac da olmayabilir.

“Giriş” bölümünü, kısa ve öz bir “Alevi tarihi”nin sunulduğu “Önsöz” bölümü takip etmektedir. Aleviliğin izlediği karmaşık tarihi güzergâhlar, belirsizlikleri ve tartışmalı noktalarıyla birlikte okurun dikkatine sunuluyor. Konuyu Osmanlı döneminden itibaren ele alan yazar, kuruluşundan 16.yüzyıl sonlarına doğru imparatorlukta heterodoks unsurlara karşı hoşgörünün nasıl giderek azaldığına ve Osmanlı-Safavi gerilimine paralel olarak ortaya çıkan Kızılbaşlık olgusunun millet sisteminde nasıl “mülhidlik” ve “zındıklık” olarak kodlandığına dikkat

çekiyor. Bektaşiliğin, Kızılbaşların entegrasyonu doğrultusunda önemli işlevleri yerine getirdiğini ileri süren yazar, imparatorluğun son dönemlerinde İttihatçılarla birlikte Bektaşilerin ve Alevilerin “ulusal bir renge kaydığını” savunur (s. 41). Alevilerle yeni Cumhuriyet arasındaki ilişki “çelişkiler içeren sınırlı bir ittifak” ifadesiyle formüle edilir. Yazara göre, erken Cumhuriyet döneminden itibaren, Türklükle özdeşleştirilen Aleviliğin kültürel yönleri, (Kemalist elit tarafından) ulusal kimlik inşasında kullanılmış ve bu kültürel unsurlara sahip çıkmıştır. Buna karşılık, Aleviliğin dini yönleri, dini ve mezhepsel açıdan da türdeş bir ulusal topluluk inşa etmek uğruna dışlanmış; İslam’ın Sünni yorumu resmi din konumuna yükseltilmiştir (s. 47). Bu bölümdeki tarihsel inceleme, 1950’lerden itibaren Alevi toplumunun geçirdiği toplumsal değişimin özetlenmesiyle son bulur. Buna göre, çok partili hayata geçiş, sanayileşme, kırdan kente göç, iletişim ve eğitim ağlarının yaygınlaşması gibi etkenlerle Alevilerin sosyal marjinalliği ve izolasyonu kırılmaya başlamıştır. Sayılan tüm bu etkenlerin bir araya gelmesiyle Aleviler, daha önce dışlanmış oldukları sosyal ve ekonomik olanaklara ulaşmak üzere rekabete girme şansına erişmişlerdir. 1964’te başlayan Hacıbektaş Şenlikleri, 1966’daki Türkiye Birlik Partisi girişimi, 1970’lerde şahit olunan “Alevilik ile solun buluşması” ve 1980 öncesindeki “Alevi katliamları” Alevi hareketine doğru giden yolun kilometre taşları olarak dikkatle incelenir.

“Çok Biçimli ve Bölünmüş Bir Hareket” adını taşıyan birinci kısımda yazar, Alevi hareketini ortaya çıkaran başlıca sebepleri incelemenin yanı sıra hareketin çok kutuplu ve heterojen yapısını masaya yatırmaktadır. Yazarın iddiasına göre kimlik hareketleri, geleneklerin aşırı derecede tehdit altında olduğu ve kesintiye uğradığı bir dönemde ortaya çıkarlar (s. 70). 1980’lere gelindiğinde “Alevi gelenekler onlarca yıldır yürürlükten kalkmış gibiydi” ve Alevi “bireyler dini aidiyetlerini uzun süredir gizlemiş durumdaydı” (s. 70). Bunlara ek olarak, 12 Eylül askeri müdahalesinden sonra Alevilerin yaşadığı siyasal, sosyal ve ekonomik dışlanmışlıklar Alevi kimlik hareketinin ve örgütlenmesinin arkasındaki en önemli etkenler olarak okurun dikkatine sunulur. Alevici hareketin ardındaki nedenler bunlarla sınırlı değildir. Uzun yıllardır solun ideolojik söylemlerinin peşine düşen Aleviler, evrenselci sol söylemlerin iflası ve SSCB’nin çöküşü ile birlikte kendi geleneksel kimliklerine geri dönmek durumunda kalmışlar ve kimliğe dayalı bir Alevi hareketinin etrafında seferber olmuşlardır.

Massicard’a göre Alevicilik hareketi toplumsal bir halk talebinden çok Alevi “siyasal girişimcilerin inisiyatifinden” kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, 1980’lerin sonundan itibaren gelişmeye başlayan Alevicilik

hareketinin gelişmesinde ve örgütlenmesinde daha önceden Marksist veya sosyal demokrat örgütlerde politik ve militanlık tecrübeleri olan sol kökenli Alevi liderlerin hayatı bir rolü vardır. Buna ek olarak, zaten var olan ve sosyolojik olarak Alevi olan hemşeri derneklerinin sürece eklenmesi hareketi kolaylaştıran diğer bir etken olarak sıralanır (s. 83). Bu anlamda Alevici hareket zaten var olan kaynakların (siyasal girişimciler ve ilişki ağaları) yeni bir perspektifle kullanıma sokulması anlamına da gelmektedir.

Çalışmada, Alevilere karşı yapılmış bazı şiddet olaylarının Alevicilik hareketine yaptığı etkiye özel bir önem atfedilir. Sırasıyla 1993 ve 1995 yıllarında meydana gelen iki olay, Sivas Olayları (Sivas'ta Alevici bir derneğin düzenlediği şenlikler sırasında 37 Alevinin yakılarak öldürülmesi) ile Gazi Olayları (İstanbul'da Alevilerin gittiği bir kahvehanenin silahlı kişilerce taranması sonucunda gelişen ve 20 civarında kişinin öldürülmesi ile sonuçlanan olaylar), Alevici kitle örgütlenmesi katalizörü olarak değerlendirilirler. Gerçekte bu iki olay kimlik hareketinin ve Alevici örgütlenmenin genelleşmesine ve bu yoldaki seferberliğin kitleselleşmesine önemli katkılar yapmıştır.

Yukarıda sayılan kolaylaştırıcı sebeplere rağmen, bu kitle seferberliğinin bir takım sebeplere bağlı olarak birleşmiş yekpare bir Alevi hareketi üretmediği de ayrıntılı bir şekilde gözler önüne seriliyor. Aleviciliği çok sayıda örgütün hem ittifak hem de çatışma imkânı bulduğu parçalı bir alan (s. 102) olarak tasvir eden Massicard, bu parçalı yapının içindeki belli başlı Alevici örgütleri üç ana eksen üzerinden inceler: a) geleneksel ve kültürel Aleviliğe daha fazla önem veren örgütler (Şahkulu ve Karacaahmet Dergâhları, Hacı Bektaş Veli örgütleri), b) siyasal boyuta ağırlık veren örgütler (Pir Sultan Abdal Dernekleri), c) dini bir yöneliş benimseyenler (Ehl-i Beyt ve CEM vakıfları). Örgütler aralarında iletişim kanalları aracılığı ile irtibatlı olsalar da, birçok konuda bağımsız davranabilmektedir. Örgütlerin hepsi farklı kaynaklara (dini otorite, siyasal çevrelerle olan bağlar, Alevi burjuvazisiyle olan ilişkiler gibi) sahiptir ve bu kaynakların türü onların kimliksel konumlanışlarını ve eylem alanlarını etkilemektedir. Şurası açıktır ki, yönelimleri farklı olan çok sayıda örgütün varlığı, Alevici taleplerin inandırıcılığına ve kitle hareketinin etkinliğine zarar vermektedir (s. 96). Şöyle ki, Alevici örgütler Alevilerin sorunlarının neler olduğu konusuna anlaşabilseler de, bu sorunların nasıl çözüleceği konusunda örgütler arasında derin fikir ayrılıkları vardır. Örneğin, Alevicilerin hemen hepsi Diyanet İşleri Bakanlığı'nın Alevileri temsil etmediği ve devletin tarafsızlık ilkesini ihlal ettiği konusunda anlaşmaktadırlar; ancak bu sorunun nasıl çözülebileceği konusunda farklı pozisyonları

savunmaktadırlar. CEM Vakfı'na göre Alevilik Diyanet'in bünyesinde temsil edilmeli ve Aleviler bu kurumun bütçesinden pay alabilmelidirler. Pir Sultan Abdal Derneği ise Diyanet İşleri'nin tamamen lağvedilmesin savunmaktadır.

Alevicilik hareketindeki parçalanmışlığın en bariz bir şekilde gözlemlendiği alanlardan biri Aleviliğin anlamı/tanımı konusudur. Alevi geleneğine ait aynı sembollerin farklı şekilde yorumlanmalarına, dolayısıyla birbirleriyle rekabet içinde olan farklı Alevilik tasavvurlarının varlığına dikkat çeker Massicard (s. 108-125). Mesela, Hacı Bektaş Veli figürü kimilerince dini bir figür olarak algılanırken, başka birileri onu ilerici bir filozof veya Türk kültür ve geleneklerinin koruyucusu olarak öne çıkarmaktadır. Aynı parçalanmışlığın bir uzantısı olarak, Alevilik bazı Alevicilere göre İslam'ın içinde olup, Arap etkilerinden arındırılmış Türk tarzı bir İslam yorumu iken, diğer bazılarına göre o bir dinden daha fazla bir şeydir ve bu haliyle Alevilik kendine özgü bir dünya görüşü veya yaşam biçimidir.

Kitabın birinci kısmının sonunda yazar “üçüncü tarafları” da analizine dâhil ediyor. Sadece Aleviciler değil, “üçüncü taraflar” diye adlandırılan kesimler de (Kemalistler, İslamcılar, Türk milliyetçileri, Kürt milliyetçileri, radikal sol hareketler ve İran) Aleviliğin anlamı için mücadele vermektedir. Kemalistlere göre Alevilik hem aydınlanmaya, laikliğe ve modernleşmeye açıktır hem de Türk'tür (s. 129). İslamcılara göre Alevilik İslam'a aittir ve Aleviler yanlış yola sapmış gerçek Müslümanlardır; Sünnilerle Aleviler aynı kitaba ve peygambere iman ederler (s. 143). Kemalistlerden farklı olarak işin içine dini boyutu da katan Türk milliyetçilerine göre Alevilik Türk-İslam sentezi içinde değerlendirilir; Aleviler de Türklere özgü bir İslam'ın taşıyıcısıdır. Radikal sol hareketlere göre Alevilik sömürüye ve zulme başkaldırıyı içinde barındıran bir isyan kültürüdür. İran ise, merkezinde Ehl-i Beyt sevgisi olan Şiiliğe yakın bir Aleviliği öne çıkarır.

Yazarın isabetle dile getirdiği gibi, Aleviliğin anlamı için mücadele eden Alevicilerle üçüncü taraflar arasında birçok geçit bulunur. Farklı yönelimlere sahip Alevici gruplar kendi görüşlerine yakın üçüncü gruplarla yer yer ittifak içinde bulunurlar. Üçüncü taraflar da kendi Alevilik tezlerini meşrulaştırmak için, kendi görüşlerine yakın Alevicileri destekleyip konuştururlar. Demek ki bir tarafta Aleviler, diğer tarafta Alevi olmayanlar arasında bir karşıtlık söz konusu değildir. Söz konusu olan şudur: Bazı Aleviler üçüncü taraflarla ittifak kurmakta ve yine başka üçüncü taraflarla işbirliği oluşturmuş diğer Alevilerle mücadele etmektedirler. Massicard, üçüncü taraflarla kurulan bu ittifakların Alevici hareketin parçalanmasındaki en temel etkenlerden birini oluşturduğunu söyler (s. 145).

İkinci kısımda yazar, Aleviliği İslam'ın nevi şahsına münhasır bir yorum olarak tanımlayan Alevicilerin, Türkiye'de dini alana girme çabalarını ele alır. Şahkulu ve Karacaahmet dergâhları ile CEM Vakfı'nın başını çekmekte olduğu bu denemeler Aleviliği yerel parçalanmışlıklardan kurtararak dini bir standarda ve kesin bir yapıya kavuşturmak amacını gütmektedir. “Birleşik bir dogma ve ibadet üretmek” ve ulusal bir Alevilik yaratılması yerel farklılıklarında silinmesi anlamına gelmektedir (s. 170). Bu anlamda dikkat çeken en önemli uygulama cem törenlerine getirilmeye çalışılan standartlaşma çabalarıdır. Yeniden oluşturulan Alevilikte merkezi tören olarak yerini koruyan cem törenleri, kimi zaman tüm gece boyunca süren köy cemi olmaktan çıkmış, en fazla iki saatlik bir zaman dilimine sıkıştırılmıştır. Eski cem törenleri birbirini tanıyan daha küçük bir cemaati gerektirirken kent ortamında yapılan yeni cemler üyelerinin biri birini tanıma zorunda olmadıkları “hayali cemaatler” e hitap etmektedir. Kırsal alanda yapılan cem törenlerinin en önemli boyutlarından biri olan halk mahkemeleri de terk edilmiş, böylece hukuki ve toplumsal anlamını yitiren cem töreni sadece dini bir tören haline gelmiştir. Cem törenlerinin yapıldığı cemevlerinin de standart bir ibadet yeri oluşturma girişimlerinin bir sonucu olduğunu ileri süren yazara göre cemevleri yeni bir icattır. Gelenekte böyle bir mekân yoktur ve cem törenleri köyün en büyük evinde yapıla gelmiştir (s. 173). Standart bir Alevilik yaratma çabalarının diğer bir boyutuna dikkat çeken Massicard bu denemeleri “stratejik taklitçilik” kavramıyla açıklar. Şöyle ki bu çabalar Sünnilik modeline göre şekillenmektedir. Zaman zaman modelleme o kadar ileri boyutlara ulaşır ki, yazar, İstanbul'da 2000 yılı Ramazan Bayramı'nda yapılmış bir “bayram cemi töreninden” bahseder (s. 178).

Massicard, ikinci kısmın “Kültürel Kaçamak” adlı alt bölümünde, kültürel bir Alevilik anlayışına sarılan Aleviciliği masaya yatırıyor. Kültürel bir kimlik beyanının, dini ve siyasal olanlara göre avantajlı yanları vardır: daha az hak talebinde bulunulan bu tür bir kimlik inşası devlet kurumlarınca da daha hoşgörü ile karşılanabilmektedir (s. 223). Nitekim Aleviliğin kültürel açıdan tanınma talepleri, dini ve siyasal olanlar kadar tehlikeli bulunmamakta ve nisbeten daha meşru sayılmaktadır. Devlet televizyonunda Aleviliğe belli bir sürenin ayrılmaya başlanması, Hacıbektaş Şenlikleri'nin Kültür Bakanlığınca desteklenmesi ve bir bu bakanlık bünyesinde bir semah ekibi kurulmuş olması bunun göstergesidir. Hacıbektaş Şenlikleri'nde resmi makamlar tarafından savunulan Alevilik anlayışı da Türklüğün korunmasına hasredilmiş bir kültürel İslam biçimidir (s. 234).

Çalışmanın mercek altına aldığı sorunsallardan biri de Alevilerle siyasal partiler arasındaki ilişkilerdir. Alevicilik hareketinin siyasal partiler arasındaki ilişkiler çoğu zaman sorunlu olmuştur; tüm potansiyeline rağmen hareket etkili bir siyasal aktör haline gelememiş, Alevi oylarını yönlendirmekte başarılı olamamıştır (s. 222). Aleviciler, Alevi hak taleplerini, sol kanatta olanlar dâhil, hiçbir siyasi partinin gündemine yerleştirememişlerdir. Bu husus, Alevilerin problemlerinin çözümsüz kalmış olmasında önemli bir etken olarak sunulur. Sadece siyasi partilerle olan ilişkilerde değil, genel olarak Alevilerin sorunlarının çözümü doğrultusunda da makul ve inandırıcı bir perspektif geliştiremediği için Alevici hareket bugün kitleselliğini yitime sorunuyla karşı karşıyadır (s. 260).

Üçüncü ve son kısımda yazar, “devletler ötesi” bir olay haline gelen Alevicilik hareketini Almanya bağlamında ele alıyor. Buradaki hareket Türkiye’deki basit bir uzantısı olmayıp, kendine özgü dinamiklere ve mantığa sahiptir (s. 313). Başlangıçta, Almanya’daki örgütlenmede Türkiye’den göç etmiş eski sol militanların ağırlığı çok fazladır bu yüzden de kültürel ve siyasal bir Alevicilik ağırlıktadır. Ancak son dönemde, Alman mevzuatının “dini cemaat statüsü” taşıyan topluluklara daha geniş ve avantajlı haklar sunduğunun keşfedilmesiyle (mesela cemaatlerin kendi din eğitimi haklarına sahip olması) buradaki Aleviciliğin dini bir yöneliş içine girmesine yol açmıştır (s. 333). Birçok açıdan Almanya’daki Alevicilik Türkiye’dekinden daha geniş hak ve fırsatlara sahiptir. Ayrıca, Almanya’daki örgütler arasında Aleviliğin anlamı üzerinde varılmış bir mutabakat bulunmasa da, daha fazla üye ve taraftar kazanma adına örgütler bu konudaki görüş ayrılıklarını keskin bir dille ifade etmemeye öne çıkarmamaya gayret etmektedirler.

Elise Massicard’ın *Alevi Hareketinin Siyasallaşması* adlı kitabı konuya “dışarıdan” bir bakış denemesi; üstelik bu deneme önceden belirlenmiş bir siyasal ya da ideolojik pozisyonu savunma amaçlı değil. Aksine, ağırlıklı olarak sosyolojik kavramları kullanan, akademik kaygıları öne çıkaran bir araştırmanın ürünü. Konuya önceden aşinalığı olmayan kişilerin de tartışmaları takip edebilmesine imkân veren ansiklopedik bilgilere de yer vermiş olması kitabın diğer bir artısı. Her ne kadar, kullanılmış metotların daha ayrıntılı izahlara ihtiyaçları olsa da, alanına önemli katkıları yapan bu eseri ve ilgililerin kaçırması gerekir.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihi ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihi ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili yazar ve yapıtları tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin **bilig**'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Abmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığına* devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

- Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. **Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir.
3. **Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimeden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
4. **Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 7.000 (yedibin) kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.
5. **Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.
6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: *bilig'deki yayınlarda ilgili bilgiler*

Yayın türü	Yayın sayısı	Sayfa sayısı			Kaynak sayısı		
		N	X	SS	N	X	SS
Makale	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Kitap tanıtımı	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Toplam	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır. Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.
8. **Alıntı ve Göndermeler:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1,5 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır: (Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmadır:

"Tanpınar (1976: 131), bu konuda ...."

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

"Köprülü (1926) ....." (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. **Kaynaklar:** Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türki 1893*. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmanca, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıtıcı hiçbir bilgi olmamak kaydıyla) üç nüsha olarak CD kaydı ve makale gönderim formu ile birlikte *bilig* adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak CD ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30

06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (312) 215 22 06 • Faks: (312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in *bilig*.

Articles submitted for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Review of Articles

Articles submitted to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Those which are found unsuitable are returned to their authors to be corrected. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility and writing preferences for the published articles belong to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Style Guidelines

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

- Title of the article:** Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters. The title should consist of 10-12 words at the most.
- Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are written bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, her/his contact and e-mail addresses should also be specified.
- Abstract:** At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in minimum 75, in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 5 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
- Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 2,5 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 7.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
- Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
- Tables and Figures:** Tables should have numbers and captions. In tables, vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate subtitles within the table. The table number should be written at the top, aligned to the left, and should not be in italics. The caption should be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in accordance with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. It should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below are sample tables and figures.

Table 1: *bilig*'deki yayınlarla ilgili bilgiler

Types of publication	Number	Number of pages			Number of cited works		
		N	X	SS	N	X	SS
Articles	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Reviews	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Total	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

- Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed. The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one-third of article). Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. Citations: Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for explanations and numbered automatically. In order to indicate sources in footnotes, authors should use the principles of in-text citation.

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

"Tanpınar (1976: 131) on this issue ...."

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

"Köprülü (1926) ....." (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Submissions

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a compact disc, to *bilig* at the address given below. The last corrected fair copies in original figures are to reach *bilig* not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Address:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Phone: +90 312 215 22 06 • Fax: +90 312 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr